

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND III · HÆFTE 3

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN
ROSENKILDE OG BAGGER
1969

HISTORISK TIDSSKRIFT

Bispetorvet 3, 1167 København K.

Copyright © 1969

by Den danske historiske Forening.

Den danske historiske Forenings bestyrelse består af: Professor, dr. phil. VL BAGGE, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (formand), professor theol. TROELS DAHLERUP, professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ (sekretær), universitetslektor, cand. mag. OLE KARUP PEDERSEN, professor, cand. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN og universitetsadjunkt, cand. mag. NIELS STEENSGAARD (kasserer).

Medlemskab omfatter rettes til foreningens formand eller kasserer. Medlemskontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er for almindelige medlemmer 50 kr., for studenter 30 kr. *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos Rosenkilde og Bagger Forlag, Kronprinsensgade 3, 1114 København K, og hos alle boghandlere. Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse behandles af sekretæren.

Af foreningens publikationer er følgende endnu på lager:

HISTORISK TIDSSKRIFT 4. række I–VI (à 6 kr.), 5. række VI (6 kr.), 6. række IV og V (à 6 kr.), 7. række I–VI (à 6 kr.), 8. række I–VI (à 9 kr.), 9. række III–VI (à 12 kr.), 10. række III–VI (à 15 kr.), 12. række I–III (à 50 kr.). Overskydende enkelthæfter til erhverves til følgende priser: 1.–9. række: 2 kr. pr. hæfte; 10. række: 3 kr. pr. enkelthæfte, 5 kr. pr. dobbelthæfte; 11. række: 6 kr. pr. enkelthæfte, 10 kr. pr. dobbelthæfte; 12. række I: 10 kr. pr. hæfte, II–III: 20 kr. pr. enkelthæfte, 30 kr. pr. dobbelthæfte.

JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1813. 3. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).

STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med Fotografisk genoptryk af Joh. Steenstrups litterære Arbejder og en Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. 1934. Rosenkilde og Bagger. 2,25 kr.

JØRGENSENS Breve, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. Rosenkilde og Bagger. 6,75 kr.

BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind 1839–1938. 1939. Rosenkilde og Bagger. 4,50 kr.

JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943. 2. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).

BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1943–1947. 1956. Rosenkilde og Bagger. 28,15 kr.

BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1913–1942. Bd. I. 1966. Bd. II. 1967. Bd. III. 1968. Rosenkilde og Bagger. 50,65 kr. pr. bind. (Sælges *ikke* af foreningen).

Alle priser er incl. moms.

Pavestrid og europæisk storpolitik

1159–70

AF

JØRGEN QVISTGAARD HANSEN

NÆSTEN ti års skisma indenfor romerkirken bragtes til ophør ved indgåelsen af Mignano-aftalerne mellem pave Innocens II og kong Roger II af Sicilien i 1139. Den politiske forståelse, der hermed var skabt, skulle blive af overordentlig betydning for kurien i det følgende halve århundrede. Ganske vist var forholdet til kong Konrad III af Tyskland fortsat godt, men det stod klart, at den indre tyske magtkamp ville være en hindring for effektiv støtte til pavemagten, og et samarbejde mellem paven og Sicilien måtte nødvendigvis indebære muligheden for en spænding i forholdet til Tyskland. I slutningen af 1140'erne forsøgte Roger II at skabe en siciliansk-fransk alliance rettet mod Tyskland, mens Konrad III arbejdede på at etablere et tysk-byzantinsk samarbejde med front mod Sicilien. Korstogsfiaskoen og Konrads sygdom var imidlertid medvirkende til, at ingen af disse planer blev realiseret. En ny spænding i det pavelige forhold til Sicilien efter 1150 tvang Eugenius III til i højere grad end tidligere at tage hensyn til Tyskland.

I februar 1152 døde kong Konrad III; hertug Frederik af Schwaben valgtes enstemmigt til hans efterfølger. Tronskiftet skulle få afgørende konsekvenser for forholdet til kurien. Mens Konrads forsigtige politik havde været præget af abbed Wibald af Stablo, møder man allerede i meddelelsen til paven om valget en ny, selvbevidst kurs, som blev afstukket af bisp Eberhard af Bamberg. Kongen lod meddele, at han agtede at genskabe kejserdømmet og lovede at forsvare kirken, men han anmodede ikke om pavelig godkendelse af sit valg. Ingen pavelige legater viste sig i Tyskland i hans første regeringsår; den diplomatiske for-

De danske forhold er gjort til genstand for behandling i »Regnum et sacerdotium. Forholdet mellem stat og kirke i Danmark 1157–70«, *Middelalderstudier* tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 57–76.

bindelse synes afbrudt. Imens konsoliderede kongen sig overfor den tyske kirke, bl.a. ved at gøre sin indflydelse gældende ved besættelsen af ærkesæderne i Köln og Mainz. Kurien stod uden muligheder for indgriben.

Omkring årsskiftet 1152–53 førte tyske gesandter forhandlinger i Rom om rammerne for en aftale mellem kongen og pave. Den endelige overenskomst blev indgået i marts 1153 i Konstanz. Paven opnåede tilsagn om hjælp mod den oprørske romerske adel og mod Sicilien, med hvilke hverken han eller Frederik I måtte afslutte separاتفred. Modydelsen var kejserværdigheden og løftet om, at kongens modstandere ville blive udstødt af kirken. Den tyske hjælpeforpligtelse havde banet vej for forståelsen, men samtidig havde kurien skabt en farlig situation for sig selv, idet Frederik ønskede at opbygge en virkelig magtposition syd for Alperne som led i sin imperiepolitik. 1154 døde Roger II og efterfulgtes af sønnen Vilhelm I. I december samme år valgtes den fremragende diplomat, kardinalbisp Nicolaus (Breakspear) af Albano til pave; han tog navnet Hadrian IV. Da Vilhelm gik til angreb på patrimoniet, var Hadrian nødsaget til at anmode om hurtig tysk hjælp. I april 1155 holdt Frederik sit indtog i Pavia, hvor han lod sig krone med den lombardiske krone; hans herredømme var dog langt fra sikret, idet betydelige modstandscentre, ikke mindst Milano, fortsat holdt stand. Til trods herfor besluttede han at drage til Rom. I de romerske adelskredse var det en udbredt opfattelse, at man burde søge udsoning med Vilhelm I, for derefter sammen med denne at vende sig mod den tyske fremtrængen. Også ved pavehoffet skabte situationen uro, man håbede imidlertid, at abbed Wibald ville kunne øve en vis modererende indflydelse. Snart skulle det vise sig, at kardinalkollegiet stod splittet i spørgsmålet om, hvilken udenrigspolitik kurien skulle føre. Frederiks iver efter at blive kejserkronet gjorde problemets løsning yderligere presserende. Under mødet mellem ham og Hadrian i Sutri den 9.–11. juni 1155 syntes man at stå overfor et definitivt brud, da han nægtede at forrette den ceremonielle marskaltjeneste. Omsider bøjede han imidlertid af og ydede den ønskede tjeneste, således som Lothar III havde gjort det i 1131. Ingen af parterne ønskede øjensynligt at inddrage sig i åben kamp. Allerede den 18. juni kejserkronedes Frederik i Rom. Den tyske hær pressede på for at komme hurtigt hjem, og en hærgende malaria forstærkede dette krav. Kejseren forhandlede med byzantinske gesandter om en fællesaktion mod Sicilien, men han havde hverken lyst eller magt til et sådant foretagende og begav sig hurtigt hjem.

Romtoget betød fuldbyrdelsen af første etape i den kejserlige »honorpolitik«. For pavemagten var der tale om et eklatant politisk nederlag; man måtte nu erkende, at en mod Sicilien rettet politik ikke lod sig realisere på grundlag af Konstanz-aftalerne. Sammen med en byzantinsk hær forsøgte pavelige tropper ganske vist et angreb i Syditalien, men da Vilhelm I genoptog den diplomatiske kontakt med pavestolen, syntes der banet vej for en forståelse. Venezia, der frygtede en øget byzantinsk indflydelse, søgte at fremme disse bestræbelser. Et flertal indenfor kardinalernes kreds turde imidlertid ikke tage ansvaret for en så radikal kursændring, og Vilhelms tilbud om aflæggelse af lens- og troskabsed til paven, skadeserstatninger for angrebet på patrimoniet og militærhøjelp blev afvist; han valgte derfor at gennemtvinge en militær afgørelse og gik til angreb på de pavelige besiddelser. Uden mulighed for tysk hjælp måtte Hadrian anmode om genoptagelse af forhandlingerne, som fra hans side førtes af kansleren, kardinalpresbyter Roland (Bandinelli) af St. Marcus. Den 18. juni 1156 blev der indgået en meget vidtgående aftale i Benevent. Paven gav Vilhelm investitur på hans besiddelser som »homo ligius«, anerkendte sønnen Roger som arving (også han aflagde ed) og fik løfte om en årlig pengeydelse. Politisk og økonomisk havde Hadrian fået rygdækning og dermed mulighed for en kraftigere optræden overfor kejseren; den gensidige mistillid fra sommeren 1155 måtte efter Benevent-aftalerne ændres til latent fjendskab. Imens havde paven søgt at øge sin indflydelse på det tyske episkopat ved at udnævne ærkebisperne Hillin af Trier og Arnold af Mainz til legater.

Ærkebiskop Eskil af Lunds fængsling i Burgund skulle blive anledningen til et voldsomt sammenstød på rigsdagen i Besançon i september 1157. Allerede tidligere på året havde kurien forsøgt at rette henvendelse til kejseren gennem abbed Wibald, men uden resultat. Nu mødte en legation, der bl. a. talte kansleren Roland, op medbringende en bulle, som i meget skarpe vendinger rettede bebrejdelser mod kejseren, der opfordredes til at vise kirken skyldig respekt og påmindedes om, hvorledes kejserværdigheden og andre store »beneficia« var blevet givet ham. Alene valget af Roland til forhandler måtte forekomme at være en udfordring til kejseren. Den kejserlige kansler Rainald v. Dassels oversættelse af bullen (bl. a. med »beneficia« = »Lehen«) udløste krisen. Et paveligt forsøg på gennem forhandlingsdelegationen at påvirke de tyske bisper mislykkedes. I største hast måtte legaterne forlade tysk område. Forskningen har været stærkt optaget af »beneficia«-

problemet, men ofte søgt at løse det på for snævert grundlag. Set i sammenhæng med den politiske ordning for de sicilianske besiddelser og den politik, som Hadrian i disse år førte overfor kong Henrik II af England i Irland-spørgsmålet, kan der næppe være tvivl om, at man fra kuriens side var i færd med at udmønte det konstantinske gavebrev i politiske magtkrav.

Den kejserlige svarskrivelse til paven udformedes af Rainald v. Dassel. Det fremhævedes heri, at paven måtte bære det fulde ansvar for et eventuelt brud. Hverken konge- eller kejserdømmet var »beneficia«; to-sværdordningen måtte stedse være basis for forholdet mellem regnum og sacerdotium. Selve den kejserlige gudumiddelbarhed var kerneproblemet. Endnu i slutningen af 1157 forsøgte Hadrian at vinde de tyske biskoper for sin sag, men deres svar, der førtes i pennen af Eberhard af Bamberg, kunne kun udlægges som en tilslutning til den kejserlige politik. De tyske gejstliges holdning måtte gøre indtryk ved pavehoffet, hvor en fraktion indenfor kardinalkollegiet fortsat var modstander af den kejserfjendtlige, siciliansk orienterede politik. Bekymringerne måtte yderligere øges ved udsigten til, at pfalzgreve Otto af Wittelsbach ville forsøge at gennemtvinge en militær afgørelse i Italien.

I sommeren 1158 forsøgte Hadrian et nyt diplomatisk udspil overfor kejseren, idet han sendte nye legater med en bulle, der skulle tjene som forsoningsgrundlag. De pavelige fredsfølere blev gunstigt modtaget; en medvirkende årsag til den mere forsonlige holdning ved kejserhoffet kan det have været, at Rainald i denne tid opholdt sig i Lombardiet. En tid lang forbedredes relationerne. Fra byzantinsk side arbejdedes der fortsat på en alliance med Frederik I mod Sicilien, men drøftelserne herom forblev resultatløse. Med England opretholdt kejseren venskabelige forbindelser; Henrik II ønskede med sit diplomati at holde Ludvig VII af Frankrig i permanent uro.

Pfalzgreve Otto og Rainald arbejdede energisk for kejserens sag og forårsagede yderligere frafald blandt Milano-forbundets byer. Da der samtidig indtrådte en spænding i forholdet mellem paven og Vilhelm I, besluttede kejseren at foretage et nyt felttog til Italien. Roncaglia-rigsdagen i november 1158 fjernede enhver tvivl om kejserens politiske hensigter; planernes realisering blev overladt til Otto og Rainald. En fornyet frygt ved kurien fremkaldte en pavelig diplomatisk aktion ved kejserhoffet i flere omgange; som forhandlere anvendtes snart tilhængere af forbundet med Sicilien, snart kejservenlige. Det er ikke muligt at komme til klarhed over styrkeforholdet mellem kardinalgrupperne i

sommeren 1159, ligesom pavens egen holdning er uvis. Forsøgene på at forlige kejser og pave slog imidlertid fejl. Kurien udbyggede nu forbindelsen med de kejserfjendtlige byer i Lombardiet, bl.a. Milano, Brescia og Piacenza, og paven truede endog kejseren med bandlysning, hvis hans overgreb på byerne ikke blev bragt til ophør. Kansleren Roland synes igen at have sikret sig det faste greb om den pavelige politik, og han sørgede for, at det gode forhold til Sicilien genoprettedes. Samtidig skabtes et siciliansk-byzantinsk forbund.

I

DEN 1. september 1159 døde Hadrian IV i Anagni. Ved dødslejet befandt den siciliansk-orienterede del af kardinalkollegiet sig, mens den kejservenlige gruppe var forblevet i Rom. Den 4. september fandt bisættelsen sted i Peterskirken, og den følgende dag indledtes valgforhandlingerne, der skulle blive yderst vanskelige. Tre dages drøftelser skabte ingen enighed; »sicilianerne« samlede sig om kansleren Roland, kardinalpresbyter af St. Marcus, mens de »kejserslige« støttede kardinalpresbyter Octavian af St. Cecilia. Den længe frygtede sprængning af romerkirkens enhed syntes en realitet. For Roland, der tog pavenavnet Alexander III, gjaldt det i den følgende tid om at understrege, at han alene var retmæssigt valgt, investeret og konsekret. Octavian – nu med pavenavnet Victor IV – betonedede, at han var lovligt valgt, og endnu kraftigere, at der forud for valget eksisterede en sammensværgelse mellem de »sicilianske« kardinaler og imperiets modstandere, og at han alene ville være i stand til at genskabe et godt forhold mellem kurien og kejser Frederik I.

Ingen af de alexandrinske kilder taler i begyndelsen om et kejsersligt valgtryk – et forhold som senere skulle fremføres meget stærkt – men kun om at kejserens udsending, pfalzgreve Otto af Wittelsbach, der havde opholdt sig i Campanien, straks havde taget Victor IV's parti og havde tragtet efter at spalte og forstyrre kirkens enhed.

Engang i september-oktober 1159 søgte Alexander kontakt med kejseren, men modtog ikke svar.¹ Den kejserslige reaktion var forståelig; som kuriens kansler havde Alexander udformet den pavelige politik, der så stærkt var kommet til udtryk ved indgåelsen af Benevent-aftalerne og ved henvendelsen til rigsdagen i Besançon (1157).

¹ W. Holtzmann, Quellen und Forschungen zur Geschichte Friedrich Barbarossas, Neues Archiv d. Gesellschaft f. ältere deutsche Geschichtskunde, bd. 48, 1929, s. 390 ff.

I oktober-november 1159 foretog 23 alexandrinske kardinaler en henvendelse til »Friderico Dei gratia glorioso, illustri, magnifico et sublimi Romanorum imperatori«;² de foreholdt ham, at jo større magt, der var overdraget ham af Gud, og jo større hans værdighed var blandt menneskene, desto mere sømmede det sig for ham i alle henseender at ære den højhellige romerkirke og altid sørge for dens helse og nytte; det påhvilede ham at beskytte den mod skismatikere og kættere, til gengæld ville de (d.v.s. kirken) bestræbe sig for at ære ham på alle måder og – ved Guds hjælp – at arbejde på en forøgelse af hans gloria. Kardinalernes tone var forsigtig diplomatisk; de opfordrede til en undersøgelse af pfalzgrevens optræden, som de ikke tog som udtryk for det kejserlige standpunkt i striden, og udtrykte håb om, at han ville komme til klarhed over, hvorledes han burde forholde sig overfor kirken. Endnu håbede kardinalerne på at undgå en kirkesprængning.

I de sidste måneder af 1159 sendte Alexander, der havde overtaget det pavelige kancelli, en strøm af breve til de vesteuropæiske lande med anmodning om støtte.³

² Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I Imperatoris, ed. tertia, rec. G. Waitz, cur. B. de Simson, 1912, s. 307 ff. J. M. Watterich, Pontificum Romanorum Vitae, bd. 2, s. 464. W. Holtzmann, anf. arb., s. 389 f.; dennes datering anvendes her. Har på visse punkter verbaloverensstemmelse med Alexander III's brev af 5. oktober 1159; Jaffé, Regesta pontificum Romanorum, nr. 10587.

³ Brev af 26. september 1159 fra Alexander III til ærkebisp Syrus af Genua og dennes lydbisper, Jaffé nr. 10854. Sammes brev, dat. Bologna 5. oktober 1159, Jaffé nr. 10587, har som forlæg fornævnte brev, men har en tilføjelse om begivenhederne 27. september (bandlysning af Victor IV og flere af hans tilhængere). Brevet af 5. oktober er igen grundlag for en række pavebreve, således brev af 5. oktober til abbeden og brødrene i St. Denis, Jaffé nr. 10588, af samme dag (?) til bisp Peter og gejstligheden i Paris, Jaffé nr. 10589, til kong Henrik II af England, Jaffé nr. 10591, MGH. SS. XXVI, s. 513, formodentlig også skrevet 5. oktober ligesom brev til ærkebisp Theobald af Canterbury, Jaffé nr. 10590, og brev af samme dag til ærkebisp Eberhard af Salzburg, Jaffé nr. 10592, Germania Pontificia, ed. A. Brackmann, 1910, bd. 1, s. 26, nr. 84. Brev af 19. oktober til det franske episkopat; dette brev har tidligere kun været kendt gennem et citat i brev af 8. november til bisp Henrik af Beauvais, Jaffé nr. 10595, og det mangler hos Jaffé. Det er blevet fremdraget af J. Ramackers, Papsturkunden in den Niederlanden, 1933, s. 217, nr. 90, hvorved det kom for dagen, at det havde et tillæg til Bologna-brevene med meddelelse om, at Victor IV 4. oktober 1159 var blevet konsekkreret af Imar af Tusculum og bisperne af Melfi og Ferentino i overværelse af kardinalerne Guido og Johannes. Brev til det engelske episkopat, Jaffé nr. 10602; dette har tidligere været henlagt til december 1159, idet man anså Jaffé nr. 10951 for at være forlæg; det er imidlertid nu klarlagt af Ramackers, at brevet til de franske bisper er forlægget. Brev af 8. november 1159 til bisp Henrik af Beauvais, Jaffé nr. 10595. Brev af 13. november s. å. til dronning Constantia, Jaffé nr. 10596. Det må formodes, at Alexander III har henvendt sig til Ludvig VII ligesom til Henrik II, Jaffé nr. 10591. Brev af 12. december s. å. til bisp Henrik af Beauvais, Jaffé nr. 10600, og af 13. december til ærkebisper, bisper m. fl. i Ligurien, Æmilia, Istrien og Venezia, Jaffé nr. 10601.

Vi veed ikke, om Victor IV henvendte sig direkte til Frederik I; dette er vel det sandsynligste; derimod er det brev bevaret, som han sendte til udformeren af imperiepolitikken, den kejserlige kansler electus Rainald (v. Dassel) af Köln.⁴ Heri udtrykker han forventning om, at Rainald ville modtage meddelelsen om hans valg med glæde, og han tilkendegiver sine meget venlige følelser over for ham. Det var hans håb, at striden ville kunne bilægges – Rainald vidste, hvor skarpt kurien og kejseren havde stået overfor hinanden; for at kunne bringe dette forhold til ophør havde han påtaget sig paveværdigheden. Til sidst anmodede han om, at Rainald ville tale hans sag hos kejseren. Snart efter henvendte Victor sig i samme ærinde til alle gejstlige og verdslige ved kejserhoffet, som han mindede om, at han altid havde vist agtelse for »honor Romani imperii« – Roland var derimod hovedmanden i sammensværgelsen mod Gud og kejseren.⁵

Også de victorinske kardinaler henvendte sig til kejseren.⁶ De gav en historisk redegørelse for forholdet mellem pave Hadrian og kejseren. Benevent-aftalerne var i sin tid blevet indgået til skade for Guds ære og venskabet med imperiet, men nogle af kardinalerne havde ikke villet mindske »kirkens og imperiets ære og værdighed« ved at deltage i et sådant forbund og havde gjort sig til talsmænd for et brud med Sicilien og et snævert samarbejde med kejseren, der – i modsætning til Vilhelm I af Sicilien – ønskede at gengive kirken dens frihed. Ordvalget, der helt stemmer overens med den tyske »honor-politik«, og henvisningen til Benevent-aftalerne var egnede til at gøre indtryk ved kejserhoffet.

Tyske historikere, f. eks. Hauck, Giesebrecht, Haller og Jordan,⁷ har bestræbt sig for at frikende Frederik I for delagtighed i dobbeltvalget ved at øve indflydelse gennem tyske udsendinge. Intet tyder på en valgpression, men det er klart, at deres tilstedeværelse i Roms nærhed hurtigt blev af betydning for Victor IV og dennes kardinaler. Da meddelelsen om dobbeltvalget nåede frem til kejserhoffet i Crema, var den kejserlige stillingtagen på forhånd givet: neutralitet var en umulighed. Dette afspejler sig allerede i det kejserlige brev af 19. september 1159

⁴ Jaffé nr. 14425. Efter 30. juni 1159 var Rainald rejst til Tyskland. Først i oktober s. å. vendte han tilbage til Italien, se J. Ficker, Reinald von Dassel. Reichskanzler und Erzbischof von Köln, 1850, s. 29 ff.

⁵ Brev af 28. oktober 1159, Jaffé nr. 14426, Rahewin, s. 297 ff., Watterich, bd. 2, s. 460 f.

⁶ Efter 4. oktober 1159. Rahewin, s. 303 ff., Watterich, bd. 2, s. 461 f. Victor IV's brev til Rainald har været forlæg, se note 4.

⁷ A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, bd. 4, 1887 ff., s. 244 ff., W. Giesebrecht, Geschichte der deutschen Kaiserzeit (2. Ausg.), bd. 5:1, 1860 ff., s. 240 ff., J. Haller, Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit, bd. 3, 1951, s. 151 ff.

til ærkebisp Eberhard af Salzburg.⁸ Om valget hedder det, at det var nødvendigt at finde frem til en person, der ville kunne genskabe freden for alle Guds kirker og behandle imperiet og dets tro folk med større æresbevisning, end det havde været tilfældet under Hadrian IV. I pavespørgsmålet skulle imperiet stå enigt, og Eberhard (der havde været nært knyttet til kurien) måtte ikke hovedkulds anerkende nogen af parterne (underforstået: Alexander III), ligesom hans lydbisper skulle iagttage neutralitet. Efter anmodning fra den franske konge (Ludvig VII) havde kejseren sendt bisp Peter af Pavia til Frankrig, for at han kunne formane Englands og Frankrigs riger og konger til sikker fred og varigt venskab med ham; der ville blive skabt en fast enighed mellem landene, og det var blevet pålagt bispnen at sørge for, at ingen af kongerne skulle anerkende nogen af paverne uden den andens samtykke. Der var sendt udsendinge til Tyskland, Burgund og Aquitanien med meddelelse om, at kejseren kun ville anerkende den pave, som fik tilslutning fra hele kirken. Bisp Eberhard af Bamberg skrev ligeledes til Salzburg-ærkebispnen for at hindre, at der skulle opstå strid i det tyske episkopat.⁹

Det kejserlige forsøg på at få vestmagterne til at forholde sig neutrale, indtil en fælles beslutning i pavespørgsmålet kunne træffes, fulgtes op af forhandlinger ved kejserhoffet om indkaldelse af et koncil. 22 ærkebisper og bisper blev rådspurgt, anføres det i den kejserlige rundskrivelse fra februar 1160.¹⁰ Abbed Lambert af Citeaux og abbed Fastrad af Clairvaux havde deltaget i drøftelserne, og resultatet var blevet enighed om, at begge paver skulle indkaldes til et kirkemøde. Samtidig skrev Frederik I til ærkebisp Eberhard af Salzburg¹¹ om disse forhandlinger, at ærkebisp Peter af Tarantaise, abbed Fastrad af Clairvaux, abbed Aliprand af Morimond og 10 andre abbeder var kommet til ham »som sendt af Gud« for at bede om fred for Milano. Kejseren oplyste derimod ikke her noget om, at disse skulle have deltaget i meningsudvekslingen om en koncilindkaldelse.

⁸ MGH. Const., bd. 1, s. 252, nr. 181, K. F. Stumpf, Die Reichskanzler vornehmlich des 10., 11. und 12. Jahrhunderts, 1865 ff., nr. 3865, Watterich, bd. 2, s. 453. Ang. opfattelsen af Frankrig og England som ligestillede stater, se F. Rörig, Heinrich IV und der »Weltherrschaftsanspruch« des mittelalterlichen Kaisertums, Deutsches Archiv f. Geschichte des Mittelalters, 7. Jahrg., 1944, s. 200 ff.

⁹ September 1159. Watterich, bd. 2, s. 454 f. Verbaloverensstemmelse med kejserens brev (se note 8), jfr. W. Föhl, Bischof Eberhard II von Bamberg, ein Staatsmann Friedrichs I, als Verfasser von Briefen und Urkunden, Mitt. d. öster. Instituts f. Geschichtsforschung, bd. 50, 1936, s. 125.

¹⁰ Se note 24.

¹¹ MGH. Const., bd. 1, s. 257, nr. 186, mangler hos Stumpf.

Disse fremtrædende cistercienseres rejse må ses på baggrund af den kirkepolitiske situation; den fandt sted på et tidspunkt (inden 23. oktober 1159), hvor kirken truedes af et skisma, som især måtte ramme deres vidt forgrenede orden med dens ca. 360 klostre ud over Europa, en orden som tilmed var så nært knyttet til kurien.¹²

Den 23. oktober 1159 udgik den kejserlige koncilindkaldelse til det tyske episkopat.¹³ Kejsermagten, »som den guddommelige nåde har udset til middel mod en så fordærlig sygdom«, var nødt til at gribe ind i pavestriden, meddeles det. Koncilet skulle træde sammen 13. januar 1160 i Pavia; her ville bisper fra imperiet, Frankrig, England, Spanien og Ungarn i kejserens nærvær afgøre, hvem der burde være pave. Indtil der her blev truffet en afgørelse, måtte der ikke tages parti for nogen af parterne. Intet i dette brev røber nogen stillingtagen hos kejseren.

Samtidig indkaldtes paverne. Brevet til Alexander III er bevaret hos Rahewin,¹⁴ mens det til Victor IV kun refereres i alexandrinske kilder. Indledningsvis understregedes kejsermagtens hellighed meget stærkt, næsten polemisk. Det siges, at kejseren havde sendt indbydelser til imperiet, England, Frankrig, Ungarn og Danmark, for at der kunne

¹² M. Preiss, *Die politische Tätigkeit und Stellung der Cisterzienser im Schisma von 1159–1177*, Hist. Studien, ed. E. Ebering, Heft 248, 1934, s. 31 ff. P. S. Mitterer, *Die Cisterzienser im Kirchenstreit zwischen Papst Alexander III und Kaiser Friedrich I Barbarossa*, Cisterzienser Chronik, 34. Jahrg., 1922, s. 4 ff. J. B. Mahn, *L'ordre cistercien et son gouvernement des origines au milieu du XIIIe siècle (1098–1265)*, 2. éd., 1951, s. 139 f. – Generalkapitlet 1159 afholdtes i Morimond, se M. Döberl, *Die Stellung der Cisterzienser zum päpstlichen Schisma unter Friedrich Barbarossa*, Monatsschrift d. Hist. Vereins v. Oberbayern, (April) 1893, s. 50. – Mitterer har på grundlag af kejserens privilegium til Salmannsweiler (Stumpf nr. 3886) og Victor IV's brev til Marienthal (Jaffé nr. 14438) antaget, at de franske cisterciensere var til stede på koncilet; dette forekommer usandsynligt, da begge klostre er tyske. Mahn har ment, at de var mødt op, men drog bort, da de så, hvorledes kejseren øvede indflydelse på forhandlingerne. Preiss mener, at abbederne var på visitationsrejse i Lombardiet, bl. a. for at besøge klostrene Tiglietto og Lucedio. Dette er imidlertid blevet afvist af Mahn under henvisning til, at disse klostre ikke direkte var knyttet til de franske klostre; han antager, at ærkebisp og abbederne (både af Citeaux og Clairvaux) var kommet til kejserhoffet for at opnå privilegier til deres orden; se det kejserlige brev til Vaucelles af 5. december 1159, P. L. Janaschek, *Origium cisterciensium*, bd. 1, 1877, s. 24.

¹³ MGH. Const., bd. 1, s. 253 f., nr. 182, Stumpf nr. 3868, Rahewin, s. 310 ff. (». . . vocavimus omnesque episcopos imperii nostri et aliorum regnorum, Franciae videlicet, Angliae, Hispaniae et Ungariae . . .«).

¹⁴ MGH. Const., bd. 1, s. 255 f., nr. 184, Stumpf nr. 3869, Rahewin, s. 309 f., i uddrag hos Watterich, bd. 2, s. 459 (». . . ad quam evocavimus totius imperii nostri et aliorum regnorum Angliae, Franciae, Datiae, Ungariae archiepiscopos, episcopos, abbates et viros religiosos ac Deum timentes . . .«). Der er ingen grund til at rette Datiae til Hispaniae, således som Giesebrecht, anf. arb. bd. 5:1, s. 390 og 395, har gjort. Begge lande var indbudt, se forf.s anf. arb., s. 60 f.

blive fældet dom i pavespørgsmålet; han befalede («mandamus») og påbød («praecipimus») i den almægtige Guds og hele den katolske kirkes navn, at »Roland« skulle give møde; han forsikrede, at han ikke var bevæget af had eller kærlighed til nogen person, men ville »Roland« ikke give møde, måtte Gud dømme, og kejseren ville lade Hans retfærdighed ske fyldest; dette tilkom nemlig ham og ingen anden! Hvilket indtryk har denne skrivelse ikke gjort på den mand, der havde udformet den pavelige skrivelse, som overbragtes i Besançon et par år tidligere? Alexandrinerne gjorde senere et stort nummer ud af, at kejseren skulle have tilskrevet Victor med anvendelse af dennes pavenavn, mens Alexander benævntes Roland.

Den 28. oktober 1159 udfærdigedes den kejserlige indbydelse til Henrik II af England.¹⁵ Tonen var her meget neddæmpet og forsigtig. Der er i arengaen små overensstemmelser med brevet til de tyske bisper, men enhver fremhævelse af kejsermagtens ophøjethed er omhyggeligt undgået. Kejseren omtalte kongen som et af kirkens vigtigste medlemmer og bad om en så talstærk gejstlig repræsentation som muligt. Breve af samme karakter sendtes til de øvrige konger.

Alexander III nægtede at møde op i Pavia, en mulighed som kejseren måske på forhånd havde regnet med.¹⁶ Nogen definitiv afbrydelse af

¹⁵ MGH. LL., bd. 2, s. 119, bd. IV:1, s. 254, Stumpf nr. 3870. Forlægget er brevet til det tyske episkopat, se note 13. Problemet er behandlet af R. Schlierer, *Weltherrschaftsgedanke und altddeutsches Kaisertum. Eine Untersuchung über die Bedeutung des Weltherrschaftsgedankens für die Staatsidee des deutschen Mittelalters vom 10. bis zum 12. Jahrhundert*, 1934, s. 78, og af R. W. og A. J. Carlyle, *A History of Mediaeval Political Theory in the West*, 1950, bd. 3, s. 175, og bd. 4, s. 321. Brevet til Henrik II er i overensstemmelse med, hvad Saxo refererer som Frederik I's udtalelser til Valdemar I's udsending, se C. Weibull, Saxo, *Hist. Tidskrift f. Skåneland*, bd. 6, 1915, s. 254, og D.D. 1. rk. II, nr. 134.

¹⁶ Boso, trykt hos Watterich, bd. 2, s. 382 f. W. Holtzmann, anf. arb., s. 390 ff. har påvist, at Alexanders svar – i Bosos gengivelse – ikke er et diplom, men en konstruktion på grundlag af de alexandrinske kardinalers første brev til Frederik I (se Rahewin, s. 307 ff., Watterich bd. 2, s. 464); allerede Giesebrecht, anf. arb., bd. 5:1, s. 241, nærrede mistillid til brevets ægthed. Holtzmann er imidlertid ikke i tvivl om, at det indeholder det væsentlige i Alexanders holdning, nemlig: »Romana ecclesia a nimine iudicatur«, jfr. Gerhoh af Reichersberg udtalelser i »De investigatione Antichristi«, MGH. LL., bd. 3, s. 364. Alexanders stillingtagen er indgående blevet behandlet af M. Pacaut, *Alexandre III. Etude sur la conception du pouvoir pontifical dans sa pensée et dans son oeuvre*, 1956, især s. 90 ff. – Ang. de kejserlige udsendinges ophold hos Alexander se de alexandrinske kardinalers brev fra december 1159, W. Holtzmann, anf. arb., s. 398 ff., deres brev fra april 1160, Watterich bd. 2, s. 493, og de alexandrinske legaters brev fra februar/marts 1160, Bouquet bd. 15, s. 753 ff. – Ang. de kejserlige udsendinges forhandlinger med Alexander III, se desuden C. Erdmann, *Der Prozess Heinrich des Löwen*, MGH. Schriften, bd. 6 (2. Ausg.), 1952, s. 283.

forbindelsen med kejseren kom dette afslag dog ikke til at betyde. De alexandrinske kardinaler besluttede at rette en fornyet henvendelse til kejseren; Walther Holtzmann har klarlagt dette ved at fremdrage et brev fra kardinalerne, stammende fra begyndelsen af dec. 1159.¹⁷ Heri klages der over, at de tyske udsendinge ikke optrådte korrekt, men dette måtte være sket uden kejserens vidende; de undrede sig imidlertid over, at han havde draget Alexanders retmæssige valg i tvivl og havde ment, at det skulle gøres til genstand for undersøgelse. De tyske udsendinge havde optrådt, som om koncilet allerede havde anerkendt Octavian som lovlige pave. Kardinalerne havde besluttet at give ham oplysning om tingenes rette sammenhæng. Dette brev er – som kardinalernes første henvendelse til kejseren – meget imødekommende, næsten smigrende, men een ting kunne der ikke herske tvivl om: de ville ikke gå med til, at »kirken« skulle underkastes dom på mødet i Pavia, hvor stor kejserens jordiske domsmyndighed så end måtte være; kirken burde i stedet æres og respekteres!

Medio december begav tre af kardinalerne sig afsted til kejseren medbringende omtalte brev;¹⁸ delegationen talte to medlemmer, der tidligere på året havde aflagt besøg ved kejserhoffet, den gang sammen med den senere Victor IV og dennes tilhænger Guido af Crema; der er grund til at antage, at disse kardinaler repræsenterede en forsonlig holdning overfor kejsermagten, og at de nu af kollegiets flertal var blevet bemyndiget til at gøre et sidste forligsforsøg. Engang i slutningen af måneden eller straks efter årsskiftet må de være ankommet til Genova. De tyske kilder oplyser, at de to kardinaler opholdt sig i Genova, og at koncilet ventede på dem i otte dage, men selv efter yderligere opfordringer var de ikke kommet. Den tredje kardinal, kardinalpresbyter Vilhelm af St. Petrus ad Vincula, var derimod kommet tilstede på koncilet. Alexandrinerne måtte senere indrømme dette forhold, men hævdede, at kejseren havde nægtet de to kardinaler frit lejde.¹⁹ Vilhelm har utvivlsomt skullet spille en mere betydningsfuld rolle end blot være observatør.

Victor IV var parat til at efterkomme indkaldelsen. 5. december 1159 takkede han benediktinerabbeden Henrik af Lorsch for hans råd til

¹⁷ W. Holtzmann, *anf. arb.*, s. 398 ff. Terminus post quem er 20. september 1159, ante quem 5.–11. februar 1160. Sandsynligvis skal det henlægges til begyndelsen af december 1159.

¹⁸ W. Holtzmann, *ibid.*

¹⁹ De alexandrinske kardinalers brev fra april 1160, Watterich bd. 2, s. 493, se Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 240.

kejseren om at indkalde et koncil til genoprettelse af kirkens enhed – for ham var der ingen tvivl om, at hans modstander på forhånd havde tabt.²⁰

På grund af forskellige forsinkelser i forbindelse med belejringen af Crema kunne koncilet i Pavia først begynde sine drøftelser 5. februar 1160.²¹ Frederik I holdt selv åbningstalen, hvori han understregede, at hans forgængere Konstantin den Store, Theodosius, Justinian, Karl den Store og Otto den Store havde indkaldt konciler; han havde da også selv i kraft af kejserværdigheden myndighed til at tage et tilsvarende initiativ; myndigheden til at træffe en afgørelse angående skismaet skulle ligge hos de fremmødte gejstlige. Derefter trak kejseren sig tilbage. Også Victor IV henvendte sig til deltagerne,²² men deltog ikke i de videre forhandlinger, der ikke alene beskæftigede sig med det aktuelle pave-spørgsmål, men formede sig som et opgør med Hadrian IV's politik overfor imperiet.

Koncilets »sententia« gik ud på, at Victor var retmæssigt valgt; kejseren modtog kendelsen venligt og godkendte den, hvorefter paven tilkaldtes. Frederik viste ham den sædvanlige ærbødighed og forrettede marskaltjeneste.²³ Der affattedes derefter en rundskrivelse, der foreligger i to redaktioner, en kort beregnet for imperiet og en lang bestemt for udlandet;²⁴ der gaves heri meddelelse om koncilets forhandlinger og resultat, hvortil føjedes oplysningen om, at Victor og deltagerne havde bandlyst Roland og dennes tilhængere, samt en opfordring til at stå sammen om de trufne beslutninger. Interessantest er forskellen mellem de to redaktioner i henseende til opregningen af de gejstlige og verdslige, som havde sluttet op om Victor. I den lange tekst nævnes bl. a. »Ego

²⁰ W. Holtzmann, *ibid.* P. Kehr, *Zur Geschichte Victors IV*, Neues Archiv, bd. 46, 1925, s. 56 f. Brev af 4. december 1159, Jaffé nr. 14428, jfr. Chron. Laureshamense, MGH. SS., bd. 21, s. 445.

²¹ Rahewin, s. 315 ff.

²² Rahewin, s. 319, MGH. Const., bd. 1, s. 257 ff. Se R. W. og A. J. Carlyle, *anf. arb.*, bd. 4, s. 321 f. M. Meyer, *Die Wahl Alexanders III und Victors IV (1159). Ein Beitrag zur Geschichte der Kirchenspaltung unter Kaiser Friedrich I*, 1871, s. 35 f., hævder, at Victors »tale« i virkeligheden er en stiløvelse; dette er blevet afvist af W. Ribbeck, *Der Traktat über die Papstwahl d. Jahres 1159*, *Forsch. z. deutschen Gesch.*, bd. 25, 1884, s. 354 ff., der er af den opfattelse, at »talen« er blevet forfattet 1160–61, og påviser overensstemmelser mellem den og Rescriptum generale's lange redaktion, som han betragter som en forfalskning. Udgifterne af MGH. Const. mener, at det er en tale, som er blevet holdt på koncilet, se også Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 244 ff.

²³ Rahewin, s. 324 ff.

²⁴ MGH. Const., bd. 1, s. 265 ff., se også D.D. 1. rk. II, nr. 138 ff.

Peregrinus Aquileienseis patriarcha cum fratribus suffraganeis interfui et consensi. Ego Reinoldus Colonienseis, ego Wicmannus Magdeburgenseis, ego Ardwicus Bremenseis archiepiscopi interfuimus et cum omnibus suffraganeis nostris consensimus. Hellinus Treverenseis archiepiscopus, Viennae archiepiscopus, G. electus Ravennae, omnes per legatos et litteras suas consenserunt. Rex Ungarum, rex Danorum, rex Boemie per legatos et litteras consenserunt. Archiepiscopus et dux Poloniae per legatos et litteras suas consenserunt. Episcopus Ripenseis . . .«. I den korte tekst opregnes bl. a. »Ego Peregrinus Aquilegensis patriarcha cum meis suffraganeis interfui et consensi. Ego Arnaldus Maguntinus archiepiscopus cum XIII suffraganeis interfui et consensi. Ego Hartwicus Bremenseis archiepiscopus cum suffraganeis meis interfui et consensi. Ego Hellinus Treverenseis archiepiscopus cum meis suffraganeis consensi. Ego Reinaldus Colonienseis archiepiscopus cum meis suffraganeis. Ego Wichmannus Magdeburgenseis archiepiscopus cum meis suffraganeis consensi . . . Henricus rex Anglorum per legatos et litteras suas consensit. Rex Ungarorum per litteras et legatos suos consensit. Rex Danorum consensit . . .«.

Enigheden kunne synes overvældende, men nogen repræsentation for hele den vestlige kirke havde man ikke kunnet mønstre. Klogeligt undlod den lange redaktion – der jo bl. a. sendtes til de vesteuropæiske magter – at nævne den engelske monark som tilhænger af Victor. Selv indenfor imperiets episkopats rækker var der opposition.

Ærkebisp Eberhard af Salzburg havde været indstillet på selv at rejse til Pavia, da han modtog indkaldelsen, men ændrede standpunkt og sendte provst Henrik af Berchtesgaden som sin repræsentant. Nogen anerkendelse af Victor kom imidlertid ikke på tale. Henrik har afgivet beretning om sin rejse;²⁵ han oplyser, at der på koncilet var mødt gesandter fra den franske konge. Patriarken af Aquileja, bisp Eberhard af Bamberg, bisp Konrad af Passau og bisp Hartvig af Regensburg havde kun aflagt lydighedsløfte til Victor på grund af rigets nødsituation og under forbehold af en fornyet kirkelig prøvelse af pavespørgsmålet. Ærkebisp Hillin af Trier havde undskyldt sig; hans tilstedeværende lydvisper havde imidlertid aflagt ed uden forbehold. Henrik oplyser endvidere, at ærkebisp Rainald af Köln var sendt til Frankrig, bisp af Verden til Spanien og bisp af Prag til Ungarn for at opnå stadfæstelse af koncilbeslutningerne. Henrik havde kendskab til begge

²⁵ MGH. Const., bd. 1, s. 257, mangler hos Stumpf. Rahewin, s. 337 ff. Eberhard var nået til Vicenza, da han besluttede at vende om.

redaktioner af rundskrivelsen; den lange teksts talopgivelser angående de tilstedeværende ærkebisper og bisper tog han forbehold overfor. Provst Henrik har alene skullet indhente oplysninger til ærkebisper og dennes lydbisper; forbindelse mellem Alexander III og Salzburg-provinsen havde båret frugt.²⁶

I den kejserlige lejr havde man imidlertid ikke opgivet håbet om at vinde ærkebisp Eberhard for Victors sag; næppe var koncilet afsluttet, før kejseren rettede et budskab til ham og hans bisper.²⁷ Den moderate bisp Eberhard af Bamberg henvendte sig ligeledes til ham;²⁸ han beretter, at ca. 50 bisper havde givet møde; først havde der været stemning blandt dem for at udsætte forhandlingerne, indtil man havde modtaget bedre underretninger om hændelsesforløbet, men Victors folk havde fået overtaget, ikke mindst, fordi de havde henvist til, at der forelå en sammensværgelse mellem Roland, kong Vilhelm af Sicilien og de kejserfjendtlige norditalienske byer. Ligesom provst Henrik oplyser bisp Eberhard, at der var kommet gesandter fra den franske konge; de havde lovet, at denne ville forholde sig neutral, indtil han havde forhandlet med den kejserlige udsending. En udsending fra den engelske konge havde afgivet et tilsvarende løfte. Alene ærkebisp Hillin af Trier var forblevet på modpartiets (Alexander III's) side, men hans lydbisper havde ikke fulgt ham; ærkebisp Eberhard af Salzburg havde endnu ikke erklæret sig for nogen af paverne. Uenigheden på koncilet kommer også stærkt frem i Vincens af Prags skildring;²⁹ de fleste lombardiske bisper havde givet udtryk for, at man ikke burde dømme den fraværende Roland, hvilket dog havde mødt modstand hos de fleste tyske fyrster.

Det vil ses, at Hadrians to trofaste støtter i Tyskland, Hillin af Trier (der havde været permanent legat) og Eberhard af Salzburg, ikke ønskede at støtte den kejserlige kirkepolitik. Om denne politik skulle lykkes, ville i høj grad være afhængig af Frankrigs og Englands holdning. Allerede inden 16. september 1159 havde kejseren sendt bisp Peter af Pavia til disse lande – det oplyses: efter den franske konges

²⁶ Rahewin, *ibid.*; brev fra Alexander III til Eberhard af Salzburg 5. oktober 1159, Jaffé 10592, *Germania Pontificia*, ed. A. Brackmann, bd. I, 1910, s. 26, nr. 84.

²⁷ 15. februar 1160, MGH. Const., bd. 1, s. 263 ff., Stumpf nr. 3891, Rahewin, s. 328 ff.

²⁸ Februar 1160, Rahewin, s. 336 f. Se W. Schmidt, *Die Stellung der Erzbischöfe und des Erzstiftes von Salzburg zu Kirche und Reich unter Kaiser Friedrich I bis zum Frieden von Venedig (1177)*, *Archiv f. öster. Gesch.*, bd. 34, Heft 1 & 2, s. 45 ff., og W. Föhl, *anf. arb.*, s. 125.

²⁹ MGH. SS., bd. 17, s. 678 f., Watterich, bd. 2, s. 470. Gerhoh af Reichersberg, »De investigatione Antichristi«, MGH. LL., bd. 3, s. 365, med note 253.

anmodning – for at få kongerne til at slutte fred, men også for at give dem besked om den opståede kirkestrid.³⁰ Kongerne havde ladet sig repræsentere på koncilet, men der var ikke afgivet tilsagn om anerkendelse af Victor IV, kun om velvillig neutralitet indtil videre. Viseligt nok undlod rundskrivelsens lange redaktion – der var bestemt for udlandet – at nævne, at Henrik II skulle have samtykket, mens den korte redaktion nævner en sådan anerkendelse. Vi skal senere vende tilbage til kongerne af Ungarns og Danmarks anerkendelse; også hertil er der knyttet problemer.

II

DEN første fyrste, der anerkendte Alexander III, var Vilhelm I af Sicilien; dette betød ikke blot politisk-militær rygdækning, men også at der i de følgende år blev stillet rigelige økonomiske subsidier til rådighed.¹ Begge paver anmodede den østromerske kejser Manuel I om anerkendelse; 1158 havde denne sluttet forbund med Sicilien, og i slutningen af 1160 forelå meddelelsen om, at han var at finde i den alexandrinske lejr.² Også de oprørske lombardiske byer fulgte Siciliens eksempel. Ungarn omtales i rundskriverne fra Pavia som tilhænger af Victor (se side 381 f.); landet var i denne tid en tysk lydstat. Efter koncilet var bisp Daniel af Prag sendt til kong Geza II, men denne afgav ikke det ønskede tilsagn om at slutte sig til imperiets pave, idet han undskyldte sig med først at ville have lejlighed til at drøfte spørgsmålet med kirken og stormændene.³ I august 1160 skrev Frederik I til patriarken af Aquileja, at Ungarn anerkendte Victor; men dette er ikke korrekt. Kong Geza har imidlertid nok måttet gå forsigtigt til værks for at undgå militære repressalier, og måske har han ønsket at afvente vestmagternes stillingtagen. Alexander III sendte imidlertid en legation til landet, og i slutningen af 1160 kom den officielle ungarske anerkendelse af ham.

³⁰ MGH. Const., bd. 1, s. 252, nr. 181, Tegnagel nr. 3*36, Stumpf nr. 3865, Watterich, bd. 2, s. 453 f. Se H. Reuter, *Geschichte Alexander des Dritten und der Kirche seiner Zeit*, bd. 1, 1860, s. 127. *Patrologia latina*, ed. Migne, bd. 199, s. 42 ff., Watterich, bd. 2, s. 499 ff.

¹ Anerkendelsen skete i slutningen af 1159, *Italia Pontificia*, ed. P. Kehr, bd. 7, 1906 ff., nr. 190. W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III im ersten Jahrzehnt seines Pontifikats (1159–69)*, *Hist. Studien*, ed. E. Eberling, Heft 188, 1929, s. 61 og 68.

² Boso, Watterich, bd. 2, s. 386. W. Ohnsorge, *anf. arb.*, s. 69 ff., især s. 72, note 22. Jaffé nr. 10593.

³ W. Ohnsorge, *anf. arb.*, s. 109 ff., Rahewin, s. 341. W. Holtzmann, *Papst Alexander III und Ungarn*, *Ung. Jahrb.*, bd. 6, 1926, s. 406 ff.

⁴ MGH. Const., bd. 1, s. 274, nr. 196, Stumpf nr. 3897. D.D. 1. rk. II, nr. 139. W. Holtzmann, *anf. arb.*, s. 406 ff.

I den følgende tid var der snæver forbindelse mellem den alexandrinske kurie og kongen,⁵ som endog foreslog Ludvig VII et forbund rettet mod kejseren.⁶ Hverken Polen eller Böhmen fik besøg af alexandrinske legater, først 1169 søgte man at få fodfæste i Böhmen.

Allerede 28. februar 1160 kom den første alexandrinske reaktion på koncilet. Kardinallegaten Johannes af Anagni, der opholdt sig i Piacenza, og ærkebisp Hubert af Milano bandlyste kejseren, Victor og dennes tilhængere. 24. marts udsendte Alexander sin bandlysning; alle kejserens undersåtter blev løst fra deres troskabsed. Bandlysningen var næppe en formel afsættelse af kejseren, men snarere en provisorisk fratagelse af kejserværdigheden.⁸

I slutningen af februar eller begyndelsen af marts 1160 må de alexandrinske legater kardinalpresbyter Henrik af St. Nereus et Achileus og kardinaldiakon Oddo af St. Nicolaus in carcere Tulliano, der opholdt sig i Genova under koncilet, have fået kendskab til rundskrivelsen, og de skyndte sig at udsende en gendrivelse.⁹ De sætter heri lighedstegn mellem koncilet og kejseren; denne havde ingen myndighed til at optræde som dommer i pavespørgsmålet, underordnet paven som han var. I det meget skarpt formulerede brev siges det videre, at hvis der skulle have været afholdt et koncil, skulle det være trådt sammen i Rom og have haft repræsentation for hele kirken. I Pavia havde kejseren, kongerne og fyrsterne givet deres samtykke, ganske som om kirken

⁵ W. Ohnsorge, *anf. arb.*, s. 109 ff.

⁶ Se side 397 f.

⁷ MGH. SS., bd. 17, s. 678 f., Watterich bd. 2, s. 470, Helmold, s. 170 (»legacione publica«).

⁸ Kardinaldiakon Johannes af St. Maria in Porticu (af Anagni) og subdiakon Johannes af Piozutus opholdt sig i Piacenza under koncilet; om deres forbindelse med Milano se *Italia Pontificia*, bd. 6:1, s. 61. Kardinaldiakon Johannes aflagde besøg i byen, hvor han bandlyste kejseren og Victor IV. 12. marts bandlyste han bisperne af Mantova, Cremona og Lodi, markgreven af Monferrat, greven af Biandrate og en række byers rektorer og konsulere, se *Italia Pontificia*, bd. 6:1, s. 9, W. Ohnsorge, *anf. arb.*, s. 12 ff., og G. Dunken, *Die politische Wirksamkeit der päpstlichen Legaten in der Zeit des Kampfes zwischen Kaisertum und Papsttum in Oberitalien unter Friedrich I*, *Hist. Studien*, ed. E. Ebering, Heft 209, 1930, s. 58 f. – Den pavelige bulle er forsvundet. Se Alexander III's brev til bisp Arnulf af Lisieux 1. april 1160, Jaffé nr. 10627, sammes brev til ærkebisp Eberhard af Salzburg, Jaffé nr. 10628, og sammes brev til bisperne i Salzburg-provinsen, Jaffé nr. 10630, fra henholdsvis 4. og 12. april 1160, og de alexandrinske kardinalers brev, Watterich, bd. 2, s. 493. Problemet er blevet behandlet af M. Pacaut, *anf. arb.*, s. 175 ff., og E. Eichmann, *Acht und Bann im Reichsrecht d. Mittelalters*, Göres-Gesellschaft z. Pflege d. Wissenschaften im. kath. Deutschland, Sektion f. Rechts- und Sozialwissenschaften, Heft 6, 1909, s. 108 f., især note 3 og 4.

⁹ Bouquet, bd. 15, s. 753 ff.

havde sat dem til at være de første til at beskæftige sig med kirkelige domme. I april 1160 udsendte det alexandrinske kardinalkollegium sit svar på rundskrivelsen;¹⁰ brevet er rettet til hele kirken, men adressen var tydeligvis de endnu tøvende konger i England og Frankrig. Man skildrer indgående valghandlingen i september 1159 og de efterfølgende begivenheder. Otto af Wittelsbach og andre tyske udsendinge havde fra første færd ydet Octavian støtte, og snart fulgte kejseren samme kurs, bl. a. var dette kommet til udtryk i titulaturen i breve til ham. Kejseren havde dog sammenkaldt et koncil med deltagelse af gejstlige fra fem kongeriger, idet han foregav at ville afvente og udføre deres dom. De alexandrinske kardinaler havde, da de så kejserens stillingtagen, sendt tre af deres midte til Genova, for at de derfra – hvis der blev tilstået dem kejserligt lejde – kunne drage til koncilet og forsøge at tale deltagerne og kejseren til fornuft. De havde imidlertid ikke fået den ønskede tilladelse, hvorfor »de rystede støvet af deres fødder og drog til andre egne, efter at de ikke havde fundet nogen fredens søn«. Angående kardinalpresbyter Vilhelm af St. Petrus ad Vincula's overværelse af koncildrøftelserne siges det, at han var til stede, for at én kunne give oplysning om sandheden og vise sagens rette sammenhæng, så der ikke i fremtiden skulle være nogen undskyldning for kejserens uretfærdighed. Kejseren – der i dette brev sammenlignes med en fuglefænger og en følelsesløs snog – havde imidlertid ikke villet bøje sig: han havde derved gjort sig skyldig i »extrema discrimina«. Om stemningen blandt gejstligheden hedder det, at »da de tilstedeværende bisper gennem skismatikernes fremstilling havde hørt, hvorledes valget var foregået, begyndte de med undertrykt stemme at sige, at Alexanders valg var det retfærdige, og forbandede skismatikernes meget, og én efter én begyndte de at forlade kirken efter at have fundet på påskud«. Sammenholder man dette brev med de breve, som kardinalerne tidligere havde sendt, vil det ses, hvordan Pavia-koncilet helt havde ændret den politiske situation (se ovenfor side 374 og 379).

III

ENGLANDS og Frankrigs officielle tilbageholdenhed i pavespørgsmålet var ikke alene bestemt af kirkepolitiske årsager (og derfor af betydning for forholdet til kejsermagten), men også af de to landes indbyrdes politiske forhold. Allerede i 1157 havde Henrik II søgt kontakt med Frederik I som et led i planerne om at skabe en modvægt mod Ludvig VII.

¹⁰ Watterich, bd. 2, s. 493.

Ganske vist havde kongerne sluttet venskab det følgende år, beseglet ved en forlovelse mellem Henriks godt treårige søn og Ludvigs seks måneder gamle datter – en forbindelse, hvis store perspektiv lå i, at der fra engelsk side ville kunne gøres krav på den franske trone, hvis Ludvig skulle dø sønneløs – men allerede kort tid efter var enigheden blevet afløst af åben kamp. I november 1159 var der dog sluttet våbenstilstand, og for Alexander III måtte det være af afgørende betydning at få skabt fred mellem parterne, så kejseren ikke skulle kunne udnytte den spændte situation. De nævnte legater, Henrik, Oddo og snart også Vilhelm, fik ordre til at begive sig til Frankrig; kejseren sendte som »legacione publica« electus Rainald af Köln, ærkebisp Garsidonius af Mantova og grev Adolf af Holsten.¹

Ludvig VII's indflydelse på den franske kirke var ret begrænset, mens Henrik II holdt den engelske kirke i meget stramme tøjler. Det var at vente, at den franske gejstlighed i vid udstrækning ville handle på egen hånd i kirkestriden; romerkirken havde altid haft stærk støtte i landet, hvor gejstligheden ikke var nær så gennemgribende feudaliseret som i Tyskland. I kirkelivet var munkeordenerne en meget betydelig magtfaktor, ikke mindst den stærkt centraliserede cistercienserorden.² Det er allerede omtalt, hvorledes flere af de ledende cisterciensere havde opholdt sig ved kejserhoffet; hvor længe de er blevet, er usikkert.

Det står imidlertid klart, at rundskrivelsens udtryk »tunc presentium« ikke gælder koncilet,³ og der er sikre tegn på, at de franske cisterciensere i vinteren 1159/60 ydede Alexander III meget effektiv støtte. Bisp Hen-

¹ Helmold, s. 170.

² Ludvig VII's forhold til den franske kirke er behandlet af M. Pacaut, *Louis VII et les élections épiscopales dans le royaume de France*, 1957. – Om cistercienserordenens organisation og udbredelse, se J. B. Mahn, *anf. arb.*, s. 60 ff. Fortegnelse over klostrene hos P. L. Jauschek, *anf. arb.* Ang. de eng. klostre se D. Knowles, *The Monastic Order in England (943–1216)*, 1950, s. 200 ff., 706 ff. og 726 f.

³ Se ovenfor s. 377, note 12; Preiss, *anf. arb.*, s. 31 ff., Mahn, *anf. arb.*, s. 139 f. J. A. Leclercq har i sin afhandling *Epitres d'Alexandre III sur les cisterciens*, *Revue Bénédictine*, 1954, s. 68 ff., forelagt et brevfragment, som han formoder har været en tilføjelse til Alexander III's bulle af 5. oktober 1159 til ærkebisp Theobald af Canterbury; dette skulle efter hans opfattelse kunne tages til indtægt for, at der skulle have bestået et spændt forhold mellem kurien og de engelske cisterciensere, som han endog antager har været repræsenteret på koncilet i Pavia. Alt tyder imidlertid på, at nævnte fragment hører hjemme i den victorinske lejr. I begyndelsen af oktober 1159 kan den alexandrinske kurie ikke have haft nogen viden om forholdene i England, hvor dobbeltvalget endnu ikke var kendt! Helt umuligt er det naturligvis, når Leclercq udlægger »... huc atque illuc coeperunt discurrere, et schismaticorum erroribus fomita praestantes, pacem ecclesiae conati sunt omnimodis perverttere, altare contra altare constituere...« som en hentydning til de engelske cisterciensere, som skulle have været til stede i Pavia (februar 1160). Da P. Ewald undersøgte Bologna-kenvenes varianter,

rik af Beauvais – Ludvig VII's broder – var blandt de første gejstlige i Frankrig, som Alexander henvendte sig til; Henrik var cistercienser. Blandt de første var også abbed Philip af Aumône, hvis svarskrivelse er bevaret.⁴

Abbed Philip skriver (mellem november 1159 og maj 1160), at han på pavens vegne havde skullet søge kontakt med Henrik II og det engelske episkopat; kongen havde forvissat ham om, at han snarest ville kontakte Alexander. Ludvig VII havde han også forhandlet med, og det stod helt klart, at han støttede Alexander, men beslutningen herom skulle hemmeligholdes til et belejligt tidspunkt, d. v. s. til der om kort tid ville være genskabt fred mellem kongerne. Om den franske gejstlighed kunne Philip oplyse, at ærkebisperne, alle bisperne og kirkens ledende mænd var alexandrinere.

Alexander havde i sin iver for at vinde kong Henriks anerkendelse også bedt bisp Arnulf af Lisieux om at lægge pres på kongen.⁵ Noget særinitiativ i det ømtålelige pavespørgsmål var imidlertid ikke at vente. Kongen var overfor den engelske gejstlighed gået så vidt, at han havde tilbageholdt Alexanders bulle.⁶

Den 1. april 1160 udtrykte Alexander i et brev til bisp Arnulf⁷ sin meget store glæde over, at Henrik ville anerkende ham, og tillagde især Arnulf æren herfor, men, understreges det, der var al mulig grund til at være påpasselig, ikke mindst måtte man være agtpågivende overfor kejserens sendebude, og alle gejstlige og verdslige måtte mobiliseres i anstrelgelserne for at fastholde kongen.

Bisp Arnulf af Lisieux havde – med sin faste forankring i den gregorianske tradition – været blandt de første, der havde knyttet sig til Alexander.⁸ Af egen drift havde han straks i efteråret 1159 søgt forbindelse

fandt han ingen tillæg, Reise nach Italien im Winter 1876 und 1877, Neues Archiv, bd. 3, 1878, s. 145 ff., se også Papsturkunden in den Niederlanden, ed. J. Ramackers, 1933 f., s. 217 ff., nr. 90.

⁴ Jaffé nr. 10595 af 8. november 1159, og nr. 10600 af 12. december 1159 til bisp Henrik af Beauvais. Svaret fra Philip af Aumône, Migne, bd. 200, s. 1359 ff., og Bouquet, bd. 15, s. 762; se M. Preiss, anf. arb., s. 28 f.

⁵ Jaffé nr. 10627.

⁶ Alexander III's breve fra oktober 1159 til Henrik II og den engelske gejstlighed var af abbed Philip blevet overgivet til bisp Gilbert af Hereford og bisp Hilarius af Chichester, H. Reuter, anf. arb., bd. 1., s. 95, og M. Preiss, anf. arb., s. 28. Om de to bispers forhold se D. Knowles, *The Episcopal Colleagues of Archbishop Thomas Becket*, 1951, s. 24 ff. og 44 ff.

⁷ Jaffé nr. 10627.

⁸ Bouquet, bd. 15, s. 758 ff., Watterich, bd. 2, s. 466 ff. Se F. Barlows introduktion til Arnulfs breve, udg. af *The Royal Hist. Society, Camden Third Series*, Bd. 61, 1939, s. XVI f.

med den engelske konge, som efter lang tøven havde lovet at anerkende Alexander; de kejserlige udsendinge havde imidlertid bevæget ham til at udsætte anerkendelsen (til efter Pavia-koncilet); Arnulf karakteriserer det tysk-engelske forhold som præget af hengivenhed, men alligevel havde Henrik ikke lagt skjul på, at han sympatiserede med Alexander.⁹

Den engelske gejstligheds afhængighed af kongen træder tydeligt frem i ærkebisp Theobald af Canterbury's henvendelse til ham i slutningen af 1159 eller begyndelsen af 1160.¹⁰ Nogle af de gejstlige ville drage til Alexander, andre til Victor; selv kunne han ikke afgøre, hvem der havde retten på sin side – han mente heller ikke det var tilladt at dømme herom i Henriks rige, så længe forholdene var uafklarede. Han vidste imidlertid ikke, hvad han skulle stille op overfor vedkommende; selv skulle han – der fremfor nogen var afhængig af kongens råd og forpligtet overfor kirken – være den første til at rejse; det var imidlertid blevet ham fortalt, at kongen havde givet nogle tilladelse til at drage »illuc« (hvilket utvivlsomt må dække: til koncilet i Pavia), og at dette særlig gjaldt folk, som glædede sig over Hadrians død.

Hvor Henrik II kom under vejr med, at engelske gejstlige havde erklæret sig for Alexander, var hans reaktion voldsom. Dette gælder f.eks. overfor ærkebispem af Rouen og bispem af Le Mans.¹¹ Det skulle dog vise sig, at det var umuligt at holde Johannes af Salisbury i ave; kort efter april 1160 skrev han til bisp Raoul af Serre, at den engelske gejstlighed levede under ganske anderledes forhold end den franske, som ikke behøvede at nages af frygt.¹² Selv var han overmåde bange for, at den tyske kejser ved sin svig skulle bringe den engelske konge i fare. Han retter derefter en voldsom kritik mod rundskrivelsen fra Pavia-koncilet i dens lange redaktion. Kejseren ville genskabe imperiet, og koncilet havde været et lydigt redskab – »... scenae theatralis haec species est potius, quam reverendi imago concilii ...« – og Johannes spørger, hvem der havde sat tyskerne til at være dommere over andre nationer.

⁹ Se foregående note. Om Frederik I og Henrik II hedder det: »... cui discurrentibus invicem literis et legatis plurima videtur caritate coniunctus ...«. Ang. Henrik II's stilling, se Arnulfs brev til kardinalerne, F. Barlow, anf. arb., nr. 23, s. 29 f.

¹⁰ Migne, bd. 199, s. 27, skrevet af Johannes af Salisbury for ærkebisp Theobald.

¹¹ FitzStephen, J. C. Robertson, *Materials for the History of Thomas Becket*, bd. 3, s. 27 f. H. Reuter, anf. arb., bd. 2, s. 161.

¹² Migne, bd. 199, s. 42 ff., Watterich bd. 2, s. 499 ff. »... quis Teutonicos constituit iudices nationum? ...«, »... Promittebat [Frederik I] enim, se totius orbis reformaturum imperium et urbi subiiciendum orbem eventaque facili omnia subacturum, si ...«.

I maj/juni 1160 skrev bisp Arnulf af Lisieux til den engelske gejstlighed, der på et møde i London skulle tage stilling til de af kongen fremsendte buller fra Alexander og til Pavia-rundskrivelsen.¹³ På grundlag af det pavelige brev af 1. april s.å. (se ovenfor side 387) udformede han et flammende indlæg til fordel for Alexander. Han omtaler, hvorledes kongerne havde sluttet fred (i maj s.å.); Ludvig VII havde da givet sin engelske kollega lov til at udskyde anerkendelsen af Alexander, indtil han havde kunnet rådspørge den engelske gejstlighed. Fra første færd havde kongens sympati været udelt alexandrinsk – hånligt havde han kastet kejserens brev bort, mens den tyske udsending havde set på! De engelske gejstlige skulle imidlertid være årvågne, da der iblandt dem var folk, der – efter hvad der blev sagt – var knyttet til Victor ved slægtskabsbånd. Efter Arnulfs mening tragtede kejseren alene efter at undervinge sig andre riger, men man måtte trøste sig med, at det parti, som den franske kirke i tidligere krisetider havde støttet, altid var gået af med sejren.

Både det ovennævnte kirkemøde i London og det tilsvarende for de engelske besiddelser i Frankrig i Neufmarché besluttede, omend ikke enigt, at slutte op om Alexander; beslutningen herom måtte imidlertid efter kongelig ordre hemmeligholdes.¹⁴ Den 22. juli fandt det aftalte fransk-engelske fællesmøde sted (se side 390 f.) i Beauvais.

Hvem var de engelske skismatikere? Johannes af Salisbury udpegede to: bisperne af Winchester og Durham.¹⁵ Lige til det sidste havde ærkebisp Theobald været usikker med hensyn til kongens stilling, men selv lagde han ikke længere skjul på sit alexandrinske sindelag.¹⁶ Det var

¹³ F. Barlow, *anf. arb.*, nr. 27 og 28, s. 36 ff., samme, *The English, Norman and French Councils called to deal with Papal Schism of 1159*, *Eng. Hist. Review*, bd. 51, 1936, s. 264.

¹⁴ På vejen til Frankrig havde kardinalerne Henrik og Oddo forsøgt at komme i kontakt med abbed Hugo af Cluny, men de var blevet afvist, hvorefter de var draget til Vezelay, *MGH.SS.*, bd. 26, s. 145. H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 1, s. 155, W. Ohnsorge, *anf. arb.*, s. 15, J. B. Mahn, *anf. arb.*, s. 142. – 9. januar 1160 havde Alexander III søgt at vinde Cluny for sin sag ved privilegier, Jaffé nr. 10614. – Ingen kilder oplyser om Rainalds rejse, se W. Ohnsorge, *anf. arb.*, s. 18 f. – Ang. fredsforhandlingerne se R. W. Eyton, *Court, Household and Itinerary of Henry II*, 1878, s. 49 f., H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 1, s. 159 f., F. Barlow, *anf. arb.*, s. 264 ff., og R. Foreville, *L'Eglise et la Royauté en Angleterre sous Henri II (1154–1198)*, 1943, s. 95. Ang. de divergerende dateringer se Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 261, W. Ohnsorge, *anf. arb.*, s. 26, og H. Tillmann, *Die päpstlichen Legaten in England bis zur Beendigung der Legation Gualas (1218)*, 1926, s. 54.

¹⁵ Migne, bd. 199, s. 42 ff., Watterich, bd. 2, s. 499 ff., D. Knowles, *The Episcopal Colleagues*, s. 36.

¹⁶ Migne, bd. 199, s. 30 f.

bedre at udskyde afgørelsen end hovedkulds at give sit samtykke, men rygtet om, at kongen skulle have afvist Rainald af Köln, havde dog glædet ham meget. I et andet brev fra denne tid skriver Theobald til kongen for at høre om kongens stillingtagen;¹⁷ han havde hørt, hvorledes kejseren havde forsøgt at vinde ham for Victors parti, men det måtte ikke ske i denne så store fare for kirken, at han »af kærlighed eller agtelse for mennesket« gjorde andet, end hvad han mente behagede Herren. Den franske kirke havde allerede anerkendt Alexander, og den engelske ville aldrig slutte sig til skismatikerne.

IV

BÅDE de tyske udsendinges og de alexandrinske legaters virksomhed i tiden efter Pavia-konciliet ligger hen i uklarhed.¹

På mødet i Beauvais mødte Oddo, Vilhelm og Henrik op og konfronteredes med de victorinske legater, kardinalpresbyter Johannes af St. Silvester et Martinus og kardinalpresbyter Guido (af Crema) af St. Calixtus og disses følge. De har selv skildret, hvorledes de – i overværelse af begge kongerne og ærkebisperne, bisperne og abbederne fra de to lande – med fornuftsgrunde gendrev skismatikernes påstande.² Langt interessantere er imidlertid det brev, som abbed Fastrad af Clairvaux sendte til den alexandrinsk-sindede bisp Omnibonus af Verona kort tid efter mødet.³ Vi får her igennem et indblik i cisterciensernes diplomati. Kongerne og fyrsterne var blevet bombarderet med opfordringer til at anerkende Alexander, men de havde været tilbageholdende, enten af frygt for eller af kærlighed til kejseren. Kun med det største besvær var det lykkedes Fastrad at få kongerne til at bekende kulør. I St. Anhelms vita siges det, at Alexanders anerkendelse i England især skyldtes cistercienserne og kartheuserne.⁴ Nogen kollektivt bindende beslutning an-

¹⁷ Udateret brev, må tidsfæstes til tiden umiddelbart efter freden, sandsynligvis juni 1160, Bouquet bd. 16, s. 498.

¹ Se ovenfor s. 389 note 14.

² Italia Pontificia, bd. 6:1, ms. 61, nr. 173. W. Ohnsorge, Eine Ebracher Briefsammlung des 12. Jahrhunderts, Quellen und Forschungen aus ital. Archiven und Bibliotheken, bd. 20, 1928–29, s. 5 f., samme, ovenfor anf. arb., s. 11. Først W. Holtzmann, H.Z. bd. 178, 1954, 108, vil tilsyneladende acceptere Barlows ovenfor omtalte datering (anf. arb., s. 264 ff.).

³ Migne, bd. 200, s. 1363, Bouquet, bd. 13, s. 103, Watterich, bd. 2, s. 511 ff.

⁴ Abbed Ailred af Rievaulx har sikkert en meget stor andel af æren for, at Henrik II anerkendte Alexander III. Se Powickes indledning til Walter Daniel, Vita Ailredi Abbatis Rievall', 1950, s. XLVIII, især note 3, og s. XCIII, og D. Knowles, The Monastic Order, s. 262 f. Alexanders belønning foreligger i form af privilegier til

gående ordenernes obediens kan der dog ikke have været tale om.⁵ Den optimisme, der lyser ud af brevene fra tiden lige efter det engelsk-franske fællesmøde, skulle imidlertid snart blive gjort til skamme; endnu engang vandt Henrik II en diplomatisk sejr, idet han fik Ludvig VII til at sanktionere, at den officielle anerkendelse af Alexander fortsat skulle tilbageholdes. Bisp Arnulf af Lisieux skrev i slutningen af 1160 herom til det alexandrinske kardinalkollegium, for at forsvare Henrik, Oddo og Vilhelm, at der på Beauvais-mødet havde været stemning for, at man skulle afvente den ene af pavernes død; indtil da skulle »bispernes guds frygt« i de enkelte lande være tilstrækkelig (d. v. s. at kongerne ikke skulle foretage en officiel anerkendelse); medvirkende til denne opfattelse havde det dels været, at romerkirken ikke altid havde taget tilstrækkeligt hensyn til kongerne, dels at de tyske gesandter og victorinske kardinaler havde udfoldet ivrige bestræbelser.

Henrik II ønskede at tilbageholde anerkendelsen af Alexander for at afpresse denne en dispensation til et barneægteskab mellem de forlovede kongebørn (se ovenfor side 387) – et ægteskab som man fra fransk side ønskede forhalet. Først i oktober 1160 kom legaternes tilladelse;⁷ i dette spørgsmål havde de utvivlsomt handlet på egen hånd, hvilket fremkaldte en alvorlig frygt for kuriens og det franske hofs reaktion (se Arnulf af Lisieux's ovennævnte forsvar for deres handlemåde). Alexander røber i et brev af 29. november s. å. frygt for at Ludvig VII skulle blive spillet i armene på kejseren,⁸ men trak dog veksler på, at den franske gejstlighed ville kunne hindre en udenrigspolitisk nyorientering. En tilnærmelse til kejseren var også mulig gennem det ægteskab, som Ludvig netop da indgik med en prinsesse af huset Champagne; hendes broder, grev Henrik, bestræbte sig i den følgende tid på at tilvejebringe en sådan

Rievaulx (20. november 1160, Jaffé nr. 10635, 23. november s. å.), Papsturkunden in England, ed. W. Holtzmann, bd. 1, 1931, s. 343 f., nr. 82, og 21. december s. å., Vita Ailredi, indl. s. XCIII). Der blev ligeledes givet privilegier til klostrene Rufford (J. P. Janauschek, anf. arb., s. 112, mangler hos Jaffé, se M. Preiss, anf. arb., s. 41) og Sibton (Janauschek, anf. arb., s. 118).

⁵ M. Preiss, anf. arb., s. 42, antager, at generalkapitlet afholdtes i anden halvdel af september 1160, og at det enstemmigt anerkendte Alexander III. J. B. Mahn, anf. arb., s. 140 f., note 4, har tilsluttet sig dette. W. Ohnsorge, Die Legaten Alexanders III, s. 25 ff., og P. S. Mitterer, anf. arb., s. 4 ff., har udskudt cisterciensernes officielle anerkendelse til generalkapitlet i 1161.

⁶ F. Barlow, The Letters, s. 43, nr. 29, samme, The English, Norman and French Councils, s. 266 f., Bouquet, bd. 16, s. 664 ff.

⁷ W. Ohnsorge, Die Legaten Alexanders III, s. 26 ff., og H. Tillmann, anf. arb., s. 54.

⁸ Jaffé nr. 10636.

tilnærmelse.⁹ Legaterne anså situationen for at være så spændt, at de fandt det klogest at tage ophold på engelsk grund, hvorfra de – med abbed Ervisius af St. Victor som mellemmand – søgte at tilvejebringe en udsoning med kongen.¹⁰

Henrik II havde ved denne politik opnået to ting: dels at få sit ægteskabsønske realiseret, dels at holde kejseren hen i endnu et halvt år.

Frygten for en omlægning af den franske politik skulle imidlertid vise sig ubegrundet. Da Henrik II havde brudt Beauvais-aftalerne angående tidspunktet for ægteskabsindgåelsen m. m., betragtede Ludvig VII sig som løst fra løftet om fællesoptræden i pavestriden. Nogen officiel tilkendegivelse af kongens anerkendelse af Alexander er ikke bevaret, men en sådan må være tilgået kurien i slutningen af 1160; 17. januar 1161 sendte paven ham en meget hjertelig takkeskrivelse,¹¹ hvori både han og den franske kirke prises for deres støtte i en kritisk tid, hvor Frederik (kejsertitlen er udeladt) rasede mod kirken. Ludvig skildres derimod som »princeps christianissimus«, der altid omfattede den med ægte hengivenhed, ligesom hans forgængere havde gjort det. Den franske kirke havde aldrig nægtet at underkaste sig romerkirken. Paven ville gøre alt for at imødekomme kongens ønsker som tak for hans hengivenhed; hvad han havde bedt om, ville han overveje sammen med kardinalerne. Hvad dette sidste dækker er uklart, men det har utvivlsomt relation til de omtalte legaters dispositioner.

Til gengæld for ægteskabsdispensationen havde legaterne opnået, at Henrik II omsider officielt ville anerkende Alexander; Leopold Delisle daterede den kongelige lykønskings- og anerkendelsesskrivelse til begyndelsen af 1160, evt. til slutningen af 1159. Det er dog sandsynligst, at den hører hjemme i tiden efter november 1160.¹² Kongen skriver, at han ikke ville knytte sig til skismatikerne, men var overbevist om retfærdigheden i Alexanders sag; på egne, gejstlighedens og hele det engelske folks vegne anerkendte han ham. Han anmodede imidlertid samtidig om at måtte få et specielt ønske opfyldt, som ville blive forelagt af brev-

⁹ W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 36. Om familieforbindingernes betydning, se P. Kehr, *Zur Geschichte Victors IV*, *Neues Archiv*, bd. 46, 1925, s. 46 og 56 f.

¹⁰ Abbed Ervisius til kardinal Oddo (efter 2. november 1160), *Bouquet*, bd. 16, s. 25.

¹¹ Jaffé nr. 10644, se også brev fra kardinal Hyazinth, *Bouquet*, bd. 16, s. 24 f.

¹² *Recueil des Actes de Henri II, Roi d'Angleterre et Duc de Normandie concernant les provinces françaises et les affaires de France. Oeuvre posthume de M. Leopold Delisle*, rev. et publ. p. M. Élie Berger, bd. 1, 1916, s. 248 f. Migne, bd. 200, s. 1383. Ang. dateringen se ovenfor s. 389 note 14.

bæreren, » . . . in cuius ore mea negotia posui plenius vobis exprimanda, benigne suscipiatis, et his que parte mea vobis dixerit assensum et effectum exhibeatis . . .«. Hvad var det for et ønske, som sendebudet R. skulle forelægge paven? Svaret kom i den pavelige bulle af 7. februar 1161: kanonisation af Edvard Bekenderen.

Kurien i Anagni havde – til trods for de ovennævnte komplikationer, der skabtes i forholdet til Frankrig – hilst Henrik II's anerkendelse meget velkommen. I bullen til ærkebisperne, bisperne, abbederne og alle de engelske prælater bringes en varm tak for trofasthed.¹³ Med glæde ville paven opfylde det ønske, som næredes af »charissimus in Christo filius noster Henricus illustris Anglorum rex«. Kongens og gejstlighedens andragende om kanonisation var sammen med de fremsendte vidnesbyrd blevet behandlet i kardinalkollegiet; en så vanskelig og ophøjet sag blev normalt ikke afgjort uden i forbindelse med konciler, men alligevel havde man ment, at Edvard burde hædres. En politisk kanonisation, romerkirkens tak! Vestmagterne var omsider vundet for Alexander III. Det engelsk-franske forholds stabilitet var dog en forudsætning for, at der ikke fremover skulle skabes nye politiske konstellationer.

V

RAHEWIN slutter sin fortsættelse af Otto af Freisings levnedbeskrivelse af Frederik I med at udmale hans magt.¹ Kongerne af Spanien, England, Frankrig, Danmark, Böhmen og Ungarn fulgte ham og sendte ham breve for at meddele, at de indrømmede ham »auctoritas imperandi«. Skildringen skulle kulminere med året 1160 og Frederik være Karl den Stores jævnbyrdige. Sandheden var en anden. Også indenrigs vanskeligheder tårnede sig op, ikke mindst fordi episkopatet kun delvis stod bag ham. 4. april 1160 skrev Alexander til Eberhard af Salzburg for at give meddelelse om bandlysningen af kejseren, Victor og dennes hjælpere og for at opfordre de gejstlige til at yde modstand mod tyrannen.²

¹³ Jaffé nr. 10653, Migne, bd. 200, s. 106 f. Robertson, *Materials*, bd. 3, s. 261. Nogen hastesag kan det ikke have været for Henrik II; først 13. oktober 1163 foregik translationen. På tværs af den da begyndte strid mellem regnum og sacerdotium kunne ærkebisp Thomas af Canterbury medvirke ved denne sakralisering af kongemagten. Se også D. Knowles, *The Episcopal Colleagues*, s. 57, note 1, og Powickes indledning til *Vita Ailredi*, s. XCIII og 42 f. Abbed Ailred forfattede helgenkriftet »Vita Confessoris«. – Det er nyttigt at erindre sig de engelske gejstliges holdning i kanonisations-spørgsmålet, når man skal vurdere ærkebisp Eskil af Lunds og det danske episkopats stillingtagen i spørgsmålet om en helgenkåring af Knud Lavard.

¹ Rahewin, s. 345.

² Jaffé nr. 10628. Se også brev af 12. april 1160, Jaffé nr. 10630.

I Norditalien havde kejseren ikke formået at gennemtvinge en militær afgørelse. I august-september 1160 opfordrede han til en øget kraftanstrengelse i foråret 1161 for at slå Milano; han skrev til patriark Peregrinus af Aquileja, at der verserede rygter om, at Victors stilling var ringere end tidligere, men at dette var helt forkert, eftersom han anerkendtes af mange kongeriger, f.eks. Spanien, Ungarn, Danmark og Böhmen.³ Det skulle dog vise sig, at kejseren erkendte behovet for et nyt koncil.

Den 3. december 1160 udsendte Victor IV indbydelser.⁴ Samtidig indkaldte kejseren de tyske fyrster og bisper til felttog. Koncilet skulle træde sammen i Cremona 21. maj. Den 20. januar 1161 skrev Alexander til ærkebisp Eberhard om at fastholde sit standpunkt, men samtidig arbejde for at kejseren skulle vende tilbage til den kirkelige enhed.⁵ Victor havde meddelt, at de, der ikke efterfulgte hans indkaldelse, stillede sig udenfor kirken, men Eberhard forblev standhaftig og efterkom hverken kejserens eller dennes paves bud – han sendte undskyldningsbrev.⁶ Man overraskes over kejserens moderate reaktion; Eberhard modtog en ny indkaldelse til at give møde ved kejserhoffet 8. september s. å.

Indkaldelsen af et nyt koncil skabte også et dilemma for de tyske cisterciensere, ikke mindst efter at vestmagternes og ordensbrødrenes stillingtagen dør var blevet dem bekendt. At de havde modtaget en speciel indkaldelse, fremgår af korrespondancen mellem abbed Eberhard af Eberbach og abbed Adam af Ebrach fra februar-april 1161;⁷

³ MGH. Const., bd. 1, s. 274, Stumpf nr. 3897 og 3898. Hærstyrkerne skulle samles i Pavia 30. april 1161; koncilet skulle træde sammen 21. maj s. å. i Cremona.

⁴ Jaffé nr. 14443. Brev til ærkebisp Eberhard af Salzburg og dennes gejstlige, Jaffé nr. 14445. J. Haller, *anf. arb.*, bd. 3, s. 165 og 506, har meget stærkt – næsten polemisk – fremhævet de reformer, som Victor IV ønskede at gennemføre i forbindelse med koncilet.

⁵ Eberhard af Salzburgs udsending opholdt sig ved kurien i Anagni og bragte brevet med tilbage, Jaffé nr. 10645; om ærkebispens rolle i forbindelse med Ungarns anerkendelse af Alexander III, se W. Holtzmann, *anf. arb.*, Ung. Jahrb., bd. 6, s. 406. Om Spaniens forhold til Alexander se Ferdinands anerkendelsesskrivelse, Bouquet, bd. 15, s. 763, jvf. H. Reuter, *anf. arb.*, s. 106 f., og W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 258 f. Ang. Portugals forhold se Papsturkunden in Portugal, ed. K. Erdmann, s. 229 ff. Begge landes indrepolitiske forhold og disses betydning for udenrigspolitikken er behandlet af R. Foreville og J. Rousset de Pina, *Histoire de l'Église*, bd. 9:2, 1953, s. 59.

⁶ Eberhard af Salzburgs brev til Frederik I, MGH. Const., bd. 1, s. 276, nr. 198. – Kejserens brev til Eberhard (efter 21. maj 1161), MGH. Const., bd. 1, s. 275 f., nr. 197. Se W. Schmidt, *anf. arb.*, s. 29 f.

⁷ W. Ohnsorge, *Eine Ebracher Briefsammlung*, s. 31 f., M. Preiss, *anf. arb.*, s. 220.

Adam indtog som abbed i et af Tysklands ældste cistercienserklostre en nøgleposition og blev derfor spurgt til råds. Eberhard havde været tilbøjelig til at forholde sig forsigtigt afventende i pavestriden, men nu var spørgsmålet om obediens blevet akut; han lagde ikke skjul på, at han i hjertet var alexandriner, men indenfor imperiet ville det være forbundet med ikke ringe fare at sætte sig op mod kejseren, som kunne iværksætte repressalier. Der antydes i brevet intet om, at et general-kapitel i efteråret 1160 skulle have udstedt direktiver for hele ordenen.⁸ Resultatet af cisterciensernes overvejelser blev dog, at de ikke lod sig repræsentere på koncilet.

Forskellige forhold nødvendiggjorde, at koncilets sammentræden måtte udskydes til sidste halvdel af juni, og mødestedet ændredes til Lodi. Erfurter-annalerne nævner blandt de fremmødte gejstlige ærkebisp Hillin af Trier med lydbisper, ærkebisp Rainald af Köln med lydbisper og ti bisper fra Magdeburgprovinsen; desuden, at der indfandt sig sendebude fra kongerne af Frankrig, England, Polen, Böhmen og mange andre, der alle afviste Roland.⁹ Om Hillin oplyser samme annaler, at han i sommeren 1160 på et møde i Erfurt var sluttet op bag den kejserlige politik. Victor IV havde takket ved at gøre ham til legat for Trierprovinsen. Abbed Fastrad af Clairvaux betragtede ham derimod endnu i sommeren 1160 som alexandriner.¹⁰

Acerbus Morena beretter, at de tilstedeværende på Lodi-koncilet anerkendte de i Pavia trufne beslutninger. Der oplæstes undskyldningsbreve fra kongen af Danmark, kongen af Norge, kongen af Ungarn, kongen af Böhmen, seks ærkebisper, tyve bisper og mange abbeder, såvel af cistercienserordenen som af andre ordener. Kongerne meddelte, at de med alle deres provinser ville anerkende Victor som pave og helt tilslutte sig de afgørelser, som koncilet måtte træffe. Det samme gjaldt de gejstlige.¹¹

Undskyldningsbrevene blev uden videre taget til indtægt for Victors sag. At dette ikke var holdbart, turde klart fremgå af Ungarns stilling, og cistercienserne havde heller ikke givet en sådan tilslutning. Helmold

⁸ Se ovenfor s. 000 note 5.

⁹ MGH.SS., bd. 16, s. 22, Watterich, bd. 2, s. 514.

¹⁰ MGH.SS., bd. 16, s. 22, Jaffé nr. 14453 (se også nr. 14454, 14455 og 14456). – Abbed Fastrad til bisp Omnibonus af Verona, Migne, bd. 200, s. 1363, Bouquet, bd. 13, s. 104, Watterich, bd. 2, s. 511 f.

¹¹ MGH.SS., bd. 18, s. 632, Watterich, bd. 2, s. 514 f.; se i øvrigt forf.s anf. arb., s. 64. Ang. Ungarns forhold til imperiet, hævder W. Holtzmann, anf. arb., Ung. Jahrb., bd. 6, s. 407, at ungarske gesandter ikke kan have givet møde.

skriver, at ordenen ikke blot udeblev, men at den modarbejdede den kejserlige politik. Kejseren var vred over, at cistercienserne havde sluttet sig til Alexander, og han udstedte derfor et edikt om, at de enten skulle anerkende Victor eller fordrives fra riget; mange brødre var allerede flygtet til Frankrig.¹²

De skabte vanskeligheder fremgår tydeligt af et brev fra abbed F. (af Baumgarten?) til abbed Neudungus af Neuburg, og af dennes brev til abbed Olicus af Herrenalb.¹³ For Neudungus var sjælekvalerne svare: man skulle følge ordenens ledere, hvis deres råd var gode, men på grund af kejserens trusler om tvangsforanstaltninger ville det måske være bedst at tilslutte sig ham, selv om man var tilhænger af Alexander, og i det hele taget føre en så tilbagetrukket tilværelse som muligt, mens man afventede stridens afslutning. Også de tyske præmonstratensere nærede alexandrinske sympatier; men ingen af ordnerne fik – i modsætning til de franske brødre – mulighed for at spille en politisk rolle, og ønskede det næppe heller.

Det var ikke alene cistercienserne, der udsattes for kejserlige trusler. Ærkebisp Eberhard, der også sad kejserens fornyede indkaldelse overhørig, fik pålæg om at give møde ved kejserhoffet i foråret 1162; hvis dette ikke skete, ville kejseren sammen med fyrsterne lade en ny ærkebisp vælge til Salzburg-sædet. Eberhard undslog sig imidlertid og tilbød en pengeafløsning. I hofkredse kaldte man ham »religiosus antistes et delirus senex« – en from bisp og afsindig olding.¹⁴

I slutningen af december 1161 sendte den kejserlige notar Burchard

¹² Helmold, s. 176 f. Udgifveren, Bernhard Schmeidler, henlægger – med forbehold – det kejserlige edikt til 1164. Dette skyldes en forkert datering af rigsdagen i Würzburg (1165). – Brev fra abbed F. (af Baumgarten?) til abbed Neudungus af Neuburg ang. forfølgelserne, W. Ohnsorge, Eine Ebracher Briefsammlung, s. 9 ff. og s. 29 f., note 1, fra slutningen af 1161 eller beg. af 1162. Ohnsorge og M. Preiss, anf. arb., s. 46, daterer det kejserlige edikt til 1161.

¹³ Brev fra abbed Neudungus til abbed Olicus af Herrenalb, slutningen af 1161 eller beg. af 1162, W. Ohnsorge, anf. arb., s. 30 f. Burchards karakteristik af Eberhard af Salzburg, H. Sudendorf, Registrum oder merkwürdige Urkunden für die deutsche Geschichte, bd. 2, 1851, s. 134 f. (beretning om tiden 6. oktober 1161 til julen s. å.). M. Preiss har i anf. arb. foretaget en minutøs undersøgelse af de tyske cistercienserklostres forhold. Ang. de tyske præmonstratensere, se Jaffé nr. 10697.

¹⁴ MGH.Const., bd. 1, s. 278, nr. 202, især note 179, Stumpf nr. 3920 (efter 8. september) og nr. 3921. Om Eberhards forbindelse med kejseren, Stumpf nr. 3924, sikkert rigtigere dateret i MGH.Const. (januar 1162). R. Jordan, Die Stellung des deutschen Episkopats im Kampf um die Universalmacht unter Friedrich I bis zum Frieden von Venedig (1177), 1939, s. 89, W. Schmidt, anf. arb., s. 31 f., og W. Föhl, anf. arb., s. 126. Sidstnævnte mener, at bisp Eberhard af Bamberg på konciliet i Lodi har gjort sig til talsmand for, at kejseren skulle vise tålmodighed over for Eberhard af Salzburg.

en længere redegørelse for kejserdømmets politiske situation til abbed Nicolaus af Siegburg.¹⁵ Burchard færdedes hjemmevant ved hoffet, anvendtes som gesandt og var fuldt loyal overfor kejseren og Victor. Angående Ungarn oplyser han, at dette land ikke ville anerkende Victor; kejseren havde takket, fordi han havde mistet så troløs en ven (= Geza II) på grund af en så retfærdig sag og havde bedt om, at dette ville blive meddelt til »regulus«. Det var kendt overalt, at de øvrige konger skælvede og bævede af frygt for kejseren, og at hans uvenner sværmede iblandt dem; de havde nu sluttet indbyrdes fred og befæstet troskaben. Fem kongers sendebude havde i det forløbne år været sammen for at slutte forbund. Den græske kejser havde sluttet en fem-årig våbenhvile med den ungarske konge; han havde også skrevet til kongerne af Tyrkiet, Babylon, Persien og Kouranien for at meddele dem, at den romerske kejser ville erobre hans og deres lande, hvis han fik nedkæmpet Milano. Kongerne af Spanien, Barcelona, Frankrig og Danmark frygtede det samme; Roland og hans pseudokardinaler havde skrevet til hele verden for at vække had mod kejseren. Derfor vovede alle småkongerne (»reguli«) mere af frygt for og had til kejseren end af hensyn til retfærdigheden at anerkende Roland som pave; denne arbejdede også sammen med kejseren af Byzans og kongen af Ungarn (se ovenfor side 383 f.). Et lyspunkt var der dog at notere: den engelske konge ville slutte et nært forbund med kejseren, således at de var enige om alt. Hans sendebude opholdt sig ved kejserhoffet. Milano ville snart falde, og kejseren kunne, når han måtte ønske det, afsætte Eberhard af Salzburg. Nu, hvor der kunne ventes en snarlig sejr, ville kejseren sammenkalde et koncil i Rom.

VI

ALLEREDE i slutningen af 1160 viste der sig alvorlige tegn på uro i kongeriget Sicilien, og i marts 1161 foretoges en paladsrevolution, hvorved Vilhelm I afsattes. Ganske vist lykkedes det episkopatet at få ham genindsat, men det gav blot anledning til nye baronopstande.¹ Denne uro og den overhængende fare for et stort kejserligt felttog i Italien fik Alexander III til at søge øget kontakt med kejser Manuel og til at overveje at flytte til Frankrig.²

¹⁵ Sudendorf, bd. 2, s. 134 f. Ang. Ungarn se W. Holtzmann, *anf. arb.*, Ung. Jahrb., bd. 6, s. 407 ff. Gerhoh af Reichersberg, MGH.LL., bd. 3, s. 385.

¹ W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III.*, s. 72 ff., 92 f. og 95.

² Hovedkilden er Romuald af Salerno, MGH.SS., bd. 19, s. 430 ff. Se også Bouquet, bd. 16, s. 55.

Det spændte forhold mellem England og Frankrig i forbindelse med ægteskabsaffæren (se ovenfor side 391 f.) havde udløst mindre kamp-handlinger; de pavelige bestræbelser måtte påny koncentrere sig om at få genoprettet freden. Foruden legaterne arbejdede cistercienseren, magister Nicolaus herpå.³ Henrik af Beauvais fik til opgave stadig at holde sig i nøje forbindelse med Ludvig VII og derved hindre modstan-derne i at vinde indpas. Det pålagdes desuden Henrik at gribe ind i et forhold, som foruroligede paven meget: Cluny-klosterets abbed Hugo og en del af munkene havde sluttet sig til Victor IV. Denne sag blev bragt ud af verden ved, at Hugo afsattes og erstattedes af abbed Stefan af St. Michel en Cluse. Hugo drog til kejseren.⁴

Bestræbelserne for en normalisering af det engelsk-franske forhold lykkedes; 24. juni 1161 afsluttedes aftaler om våbenstilstand.⁵ I september 1161 trådte cisterciensernes generalkapital sammen, hvilket bl. a. resulterede i, at ordenen officielt anerkendte Alexander. Umiddelbart efter trak abbed Lambert af Citeaux sig tilbage; han erstattedes af abbed Fastrad af Clairvaux, mens abbed Godfrey af Igny overflyttedes til hans embede. Der synes ikke at ligge politiske årsager bag disse personskifter.⁶

I slutningen af maj 1161 brød Alexander og hele pavehoffet op fra Anagni. Efter megen omflakken i Italien ankom han til Frankrig den 11. april 1162.⁷ Endnu mens han opholdt sig i Genova, havde han (16. marts) skrevet til Eberhard af Salzburg, som han havde erfaret var blevet indkaldt til at give møde ved hoffet (se ovenfor side 396); han opfordrede ham nu stærkt til at rejse og forsøge at påvirke kejseren i pave-spørgsmålet.⁸ Holdningen overfor kejseren var pludselig blevet en ganske anden under indtryk af den forværrede situation i Italien, hvor

³ Jaffé nr. 10658 og 10661.

⁴ Jaffé nr. 10661. I. Schnack, Richard von Cluny, seine Chronik und sein Kloster in den Anfängen der Kirchenspaltung von 1159, Hist. Studien, ed. E. Ebering, Heft 146, 1921, s. 26 ff. Hugo drager til kejseren, *ibid.*, s. 31 og 38. Se også J. B. Mahn, *anf. arb.*, s. 142.

⁵ H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 1, s. 171 f., M. Preiss, *anf. arb.*, s. 44, note 38, og W. Ohnsorge, Die Legaten Alexanders III, s. 41. Om freden s. å., R. W. Eyton, *anf. arb.*, s. 5.

⁶ Se ovenfor s. 391 note 5. M. Döberl, *anf. arb.*, s. 51, har villet se en imødekommehed overfor kejseren i disse personskifter. Af den tidligere omtale af Fastrads virke vil det fremgå, at dette ikke er sandsynligt. Migne, bd. 200, s. 1363, Bouquet, bd. 13, s. 104, Watterich, bd. 2, s. 511 f., M. Preis, *anf. arb.*, s. 47, note. G. Schreiber har antaget, at Alexander III skulle have givet cistercienserne et privilegium 13. november 1161, der ikke er medtaget hos Jaffé; M. Dietrich, *anf. arb.*, s. 31, har påvist, at det skal henlægges til Alexander IV's papat; se J. B. Mahn, *anf. arb.*, s. 138.

⁷ Boso, Watterich, bd. 2, s. 386.

⁸ Jaffé nr. 10702.

Milano havde kapituleret 1. marts.⁹ Eberhard rejste, men undgik omhyggeligt at komme i kontakt med Victor IV, og nåede så hurtigt frem, at han kunne deltage i kejserens indtog i Milano, hvor der 30. marts indledtes et kirkemøde – vel at mærke uden Victors deltagelse! Her vedgik Salzburger-ærkebispens åbent, at han var alexandriner. Kejserens modtagelse af ham var imidlertid ikke blot venlig, han gav ham endog visse privilegier til hans kirkeprovins.¹⁰ Kejseren har næppe været afvisende overfor forhandlinger om en kirkefred, siden han sørgede for, at Victor – der opholdt sig i nærheden – ikke selv mødte op, men blev repræsenteret af to kardinaler. Tanken om et koncil (se side 400 ff.) synes dog ikke at have været fremme. Forhandlingerne gav intet positivt resultat.

Milanos fald fulgtes op af diplomatisk succes for kejseren. Pisa, Genova og flere andre byer sluttede forbund med ham som led i hans plan om et felttog mod Sicilien. I juli-august 1162 blev der indgået aftaler med greverne af Barcelona og Provence.¹¹

VII

STRAKS efter Alexanders ankomst til Frankrig skulle nye skuffelser beredes ham. Han søgte kontakt med Ludvig VII, men denne stillede sig yderst køligt. Cistercienserabbeden af Granselve fungerede som mellemmand, men også electus Henrik af Reims (tidligere af Beauvais) og et par franske bisper skulle opsøge kongen på pavens vegne – i stedet for de pavelige legater, der først var blevet udpeget til denne opgave.¹ En febrilsk aktivitet ved kurien afslører en stærk frygt for den franske konges holdning, en holdning som må ses på baggrund af den kejserlige succes i Italien. I maj modtog Alexander to udsendinge fra Henrik II, bisperne af Evreux og Bayeux, uden at vi kender til enkeltheder i de førte forhandlinger, som også en række franske gejstlige deltog i.²

⁹ MGH.Const., bd. 1, s. 279 f., nr. 203, og s. 281, nr. 204.

¹⁰ Om opfattelsen af kirkestriden i Salzburg-provinsen, se Gerhoh af Reichersberg, *De investigatione Antichristi* (tilegnet ærkebisp Eberhard), MGH.LL., bd. 3, s. 364 ff. Om forbindelsen med Alexander III, *Germania Pontificia*, ed. A. Brackmann, bd. 1, s. 198 ff., nr. 28 ff. Eberhards rejse er behandlet af W. Schmidt, *anf. arb.*, s. 36 f., R. Jordan, *anf. arb.*, s. 91 f., og H. Reuter, *anf. arb.*, s. 191 f. Ang. mødet, se MGH.SS., bd. 17, s. 469. Kejserens privilegier, Stumpf nr. 3939 og 3940.

¹¹ MGH.SS., bd. 19, s. 247, MGH.Const., bd. 1, s. 282 ff., nr. 205 ff.

¹ Alexander III til Ludvig VII, Jaffé nr. 10708 og nr. 10712. Samme til Henrik af Beauvais ang. dennes valg til ærkebisp af Reims, Jaffé nr. 10710.

² Jaffé nr. 10719. Se W. Holtzmann i *Hist. Zeitschrift*, bd. 178, 1954, s. 108.

I den følgende tid var der livlig brevveksling mellem kurien og det franske hof; men først i et brev fra Alexander til den alexandrinsk-sindede kgl. kansler, bisp Hugo af Soissons, af 24. juli 1162 løftes sløret for, hvad der var i gære. Der var aftalt et møde mellem kongen og kejseren; dette skulle Hugo af al magt søge at hindre, og heri skulle han bistås af Henrik af Reims.³ Mellem paven og kongen var der berammet et møde om sagen.

Allerede før 17. november 1161 – da Alexander endnu opholdt sig i Italien, men omgikkes med planer om at drage til Frankrig – havde kejseren skrevet til Hugo af Soissons for at meddele, at han ville betragte det som *casus belli*, hvis den franske konge ydede paven asyl; der ville derved kunne opstå et så stort had mellem imperiet og Frankrig, at det ikke let kunne holdes i ave eller bringes til ophør.⁴

Burchard berettede, at et engelsk gesandtskab opholdt sig ved kejserhoffet i slutningen af 1161 (se side 396 f.). De vesteuropæiske magter var påny i brændpunktet. 11. februar 1162 skrev Victor IV til kong Ludvig og sendte en udsending til ham for at få optaget forhandlinger.⁵ I Frankrig var der, som allerede nævnt, kredse, der ønskede en tilnærmelse til imperiet, dette gælder ikke mindst grev Henrik af Champagne, der nu kom til at spille en hovedrolle (se side 391 f.).

Franske gesandter må være blevet sendt til kejseren, som (før 1. marts 1162) skrev til kong Ludvig, at han glædede sig over den nu knyttede kontakt; noget møde mellem dem kunne der dog ikke umiddelbart blive tale om på grund af felttoget i Italien.⁶ Milanos fald ændrede helt situationen. 31. maj 1162 skrev Frederik til Ludvig fra Pavia – efter at der igen var kommet franske gesandter til ham – om glæden over, at der skulle sluttet forbund mellem dem;⁷ den franske udsending var Henrik af Champagne, som kejseren havde truffet en fast aftale med.

³ Jaffé nr. 10743, 10744, 10750 og 10752.

⁴ Bouquet, bd. 15, s. 202. J. Haller, *anf. arb.*, bd. 3, s. 507, daterer urigtigt til februar 1162.

⁵ Jaffé nr. 14459. Bouquet, bd. 16, s. 25, daterer til 1161. Om den i brevet omtalte Stefan, se Victor IV's brev til Ludvig VII af 24. juni 1160, Jaffé nr. 14439.

⁶ Bouquet, bd. 16, s. 126. Mangler hos Stumpf. Bouquet daterer til 1161–62. Må stamme fra tiden før 1. marts 1162. »... Quia uero per legatos tuos et per epistolam hoc ipsum aequè te optare cognovimus et credimus, non modice gaudemus...«.

⁷ MGH.Const., bd. I, s. 289, Stumpf nr. 3944. »... ut inter nos tanquam consanguineos, et inter cognata regna nostra, deterso totius rancoris nebulo, sinceræ dilectionis splendor refulgeat, et foedus amicitiae, quod facit utraque unum, indissolubilem semper conservat amorem...«.

I maj 1162 sendte kejseren en række breve om den storpolitiske begivenhed. I et af dem, til en anonym gejstlig, siges det, at der gennem lang tid havde været ført fransk-tyske forhandlinger om striden i romerkirken, og at man var nået til enighed om, at der 29. august s. å. skulle afholdes et »concilium generale« ved floden Saône i Besançon stift med deltagelse af »ærkebisper, bisper, rettroende fædre, baroner og alle fyrster fra begge lande«. Her ville den franske konge med alle sine ærkebisper, bisper og alle sit riges fyrster og hele den franske kirke, således som det på forhånd var aftalt ved ed og med sikre garantier, anerkende Victor IV som pave.⁸

I det kejserlige brev til ærkebispnen af Lyon siges der intet om forhåndsaftalen, men det oplyses, at grev Henrik havde vist Victor skyldig ærbødighed ved kejserhoffet og havde anmodet om et møde med kongen.⁹ Kejseren indkaldte hertug Mathæus til at møde 25. august; heller ikke her tales der om et fransk løfte i pavespørgsmålet, men kejseren gav udtryk for håb om, at kirkens fred og enighed ville blive genoprettet under Victors ledelse.¹⁰ Ovenfor omtalte brev til den anonyme gejstlige var utvivlsomt bestemt for Tyskland, og fik følgelig en særudformning.

Det måtte være klart, at Alexander III stod overfor sin anden kamp om Frankrigs obediens. Allerede i forsommeren 1162 havde ærkebisp Eberhard af Salzburg – efter sit besøg hos kejseren (se side 399) – ytret sine betænkeligheder ved den politiske udvikling i et brev til Henrik af Reims, som han spurgte om, hvordan England og Frankrig ville stille sig efter kejserens sejr over Milano. Han havde hørt rygter om, at hele kirken ville svigte Alexander, og at den franske kirke ville anerkende Victor, hvad han dog nægtede at fæste lid til; men han var mere end ivrig efter at blive holdt underrettet om dens holdning.¹¹ Henrik af Reims' udaterede svar er bevaret: den franske kirke ville urokkeligt holde fast ved Alexander, og det samme gjaldt for kong Ludvig.¹²

⁸ Ingen af brevene er daterede, men må være nogenlunde samtidige med brevet til Ludvig VII, se foregående note. Kejseren til det tyske episkopat, MGH.Const., bd. 1, s. 290, nr. 208, Stumpf nr. 3948 (angiver at brevmodtageren var bisp Konrad af Augsburg).

⁹ Kejseren til ærkebisp Eraclius af Lyon, MGH.Const., bd. 1, s. 291 f., nr. 210, Stumpf nr. 3947.

¹⁰ Kejseren til hertug Mathæus, MGH.Const., bd. I, s. 291, nr. 209, Stumpf nr. 3946. Se også Victor IV's brev til Ludvig VII's seneskalk, Bouquet, bd. 16, s. 29, Imar af Tusculums brev til Ludvig VII, Bouquet, bd. 16, s. 201, og Rainald af Kölns brev til Hugo af Soissons (efter 31. maj 1162) Bouquet, bd. 16, s. 201 f.

¹¹ Udateret brev, Bouquet, bd. 16, s. 177, Tengnagel, s. 432.

¹² Udateret brev (måske efter 29. august 1162), Bouquet bd. 16, s. 177 f.

Henriks følelser var i hvert fald ikke til at tage fejl af. I et brev fra tiden mellem maj og 29. august skriver han til sin broder, kongen, at det havde forfærdet ham at erfare om grev Henriks løfte til kejseren om en fransk anerkendelse af Victor; han gengiver den kejserlige indbydelses-skrivelses indhold og advarer stærkt mod at indlade sig på et sådant eventyr.¹³

Hugo af Poitiers skriver i sin »*Historia Vizeliacensis*«,¹⁴ at Alexander III stillede sig afvisende overfor den franske konges forslag om et møde med kejseren, som var blevet ham overbragt af abbed Theobald af Saint-Germain-des-Prés. Kongen havde derefter gennem den skismatiske bisp Manasses af Orléans kontaktet grev Henrik, som opholdt sig ved kejserhoffet. Kejseren havde da foreslået et møde med deltagelse af begge paver, stormænd og gejstlige fra begge riger, og grev Henrik havde aflagt ed på, at mødet ville blive realiseret på den ønskede måde. Valget skulle der gøres til genstand for prøvelse. En alexandrinsk legation skulle søge at mildne Ludvigs vrede over afslaget, og i landsbyen Souvigny kom et møde i stand mellem ham og Alexander (se side 403), som blev lovet sikkert lejde, hvis han ville drage med til kejseren; men Alexander afslag af frygt for dennes list. Da kongen begav sig til mødet med kejseren, kendte han ikke forhåndsbetingelserne; først da han var kommet til Dijon, fik han besked om, at der skulle nedsættes en kommission med deltagelse af gejstlige fra begge lejre til løsning af pavestriden. Da kongen blev vred, fremlagde grev Henrik et kongeligt brev til Manasses med besked til greven om, at det ville være gunstigt, hvis der blev tilvejebragt et møde, hvor kongen ville slutte op bag den trufne afgørelse.

Hugo skildrer videre, hvorledes kongen søgte at forhale mødet under henvisning til ukendskab til de af grev Henrik afgivne løfter; de kejserlige forhandlere ville ikke acceptere dette, men det lykkedes dog grev Henrik at få udvirket tre ugers udsættelse; kongen samtykkede og gav gidsler. Kejseren tilsidesatte nu grev Henrik som forhandler og benyttede i stedet Rainald af Köln, men nu stod Gud kirken og den enfoldige konge bi; Rainald meddelte, at Ludvig ikke ville få del i dommen over romerkirken – en sådan var et kejserligt prerogativ. Dette blev af kongen betragtet som et løftebrud, og i dette synspunkt støttedes han af de franske stormænd og gejstlige. Kongen – og Alexander, som havde opholdt sig i nærheden – drog derefter bort.

¹³ Bouquet, bd. 16, s. 30 f.

¹⁴ MGH.SS., bd. 26, s. 146 ff., Bouquet, bd. 12, s. 329 ff., Watterich, bd. 2, s. 525 ff.

Kardinaldiakon Boso af St. Cosma et Damianus skriver i sin Alexander-biografi¹⁵ ligeledes om grev Henriks forhandlervirksomhed og om de kejserlige planer om et koncil, hvor begge paver skulle møde op og modtage dom af franske, italienske og tyske gejstlige. Forslaget herom blev godtaget af kong Ludvig. Kejseren, Victor og deres følge begav sig til mødestedet St. Jean-de-Losne; også kongen drog afsted, fulgt af sine ledende mænd, bisper og abbeder, og undervejs forhandlede han i to dage med paven i Senlis. Paven nægtede imidlertid at deltage i mødet, men lod kongen ledsage af kardinalbisp Bernhard af Porto, kardinalpresbyter Hubald af St. Crux, kardinalpresbyter Johannes af St. Anastasia, kardinaldiakon Hyazinth af St. Maria in Cosmedin og kardinaldiakon Ardicius af St. Theodorus, mens han selv og de øvrige kardinaler drog til Aquitanien. Kejseren blev – ophidset af Victor – opbragt over Alexanders udeblivelse, og kongen måtte skrive til denne om at komme tilstede. På dette tidspunkt greb imidlertid Herren ind, idet han opflammede den engelske konge til at yde den franske konge hjælp og støtte med en meget stor mængde tapre soldater, med hvilke han ilede mod kejseren. Kejseren lod derefter Rainald af Köln meddele kongen, at dommen i pavespørgsmålet alene skulle fældes af imperiets folk, men at kongen med følge ville være velkommen til mødet. Kongen brød derefter op for at drage hjem. Boso beretter til sidst, at Henrik II opsøgte Alexander og ærede ham på alle måder.

Kölner-annalerne¹⁶ tillægger den franske konge initiativet til den tysk-franske kontakt. Grev Henrik havde anmodet om en kejserlig indkaldelse til en »curia generale«, hvor kejseren skulle møde ledsaget af Victor, kongen ledsaget af Alexander. Kejseren bifaldt planen og kom til stede 29. august, men kongen havde været på mødestedet ved Losne allerede 28. august og var draget bort igen, forført – efter hvad der blev sagt – af de hvide munkes (cisterciensernes) råd og uden at have haft Alexander med. Videre beretter annalerne, hvorledes kejseren og den danske konge (Valdemar I) sammen med hele den store mængde bisper og fyrster bestemte, at Victor skulle være den eneste pave, således som det var blevet bestemt på den første (Pavia) og anden (Lodi) synode, og Alexander og hans tilhængere erklæredes for skismatikere. Om den danske konge siges det, at han på dette hof modtog kronen af kejserens hænder og aflagde lensed til ham.

¹⁵ Watterich, bd. 2, s. 388 ff.

¹⁶ MGH.SS., bd. 17, s. 777, Waitz' edit., s. 112 f., Watterich, bd. 2, s. 525. Se C. Weibull, Saxo, s. 250 f., og forf.s anf. arb., s. 65.

Også Acerbus Morena¹⁷ kender til, at der skulle nedsættes en kommission af victorinere og alexandrinere til undersøgelse af pavespørgsmålet, men at Alexander nægtede at underkaste sig dens dom. Helmold¹⁸ beskriver, hvorledes alle lande på den tid nærrede frygt for kejseren, som indkaldte kong Ludvig, kongen af Danmark, kongen af Böhmen og kongen af Ungarn. Valdemar mødte op ledsaget af de danske bisper; kong Ludvig fik betænkeligheder og drog bort, inden kejseren kom tilstede; denne blev meget vred og var opsat på krig med Frankrig. Fra denne tid var Alexanders magt i stadig vækst. Også Pölden-annalerne¹⁹ omtaler mødet, hvori paverne skulle deltage; den franske konge var draget bort, især fordi cistercienserabbederne havde vægret sig. Kejseren, den danske konge, rigets stormænd og de forsamlede gejstlige stadfæstede derefter valget af Victor. Saxo²⁰ har intet om det tysk-franske forhold.

Det franske initiativ, udsprunget af en permanent utryghedsfølelse i forholdet til Henrik II, en akut frygt for kejseren, og hjulpet frem af kejservenlige folk, var blevet kuldkastet, ikke mindst fordi den franske gejstlighed ydede modstand. Kejseren måtte igen indkassere et diplomatisk nederlag. I kirkepolitikken blev det efterfølgende koncil i Dôle kun en mager erstatning; dets åbning faldt sammen med treårsdagen for det stormfulde valg i Peterskirken. Victor IV anerkendtes påny, Alexander III bandlystes, men nogen løsning på pavestriden blev ikke fundet. Saxo refererer mødet, men også gennem »Dialogus de pontificatu sanctae romanae ecclesiae«²¹ får vi et indblik i forhandlingerne, hvor en cistercienser endog vovede at gå i rette med den kejserlige kirkepolitik.

VIII

DEN 17. september 1162 takkede Alexander III bevæget Ludvig VII for, at mødet med kejseren ikke var blevet gennemført.¹ Gennem ærkebisp Roger af York, bisp Rotrou af Evreux og bisp Arnulf af Lisieux havde han anmodet Henrik II om at yde kongen støtte, bl. a. med tropper, og engelske gesandter ville komme til det franske hof for at forhandle

¹⁷ MGH.SS., bd. 18, s. 639 f., Güterbocks edit., s. 164 f.

¹⁸ Helmold, s. 177.

¹⁹ MGH.SS., bd. 16, s. 92.

²⁰ Saxo, Gesta Danorum, bd. 1, 1931, s. 442 f., C. Weibull, Saxo, s. 250 ff.

²¹ Vidneliste i lensbrev af 18. august 1162, MGH.Const., bd. 1, s. 303. »Dialogus«, MGH.LL., bd. 3, s. 528 ff. Se R. Foreville og J. Rousset de Pina, Hist. de L'Église, bd. 9:2, s. 50.

¹ Jaffé nr. 10757. Ang. Ludvig VII's forbindelse med den tyske opposition, se Bouquet, bd. 16, s. 34.

nærmere herom. Paven skulle selv forhandle med Henrik 18. september og ville da tale Ludvigs sag. Det var ham meget magtpåliggende at berolige angående den engelske hjælp; han ville selv optræde som garant (for at Ludvig ikke skulle blive skadet). Måske blev der tilvejebragt et møde mellem paven og de to konger i slutningen af måneden.²

At cistercienserne har haft en meget stor andel i ændringen af den franske konges udenrigspolitik fremgår tydeligt af kilderne. Alexander takkede for deres indsats med en strøm af privilegier.³ Også kong Ludvig viste sin erkendtlighed, ikke mindst overfor klosteret i Clairvaux.⁴

Den 18. september 1162 takkede Alexander ærkebisp Eberhard af Salzburg for trofasthed og fremsatte ønske om en nærmere forhandling med ham om hele kirkens stilling.⁵ Eberhard skulle om muligt kontakte kejseren og forsøge at få ham tilbage til den kirkelige enhed, med andre ord: en genoptagelse af de resultatløse forhandlinger fra foråret (se side 399). Brevet er ligesom tidligere holdt i en meget diplomatisk tone; kejseren, der nu var tilføjet et alvorligt nederlag, skulle ikke udfordres. Vi skal se, at Eberhard ikke selv rejste til kurien, men sendte bisp Albert af Freising.

Den 22. oktober sendte paven cistercienserabbederne af Aumône og Furness til Henrik af Reims for at forhandle om indkaldelse af et koncil.⁶ Kardinalbisp Bernhard af Porto rejste i samme ærinde til det franske hof.⁷ 8. december kunne paven meddele kong Ludvig, at der ville blive indkaldt til et koncil i Tours; den engelske og den franske konge og deres kirker havde godkendt planen.⁸ Selv den skismatiske bisp Manasses af Orléans anerkendte nu Alexander.⁹

Alexander førte efter sammenbrudet af de tysk-franske forhandlinger

² Boso, Watterich, bd. 2, s. 393. Se M. Preiss, *anf. arb.*, s. 54, note 85, og R. Foreville og J. Rousset de Pina, *Hist. de L'Église*, s. 78, der har denne antagelse.

³ M. Preiss, *anf. arb.*, s. 56 ff.

⁴ M. Preiss, *anf. arb.*, s. 57, note 108. Cisterciensernes generalkapitel måtte i 1162 udskydes p. gr. af den alvorlige politiske situation. 11. november s. å. trådte det imidlertid sammen, ikke i Cîteaux men i Foigny. *MGH.SS.*, bd. 6, s. 460, M. Preiss, *anf. arb.*, s. 53, P. S. Mitterer, *anf. arb.*, s. 25.

⁵ Jaffé nr. 10758. *Germania Pontificia*, ed. A. Brackmann, bd. 1, s. 30, nr. 94.

⁶ Jaffé nr. 10770 og nr. 10772.

⁷ Jaffé nr. 10773. *Papsturkunden in Spanien*, ed. P. Kehr, bd. 1 (Katalanien), s. 381 f. W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexander III*, s. 56 f., antager, at Alexander III's brev til Ludvig VII (Jaffé nr. 10772) har forbindelse med planerne om indkaldelse af et koncil.

⁸ Jaffé nr. 10789.

⁹ Ang. Manasses af Orléans, se brev fra Alexander III til ærkebisp Henrik af Reims, Jaffé nr. 10795.

for alvor krigen over i fjendens lejr. 29. oktober 1162 sendte han en rundskrivelse til alle gejstlige i Tyskland,¹⁰ for at de skulle yde støtte til den i 1160 fordrevne bisp Ulrich af Halberstadt. 6. februar 1163 tog han cistercienserklosteret i Eberbach under sin beskyttelse og stadfæstede dets godsbesiddelser og rettigheder;¹¹ dette er det første bevis på en direkte forbindelse mellem tyske cisterciensere og Alexander (se side 395 f.).

Den 28. februar s.å. meddelte paven »uenerabilibus fratribus episcopis et dilectis abbatibus, praepositis, aliisque ecclesiarum praelatis et universo clero ac populo in regno Teutonico constitutis, in unitate Ecclesiae permanentibus«,¹² at han havde udnævnt Eberhard af Salzburg til legat for Tyskland, da han ikke på anden måde var i stand til at henvende sig til dem. Eberhard havde myndighed til at kalde skismatikere tilbage til kirkens enhed og til at tilkalde alle gejstlige, behandle opståede sager og afgøre disse. Det pålagdes brevmodtagerne at rette sig efter denne bestemmelse og vise ham skyldig ærbødighed og lydighed.

Inden det store koncil i Tours udmærkede Alexander kong Ludvig med den gyldne roses orden.¹³

Som en betingelse for engelske gejstliges deltagelse i konciliet krævede Henrik II, at der ikke måtte vedtages noget, som kunne blive til skade for den engelske krone. 18. marts 1163 svarede Alexander, idet han priste kongens hengivenhed overfor romerkirken, at der ikke ville blive truffet afgørelser, der ville kunne være kongen »til fordærv eller ubehag«. ¹⁴

Efter at denne sidste hindring var ryddet af vejen, afholdtes det store koncil i maj. Hugo af Poitiers¹⁵ beretter om den meget store engelske og franske deltagelse; der var også kommet breve og repræsentanter fra en betydelig del af Italien, fra Sicilien, Sardinien, Spanien, Irland og Skotland. Mange tyske bisper havde hemmeligt skrevet til Alexander, at de »efter tid og sted ydmygt ville adlyde ham og være ham hengiven«. Konciliet bandlyste Victor, Rainald af Köln, abbed Hugo af Cluny og

¹⁰ Jaffé nr. 10771.

¹¹ Jaffé nr. 10815.

¹² Jaffé nr. 10824.

¹³ Jaffé nr. 10826.

¹⁴ Radulf de Diceto, J. C. Robertson, *Materials*, bd. 1, s. 310, H. Tillmann, *anf. arb.*, s. 54 f., se endvidere Alexander III's brev af 18. marts 1163, Jaffé nr. 10834, R. Foreville, *L'Église et la Royauté*, s. 115.

¹⁵ MGH.SS., bd. 26, s. 148, Watterich, bd. 2, s. 534. – Boso oplyser, at der deltog 17 kardinaler, 124 bisper og 514 abbeder foruden en mængde andre gejstlige og verdslige, Watterich, bd. 2, s. 393 ff.

electus Christian af Mainz; bandlysningsen af kejseren fornyedes derimod ikke.

Salzburg-ærkesædet har været repræsenteret af bisp Albert af Freising (se side 408). 29. maj 1163 – umiddelbart efter koncilets afslutning – takkede Alexander ærkebisp Eberhard, bisp Hartmann af Brixen og de andre lydvisper for trofast støtte;¹⁶ koncilet havde været en succes, deltagertallet det største i de sidste 40 år. Brevmodtagerne opfordredes til at øge og beskytte den katolske enhed; Herren ville føre sin kirke til hæder og ophøjelse og snart give den fred, efter trængsler og modgang ville Han lade den få lettere kår. Paven benyttede samtidig lejligheden til at advare mod et kommende kejserligt felttog mod Ungarn.

IX

HENRIK II havde allerede i februar 1162 lagt op til en stramning af sit i forvejen faste greb om den engelske kirke. Westminster-mødet i oktober 1163 blev indledningen til den langvarige styrkeprøve mellem ham og den nye ærkebisp af Canterbury, Thomas Becket. Ærkebispstriden¹ skabte nye bryderier for Alexander III; Thomas søgte i sin kamp for »libertas ecclesiae« hans støtte, men paven søgte at berolige for at undgå eventuelle kongelige repressalier overfor romerkirken² og anvendte bl. a. den erfarne forhandler abbed Philip af Aumône som mellemmand.

Kongen ønskede på sin side at udnytte den knibe, som paven var bragt i; han ville endog have, at paven skulle stadfæste Clarendon-konstitutionerne (jan. 1164), som i sig selv var en trusel mod den internationale kirke; dette nægtede paven dog i et brev af 27. februar 1164, men søgte ved andre indrømmelser at fastholde kongen.³ Selv ved kurien var der utilfredshed med denne balancepolitik. Spørgsmålet var yderligere kompliceret ved, at den franske konge, franske gejstlige og franske cisterciensere åbent sympatiserede med ærkebisp Thomas. 21. marts 1164 skrev Alexander til ærkebisp Henrik af Reims om nøje at holde øje med kong Ludvig.⁴

¹⁶ Jaffé nr. 10869. *Germania Pontificia*, ed. A. Brackmann, bd. L, s. 30, nr. 93.

¹ R. Foreville, *L'Église et la Royauté*, s. 110 ff.

² Jaffé nr. 10952. Ang. de franske cisterciensere, se Roger af Pontigny, J. C. Robertson, *Materials*, bd. 4, s. 31 ff., Edward Grim, *ibid.*, bd. 2, s. 378, og Vita S. T., *ibid.*, bd. 1, s. 15. M. Preiss, *anf. arb.*, s. 69 ff., bygger på H. Reuters stærkt pro-alexandrinske skildring, *anf. arb.*, bd. 1., s. 566.

³ J. Robertson, *Materials*, bd. 3, s. 49. Det pavelige svar, Jaffé nr. 11004.

⁴ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 85 ff., 91, 94 og 113, R. Foreville, *L'Église et la Royauté*, s. 279, Jaffé nr. 11009.

To gange forsøgte ærkebisp Thomas at flygte til Frankrig, begge gange forgæves. I oktober 1164 domfældedes han i Northampton, sikkert til livsvarigt fængsel, men det lykkedes ham at flygte. Ca. 1. november nåede han Frankrig. Henrik II henvendte sig straks til Ludvig VII, som han anmodede om ikke at yde hjælp til Thomas – hvis det alligevel skete, ville det kunne skade det engelsk-franske forhold alvorligt. Efter ankomsten til kontinentet sendte Thomas Herbert af Bosham og en anden engelsk gejstlig til det franske hof og til kurien for at afgive en førstehåndsberetning; både paven og kongen bifaldt, at han fik asyl i cistercienserklosteret Pontigny, hvortil han ankom 30. november. Også det engelske episkopat sendte folk til kurien med ønsker om, at paven skulle gå yderst forsigtigt frem overfor kong Henrik.⁶

Den 23. juli 1163 kunne Alexander give kong Ludvig meddelelse om sin forbindelse med den tyske opposition.⁷ Af cistercienseren Vilhelm af Morimond, som havde været på rejse i Tyskland, havde han modtaget breve til sig selv og kongen fra hertug Welf »Dux Spoleti, marchio Tusciae, princeps Sardiniae ac Corsicae, et dominus totius domus comitissae Mathildis«, der meget tidligt under skismaet nærrede alexandrinske sympatier. Broder Vilhelms rejse skal måske ses i forbindelse med Eberhard af Salzburgs legatudnævnelse og kontakten med klosteret Eberbach.

Ved Salzburger-ærkesædet må man have anset tiden for moden til nye forhandlinger med kejseren. På rigsdagen i Mainz i marts-april 1163 mødte ærkebisp Eberhard op sammen med bisp Hartmann af Brixen;⁸ begge fik en ærefuld modtagelse. Bisp Albert af Freising må have kunnet bringe resultatet af disse forhandlinger til pavens kundskab under koncilet i Tours.

Sidst på sommeren, sandsynligvis i august, sendte Alexander en legation, bestående af to kardinaler, bisp Peter af Pavia, bisp Henrik af

⁶ Recueil des Actes de Henri II, bd. 1, s. 385, J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 134 (oktober 1164).

⁷ Herbert af Boshams skildring, J. C. Robertson, *Materials*, bd. 3, s. 333 ff., se også FitzStephen, *ibid.*, bd. 3, s. 72 ff., og bd. 6, s. 215, R. Foreville, *L'Église et la Royauté*, s. 279. – Den engelske gejstligheds henvendelse, *ibid.*, bd. 5, s. 136 ff., og Bouquet, bd. 16, s. 224 f.

⁸ Alexander III til Ludvig VII, Jaffé nr. 10917. Brev fra Welf til Ludvig VII om alexandrinske sympatier, Bouquet, bd. 16, s. 54, W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 113. Om Vilhelms rejse og den eventuelle forbindelse med Eberhard af Salzburgs legatudnævnelse og koncilet i Tours, se M. Preiss, *anf. arb.*, s. 61, og J. B. Mahn, *anf. arb.*, s. 145.

⁸ MGH.SS., bd. 16, s. 22.

Troyes og magister Roland, til kejseren, der opholdt sig i Nürnberg.⁹ Albert af Freising har berettet til ærkebisp Eberhard herom: kejseren sendte fyrster afsted for at møde legaterne, men disse ønskede at mødes med ham personlig og ville kun give ham oplysninger. Kejseren ville imidlertid ikke forhandle med kardinalerne, som fik ordre til at vende om, men gerne med bisperne, hvem han foreslog, at der skulle udtages to gejstlige, neutrale personer, som igen skulle udvælge syv andre, »siue Latini siue Teuthonici«, som under ed skulle love omhyggeligt at undersøge sagen. De to skulle – under vejledning af de syv øvrige – af-sige den endelige kendelse, og uanset hvilket resultat de nåede frem til, skulle dette stå ved magt. Albert af Freising udtrykte tvivl om, at denne plan havde nogen mulighed for sig i det alexandrinske parti, og hans formodning slog til; i et brev af 26. februar 1164 til prior Arthaudus af Alveria (Genève stift) kommenterer Alexander den kejserlige plan. Nu som tidligere ville romerkirken ikke underkastes dom.¹⁰

Alligevel forsøgte paven igen at sende en legation til Frederik I i marts-april 1164. Denne legation talte ovennævnte bisp Peter af Pavia, kardinalpresbyter Hyazinth af St. Maria in Cosmidin og kardinaldia-kon Vilhelm af St. Petrus ad Vincula (kendt fra Pavia); i Susa anmodede de om lejde til at drage til kejseren, hvilket imidlertid blev dem nægtet, da de ikke ønskede at føre forhandlinger på det af kejseren skitserede, ovennævnte grundlag.¹¹

Et brev fra bisp Ulrich af Treviso til ærkebisp Eberhard af Salzburg¹² viser, at der skulle have været visse muligheder for et alexandrinsk for-handlingsinitiativ. Kejseren støttede ikke Victor fuldt ud. Andre for-hold har måske også spillet ind i kuriens overvejelser; i Tyskland lod kejserens politiske vanskeligheder sig overskue, men i løbet af vinteren 1163/64 var de lombardiske byer begyndt at finde sammen i et anti-tysk forbund, og han var militært for svag til at gennemføre et felttog.¹³

Kejser Manuel I omgikkes i denne tid med planer om et fransk-siciliansk-byzantinsk forbund mod kejseren. I juli 1163 forhandlede

⁹ W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 59 og 207. Ang. dateringsdiskussionen, se H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 3, s. 14, A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, bd. 4, s. 271, note 2, og W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 6, s. 421.

¹⁰ Jaffé nr. 11003, W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 62, og M. Preiss, *anf. arb.*, s. 65.

¹¹ G. Dunken, *anf. arb.*, s. 69 f. W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 62.

¹² Sudendorf, *anf. arb.*, bd. 2, s. 142 ff., *Germania Pontificia*, ed. A. Brackmann, bd. 1, s. 31. Se R. Jordan, *anf. arb.*, s. 102.

¹³ MGH.Const., bd. 1, s. 312 ff., E. Jordan, *L'Allemagne et L'Italie aux XIIe et XIIIe siècles*, 1939, s. 87 ff.

hans gesandter herom med Ludvig VII, som imidlertid stillede sig afvisende overfor forslaget, der nød Alexanders støtte. Endnu i maj 1164 opholdt byzantinerne sig i Frankrig, men deres bestræbelser forblev resultatløse.¹⁴

X

Den 20. april 1164 døde Victor IV. Allerede to dage senere, oplyser Acerbus Morena,¹ valgtes kardinalpresbyter Guido (af Crema) af St. Calixtus »af de tilstedeværende kardinaler og hr. ærkekansler Rainald«. Han konsekredes af bisp Henrik af Liège, pavenavnet blev Paschalis III. Var Frederik I indforstået med dette hurtige valg? Eller handlede Rainald af Köln på egen hånd? Ærkebisp Thomas af Canterbury's udsending var som sædvanlig særdeles velunderrettet; han skriver, at kejseren havde tilkaldt bisp Peter af Pavia, da han havde erfaret om pavens død.² Hvad de havde forhandlet, vidste han ikke, ligesom det endnu var uklart, hvad kejseren ville foretage sig. Nogle mente, at han ville lade en ny pave vælge, andre at han ville vende tilbage til kirkens enhed.

Spørgsmålet om Frederik I's holdning har optaget forskningen meget,³ men lader sig ikke besvare. Ficker har fremhævet, at Rainald indfandt sig hos kejseren 27. maj 1164, men at den officielle kejserlige anerkendelse af Paschalis først forelå i maj 1165,⁴ således at døren stod åben for eventuelle forhandlinger med alexandrinerne. I praksis var Paschalis imidlertid allerede anerkendt i sommeren 1164. Bisp Peters kontakt med kejseren synes ikke at være blevet udnyttet af denne.

I Italien bredte oprørsbevægelsen sig. Rainald af Köln begav sig til Burgund for at arbejde for Paschalis' sag, men skuffedes i sine anstrengelser. Grev Henrik af Champagne, der som garant for de lovede fransk-tyske forhandlinger (se side 400 ff.) havde måttet aflægge lensed

¹⁴ Jaffé nr. 10947. Baggrunden for dette brev var en henvendelse fra Vilhelm af Sicilien. Se også brev fra Alexander III til Ludvig VII af 16. oktober 1163 med tak, fordi kongen havde modtaget de græske udsendinge, Jaffé nr. 10948. Spørgsmålet spillede en betydelig rolle i korrespondancen mellem Alexander og Ludvig i sommeren 1163, se således brev af 15. juli d. å., Jaffé nr. 10906, 20. august d. å., Jaffé nr. 10927, og 25. august d. å., Jaffé nr. 10930. Brev fra kardinalpresbyter Vilhelm til kejser Manuel, Bouquet bd. 16, s. 55 f. Se iøvrigt W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 55 f.

¹ MGH.SS., bd. 18, s. 643, Güterbocks edit., s. 175. Jaffé, s. 426 f. (MGH.SS., bd. 17, s. 778, og bd. 19, s. 250).

² J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 89 ff.

³ J. Ficker, *anf. arb.*, s. 54 ff., H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 1, s. 395, W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 392 ff., og A. Hauck, *anf. arb.*, bd. 4:1, s. 259.

⁴ J. Ficker, *anf. arb.*, s. 144.

til kejseren, orienterede sig påny i retning af Frankrig.⁵ Det fremgår af Alexanders brev til ærkebisp Henrik af Reims af 6. juli 1164 og af brev til Ludvig VII af 30. juli s. å.,⁶ hvor foruroliget han var over kanslerens rejse; han mente, at det kunne blive nødvendigt med et kongeligt møde med stormændene, for at den af Rainald anrettede skade ikke skulle brede sig. Alexander ønskede ham ligefrem fanget. Rainald rejste imidlertid hastigt tilbage til Tyskland.⁷

Også kejseren besluttede sig til at drage til Tyskland i efteråret 1164, hvor en farlig udvikling var i gang. Kardinaldiakon Oddo skriver engang i begyndelsen af 1165 til Thomas af Canterbury,⁸ at den udvalgte ærkebisp af Mainz for nylig havde aflagt besøg hos pave Alexander; ærkebispens havde afvist sendebude fra Paschalis og talte åbenlyst Alexanders sag. Dette forhold bedrøvede kejseren meget, i Tyskland var man klar over, at han havde aflagt nævnte besøg. I alle forhold var ærkebispem (Hillin) af Trier, ærkebispem (Konrad) af Salzburg, næsten alle de verdslige fyrster og gejstlige enige med Mainzer-ærkebispem, så vidt det kunne forstås af meddelelserne fra Tyskland. Alene kejseren, ærkebispem (Rainald) af Köln og hertugen af Sachsen var det ikke. Ærkebispem (Wichmann) af Magdeburg var for nylig vendt tilbage fra Jerusalem og havde sluttet sig til Alexander. Situationen er anskuet gennem stærkt farvede alexandrinske briller, men til skildringen svarer, som vi skal se, en række faktiske forhold.

Det er naturligt, at man på kejserligt hold ville forsøge at udnytte den spænding, der var opstået i det fransk-engelske forhold i vinteren 1164/65 som følge af Thomas af Canterbury-sagen. Et stort engelsk gesandtskab aflagde i november-december 1164 besøg ved det franske hof og kurien, men der kom intet ud af forhandlingerne.⁹ 11. april 1165 mødtes Henrik II og Ludvig VII, men deres drøftelser blev hastigt afbrudt, og ikke – som det var aftalt – genoptaget.¹⁰ Muligheden for en

⁵ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 89 ff.

⁶ Jaffé nr. 11033 og nr. 11045.

⁷ MGH.SS., bd. 16, s. 93 og 192, bd. 17, s. 779. Markgrev Vilhelm af Montferrat forsøgte mægling mellem Alexander III, Ludvig VII og Frederik I med cistercienserne som mellemmand; det nærmere forløb kendes ikke; M. Preiss, *anf. arb.*, s. 66 f.

⁸ Bouquet, bd. 16, s. 239. 22. juni 1164 var ærkebisp Eberhard af Salzburg død; han efterfulgtes af bisp Konrad af Passau; om betydningen heraf se W. Schmidt, *anf. arb.*, s. 59 ff., R. Jordan, *anf. arb.*, s. 105 ff., og M. Preiss, *anf. arb.*, s. 260 ff.

⁹ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 3, s. 336 f. og 74, bd. 4, s. 61. D. Knowles, *The Episcopal Colleagues*, s. 92 ff.

¹⁰ L. Halphen, *A travers l'histoire du Moyen Age*, 1950, s. 257 og 264. R. W. Eyton, *anf. arb.*, s. 78.

konflikt var nærliggende; kongen af Wales foreslog Ludvig et forbund rettet mod England.¹¹

Endnu i november 1164 havde man ved kurien ikke ment, at der forelå synderlig sandsynlighed for en engelsk-tysk tilnærmelse,¹² men billedet skulle snart ændres. I samme måned kunne Thomas af Canterbury's folk berette, at en engelsk udsending (»Joannes Cumini«) opholdt sig hos kejseren.¹³

I april-maj 1165 gennemførte Rainald af Köln en hastig rejse til Henrik II med det officielle formål at søge et par engelsk-tyske ægteskaber etableret, nemlig mellem den engelske konges ældste datter og hertug Henrik Løve, og mellem kejserens søn Henrik og kongens yngre datter. Disse giftermål skulle imidlertid besegle en videre forståelse mellem monarkerne. På denne baggrund vil det forstås, at de engelsk-franske drøftelser blev afbrudt så hastigt. Radulf (de Diceto) oplyser, at der førtes forhandlinger mellem kongen og Rainald i Westminster,¹⁴ men tidsfaktoren synes at umuliggøre en så lang rejse, thi allerede 2. maj var gesandten hjemme i Köln, og 23. maj mødte han op på rigsdagen i Würzburg for at aflægge beretning. Sikkert er det, at der fandt drøftelser sted i Rouen. Engang i sommeren 1165 skrev byens ærkebisp, Rotrou, til kardinalpresbyter Henrik af St. Nereus et Achilleus, at skønt han havde opholdt sig i byen, havde han ikke set tyskerne, men kun hørt om dem.¹⁵ De havde udfoldet store anstrengelser for at få et møde i stand med kejserinde Mathilde, som imidlertid havde svaret, at hun ikke turde mødes med dem for bisperne. Rotrou oplyser, at ægteskabsforhandlingerne havde varet tre dage.

Efter mødet med Henrik II ilede Rainald tilbage til Tyskland. Han skrev til kong Ludvig,¹⁶ at kejseren havde befalet ham, at han skulle føre fællesforhandlinger med den engelske og den franske konge angående kirkespørgsmålet, men tiden var nu så fremskreden, at han ikke kunne nå at besøge det franske hof, idet han skulle være tilbage hos kejseren til bestemt tid (23. maj), og kejseren havde befalet ham ikke at drage til kong Ludvig uden først at have besøgt kong Henrik. Ludvig

¹¹ Bouquet, bd. 16, s. 117. Ludvig VII havde i september 1164 deltaget i cisterciensgeneralkapitlet, hvor den engelske strid var blevet drøftet, M. Preiss, anf. arb., s. 76, note 40, og s. 79 f.

¹² J. C. Robertson, *Materials*, bd. 3, s. 74 og 336 f.

¹³ Bouquet, bd. 16, s. 218.

¹⁴ Henrik II synes ikke på noget tidspunkt at have forladt Normandiet, R. W. Eyton, anf. arb. s. 78, og J. Ficker, anf. arb., s. 73 ff.

¹⁵ MGH.SS., bd. 17, s. 779, Bouquet, bd. 16, s. 238.

¹⁶ Bouquet, bd. 16, s. 120 ff.

ville imidlertid straks efter rigsdagen i Würzburg modtage besøg af kejserlige gesandter, måske blev det Rainald selv; der ville da kunne forhandles bl. a. om kirkestriden.

Meningen var imidlertid klar nok: der skulle nu skabes en engelsk-tysk alliance, og efter rigsdagen skulle Frankrig stilles overfor fuldbyrdede kendsgerninger.

XI

FORHANDLINGERNE på rigsdagen i Würzburg varede fra 23. til 29. maj 1165. 1. juni udsendte Frederik I en rundskrivelse til de fremmede fyrster,¹ hvori der gives en redegørelse for den kejserlige kirkepolitik siden dobbeltvalget 1159, og det retmæssige valg af Paschalis III omtales (se side 410). Der rettes derefter et meget skarpt angreb mod Ludvig VII, som åbenlyst (sammen med Alexander) arbejdede på at berøve Frederik I kejserstillingen. På den afholdte rigsdag, hvortil alle imperiets fyrster var blevet indkaldt, var der påny blevet forhandlet om kirkespørgsmålet, og kejseren havde aflagt højtidelig ed på aldrig at ville anerkende Roland eller nogen, som dennes parti måtte vælge til hans efterfølger; hans tilhængere ville kun kunne tages til nåde, hvis de svigtede hans sag. Kejseren ville på enhver måde ære Paschalis og aldrig i levende live forlade hans sag. De udvalgte bisper, som havde modtaget eller i fremtiden ville modtage konsekrationen af ham, ville aldrig kunne skades herfor. Kejserens efterfølger, som alle fyrsterne skulle vælge, ville være bundet af samme ed. Alle 40 tilstedeværende ærkebisper, bisper og electi og alle verdslige fyrster havde aflagt samme hellige ed som kejseren. De tilstedeværende electi – med Rainald i spidsen – havde ladet sig indvie; de electi, som endnu ikke var blevet indviet, skulle få det gjort inden én måned, da de ellers ville blive frataget deres embeder.

Kejserens »berømmelige ven, Henrik, englændernes berømte konge«, havde sendt gesandter, som – i overværelse af rigsdagen – havde aflagt ed på helgenrelikvierne på hans vegne på, at han med hele sit rige trofast ville stå sammen med kejseren, og at han sammen med denne ville støtte Paschalis og ikke længere yde Roland nogen form for hjælp. Gejstlige, munke og verdslige, der ikke ville aflægge den krævede ed, ville miste embede, ejendom og len.

Den 2. juni s.å. sendte kejseren en ligelydende skrivelse til rigets

¹ MGH.Const., bd. 1, s. 314 ff., Stumpf nr. 4045, Watterich, bd. 2, s. 550 f.

»fideles« med den tilføjelse, at alle rigets gejstlige skulle aflægge eden inden seks uger; hvis dette ikke skete, ville de blive udvist af riget.²

De trufne beslutninger var epokegørende; med et slag skulle der sættes magt bag kravet om kirkelig ensretning. Tidligere havde alene cistercienserne mærket denne resolute holdning (se side 395 f.), mens f. eks. Eberhard af Salzburg (trods trusler) var blevet behandlet forbløffende mildt. Ved den personlige binding, som kejseren pålagde sig, var den fremtidige politiske kurs lagt fast. Udenrigspolitisk havde han ved forbundet med Henrik II kunnet notere en betydningsfuld gevinst; overfor Frankrig var der intet tilbage af den høflighed, som Rainald kort forinden havde vist Ludvig VII (se side 412 f.).

Der var imidlertid ting, som naturligt nok ikke omtaltes i de kejserlige breve. Electus Konrad af Mainz afslører disse ting i en redegørelse for tildragelserne, som han sendte Alexander III.³ Han beretter, at Rainald af Köln havde indledt forhandlingerne med en længere politisk redegørelse, hvoraf det fremgik, at kejseren ikke ville kunne foretage sig noget overfor Alexander, hvis han ikke enigt støttedes af rigsdagens deltagere. Det alexandrinske parti i imperiet var det stærkeste, idet det talte ærkebispnen af Salzburg, ærkebispnen af Mainz »et alios de Alemannia«. Paschalis ville dog nu være den stærkeste, eftersom den engelske konge ville kunne stille 50 bisper eller flere på hans parti; to engelske gesandter ville love dette. Planen om edsaflæggelsen var, skriver Konrad videre, Rainalds værk; den vandt kejserens bifald, men ærkebispnen (Wichmann) af Magdeburg og de andre bisper var imod. Ærkebispnen ville ikke aflægge ed, før Rainald selv havde ladet sig indvie; dette fremkaldte voldsom vrede hos kejseren, som stemplede ham som forræder og overløber, hvilket var kommet frem allerede inden indkaldelsen til rigsdagen; efter kejserens mening havde Wichmann gjort sig skyldig i endnu større forbrydelse end den udvalgte ærkebisp af Mainz (Konrad), som han havde styrtet ud i forbrydelse. Udsat for dette pres havde Magdeburger ærkebispnen aflagt eden og lovet at lade sig indvie. Den engelske konges gesandter aflagde derefter ed på, at Henrik havde svoret, at han ville anerkende Paschalis. Kejseren aflagde så eden, som dog, efter Wichmanns forslag, var blevet ændret ved den tilføjelse, at hvis begge paver døde på samme tid, og begge kardinaler kunne blive

² MGH.Const., bd. 1, s. 316 ff.

³ Watterich, bd. 2, s. 547 ff.; se også J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 184 ff. og 188 ff. J. Ficker, *anf. arb.*, s. 82 ff., har identificeret brevskriveren som electus Konrad af Mainz.

enige om at vælge én ny pave, skulle edsaflæggerne frit kunne anerkende denne. Rainald fik hertil yderligere føjet, at dette valg skulle have kejserens samtykke. Da bisperne skulle aflægge ed på denne ordlyd, nægtede de alle med undtagelse af bispen af Verden; eden blev derefter aftvunget dem. Med største sorg svor Wichmann af Magdeburg og kun på den betingelse, at alle ikke-tilstedeværende også skulle aflægge ed, og at han ville stå ubundet den dag, han selv ville frasisge sig regalerne; det samme gjorde bispen (Eberhard) af Bamberg. Bisperne af Verden og Halberstadt og Rainald af Köln var de eneste, som ikke tog forbehold.

Konrad oplyser i slutningen af nævnte brev, at bisperne af Verdun og Freising undskyldte sig med, at deres ærkebisper ikke havde givet møde på rigsdagen; de fik derfor tilstået udsættelse af deres edsafleggelse. Ærkebisperne af Salzburg og Trier var blevet borte med deres lydvisper, det samme gjaldt patriarken af Aquileja og hans bisper. At der var undtagelser, fremgår dog af selve brevet.

I det appendix (omfattende årene 1160–69), der er knyttet til Rahewin,⁴ siges det, at alene bisp Albert af Freising ikke ville aflægge ed, og at Konrad af Mainz allerede på forhånd blev betragtet som kejserens fjende.

Annales Reicherspergenses beretter⁵ om rigsdagen på grundlag af den kejserlige rundskrivelse, men tilføjer, at electus Konrad af Mainz, der under en rejse til St. Jacob af Compostella havde aflagt lydighedsed til Alexander, flygtede alene bort om natten fra Würzburg for at drage til Frankrig, hvor han forblev i landflygtighed. Det vil erindres, at kardinaldiakon Oddo netop havde beskæftiget sig med Wichmann af Magdeburgs og Konrad af Mainz's forhold (se side 411).

Lauritz Weibull har kunnet vise, hvorledes Alexander III og kardinalbisp Bernhard af Porto i midten af april 1165 skulle have et møde med Wichmann af Magdeburg i Compiègne;⁶ han så heri et sidestykke til Rainald af Kölns rejse til Henrik II; Wichmann skulle være kejserlig udsending. Sammenhængen turde være en anden: på rigsdagen i Würzburg var Wichmann forgrundsfiguren i oppositionen mod den kejserlige kirkepolitik. Han var i kejserens øjne »deceptor« og »proditor«.

De to forgrundsfigurer i den kejserlige kirkepolitik havde været Rai-

⁴ MGH.SS., bd. 20, s. 491, ny udg., s. 348.

⁵ MGH.SS., bd. 17, s. 471 f.

⁶ L. Weibull, *Nordisk Historia*, bd. 2, s. 363 f. Se diskussionen mellem Weibull og Walberg, *Sv. Hist. Tidskrift*, 1944, s. 30 ff., og 355 ff., og *Scandia*, bd. 16, 1944, s. 85 ff.

nald af Köln og Eberhard af Bamberg, eksponenter for henholdsvis den uforsonlige og den forsigtige kurs. På rigsdagen i Würzburg havde den eberhardske linie lidt nederlag. I den følgende tid holdt han sig i baggrunden, deltog end ikke i felttogene i Italien.⁷ Hans tid skulle imidlertid komme.

Kölner-annalerne oplyser,⁸ at Rainald præstevedes 29. maj i Würzburg; 2. oktober konsekrederes han i overværelse af kejseren. Havde udformerer af den kejserlige politik foretrukket gennem mange år at forblive »electus« i håb om en kirkefred?

Frederik I forsøgte at gennemtvinge den rainaldske politik.⁹ Den kejserlige kansler Christian indsattes i Mainz, som stod vakant efter Konrads flugt,¹⁰ men ærkebisp Konrad af Salzburg lod sig ikke kue og nægtede at aflægge den forlangte ed, hvorfor han flere gange indkaldtes til kejserhoffet. Først i februar 1166 mødte han op i Nürnberg, men hans stillingtagen i pavestriden forblev urokket. Endelig i marts 1166 erklæredes han i rigets band, og hans provins plyndredes.¹¹

Julen 1165 tilbragte kejseren i Aachen. 29. december fandt translationen af Karl den Stores levninger sted i overværelse af en mængde bisper og stormænd. Kejseren og kejserinden gav gravkirken kostelige gaver, og byen modtog betydelige privilegier.¹² I den officielle meddelelse om kanonisationen hedder det, at den var foretaget »på kongen af Englands indstændige bøn«,¹³ men nok så rimeligt er det at betragte den som den logiske følge af den »sacrum imperium«-politik, som Rainald havde gjort sig til talsmand for siden 1150'erne. Samtidig måtte der heri ligge en udfordring til Frankrig, og måske samtidig en støtte for kejseren i forholdet til Byzans.¹⁴

⁷ W. Föhl, *anf. arb.*, s. 126.

⁸ J. Ficker, *anf. arb.*, s. 82 ff.

⁹ MGH.SS., bd. 17, s. 47, bd. 20, s. 491, ny udg., s. 348, MGH.Const., bd. 1, s. 320f. Se R. Jordan, *anf. arb.*, s. 113.

¹⁰ Regesta Archiepiscoporum Maguntinensium. Regesten zur Geschichte der Mainzer Erzbischöfe, ed. C. Will, bd. 2, s. XI og 17 f. Christian blev dog først konsekreret 1167, MGH.SS., bd. 20, s. 491, ny udg., s. 348 f.

¹¹ MGH.SS., bd. 17, s. 472 f. H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 2, s. 210 ff., W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 474 ff., W. Schmidt, *anf. arb.*, s. 68 ff.

¹² MGH.SS., bd. 17, s. 779 f., Watterich, bd. 2, s. 555, Stumpf nr. 4060, 4061 og 4062, J. Ficker, *anf. arb.*, s. 92, R. Jordan, *anf. arb.*, s. 116.

¹³ R. Folz, *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval*, 1950, s. 204, 207 ff. Se også W. Ullmann i *The Cambridge Hist. Journal*, bd. 9, 1955, s. 245, note 21. W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 478 ff., henledte opmærksomheden på, at Edward Confessors kanonisation kunne have været forbilledet. J. Ficker, *anf. arb.*, s. 92, mente, at såvel Edwards som Knud Lavards (1170) kunne have været af betydning.

¹⁴ R. Folz, *anf. arb.*, s. 205 ff., og sammes *Études sur le culte liturgique de Charle-*

Den prægtige begivenhed kunne imidlertid ikke tilsløre, at kejsermagten stod overfor meget betydelige vanskeligheder med de verdslige fyrster i Tyskland og med de norditalienske byer. Forbindelsen med Henrik II havde også vist sig at være et alvorligt politisk nederlag. Hertil kom selve den kirkepolitiske spænding i Tyskland, som det ikke var lykkedes at bringe ud af verden.

I oktober 1166 drog kejseren med en hær over Alperne. Kölner-analerne meddeler, at det var hans hensigt at gennemtvinge anerkendelsen af Paschalis.¹⁵ I april 1166 havde denne forsøgt at kontakte Ludvig VII¹⁶ og opfordret ham til at svigte skismatikerne; hvis freden på denne måde kunne genoprettes, ville han arbejde for en udsoning mellem kongen og kejseren.

XII

DEN 30. juni 1165 skrev Alexander III til Ludvig VII¹ som svar på dennes forespørgsel om kirkens situation efter Würzburg-rigsdagen. Konrad af Mainz, der nu opholdt sig ved kurien, ville kunne give nærmere oplysninger om begivenhederne i Tyskland, hvor kun tre bisper havde aflagt betingelsesløs ed, mens alle de andre enten havde stillet forhåndsbetingelser eller var draget bort. Paven synes ikke at have næret nogen frygt for Ludvigs holdning.

Det er vanskeligt at komme til klarhed over, hvilken aktivitet kurien har udfoldet overfor Henrik II i tiden umiddelbart efter Würzburg-forhandlingerne. Kun tre diplomer belyser udviklingen. Ærkebisp Rotrou oplyser (i det tidligere omtalte brev til kardinalpresbyter Henrik, se side 412), at han – der ikke selv havde været tilstede ved forhandlingerne med Rainald af Köln – ville stå inde for, at kongen hverken selv eller gennem sine gesandter havde aflagt ed på eller afgivet andet løfte om at ville anerkende Paschalis. Angående ægteskaberne var forholdet det samme: kongen havde intet indrømmet, der måtte være uforeneligt med troskaben mod Alexander. Når kongens sendebude var vendt tilbage fra Tyskland, ville Rotrou lade sagen nøjere undersøge; uanset resultatet heraf ville han selv forblive trofast.

Johannes af Salisbury skriver til bisp Johannes af Poitiers,² at de engelske gesandter havde sluttet forbund med kejseren om hjælp mod

magne dans les églises de l'Empire, 1951. I Tyskland er problemet blevet behandlet af P. Rassow, *Honor imperii. Die neue Politik Friedrich Barbarossas 1152 bis 1159*, 1940, og især af F. Heer, *Die Tragödie des heiligen Reiches*, 1952, s. 82–267.

¹⁵ MGH.SS., bd. 16, s. 93 f., *ibid.*, bd. 17, s. 780. Helmold, s. 202. H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 2, s. 231 ff., og W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 606 ff.

¹⁶ Jaffé nr. 14486 og 14487. H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 2, s. 196.

¹ Jaffé nr. 11215. ² J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 430 ff.

Alexander, men at dette ikke skulle indbefatte militære forholdsregler mod Frankrig.

I et udateret brev til det alexandrinske kardinalkollegium (efter en forudgående pavelig henvendelse) svarede Henrik II på beskyldningerne for at være gået over til skismatikerne³. Han skildrede sin indsats for Alexanders sag i pavestriden og fremhævede, at disse tjenester ikke var blevet gengældt (nemlig under Thomas af Canterbury-striden); også i fremtiden ville han gerne stå i et godt forhold til Alexander, men det måtte være en forudsætning, at han blev ærefuldt og værdigt behandlet. Om forbindelsen med kejseren skriver han, at han ikke havde »krænket eller fraveget fornuften«. Han havde selv hørt af pавens egen mund, at kejseren ikke skulle regnes for bandlyst, og han havde ikke modtaget meddelelse om, at dette forhold skulle være ændret. Aftalen om ægteskaberne skulle ikke blandes ind i pavepolitikken. Brevets tone er stærk og selvbevidst: han ville ikke tåle nogen mindskelse af rigets værdigheder og sædvaner; hans magt skyldtes alene Gud, og pавens rolle var reduceret til at gå i forbøn for ham!

Handlede de engelske gesandter i strid med den kongelige instruks, da de aflagde ed i Würzburg? Eller fulgte de den og blev senere underkendt af Henrik? Var den hele affære fra hans side alene tænkt som et pressionsmiddel overfor kurien i ærkebisperstriden? Knowles skriver: »... how far the danger was serious . . . must be left to our private opinion . . .«⁴ Der synes imidlertid at have været grund for Alexander til at frygte kongens dispositioner. Gervasius af Canterbury skriver⁵ i sin »Chronica«, at kongen forlangte, at den engelske gejstlighed skulle aflægge ed på, at den ville være rede til at følge de kongelige ordrer; en forsamling af bisper og abbeder med flere sammenkaldtes af denne grund til et møde i London, men de afsløgte at aflægge »denne afskyelige ed, der var rettet mod Gud og Alexander« – der synes at have været tale om en pendant til Würzburg-eden. Meget taler for, at kongen havde overvurderet sin magt. Derfor måtte han underkende sine gesandters ed.

I et udateret brev, der må stamme fra tiden umiddelbart efter 12. juni 1166, skriver Henrik II til ærkebisp Rainald af Köln,⁶ at Alexan-

³ Bouquet bd. 16, s. 845 f.

⁴ D. Knowles, *The Episcopal Colleagues*, s. 130.

⁵ MGH.SS., bd. 17, s. 300. H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 2, s. 211 f., var opmærksom på betydningen heraf, mens D. Knowles, *The Episcopal Colleagues*, helt forbigår denne oplysning.

⁶ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 428 ff. Se også Henrik II's brev til Alexander III, *ibid.*, s. 362 f. Alexander III's bulle til Henrik II af 22. december 1166 viser, hvordan han så sig tvunget til at give efter overfor kongen, Jaffé nr. 11302.

der under ærkebisperiden støttede de engelske forrædere, og at han længe havde søgt et godt påskud til at afbryde forbindelsen med ham og hans troløse kardinaler. Hvis kurien ikke opfyldte hans ønsker, ville han, baronerne og gejstligheden ikke længere vise den lydighed, men bekæmpe den. Dette synes dog i højere grad at dække et øjeblikks voldsomt raseri end en politisk realitet.

Den engelske ærkebisperid synes en overgang at have skabt vanskeligheder i det ellers så nære samarbejde mellem Alexander og cistercienserne. Fra 25. marts 1164 eller 1165 har vi bevaret et brev fra paven til ærkebisp Henrik af Reims,⁷ hvori der gives udtryk for de sædvanlige meget varme følelser overfor ordenen, der så trofast havde forsvaret kirkens sag. I foråret 1165 opstod der imidlertid gnidninger mellem ham og abbed Godfred af Clairvaux,⁸ og paven ønskede intet mindre end abbedens tilbagetræden. Begrundelsen var, at Godfred ikke i samme grad som sine forgængere stod i gunst hos kongerne. Pavens ønske blev gennemtruffet; 1165 eller 1166 afløstes Godfred af abbed Pontius af Granselve. Den egentlige baggrund for dette skifte er uoplyst; Preiss antager, at det skyldes, at Godfred ikke ønskede, at de engelske cisterciensere skulle stille sig solidarisk med Thomas af Canterbury, fordi han frygtede Henrik II's eventuelle modforholdsregler.⁹

XIII

DEN for kejseren ugunstige udvikling i Italien i sommeren 1165 fik Alexander III til at beslutte sig til at vende tilbage. Efter forskellige forsinkelser kunne han holde sit indtog i Rom 22. november s.å.; han forblev her til 10. juni 1167. Paschalis III var imens bosat i Viterbo.¹

Krøniken fra Waldsassen oplyser,² at abbed Daniel fra cistercienserklosteret Waldsassen i 1166 var i forbindelse med Alexander. Vi savner underretning om forbindelsen, men det synes yderst tvivlsomt, at han skulle have haft et officielt opdrag.

Preiss har vist, hvorledes der fra kredsen omkring Thomas af Canterbury og Johannes af Salisbury blev forsøgt et fredsiniciativ,³ og delikat nok var Rainald af Köln impliceret, idet han – efter cisterciensernes, Ludvig VII's og Thomas' råd – havde lovet at forsøge en fredsmægling

⁷ Jaffé nr. 11133.

⁸ Jaffé nr. 11162 og nr. 11171.

⁹ M. Preiss, *anf. arb.*, s. 84 ff.

¹ Jaffé, s. 195, samme nr. 11239 og nr. 11358.

² P. S. Mitterer, *anf. arb.*, s. 23 og 37.

³ M. Preiss, *anf. arb.*, s. 114 og 238 f.

under dække af, at hans gejstlighed i Köln havde tvunget ham til dette skridt! Den lærde franskmand Girard Pucelle fungerede som mellemmand, Rainald skulle bagefter søge at få bilagt den engelske ærkebispes-
 trid.⁴ Selv Johannes af Salisbury havde svære betænkeligheder ved Girards mission, men mente dog, at forsøget burde gøres. Endnu i efteråret 1167 havde Johannes ikke opgivet håbet om, at man skulle kunne trække Kölner-kirken over på alexandrinsk side. Havde Rainald en overgang vaklet, skulle det dog snart vise sig, at han påny identificerede sig med den politik, som han selv bar hovedansvaret for.⁵ Engang i løbet af 1168 vendte Girard tilbage fra Tyskland til Frankrig, hvor kun cistercienserne ville kendes ved ham. Kurien, det franske hof og Thomas af Canterbury betragtede ham som skismatiker.⁶

Rainald af Köln og ærkebisp Christian af Mainz førte snart sejrige kejserlige hære ned gennem Italien.⁷ Sicilien, der var ramt af nye uroligheder efter Vilhelm I's død (1166), kunne ikke længere yde Alexander militær eller økonomisk hjælp, og han blev tvunget til at forlade Rom. Forinden havde kejseren imidlertid gennem ærkebisp Christian og tidligere electus Konrad af Mainz, nu kardinalbisp af Sabina, tilstillet ham et fredsforslag gående ud på, at han skulle resignere, hvorefter kejseren ville lade Paschalis træde tilbage; der skulle derefter afholdes et nyt valg uden kejserlig indblanding. Boso beretter, at paven og kardinalerne enstemmigt afviste forslaget.⁸

Den 30. juli 1167 kunne tyskerne fejre Roms indtagelse ved en prægtig fest, Paschalis kunne introniseres i Peterskirken, og kejseren festkronedes. Årbøgerne taler om »hanc divinam non humanam victoriam«. ⁹ En uge senere begyndte en frygtelig malaria at hærge. Menneketabene var enorme. Blandt de døde var Rainald af Köln. I flugt-lignende hast søgte kejseren til Lombardiet, hvor oprørsbevægelsen bredte sig. Det kejserlige diplomati svigtede, militærmagten var i opløsning. I december dannedes det store lombardiske forbund. Medgangen var forvandlet til tragedie.¹⁰

⁴ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 29 ff., bd. 6, s. 116 ff., 179 ff., 433. M. Preiss, *anf. arb.*, s. 103.

⁵ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 6, s. 425 ff.

⁶ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 6, s. 423 f., Jaffé nr. 11400 og nr. 11401.

⁷ MGH.SS., bd. 17, s. 780 f. Se Rainalds brev til Köln (maj 1167), Watterich, *bd. 2*, s. 561 ff., og Acerbus Morena, *ibid.*, s. 564 ff. W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 553 ff. og 564 ff.

⁸ Jaffé, s. 145. Boso, Watterich, *bd. 2*, s. 406 f.

⁹ Se note 7. Jaffé, s. 428.

¹⁰ H. Prutz, *Kaiser Friedrich I*, bd. 2, 1871 ff., s. 97.

Johannes af Salisbury kunne med rette skrive til bisp Bartholomæus af Exeter,¹¹ at det siden St. Jean-de-Losne (se side 403 ff.) stadig var gået tilbage for kejseren; engang havde han været frygtet ikke blot i de omliggende lande, men også i de fjerneste lande, endog i Byzans. Dette var nu helt ændret. Selv tyskerne kunne han dårligt holde i ave. De tyske annaler er enige om, at kejserens hjemkomst fra Italien var lidet ærefuld.¹²

Også dette sidste kender Johannes af Salisbury til, velunderrettet som han altid er. Til ærke diakon Baldwin af Exeter oplyser han,¹³ at kejseren var afskåret fra alle veje tilbage til Tyskland; han havde derfor måttet anmode markgrev Vilhelm af Montferrat og grev Humbert af Maurienne om tilladelse til at drage gennem deres territorier. Mens han ventede på tilladelsen, var han begyndt at forhandle med alexandrinerne, bl. a. kartheuseren Theoderich af Silve bénite, som han kendte fra tidligere tid; de enedes om at henvende sig til kartheusernes prior, abbeden af Citeaux og bisp Peter af Pavia om at komme til stede; kejseren ville da rette sig efter deres råd, hvis de ville give ham tilgivelse for Würzburg-eden. De tilkaldte gejstlige var draget afsted, dog ikke Citeaux-abbeden, der var syg; men inden de var nået frem, havde kejseren opnået gennemrejsetilladelse, og han lod dem meddele, at han ikke længere havde brug for dem. Johannes skriver, at han havde sine oplysninger fra en kartheuser, der havde deltaget i drøftelserne med kejseren.

Efter hjemkomsten havde Frederik til dels held i sine bestræbelser for at skabe indre ro i Tyskland. Würzburg-politiken fortsattes overfor gejstligheden, electi måtte lade sig indvie og anerkende Paschalis.¹⁴ Den alexandrinske opposition havde dog ikke opgivet. Omend fordrevet fra sin residens var ærkebisp Konrad af Salzburg fortsat trofast alexandrin. Heller ikke Wichmann af Magdeburg skiftede sindelag.¹⁵

¹¹ J. C. Robertson. *Materials*, bd. 5, s. 376 ff.

¹² MGH.SS., bd. 16, s. 94, bd. 17, s. 782, Helmold, s. 209.

¹³ J. C. Robertson. *Materials*, bd. 6, s. 401 ff.

¹⁴ MGH.SS., bd. 16, s. 94, og bd. 17, s. 782, Rahewin, s. 350, W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 613 f.

¹⁵ Rahewin, s. 350. Se W. Schmidt, *anf. arb.*, s. 80 ff., og R. Jordan, *anf. arb.*, s. 128 ff. Bisp Konrad af Lübeck rejste til cisterciensernes generalkapitel, Helmold, s. 210. Ang. Wichmann, se Johannes af Salisbury til bisp Johannes af Poitiers, J. C. Robertson, *Materials*, bd. 6, s. 413 ff.

XIV

DEN 20. september 1168 døde Paschalis III. Han havde aldrig nået at betræde tysk jord i sin pavetid. Hans efterfølger blev abbed Johannes af Strumi, som af Paschalis havde fået tillagt titlen kardinalbisp af Albano; han tog pavens navn Calixtus III. Kölner-annalerne beretter,¹ at valget foretoges »per fautores imperii«. Kejseren opholdt sig i Tyskland og var ikke impliceret i begivenheden. Det er blevet diskuteret, om pavens død ophævede Würzburg-edens gyldighed. Giesebrecht mente nej, Haller ja.² Efter edens ordlyd synes der ikke at kunne herske tvivl; den havde gyldighed for Frederik I og dennes efterfølgere, men der tales kun om forpligtelse overfor Paschalis selv, ikke dennes efterfølgere.

I appendix til Rahewin³ siges det om bisp Albert af Freising, at han ved pavens død mente sig løst fra sin ed. Dette gælder sikkert i videre gejstlige kredse, måske også for kejserens vedkommende.

Efter kejserens hjemkomst mente Johannes af Salisbury (i breve til ærke diakon Baldwin af Exeter og ærke diakon Walkelinus af Norwich),⁴ at der var snarlige udsigter til en kirkefred. Ved kurien så man anderledes på situationen; der mente man, at kejserens ophold i Tyskland kunne betyde en fare. Måske ville Henrik II igen forsøge at skabe en alliance med kejseren; Alexander III formanede Thomas af Canterbury til at udvise den største forsigtighed.⁵ Visse kredse i Frankrig delte denne anskuelse, hvilket fremgår af et brev fra thesaurarius Mathæus af Sens til paven (efter juli 1168).⁶ Johannes af Salisbury mente, at hverken Henrik eller Ludvig var interesserede i krig.⁷

At der har været diplomatisk aktivitet, er sikkert. Kölner-annalerne meddeler,⁸ at ærkebisp Philip af Köln kort tid efter sin indvielse (29. september 1168) rejste til den engelske konge i Rouen, hvor han mødtes med ærkebisp Christian af Mainz og hertug Henrik Løve. Cambrai-annalerne skriver,⁹ at tyskerne (der passerede byen) rejste sammen, og at formålet med færden var, at de skulle tilvejebringe udsoning mellem

¹ Jaffé nr. 14488, 14490, 14491, 14492, 14495. MGH.SS., bd. 17, s. 782.

² W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 633. J. Haller, *anf. arb.*, bd. 3, s. 225 f. og 516.

³ Rahewin, s. 350.

⁴ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 6, s. 442 ff.

⁵ Jaffé nr. 11397.

⁶ Bouquet, bd. 16, s. 321. Ang. datering se *ibid.*, note C.

⁷ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 6, s. 480

⁸ MGH.SS., bd. 17, s. 783.

⁹ MGH.SS., bd. 16, s. 545.

den engelske og den franske konge og skabe en løsning på kirkestriden. Gesandterne førte langvarige forhandlinger med begge konger.

I et brev fra grevinde Marie af Boulogne-sur-Mer (datter af kong Stefan af England) til Ludvig VII¹⁰ hedder det, at de tyske gesandter rejste efter den engelske konges anmodning, idet han ønskede hjælp mod Ludvig. At Henrik nu – som i 1165 – var den aktive, bestyrkes af appendix til Rahewin.¹¹ Noget fællesmøde (som nævnt i Cambrai-annalerne) synes der ikke at være blevet tale om, måske har gesandterne skullet forhandle med Henrik først; gesandtskabet måtte helt være efter kongens ønske; Henrik Løve havde 1. februar 1168 ægtet Henrik II's datter.¹² Resultatet af forhandlingerne kendes ikke. Haller har fremsat formodning om, at rejsen skulle have forbindelse med Paschalis III's død.¹³

XV

I NOVEMBER 1168 finder vi igen cisterciensere ved kejserhoffet;¹ kejseren ønskede at få indledt nye forhandlinger med det alexandrinske parti. Engang efter årsskiftet må han have taget det betydningsfulde skridt at tilkalde abbederne af Citeaux og Clairvaux. I februar vidste Johannes af Salisbury at berette herom til bisp Bartholomæus af Exeter;² abbederne skulle være mellemmand for forhandlinger med Alexander III. Kejserens fredsoplæg må have været af en sådan art, at de besluttede sig til at drage til kurien, ledsaget af bisp Eberhard af Bamberg. Af abbedernes brev til ærkebisp Vilhelm af Sens fremgår det,³ at de var optimistiske med hensyn til fredsmulighederne, men kejseren måtte have svar ihænde senest 5. juni.

Johannes af Salisbury skriver til ærkediakon Baldwin af Exeter,⁴ at kejseren ville have fred, og at han ønskede, at hans søn skulle anerkendes af Alexander, og at sønnens indvielse skulle foretages af alexandrin-

¹⁰ Bouquet, bd. 16, s. 144, Watterich, bd. 2, s. 577.

¹¹ Rahewin, s. 350.

¹² L. Halphen, anf. arb., s. 264, MGH.SS., bd. 16, s. 94, W. Giesebrecht, anf. arb., bd. 5:2, s. 612 f., E. Gronen, Die Machtpolitik Heinrich des Löwen und sein Gegensatz gegen das Kaisertum, Hist. Studien, ed. E. Ebering, bd. 139, 1919, s. 54, W. Schmidt, anf. arb., s. 261 f.

¹³ MGH.SS., bd. 16, s. 545, J. Haller, anf. arb., bd. 3, s. 226.

¹ Stumpf nr. 4098, M. Preiss, anf. arb., s. 117.

² W. Holtzmann i Neues Archiv, bd. 48, 1929, s. 400 ff.

³ J. C. Robertson, Materials, bd. 6, s. 506. Se note 2.

⁴ J. C. Robertson, Materials, bd. 7, s. 2, Watterich bd. 2, s. 579 f., Bouquet, bd. 16, s. 605.

ske bisper. Holtzmann har fremhævet, at tidsfristen for abbedernes rejse netop var åbningen af den rigsdag, hvor Henrik (VI) valgtes til konge.⁵

Udsendingene mødte imidlertid vanskeligheder i Lombardiet, hvor man ikke ville give Eberhard af Bamberg gennemrejsetilladelse, hvorfor abbederne måtte fortsætte rejsen alene til kurien i Benevent. I nævnte brev fra Johannes af Salisbury siges det, at paven akcepterede de kejserlige forslag om Henriks indvielse m.m. (hvilket jo indebar en gensidig anerkendelse), men at han ikke ville acceptere kejserens krav om, at de bisper, der var ulovligt ordineret og konsekreret, skulle forblive i deres embeder.

Den 19. juli 1169 skrev Alexander til cisterciensernes generalkapitel⁶ og gav udtryk for, hvor højt han værdsatte abbedernes mellemkomst. Forhandlingerne var endnu ikke afsluttet; abbed Pontius af Clairvaux var forblevet ved kurien, og det kunne blive nødvendigt at kalde abbed Alexander af Citeaux tilbage, når generalkapitlets forhandlinger var ovre. Selv om den af kejseren fastsatte tidsfrist var overskredet, var der altså endnu håb om en løsning af kirkestriden.

Den 15. august 1169 salvedes Henrik VI som tysk medregent af ærkebisp Philip af Köln, efter rigsdagens forudgående valg.⁷ Abbedernes bestræbelser havde ikke båret frugt i første omgang, men forbindelsen var ikke afbrudt. Kejseren holdt imens Calixtus III hen med intetsigende løfter.⁸

Den 24. marts 1170 skrev Alexander til de lombardiske byer om at sende repræsentanter til kurien til direkte forhandlinger med bisp Eberhard af Bamberg.⁹ Forhandlingsgrundlaget synes at have været ret uændret fra sommeren 1169, og det synes, som om forhandlingerne allerede reelt var brudt sammen. Paven har sikkert ønsket at delagtiggøre forbundet i de drøftelser, der i vid udstrækning måtte berøre det, hvis der ikke blev opnået resultater.

Boso skildrer, hvorledes kurien var parat til at genoptage den uforsonlige kurs overfor kejseren.¹⁰ Der blev ikke fundet nogen vej frem:

⁵ W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 646, A. Hauck, *anf. arb.*, bd. 4:1, s. 294, note 4.

⁶ Jaffé nr. 11633.

⁷ MGH.SS., bd. 17, s. 489, W. Holtzmann i *Neues Archiv*, bd. 48, 1929, s. 407.

⁸ A. Brackmann, *Die Wandlungen der Staatsanschauungen im Zeitalter Kaiser Friedrichs I.*, *Gesammelte Aufsätze*, 1941, s. 453 ff., og J. Haller, *anf. arb.*, bd. 3, s. 516.

⁹ Jaffé nr. 11747.

¹⁰ Watterich, bd. 2, s. 412 f. W. Holtzmann gør i *Neues Archiv*, bd. 48, 1929, s.

kejseren ville ikke selv anerkende Alexander for ikke at skade imperiets honor, og paven ville ikke anerkende de skismatiske biskoper.

På rigsdagen i Bamberg aflagde biskop Eberhard af Bamberg beretning om sin resultatløse rejse.¹¹ Kölner-annalerne lader Frederik I udtale, at han lige så lidt nu som tidligere ville anerkende Alexander. Würzburg-linien skulle fortsættes.

Næsten symbolsk døde Eberhard af Bamberg godt en måned senere. Han havde ikke kunnet tåle strabadserne i forbindelse med sin fredsmission.

XVI

FØRST i sommeren 1177 bilagdes striden mellem Alexander III og Frederik I. Efter næsten atten års stridigheder og internationale forviklinger genskabtes romerkirkens enhed. Når skismaets første årti er gjort til genstand for en særlig undersøgelse, skyldes dette dels, at begivenhedsforløbet danner en naturlig helhed, dels at problemerne er anskuet ud fra en dansk synsvinkel. Året 1170 danner epoke i Danmarks historie.

Mens dobbeltvalget efter pave Honorius II's død i 1130 var et resultat af de romerske adelsfamiliers interne magtkamp, skyldtes kirkespaltningen i 1159 i første række kardinalkollegiets uenighed om, hvilken holdning kurien skulle indtage overfor den kejserlige »sacrum imperium«-politik. Flere gange i løbet af 1150'erne havde der været optræk til et opgør mellem kejser og pave, men bruddet var undgået. Pavevalget i 1159 udløste konflikten, som skulle blive andet og mere end en kirkekamp. Mens det første skisma ikke havde givet anledning til spænding mellem de vesteuropæiske magter (når man ser bort fra forholdene i Italien), viste det sig nu, at rivaliseringen skulle få afgørende betydning for udviklingen.

Frederik I havde ingen direkte indflydelse på valghandlingen, men det stod klart, at han umuligt kunne iagttage neutralitet, da først pavestriden var en realitet. Kejseren måtte have en pave – retmæssigt valgt eller ikke – som ikke direkte havde modarbejdet imperiet og dets ideologiske grundlag. Hans vanskeligheder var imidlertid store, idet han

404, opmærksom på, hvorledes W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 634, A. Hauck, *anf. arb.*, bd. 4:1, s. 289, og A. Brackmann, *Ges. Aufsätze*, 1941, s. 380, på grundlag af disse Boso-meddelelser har antaget, at Frederik I straks skulle have anerkendt Calixtus III.

¹¹ MGH.SS., bd. 17, s. 783, Watterich, bd. 2, s. 580 f., W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 654, og W. Föhl, *anf. arb.*, s. 127.

både skulle sikre denne paves anerkendelse hos den tyske kirkes gregorierne og skabe grundlag for de tyske vasalstater og Frankrigs og Englands obediens. Midlet til at opnå en fælleseuropæisk optræden måtte være et kejserligt indkaldt koncil. Sicilien, hvis stillingtagen til fordel for Alexander III var klar straks fra skismaets begyndelse, skulle holdes udenfor disse bestræbelser. På forhånd måtte kejseren regne med, at alene Victor IV ville møde op og modtage dom. Cistercienserne, der siden Bernhard af Clairvaux's dage havde en diplomatisk tradition, og som måtte betragte en kirkespaltning som en alvorlig trusel mod deres ordens internationale virke, kontaktede Frederik i efteråret 1159, men deres anstrengelser var forgæves. Snart var ledende ordensmedlemmer at finde som de kraftigste fortalere for den alexandrinske sag, mens ordenen – vel af hensyn til dens klostre i Tyskland – først senere officielt tog parti og dermed angav retningslinier for hele organisationen. Alexander III's kardinaler søgte længst muligt at undgå det endelige brud med kejseren.

Koncilet i Pavia i februar 1160 blev ikke den af kejseren ønskede manifestation af enighed omkring Victor IV. Kongernes udsendinge kunne kun love velvillig neutralitet, indtil kejserlige forhandlere nåede frem til deres respektive lande. Den gejstlige repræsentation var alt andet end universel, end ikke den tyske kirkes enighed var opnået.

Sicilien og de kejserfjendtlige lombardiske byer skulle blive Alexanders sikreste forbundsfæller. Englands og Frankrigs holdning var ikke blot dikteret af kirkepolitiske hensyn og dermed af betydning for forholdet til kejsermagten, men også af deres indbyrdes relationer, der var præget af permanent spænding. Fra første færd stod det klart, at Ludvig VII ikke havde samme magt over den franske kirke, som Henrik II havde over den engelske. I sommeren 1160 sikredes en fælles engelsk-fransk optræden i pavespørgsmålet; kongerne og deres kirker tog parti for Alexander III, men den officielle anerkendelse blev efter Henrik II's ønske trukket i langdrag, indtil han havde aftvunget paven vigtige politiske indrømmelser, bl.a. kanonisationen af Edvard Bekenderen. Ved årets udgang var obediensspørgsmålet endelig officielt løst, og det tyske diplomati måtte notere et afgørende nederlag. Frederik I måtte i denne situation erkende nødvendigheden af et nyt koncil, der i det mindste kunne demonstrere, at imperiet og dets lydlande stod bag Victor IV. Concilet, der afholdtes i Lodi i juni 1161, blev imidlertid en ny fiasko. Trods kejserligt pres stod det tyske episkopat fortsat delt, og de tyske cisterciensere, der ganske vist forsøgte at leve så tilbagetrukket som mu-

ligt, var alexandrinere. Anerkendelsesskrivelserne fra lydlandenes fyrster var højst at betragte som politiske afledningsmanøvrer.

I løbet af 1161 tvang militær fremgang for tyskerne i Italien og indre uro på Sicilien Alexander III og hans hof på flugt; et nyt forhandlingsinitiativ overfor kejseren syntes at kunne bane vej for en kirkefred. Når resultatet alligevel blev negativt, skyldes det, at Ludvig VII havde indledt en tilnærmelse til kejseren, hvis planer han frygtede efter de nye tyske sejre. Et eventuelt samarbejde mellem kejseren og Henrik II ville kunne få skæbnesvangre følger for Frankrig. Da Alexander på sin flugt nåede til Frankrig i foråret 1162, befandt han sig pludselig i en helt ny faretruende situation, idet den franske konges ændrede politik åbnede muligheder for anerkendelse af Victor IV. Ludvig formåede imidlertid ikke at rokke ved den franske gejstligheds solidaritet overfor Alexander; cistercienserne fik væltet hans politiske planer og skabte forsoning mellem kongen og paven, ligesom de med deres diplomati fik normaliseret det engelsk-franske forhold. Det af kejseren indkaldte koncil trådte sammen i september 1162, men det blev klart, at man ikke var kommet skismaets løsning nærmere. Opfyldelsen af kong Valdemar I af Danmarks løfte om lensed til kejseren fik kun kortvarig betydning. Victor var fortsat kejserens pave, og denne stilling var uændret, da han døde i april 1164.

I løbet af 1163–64 opretholdt Alexander III kontakt med kejseren, men alle forhandlinger endte uden resultat. Hverken de lombardiske byers fælles kamporganisation eller Victors død fremkaldte en kirkepolitisk kursændring. Rainald v. Dassels hårde kurs blev fortsat fulgt. Et forsøg på at skabe et byzantinsk-siciliansk-fransk forbund, rettet mod kejseren, led skibbrud.

Thomas Becket-striden fremkaldte en ny spænding mellem Henrik II og Alexander og forværrede forholdet mellem Henrik II og Ludvig VII. I løbet af forårsmånederne 1165 opstod der mulighed for nye storpolitiske røkeringer. En engelsk-tysk kontakt skabtes og udbyggedes med aftaler om ægteskaber. Rainald ville skabe en alliance, der på rigsdagen i Würzburg i maj 1165 ville være egnet til at samle imperiet omkring den nye pave, Paschalis III, og som ville kunne tvinge Frankrig til at ændre holdning. Den genstridige tyske gejstlighed skulle tvinges til enighed i pavespørgsmålet, og som en overbygning på alle disse bestræbelser skulle »sacrum imperium«-politikken fuldbyrdes med Karl den Stores helgenkåring. Rainald lod sig endog indvie på denne politik, men de ønskede resultater udeblev også denne gang. Henrik II faldt

fra, de alexandrinske tyske gejstlige lod sig ikke uden videre underkue, og nye indenrigs vanskeligheder tårnede sig op. Det pludselige omslag i den engelske konges politik synes at være forårsaget af den engelske kirkes modstand.

Året 1167 syntes imidlertid at skulle vende lykken til fordel for kejseren. I juli dette år kunne han som afslutning på et heldigt felttog lade Paschalis III intronisere og lade sig selv festkrone i Rom, men sejren forvandlede hurtigt til tragedie. Rainalds død, det hastige tilbagetog fra Italien og nye indre vanskeligheder i Tyskland muliggjorde en tilbagevenden til en mere forsonlig kirkepolitik, som Eberhard af Bamberg stod som eksponent for. Mulighederne øgedes, da Paschalis døde i september 1168. I slutningen af året genoptog kejseren forhandlingerne med den alexandrinske kurie ved cisterciensernes mellemkomst, mens han forsøgte at stå ubundet i forholdet til den nye pave Calixtus III. Skønt kontakten opretholdtes i næsten halvandet år, nåede man ikke frem til forståelse, og kejseren vendte tilbage til den uforsonlige Würzburg-politik. Alexander III frygtede en tid lang en mulig tysk-engelsk alliance, men det skulle snart vise sig, at pavestriden ikke længere rummede muligheder for storpolitiske omkalfatringer.

SUMMARY

The Papal Contest and European High Politics 1159 to 1170

A NUMBER of Scandinavian historians, among them Erik Arup, Lauritz and Curt Weibull, and Hal Koch, have made the twelfth century Church-State relation in Denmark the object of investigation. Special interest adheres to the reign of King Valdemar I (1157–1182). The present author has treated the subject in his treatise 'Regnum et sacerdotium. Forholdet mellem stat og kirke i Danmark 1157–70' (Regnum et sacerdotium. Church-State Relations in Denmark 1157 to 1170) in *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen* (Medieval Studies Dedicated to Aksel E. Christensen) (Copenhagen 1966). In his new work the author tries to place the Danish development in a European context. The present summary brings a survey of the results of both treatises.

During the last years of his reign the Danish King Svend Estridsøn (d. 1074 or 1076) had negotiated with Pope Gregory VII the establishment of a Scandinavian ecclesiastical province, but for some reason the project was temporarily relinquished. At the time of the Investiture contest the *Curia* as well as Erik Ejegod, King of Denmark 1095–1103, wanted Scandinavia dissevered from the hegemony of the archdiocese of Hamburg-Bremen, and in 1104 the archiepiscopal see of Lund was founded; it was dissolved again as early as 1133 by Pope Inno-

cent II as a kind of tribute to the Hamburg-Bremen archbishop Adalbero: Adalbero had supported Pope Anaclet II in the early years of the schism, but now changed obedience. Lund, however, was in no mood to give up its independence, and through the vigorous efforts of Eskil, *electus* of Lund, the archdiocese was re-instituted in 1137/38. For forty years Eskil filled his post, which was somewhat circumscribed, however, by the secession of Norway (1152) and Sweden (1164). But the Germans had not given up all hope of restitution: in 1158 Emperor Friedrich I confirmed the Hamburg-Bremen privileges of 834 which included supremacy over Scandinavia. Archbishop Eskil was an ardent pro-Gregorian; like his close friend, Bernhard de Clairvaux, he worked for the spread of the new monastic orders; Pope Hadrian IV appointed him Primate of Sweden. His imprisonment in Burgundy (1156–57) was the cause of the issuing to the Emperor of the acrimonious papal bull which exacerbated the conflict between the Pope and the Emperor.

There can be no doubt that when the schism was a fact in 1159, Eskil sided with the supporters of Alexander III: the privileges of his see were confirmed in 1160–61. This, however, gave rise to the question whether the interests of the Church were compatible with the policy King Valdemar I of Denmark wished to adopt.

After the civil war of 1146 to 1157, Valdemar I had assumed sole sway of the country, stressing very strongly the divine nature of his power. The King as well as the Archbishop looked forward to close co-operation. The canonization of Duke Knud Lavard, Valdemar's father, (d. 1131) was no longer a matter of dispute although Eskil had objected to it in 1146. There is much evidence that the King gave considerable support to the Cistercians and the Premonstratensians who were closely affiliated to Eskil.

The author goes through the political development in Western Europe after the double election to the papacy in 1159, and endeavours to pin down the factors that were decisive for the attitude of the princes and their churches. Naturally the schism affected relations between the Danish king and the Emperor; in 1158 envoys had promised Friedrich I the King's fealty, but the Pavia-synod saw no Danish acknowledgement of Victor IV. Like other princes King Valdemar promised nothing but to observe neutrality until imperial emissaries would arrive for further negotiations. At the time only one Danish bishop appears to have been schismatically inclined. During 1160 the French and English kings sided with Alexander III. The Danish king seems not to have committed himself very deeply in the papal issue: the co-operation with Eskil was still effective in the spring of 1161. Any threat of imperial military action was remote, in so far as the Empire was burdened with domestic difficulties and warfare in Italy. Denmark stood but in the geographic and political periphery of the Empire and hardly roused any serious interest with the Emperor; in many ways Denmark occupied a position not very unlike that of Hungary.

Imperial success in the Italian campaign of 1161–62 changed the entire scene, however. King Louis VII of France was forced to re-orientate his foreign policy and to make approaches to the Emperor; this created novel difficulties

for Alexander III. Valdemar I, too, was compelled to adapt himself to the alterations in the power relation, and 1162 saw him on his way to the Imperial Court to swear the promised oath of fealty. Together with most Danish bishops the King now supported Victor IV, his attitude being entirely defined in terms of foreign policy. Archbishop Eskil had to go into exile: first he went to Jerusalem, but later he settled in France with his Cistercian friends, keeping close contact with Alexander III. In 1164 Sweden was seceded from the Lundensian See, but Eskil kept the primateship; Stephan, the new Uppsala Primate, was a Cistercian.

M. Preiss and other German historians have shown that Cistercian diplomacy played a very great role in Western Europe in those years; in the summer of 1162 the Cistercians even succeeded in blocking Franco-German collaboration. As early as 1163 King Valdemar made approaches to the Alexander camp, employing monks as go-betweens, and over the following years ties to Eskil and Alexander III were strengthened *pari passu* with domestic troubles within the Empire. Rainald v. Dassel's unrelenting Würzburg-policy, aimed at making an alliance with England the basis of the foreign policy, was without consequence in Denmark. England and France continued their support of Alexander III, and the foreign policy and church policy of the Danish king grew still more conspicuous. At home the King was stronger than ever; he enforced the election of his own son as his successor, and he succeeded in putting an end to any aristocratic opposition. When in 1167-68 Archbishop Eskil returned to Denmark, the King's power had been pinioned, and he now sincerely wanted a reconciliation with Alexander III. The co-operation between the King and the Archbishop was resumed. In November 1169 the Pope agreed to the canonization of the King's father; accordingly it was not the royal power that was consecrated but the Royal family itself, its right to the throne thus becoming indisputable. When Knud Lavard was enshrined on the altar of the Royal family's church in Ringsted in June 1170, Eskil simultaneously crowned Knud (Canute VI), Valdemar's son, co-regent. Knud swore no fealty to the Emperor, and the event must be interpreted as a move to loosen the legal tie that bound the Danish royal power to the Empire. The reconciliation with Alexander's party had pushed the King to political as well as financial sacrifices, but the gains were of paramount importance.

The settling of the contest between *regnum* and *sacerdotium* took place at the very time Friedrich I's victorious Italian campaign turned into a disastrous defeat, the effects of which were further aggravated by the sudden death of Rainald v. Dassel. The Cistercian diplomats made fruitless attempts to have negotiations of reconciliation between the Emperor and Alexander III resumed. At a certain point the *Curia* even dreaded an Anglo-German *rapprochement*, but by then the papal contest had ceased to afford opportunities for high political moves.

Knud Magnussens krønike

AF

ANNE KATRINE GADE KRISTENSEN

DEN engelske krønikeskriver Ralph Niger bringer i sin verdenshistorie, der strækker sig til slutningen af det 12. århundrede, en del danske efterretninger, omfattende perioden fra c. 800 til 1180erne.¹ Op til og med Svend Estridsen hviler de danske afsnit på Adam af Bremen. Ralph Niger har som den eneste engelske historiker fra middelalderen berøring med Adams værk, men udnyttelsen rækker aldrig ud over dettes nordiske indhold. For den følgende tid kendetegnes beretningen ved dens særlige interesse og sympati for Knud Magnussen og hans slægt. Farfaderen Niels fremhæves på Oluf Hungers bekostning, og ved skildringen af borgerkrigen optræder Knud som landets retmæssige konge, mod hvem Svend gør oprør. Ikke mindre bemærkelsesværdig er krønikens omtale af Knuds søn Valdemar som udvalgt bisp af Slesvig og indehaver af Valdemar I's befæstning ved grænsen.²

Fra dansk side har dette stof navnlig været behandlet af Jørgen Olrik, der tillige har givet en oversættelse af stykkerne fra Harald Hen til Knud VI.³ Olrik forestillede sig, at Ralph Niger var kommet i besiddelse af et Adam-udtog gennem forbindelser i Danmark og havde sine øvrige oplysninger fra bisp Valdemar eller en mand, der stod denne nær. Derimod betonedes Ellen Jørgensen, at de pågældende afsnit snar-

¹ Krøniken er udgivet i sin helhed af Robert Anstruther i *Radulfi Nigri Chronica, The Chronicles of Ralph Niger*, 1851; endv. i uddrag i *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 27*, ed. F. Liebermann et R. Pauli, 1885, s. 327 ff. Sidstnævnte udgave, som vil blive benyttet her, indeholder samtlige danske afsnit, dog med følgende undtagelse: In Dacia Orico juniore successit Heligon; et ei Olaff, veniens de Suevia, vi et armis adeptus est imperium. Post Olaff regnaverunt Chenop, Gurd, Sigerich. Anstruthers udg., s. 77; jvf. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum I*, 48, 52, Schmeidlers udg., 1917, s. 48 og 53.

² Jørgen Olrik, *Harald Héns love*, *Hist. Tidsskr.* 7. r. II, s. 200 ff.

³ Sst., s. 202 ff. For andre behandlinger se, foruden henvisningerne i det umiddelbart følgende, R. Pauli, *Die Chroniken des Radulfus Niger*, *Nachrichten von der K. Gesellschaft der Wissenschaften etc. zu Göttingen*, 1880, s. 569 ff.

rere beror på en krønike af dansk proveniens end på mundtlige meddelelser.⁴ Hun henledte desuden opmærksomheden på parallellen mellem synsvinklen hos englænderen og i Roskildekrøniken. Hal Koch er gået et skridt videre og har udkastet den tanke, at traditionen hidrører fra Eskils kreds, ikke fra bisp Valdemar.⁵

Der kan ikke herske nogen tvivl om rigtigheden af Ellen Jørgensens vurdering. Overensstemmelser, som allerede Olrik bemærkede, mellem beretningen hos den engelske forfatter og Svend Aggesen vidner om en litterær forbindelse.⁶ Begge fremhæver Valdemars to storværker, ryboernes omvendelse og sydgrænsens befæstning, og anvender udtrykket *crudelis* om kongen.⁷ Traditionen hos Ralph Niger optræder i andre yngre fremstillinger.⁸ Bernhard Schmeidler påviste således direkte verbaloverensstemmelser med skildringen i den Yngre Passio s. Kanuti regis et martyris fra 13. århundrede.⁹

Endvidere har C. A. Christensen gjort opmærksom på, at Ralph Nigers Adam-uddrag bygger på en C-version og samtidig står Adamtraditionen i Series ac brevior historia regum Danie nær.¹⁰ Følger man denne iagttagelse videre og sammenstiller de to værker med Adams beretning, viser det sig, at der ikke kan være tale om to uafhængige excerpter af et Adam-manuskript. Hovedparten af indholdet skyldes en fælleskilde, der atter går tilbage til Adam af Bremen. Fælles for Ralph Niger og Series ac brevior historia er en ejendommelig ombrydning af Adams stof. Hos denne skildres togter til Sachsen og Rhinegnene såvel som til England efter Erik Barns regeringstid, mens de to andre forfattere har flyttet dem forud for meddelelsen om kongeskiftet fra den ældre

⁴ Ellen Jørgensen, *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800*, 1931, s. 26 note 1.

⁵ Hal Koch, *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I*, 1936, s. 31 f., 91.

⁶ Jvf. J. Olrik i *Hist. Tidsskr.* 7. r. II, s. 206 f., 209.

⁷ *Ralph Niger: et solus postea regnavit (Valdemar), crudelis et fortis (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 335)*. *Svend Aggesen: in suos tantum plus iusto crudelior (Scriptores minores historiae Danicæ medii ævi, rec. M. Cl. Gertz, I, 1917, s. 138 f.)*. Ellen Jørgensen, *anf. arb.*, s. 26 note 1; jvf. dog Johs. Steenstrups anmeldelse af Ellen Jørgensens bog i *Hist. Tidsskr.* 10. r. II, s. 379.

⁸ Se foruden det følgende også ndf. s. 449.

⁹ Bernhard Schmeidler, *Eine neue Passio s. Kanuti regis et martyris*, *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 37, s. 83 f., endv. s. 89 note 6, s. 91 note 13, s. 96 note 4; *Vitae Sanctorvm Danorvm*, udg. ved M. Cl. Gertz, 1908–12, s. 537 f., endv. s. 540, 544, 555 f. Se også ndf. s. 438 f.

¹⁰ *Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. *Codex Havniensis*, published in *Photolithography with preface by C. A. Christensen*, 1948, s. XIII m. note 29 og 30. Series ac brevior historia er trykt i *Script. min. I*, s. 161 ff. med indledning s. 149 f.

Erik til Erik Barn og på denne måde koncentreret normannerhærgningerne til den første konges tid.¹¹ Kronologien afviger ikke blot fra Adams, men ligeledes fra begivenhedsforløbet i Roskildekronikens og Annales Lundenses' Adam-excerpter, hvor nævnte togter placeres i Erik Barns regeringstid.¹² Ralph Niger og Series ac brevior historia beretter desuden om Harald Blåtands lovgivning, en efterretning, der skyldes fortolkning af kap. 28 i Adams II bog.¹³ Hverken Roskildekroniken eller Annales Lundenses kender til Haralds virksomhed som lovgiver. Derimod har denne fortolkning såvel som dispositionen i afsnittet om vikingetogterne lighedspunkter hos Helmold.¹⁴

De anførte paralleller mellem Ralph Niger og senere danske værker dokumenterer, at der til grund for afsnittene hos englænderen har ligget en dansk krønike, og at denne har været kendt og udnyttet her i landet. Forfatteren har taget sit udgangspunkt lidt tidligere hos Adam end Roskildekroniken og har givetvis indledt den danske kongerække med Godfred.¹⁵ Ralph Nigers sidste danske efterretning angår tronskiftet i 1182, og her nævnes Knud VI's ægteskab med den sachsiske hertugdatter.¹⁶ Krøniken har da været ført op til denne konges tid; omtalen af bisp Valdemar som *electus de Selewich* fastslår, at værket har fundet sin afslutning endnu i 1180erne, inden bispens indvielse c. 1188.¹⁷ Den iøjnefaldende tendens til fordel for Knud Magnussen motiverer, at betegnelsen *Knud Magnussens Krønike* eller *Knudskroniken* hæftes til det tabte arbejde.

VED bedømmelsen af Knudskronikens kildegrundlag i afsnittet op til og med Svend Estridsen må man til stadighed have for øje, at hverken

¹¹ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332; Script. min. I, s. 162 f.; Adam I, 37, 38 og 39, jvf. I, 28, Schmeidlers udg., s. 34 ff.

¹² Roskildekroniken, Script. min. I, s. 15 ff.; Annales Danici medii ævi, ed. Ellen Jørgensen, 1920, s. 53 f.

¹³ Se Sture Bolin, Kring mäster Adams text, Scandia V, s. 206 ff.

¹⁴ Jvf. det følgende.

¹⁵ *Ralph Niger*: In Dacia post Godefredum regnavit Hemminch, patruelis vel filius Godefredi, et pacem fecit cum Karolo et Hecdomin fluvium fecit regni sui terminum (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332); *Series ac brevior historia*: 46. Gøtric hin Giafmildi. Hic, Fresis itemque Nordalbingis et Slauorum populis tributo subactis, Karolo Magno bellum minabatur. – 47. Olaf, filius eius. – 48. Hemming, filius Olaf. Hic, nepos Gøtric, succedens in regnum pacem fecit cum Karolo; Egdoram fluvium accepit regni sui terminum (Script. min. I, s. 162); jvf. Adam I, 14, Schmeidlers udg., s. 19. Også hos Helmold starter de danske efterretninger ved Godfred (Helmoldi Presbyteri Bozovien-sis Chronica Slavorum I, 3, Schmeidlers udg., 1937, s. 11).

¹⁶ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 336.

¹⁷ Se J. Olrik i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 210 m. note 1.

Ralph Niger eller *Series ac brevior historia* indeholder rene uddrag af forlægget. Begge har foretaget en individuel bearbejdelse. Englænderen supplerer nu og da med vendinger, der utvivlsomt er hentet hos Sigebert af Gembloux, een af hans hovedkilder,¹⁸ mens *Series ac brevior historia* viser selvstændig påvirkning fra bl. a. Roskildekroniken.¹⁹ Iøvrigt må det bemærkes, at Ralph Niger i enkelte tilfælde refererer meddelelser fra Knudskroniken, som forbigås af den anden forfatter,²⁰ men gennemgående fremtræder den engelske benyttelse, sammenholdt med den tilsvarende i *Series ac brevior historia*, som et resumé, og ofte følges Adams tekst nøjere i sidstnævnte arbejde.²¹

C. A. Christensen nåede som nævnt til det resultat, at Adam-udtogene i de to værker beror på en C-version. Denne vurdering er for så vidt rigtig, omend forholdene ikke er helt så enkle. Knudskronikens indledende parti bygger lige så lidt som de to afledede værker på et enkelt forlæg. Krønikeskriveren har tillige haft såvel Helmolds som Roskildekronikens Adam-uddrag for sig. I lighed med Helmold lader han den danske historie begynde med Godfred²² og omtaler som denne togterne til de tyske områder i umiddelbar fortsættelse af sin fortælling om Normannerindfald i Frankerriget.²³ I sidstnævnte afsnit citerer de to ud-

¹⁸ Eksempelvis nævner Ralph Niger udover Adam, men i lighed med Sigebert vikingetogter til Angers og Nantes, *Mon. Germ. hist.* SS. 27, s. 332; jvf. Sigebert af Gembloux, *Mon. Germ. hist.* SS. 6, ed. G. H. Pertz, 1844, s. 340.

¹⁹ Forfatteren oplyser som Roskildekroniken, at 10 grever blev dræbt under togtet til Sachsen, mens Ralph Niger i overensstemmelse med Adam af Bremen opgiver antallet til 12. *Series ac brevior historia*: *Brun dux occisus est cum alijs .X. comitibus* (*Script. min.* I, s. 162); *Roskildekroniken*: *ibique ducem Brunonem cum decem comitibus occurrentem sibi occidit* (*Script. min.* I, s. 16); jvf. *Adam* I, 38: *Brun dux occisus cum alijs XII comitibus* (Schmeidlers udg., s. 41), samt *Ralph Niger*: *et Brunonem ducem occiderunt cum alijs 12 comitibus* (*Mon. Germ. hist.* SS. 27, s. 332). Hvorvidt de øvrige bearbejdelser med Roskildekroniken i *Series ac brevior historia* skyldes dennes eller Knudskronikens forfatter får stå hen, jvf. ndf. s. 436 m. note 35. – Om andre afvigelser fra Knudskroniken, se følgende note.

²⁰ *Series ac brevior historia* forkaster således Knudskronikens beretning om kongerne fra *Heligon* til *Sigerich* (se citatet fra Anstruthers udg., ovf. note 1) til fordel for kongerækken fra *Syward*, *filius Regneri Lothbroki* til *Harald*, *filius Gorm* (*Script. min.* I, s. 163). Ligeledes udelader den danske kilde i modsætning til den engelske Knudskronikens afsnit om Svend Tveskæg (*Script. min.* I, s. 163; *Mon. Germ. hist.* SS. 27, s. 332).

²¹ En lignende fremgangsmåde anvender den engelske forfatter overfor Hugo af Fleury's værk (Pauli i *Nachrichten* 1880, s. 573 f.).

²² Jvf. ovf. m. henvisning i note 15.

²³ Jævnfør *Mon. Germ. hist.* SS. 27, s. 332, og *Script. min.* I, s. 162 f., med henholdsvis Helmold I, 7, Schmeidlers udg., s. 18, og Adam I, 28 og 38, Schmeidlers udg., s. 34, 40. – Arten af forbindelsen mellem den danske krønike og Helmold diskuteres ndf. s. 446.

drag af Knudskrøniken tydeligt Helmolds tekstændringer i forhold til Adam. Helmold indskyder ordet *etiam*: »Tunc *etiam* Saxonia vastata est a Northmannis sive Danis«,²⁴ der genfindes hos Ralph Niger: »Tunc *etiam* Dani Saxoniam vastaverunt«,²⁵ men atter er forsvundet i *Series ac brevior historia*.²⁶ En af de umiddelbart følgende ændringer: »Tunc piratae Coloniam et Treveros *incenderunt*«, der retter Adam-tekstens *incendunt* til *incenderunt*,²⁷ optræder til gengæld i *Series ac brevior historia*: »Coloniam et Treveros *incenderunt*«,²⁸ men er gået tabt i det engelske sammendrag. Endvidere må der regnes med påvirkning fra Helmolds krønike i beretningen om Harald Blåtands lovgivning. Den danske og den engelske kilde tilslutter sig nævnte krønikes Adam-fortolkning, der lader lovgivningen udgå fra den danske konge, ikke fra ærkebisp Adaldag:

Helmold

(*Haraldus*) In his videlicet, quae ad regni gubernacionem pertinere videntur, adeo claruit, ut leges et iura statuerit, quae pro auctoritate viri non solum *Dani*, sed et *Saxones* adhuc hodie servare contendunt.²⁹

Series ac brevior historia

Harald Blatan, filius Gorm . . . Iste *Haraldus* tam populo *Saxonum* quam *Fresis* et *Transalpinis* et *Danis* leges et iura constituit, que adhuc pro auctoritate *Dani* seruare contendunt.³⁰

Ralph Niger

post Wrm *Harioldus*, qui leges, quas nunc habent, constituit *Danis* et *Frisonibus* et *Transalbinis* et firmavit.³¹

Som hos Helmold berettes udover Adam, at lovgivningen omfattede danskerne, og sakserne nævnes ligeledes udtrykkeligt. Knudskrøniken har dog tillige fulgt Adams egen tekst ved omtalen af friserne og folket på den anden side Elben.

²⁴ Helmold I, 7, Schmeidlers udg., s. 18; jvf. Adam I, 38: Tunc Saxonia vastata est a Danis vel Nortmannis (Schmeidlers udg., s. 40 f.).

²⁵ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332.

²⁶ *Series ac brevior historia*: Tunc Saxonia vastata est a Danis (Script. min. I, s. 162).

²⁷ Helmold I, 7, Schmeidlers udg., s. 18; jvf. Adam I, 38: Tunc piratae Coloniam et Treveros *incendunt* (A1: succendunt), Schmeidlers udg., s. 41.

²⁸ Script. min. I, s. 162.

²⁹ Helmold I, 15, Schmeidlers udg., s. 31; jvf. Adam II, 28: Certissimum vero est eum tam nostro populo quam *Transalbanis* (B2: Transalbinis) et *Fresonum* genti leges et iura constituisse, quae adhuc pro auctoritate (C: pro tanti auct.) viri servare contendunt (Schmeidlers udg., s. 88), med henvisningen ovf. i note 13 til Bolins afhandling.

³⁰ Script. min. I, s. 163.

³¹ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332.

I samme periode opviser de to udtog af Knudskrøniken indslag fra Roskildekrønikens Adam-bearbejdelse ved fortællingen om Haralds fordrivelse og død. Den roskildensiske forfatter skriver: »Quem [Harald] filius Sven in acie uulneravit, uulneratum a regno expulit; qui fugiens uenit in Sclauiam ibique exul obiit«. ³² Hans omarbejdelse afspejles tydeligt såvel i Ralph Nigers sammendrag: »Qui [Svend] postea patrem suum grandevum expulit a regno in Flandriam [fejl for Slauiam], ubi mortuus est« som i Series ac brevior historia: »Hic [Harald], a filio suo senio grandeuus regno pulsus, vulneratus ex acie in Slauiam fugiens uenit, ubi etiam mortuus est«. ³³ Roskildekrøniken har vistnok også sat sig spor tidligere i det tabte værk; således opfatter Ralph Niger, synes det, den ældre Erik som broder til Harald Klak. ³⁴ Det er vanskeligere at afgøre, om overensstemmelser med Roskildekrøniken, der alene kan aflæses i Series ac brevior historia, skal tilskrives forfatteren til dette værk, eller om de tildels går tilbage til Knudskrøniken. ³⁵

Islæt fra Helmolds og Roskildekrønikens Adam-bearbejdelser må følgende tages i betragtning ved vurderingen af Knudskrønikens Adam-forlæg. C. A. Christensen henledte opmærksomheden på tre overensstemmelser hos Ralph Niger med C-teksten: *regni sui terminum, uxore sua* og *Magnum filium*. ³⁶ De pågældende formuleringer træffes også i Series ac brevior historia ³⁷ og har således stået i Knudskrøniken, men afhængigheden af et C-manuskript er ikke ubestridelig. De to sidste udtryk

³² Script. min. I, s. 19; jvf. Adam II, 27: In quo miserabili et plus quam civili bello victa est pars Haraldi. Ipse autem vulneratus ex acie fugiens ascensa navi elapsus est ad civitatem Sclavorum, quae Iumne dicitur; II, 28: A quibus contra spem, quia pagani erant, humane receptus, post aliquot dies ex eodem vulnere deficiens, in Christi confessione migravit (Schmeidlers udg., s. 87).

³³ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332: Script. min. I, s. 163.

³⁴ J. Olrik i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 202 note 2.

³⁵ Om påviselig anvendelse af Roskildekrøniken hos forfatteren til Series ac brevior historia, se ovf. note 19. Det er navnlig afsnittene om Knud d. Store og Hardeknud, der er influeret af Roskildekrøniken (se Gertz' noter i Script. min. I, s. 164). Blandt de diskutabile tilfælde kan nævnes, at Series ac brevior historia som Roskildekrøniken ændrer Adams *propter metum barbarorum* (Adam I, 38, Schmeidlers udg., s. 41) til *ob metum eorum* (Script. min. I, s. 17; jvf. s. 163), og endvidere følger Roskildekrønikens: *Corpus eius a suis in patriam reportatum in ciuitate Roskild tumulatum est* (Script. min. I, s. 19; jvf. s. 163), hvor Adam har: *Corpus eius in patriam reportatum ab exercitu apud Roscald* (B1b; B2: Roschild; C: Roskild) *civitatem sepultum est in ecclesia* (Adam II, 28, Schmeidlers udg., s. 87).

³⁶ C. A. Christensen, anf. udg., s. XIII m. note 29. Jævnfør Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332 1. 6, 21–22 (C. A. Christensen skriver ved en lapsus *filia* for *uxore*) og 46, med Adam I, 14, II, 3, 77, Schmeidlers udg., s. 19 q, 63 x, 135 g.

³⁷ Jvf. citatet ovf. i note 15; endv. Script. min. I, s. 163 1. 20, s. 164 1. 17.

forekommer nemlig hos henholdsvis Helmold og i Roskildekroniken³⁸ og kan da ikke betragtes som ejendommelig alene for C-bearbejdelsen. Tilmed optræder de i Knudskronikens afsnit om Harald Blåtand og Hardeknud, hvor indflydelse fra de to værker netop kan formodes.³⁹ Hvad angår udtrykket *fecit regni sui terminum* (Ralph Niger) eller *accepit regni sui terminum* (Series ac brevior historia), der i lighed med C1 tilføjer ordet *sui*, så følger ordstillingen til gengæld A- og B-traditionen samt Helmold, mens C-håndskrifterne har *regni* (C1: *sui*) *terminum accepit*.⁴⁰

Bedømmelsen af den tabte krønikes Adam-håndskrift kompliceres ikke blot ved, at der på alle stadier af overleveringen er foretaget kombination med værker, der hver især bygger på Adam. En anden vanskelighed ligger i, at selve grundlaget for vor viden om detaljerne i 1100-tallets Adam-tekster er vaklende. Dette gælder ikke mindst B-gruppen. Sorømanuskriptet, som benyttedes af Vedel ved førsteudgaven (B2) i 1579, men senere gik tabt, kan rigtignok føres tilbage til 12. århundrede.⁴¹ B2 følger imidlertid ikke håndskriftet ordret; Vedel har foretaget en række ændringer af stilistisk og saglig art og desuden anvendt B1b.⁴² Sorømanuskriptets læsemåder lader sig dog rekonstruere på fyldestgørende måde indenfor den periode, som dækkes af Arne Magnussens kollation, nemlig de første 52 kapitler af I bog.⁴³ B1-linjens repræsentanter er meget sene og beror på et tabt håndskrift, antagelig fra slutningen af 14. eller begyndelsen af 15. århundrede.⁴⁴ Hertil kommer, at man efter Bolins undersøgelser må regne med kontaminationer mellem de forskellige versioner, ikke blot på senere tidspunkter, men formentlig fra første færd.⁴⁵

³⁸ Helmold I, 9, Schmeidlers udg., s. 21 l. 26; Script. min. I, s. 22 l. 7.

³⁹ Jvf. ovf. s. 435; endv. note 35.

⁴⁰ Se henvisningerne i note 36, samt Helmold I, 3, Schmeidlers udg., s. 11 l. 20.

⁴¹ Asgaut Steinnes, Ikring Historia Norvegiæ, (Norsk) Hist. tidsskr. 34, s. 17 ff.; Halvdan Koht, Historia Norvegiæ, (Norsk) Hist. tidsskr. 35, s. 49 ff., med Steinnes' svar, s. 173 ff.

⁴² Schmeidlers udg., s. XX ff.; Alfr. Otto, Beiträge zur Textgeschichte des Adam von Bremen, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 49, s. 10 ff.

⁴³ Otto i Neues Archiv 49, s. 20 ff. – En mindre kollation i B3a, samt overleveringen af IV bog (se John Danstrup, Esgruserhaandskriftet, en Adam af Bremen-afskrift af Otto Sperling den Yngre, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Skrifter I, 4, 1943) har ingen relevans for foreliggende undersøgelse.

⁴⁴ Schmeidlers udg., s. XVII ff.

⁴⁵ Sture Bolin, Zum Codex Havniensis G. Kgl. S. 2296, Classica et Mediaevalia X, s. 131 ff.; samme i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder V, 1960, spalte 283 ff.

Står vi end på temmelig usikker grund, når vi skal bedømme rækkevidden af håndskriftvarianter, er vi dog på den anden side så heldigt stillet, at netop C-teksten rummer en vejledning, som undertiden lader sig udnytte, og hvor konklusionen kan tillægges en høj grad af sikkerhed. Hvad der på mest iøjnefaldende måde adskiller C-versionen fra den øvrige Adam-tradition, er en gennemgribende formel bearbejdelse, som ikke anses for et oprindeligt træk ved denne klasse, men menes foretaget på et eller andet tidspunkt inden affattelsen af det ældst bevarede C-manuskript, C1,⁴⁶ fra c. 1200, moderhåndskriftet til den øvrige C-overlevering.⁴⁷ Et af kendetegnene ved omtalte nyredaktion er en ændring af ordenes rækkefølge, hvorved der iøvrigt ofte opnås rytmisk sætningsafslutning.⁴⁸ I Ralph Nigers uddrag, sammentrængt som det er, lader sådanne eksempler sig ikke eftervise. Derimod forekommer der to C-varianter i *Series ac brevior historia*, som netop ændrer Adams grundtekst på nævnte måde: *ad habitandum dedisse* (C: *ad inhabitandum ded.*; A, Sorøms., B1: *ded. ad habitandum*)⁴⁹ og *tributum obtulit* (C: *sm.*; A, B1, B2: *obtul. tribut.*).⁵⁰

De pågældende læsemåder hidrører givetvis begge fra Knudskrøniken, men er gået tabt ved Ralph Nigers excerpt. I det sidste tilfælde kan udtrykkets tilstedeværelse i den tabte krønike tilfældigvis verificeres gennem *Yngre Passio s. Kanuti regis et martyris*, der indledningsvis og ganske kort trækker linjen tilbage til Knud d. Store. Her findes beretningen om den engelske konges afgift til Svend Estridsen:

Adam af Bremen

Verum sanctissimus rex Edwardus cum iusticia regnum gubernaret, tunc quoque pacem eligens victori obtulit tributum (C: *tribut. obtul.*), statuens eum, (B1, B2, C: ut supra dictum est), post se regni heredem.⁵¹

Series ac brevior historia

*Sed Edwardus, vir sanctus et iustus, pacem eligens quam bellum regi Danorum tributum obtulit et ipsum post se regni heredem fecit.*⁵²

Yngre Passio

*sed rex Edwardus Anglie, vir sanctus et iustus, pacem magis eligens quam bellum regi Danorum tributum optulit et ipsum post se regni heredem statuit.*⁵³

⁴⁶ Schmeidlers udg., s. XXIX ff.; samme i Hamburg-Bremen und Nordost-Europa, 1918, s. 20 ff.

⁴⁷ Bolin i *Classica et Mediaevalia* X, s. 131 ff.

⁴⁸ Schmeidlers udg., s. XXX note 3.

⁴⁹ *Script. min.* I, s. 162 l.23; jvf. Adam, 28, Schmeidlers udg., s. 34 h, samt Otto i *Neues Archiv* 49, s. 35 nr. 409.

⁵⁰ Jvf. citaterne i det følgende.

⁵¹ Adam III, 12, Schmeidlers udg., s. 152.

Som allerede Gertz har gjort opmærksom på, citerer Yngre Passio Adam-bearbejdelsen i *Series ac brevior historia*.⁵⁴ Alligevel viser det sig, at to afvigelser *rex* og *statuit* har direkte forbindelse til Adams egen tekst. Da Yngre Passio i den umiddelbart følgende beretning om Svendsønnerne punktvis har tilknytning til traditionen hos Ralph Niger, ligger forklaringen tydeligt nok i dens udnyttelse af Knudskrøniken, ikke i en kombination af Adam og *Series ac brevior historia*.⁵⁵

Omarbejdede krøniketekster som Knudskrønikens giver ikke samme sikkerhed som egentlige kopier af *Gesta Hammaburgensis* ved vurderingen af den tilgrundliggende Adam-tradition. I de foreliggende tilfælde må det ikke desto mindre anses for rimeligt at regne med indflydelse fra C-redaktionen – så meget mere som nyere islæt altid må tillægges større betydning end konservative træk.

Problemet om den tabte krønikes Adam-benyttelse er imidlertid endnu ikke udtømt. Undertiden optræder der i det engelske og det danske uddrag læsemåder, der afviger fra den overleverede C-tradition. Det siger sig selv, at former, som tillige træffes hos Helmold eller i Roskildekroniken, er uden interesse. Man hæfter sig derimod ved, at Ralph Nigers *et accepit uxorem Erici* svarer til AB-traditionens *Et accepit uxorem Herici relictam*, mens C har *accepitque relictam Herici uxorem*.⁵⁶ Følgende tilfælde, hvor *Series ac brevior historia* følger AB-håndskrifterne, er ikke mindre bemærkelsesværdige:

<i>Series ac brevior historia</i>	<i>Adam A B</i>	<i>Adam C</i>
1. Dani constituerunt in loco eius Gundredum.	Dani (Sorøms.: sm.) constituerunt in locum eius Gundredum (A: Gudredum).	Dani in locum ipsius Gundredum constituerunt. ⁵⁷
2. Post mortem eius succedunt in regnum eius filij eius.	Post cuius (B2: eius) mortem, ut ipse disposuit, succedunt in regnum filii eius.	Post cuius mortem, ut ipse disposuit, succedunt ei filii eius in regnum. ⁵⁸

⁵² Script. min. I, s. 165. Ralph Niger skriver: sed Edoardus cum eo pacem fecit, promisso tributo (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332).

⁵³ Vitae Sanct., s. 539.

⁵⁴ Gertz i Vitae Sanct., s. 537, samt noter til s. 539.

⁵⁵ Se henvisningen til Schmeidlers påvisning af slægtskab mellem legenden og Ralph Niger, ovf. s. 432 note 9.

⁵⁶ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332 1.23; Adam II, 39, Schmeidlers udg., s. 99 f.

⁵⁷ Script. min. I, s. 163 1.7; Adam I, 39, Schmeidlers udg., s. 43 m og n, samt Otto i Neues Archiv 49, s. 37 nr. 508.

⁵⁸ Script. min. I, s. 164 1. 9–10; Adam II, 74, Schmeidlers udg., 134 b og c.

3. Qui (Magnus) Daniam inuadens optinuit duo regna, Harthecnut cum exercitu morante in Anglia. ⁵⁹	Magnus statim invadens Daniam possedit duo regna, Hardechund (B1: Hardeknut; B2: Hardechnut) rege Danorum cum exercitu morante in Anglia.	Magnus ergo statim invadens Daniam <i>duo regna possedit</i> , Hardeknut rege Danorum <i>in Anglia cum exercitu morante</i> . ⁶⁰
4. Suein victus a Magno, cum in Angliam rediret, Harthecnut mortuum reperit.	Suein (B1: Sueno; B2: Suen) victus a Magno cum in Angliam remearet, Hardechund (B1: Hardeknut; B2: Hardechnut) mortuum reperit.	Suein <i>ergo a Magno victus cum in Angliam remearet</i> , Hardeknut mortuum reperit. ⁶¹
5. cuius fultus auxilio regnum repetens patrum suorum Magnum a Dania expulit. Qui denuo bellum instaurans in nauibus obiit.	Cuius (B1: Qui) auxilio Suein (B1: Suenonis; B2: Suen) et Tuph ducis effultus Magnum pepulit a Dania. Qui (B: qui) denuo bellum instaurans (A1: instraurans) obiit in navibus.	<i>Huius auxilio Suein et Tuph ducis effultus Magnum pepulit a Dania. Magnus ergo denuo bellum instaurans obiit in navibus</i> . ⁶²

Afviselserne fra C lader sig ikke forklare som et tilfældigt resultat af den bearbejdelse, som forfatterne til Knudskrøniken eller Series ac brevior historia har foretaget; da ville man vanskeligt have kunnet opnå ændringer, som ligger Adams originaltekst så nær. Det bør ikke tillægges nogen vægt, at Ralph Niger kun undtagelsesvis kan inddrages som støtte (se nr. 3), da hans beretning er yderst koncentreret og klart foreligger som et kort referat af fremstillingen i Series ac brevior historia. Intet antyder, at forfatteren til sidstnævnte værk skulle have udnyttet et supplerende Adam-håndskrift. Den mulighed er derimod tilstede, at enkelte af C-formerne endnu ikke var opstået, da Knudskrøniken blev til, og at Adam-forlægget på visse punkter afspejlede et ældre stadium indenfor C-overleveringen. En sådan fortolkning slår dog ikke til i de tilfælde, hvor C-varianterne klart bytter om på ordenes orden (se nr. 1, 2 og 3). Det må være oplagt at forestille sig, at den stilistiske bearbejdelse i C skyldes een og samme redaktør, ikke er blevet udformet etapevis.

Forklaringen på, at den tabte krønike ikke blot har meddelt AB-

⁵⁹ Jvf. *Ralph Niger*: qui (Magnus) Daciam, Hardecnud *existente in Anglia*, cepit (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332 l. 46–47).

⁶⁰ Script. min. I, s. 164 l. 19–21; Adam II, 77, Schmeidlers udg., s. 135 i, k, l og m.

⁶¹ Script. min. I, s. 164 l. 22–23; Adam II, 77, Schmeidlers udg., s. 135 p og l.

⁶² Script. min. I, s. 165 l. 6–8; Adam III, 12, Schmeidlers udg., s. 152 c, d, e og f.

former, men efter alt at dømme også har refereret C-varianter, må søges i, at krønikeskriveren enten har anvendt et kontamineret håndskrift eller har haft to Adam-versioner for sig. Det er ikke muligt på det foreliggende grundlag at tage stilling til, hvilket af de to alternativer der har mest sandsynlighed for sig, og det er også uden større betydning for undersøgelsen her. En såkaldt B-version har været kendt i Danmark fra 1130'erne.⁶³ Det essentielle ligger da i, at C-former forekommer i dansk historieskrivning i 1180'erne.

I PERIODEN efter Svend Estridsen ophører de påfaldende overensstemmelser mellem Ralph Niger og Series ac brevior historia. Sidstnævnte synes i alt væsentligt at have opgivet Knudskrøniken til fordel for andre kilder, og kendskabet til det tabte arbejde hviler næsten udelukkende på de engelske uddrag.⁶⁴

Stykket fra Harald Hen til og med Erik Lam røber, at Knudskrønikens forfatter har støttet sig til Ælnoth og Roskildekrøniken.⁶⁵ I lighed med legenden har han berettet om Harald Hens lovgivning, men tillige – ifølge Ralph Niger – understreget, at denne bekræftede den lov og ret, som allerede Harald Blåtand havde givet. Begge forfattere anfører fogedernes overgreb som årsag til revolten mod Knud d. Hellige og undlader i modsætning til fremstillingen hos Svend Aggesen og Saxo at kæde opstanden sammen med det opgivne ledingstog.⁶⁶

Påvirkning fra Roskildekrøniken bemærkes især i det knappe uddrag vedrørende begivenhederne i 1130'erne:

Ralph Niger

Filius autem Nicholai Magnus occidit Magnum,⁶⁷ filium patruui sui Hericii; unde et alius Hericus, congressus cum Nicholao,

Roskildekrøniken

Nam Magnus, unicus filius Nicholai regis, diabolo instigante, Kanutum, filium Herici regis, simulata pace interfecit . . . anno domini .M.CXXX. Vnde fratres eius Haroldus et Hericus sedicionem contra Nicholauum regem et Magnum filium eius excitabant et, ut Nicholaus regno et nomine

⁶³ Om Roskildekrønikens Adambenyttelse, se Danstrup, anf. arb., s. 6. Se også ndf. note 110.

⁶⁴ Bemærk dog udnyttelsen af Knudskrøniken hos Svend Aggesen og i Yngre Passio s. Kanuti regis et martyris; jvf. ovf. s. 432.

⁶⁵ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 333.

⁶⁶ Se iagttagelserne hos Pauli i anf. udg. s. 333 note 4 og 6, endv. i Nachrichten 1880, s. 577, og hos J. Olrik i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 194 f., 205 f.

⁶⁷ Fejl for Knud; jvf. Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 333 note 10.

occidit filium eius; et ipse postmodum in *Selewic civitate a ciuibus occisus est*.⁶⁸

Successit igitur ei Ericus, quem in *placito uno Floc occidit*.

Et ei [successit alius *Ericus, filius sororis alii Erici*].⁷²

priuaretur, et Magnus interficeretur, omnimodis laborabant.⁶⁸

Magnus occiditur . . . Nicholao uero rex . . . in Iuciam uenit . . . Inde a Sleswicensibus, fide data et iuramento confirmata, pessima fraude est deceptus, et cum primatibus suis residuis in ciuitate infideliter interfectus est.⁷⁰

Hericus autem . . . Igitur ueniens ad quoddam placitum iuxta Ripam, surrexit quidam nomine Plouh, quod Latine 'aratum' sonat, et regem incautum mortali uulnere prostrauit.⁷¹

Sic eo mortuo et Ripis sepulto primates terre conuenerunt et Hericum tercium, filium sororis predicti Herici, in regem assumpserunt.⁷³

Ralph Nigers referat af Knudskrøniken er i realiteten blot et koncentrat af Roskildekrønिकens fremstilling. Man genkender i den kortfattede skildring af omstændighederne ved Niels' og Erik Emunes drab krønिकens beretning om disse begivenheder. Det engelske excerpt har endog bevaret forlæggets omtale af Erik Lam som søstersøn til den tidligere Erik.

Efter englænderens uddrag at dømme har Ælnoth og Roskildekrønिकen da udgjort hovedgrundlaget for Knudskrønिकens beretning fra Harald Hen til Erik Lam. Hvad der meddeles derudover, tager uden undtagelse sigte på Oluf, direkte eller indirekte. Vi hører om dennes egenmægtige opløsning af ledingshæren, om udfrielsen af fangenskabet i Flandern ved at Niels stiller sig i hans sted, for at brødrenes pagt om tronfølgen kan overholdes. Det hævdes ligeledes, at Oluf straffes med hungersnød og pest, fordi han undlod at betale de lovede løsepenge for broderen.⁷⁴

Den stærke tendens mod Oluf såvel som omtalen af tronfølgeoverens-

⁶⁸ Script. min. I, s. 27.

⁶⁹ Jvf. *Series ac breuior historia*: et Nicholaum regem fugauit, qui postea in Hethubu occisus est a ciuibus (Script. min. I, s. 165).

⁷⁰ Script. min. I, s. 29.

⁷¹ Script. min. I, s. 31.

⁷² Ordene *successit-Erici* er tilføjet i margen af anden skriver (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 333 note e); parallellen i Roskildekrønिकen viser imidlertid, at de går tilbage til Ralph Nigers originalmanuskript.

⁷³ Script. min. I, s. 32.

⁷⁴ Om parallellerne i Yngre Passio, se henvisningerne ovf. i note 9.

komsten tjener eet og samme formål, at sætte Niels i relief.⁷⁵ Vurderingen kontrasterer på så påfaldende måde mod opfattelsen hos en lidt ældre forfatter, Robert af Ely, at der må være tale om direkte polemik. Kendskabet til dennes Knud Lavard-legende hviler på yderst lapidariske resuméer af indholdet og enkelte fattige citater.⁷⁶ Overleveringen giver ikke desto mindre utvetydigt udtryk for, at legenden har været præget af en ekstremt negativ holdning til Niels.⁷⁷ Robert af Ely har gentagne gange skildret kongens ondskab og direkte givet ham medansvar for drabet på Knud. Fremdeles har han gjort gældende, at Niels opnåede kongemagten gennem bestikelser og gjorde sig skyldig i mened og fortjent til ekskommunikation ved ikke at have overholdt faderens tronfølgebestemmelser.⁷⁸ Denne argumentation har tydeligt nok tjent som forsvar for Erik Emunes oprør og kongemagt, mens omvendt Knudskrøniken gennem pointeringen af Niels' loyale opfyldelse af den indgåede aftale, har villet hævde Niels-linjens legitimitet.⁷⁹

Polemikken mod ældre synspunkter kan følges i det næste afsnit hos Ralph Niger, der spænder fra Erik Lams død til Valdemar I's regeringstid.⁸⁰ Englænderen indleder med at fastslå, at Erik blev efterfulgt af Knud, *kåret ved fælles valg i Viborg, hvor kongevalg plejer at finde sted*.⁸¹ Svend derimod fremstilles som oprøreren, der med Valdemars hjælp sejrer over Knud; samme tendens behersker fortællingen om de to kongsmenners forhold til den tyske kejser.⁸² I direkte kontrast hertil står fremstillingen hos Helmold og i Ordinale s. Kanuti ducis et martyris, der begge lader Erik Lam efterfølge af Svend og overhovedet ikke omtaler Knuds valg.⁸³ Helmold betoner tværtimod, at Erik Lam på sit dødsleje kaldte de tre tronprætendenter til sig og *bestemte efter stormændenes råd*

⁷⁵ Se også J. Olrik i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 211.

⁷⁶ Vitae Sanct., s. 234 ff.; jvf. s. 183 ff.

⁷⁷ Se også Curt Weibull, Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsens död till Knut VI, 1915, s. 130 ff.

⁷⁸ Vitae Sanct., s. 234 ff.

⁷⁹ Også hos Helmold bestrides Niels' lovlige adkomst til tronen, Helmold I, 49, Schmeidlers udg., s. 96.

⁸⁰ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 334 f.

⁸¹ Se J. Olriks oversættelse i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 204.

⁸² Ifølge Ralph Niger afslår Knud i modsætning til Svend at anerkende den tyske kejsers overhøjhed; se også J. Olrik i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 207 f.

⁸³ Helmold I, 67, Schmeidlers udg., s. 124; Vitae Sanct., s. 203; se også John Danstrup, Træk af den politiske Kamp 1131–82, Festskrift til Erik Arup den 22. November 1946, s. 71. – Når Ordinalet kun omtaler Svend som konge, ligger forklaringen ikke i traditionens sjællandsk-skånske oprindelse. Legendens anvender følgende udtryk: *Succedente Svenone in regno*.

*Svend til konge, men bød Valdemar og Knud lade sig nøje med deres fædrearv.*⁸⁴ I overensstemmelse hermed er det hos Helmold Knud, der tildeles op-rørerens rolle.⁸⁵ Først hos Svend Aggesen møder vi beretningen om det dobbelte kongevalg.⁸⁶

Kendskabet til den forudgående, skriftlige tradition giver sig ikke alene udslag i forfatterens polemik. I et enkelt tilfælde lader verbal lighed mellem Ralph Nigers tekst og Ordinalet sig fastslå.⁸⁷ Særdeles bemærkelsesværdig er berøringen mellem det engelske uddrag og traditionen hos Helmold.⁸⁸ Slægtskabet, der allerede lod sig påvise i perioden før Svend Estridsen, kan atter følges fra omtalen af Knuds og Valdemars forening:

Ralph Niger

Ille [Knud] . . . *et accivit* Waldomarum, cognatum suum, in regnum socium.⁸⁹

Helmold

Kanutus . . . *misit et vocavit* Waldemarum, qui fuit patruelis et adiutor Suein, et sociavit eum sibi, data ei sorore in coniugio.⁹⁰

Videre følger de to forfattere ved skildringen af blodgildet i Roskilde og de efterfølgende begivenheder nøjagtig samme disposition: Knuds (Helmold: Knuds og Valdemars) indbydelse til Svend; kontrasten mellem værtens (Helmold: værternes) og gæstens sindsstemning under måltidet; tidspunktet for iværksættelsen af de planlagte rænker; drabet på Knud; Valdemars sår og flugt til Knuds og egne venner (Helmold: til Jylland), hvor han samler en hær. De to beretninger lyder:

Ralph Niger

Quia vero locus, ubi fedus firmatum est inter eos, vicinior erat dicioni Cnud et in ea multe essent regales delicie, *invitavit* eos

Helmold

Post haec Kanutus et Waldemarum fecerunt convivium maximum in Selande in civitate quae dicitur Roschilde et *invitaverunt* cognatum suum Suein, *ut* exhiberent ei

⁸⁴ Præsten Helmolds Slavekrønike i oversættelse af P. Kierkegaard, 1881, s. 161.

⁸⁵ Helmold I, 67, Schmeidlers udg., s. 125.

⁸⁶ Script. min. I, s. 136 f. – Også kongelisten i Necrologium Lundense (c. 1171) opfører dog såvel Knuds som Svends navn (Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas necrologium, utg. av Lauritz Weibull, 1923, s. 48).

⁸⁷ *Ralph Niger*: Waldomarus vero graiviter vulneratus vix evasit (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 334); jvf. *Ordinale s. Kanuti ducis et martyris*: graiviter sauciatus Waldemarum evasit (Vitae Sanct., s. 203).

⁸⁸ Pauli i Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 335 note 1 og 2, samt i Nachrichten 1880, s. 577.

⁸⁹ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 334.

⁹⁰ Helmold I, 85, Schmeidlers udg., s. 166.

Cnut, *ut* cum eo perendinarent et deliciis terre sue fruerentur. Cum igitur tantos hospites regia magnificentia et liberali frugalitate suscepisset et simplici et bono animo eis servisset, nequam Suein, aspirans ad totum regnum, machinatus est, quo modo hospitem suum et cognatum, principes regni, occideret. Prestructis igitur *insidiis*, *de nocte* in eos insurrexit et in conclavi christianissimum regem Cnud, hospitem suum et cognatum, occidit, circa quartam decimam diem post initam pacem.⁹¹ Waldemarum vero graviter vulneratus vix evasit, et *confugiens* ad amicos Cnud et suos, sanato vulnere et instaurato *exercitu*,⁹² invasit impiissimum Suein et occidit.⁹³

honorem et recreationem et consolarentur eum super omnibus malis, quae irrogaverunt ei in die hostis et belli. At ille pro ingenita sibi crudelitate, ubi convivio assedit et vidit reges convivas inpavidos et omni suspicione vacuos, cepit rimari aptum *insidiis* locum. Tercia igitur die convivii, cum iam *tenebrae noctis* adessent, annuente Suein allati sunt gladii, et insilientes regibus incautis Kanutum repente perfodiunt. At ubi percussor libravit ictum in caput Waldemari, ille fortius exiliens lumen excussit et salvante Deo in tenebris elapsus est, uno tantum vulnere saucius. *Fugiens* igitur in Iuthlande universam commovit Daniam. Tunc Suein contraxit exercitum de Selande et insulis maris et transfretavit in Iuthlande, ut expugnaret Waldemarum. At ille producto *exercitu* occurrit ei in manu valida, et commissum est prelium non longe a Wiberge, et occisus est Suein in die illa et omnes viri eius pariter.⁹⁴

Man bemærker, at det hos begge er Knud (Helmold: Knud og Valdemar), der indbyder Svend, mens Svend Aggesen, der skrev kort efter Knudskrønikens afslutning, lader Svend optræde som vært.⁹⁵ Forbindelsen mellem de to forfattere strækker sig ud over Helmolds I bog. Ralph Niger nævner som II bog Rygens erobring,⁹⁶ og hans korte slutningspassus berører ligesom Helmolds slutkapitel ægteskabet mellem Knud VI og den sachsiske hertugdatter.⁹⁷ Et samfald af den art er for karakteristisk til, at det kan bero på en tilfældighed.

⁹¹ Jvf. *Svend Aggesen*: Qui, dolum commentatus, pacis fideique integritate uiolata, tempore serotino, post vesperas celebratas, instructis catholicianis Canuto et Valdemaro mortem machinatur (Script. min. I, s. 136 f.).

⁹² Jvf. *Svend Aggesen*: Vt autem (S: uero) a uulneris dolore aliquantisper conualuit in Jutlandiam profectus exercitum congregavit (S: conscripsit), Script. min. I, s. 138 f.

⁹³ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 334 f. m. note 1.

⁹⁴ Helmold I, 85, Schmeidlers udg., s. 167 f.

⁹⁵ Script. min. I, s. 136 f. – Hos Saxo er som i den tabte krønike Knud værten (Saxonis Gesta Danorum I, ed. J. Olrik et H. Ræder, 1931, s. 404).

⁹⁶ Se Pauli i Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 335 note 2, samt i Nachrichten 1880, s. 577. – *Ralph Niger*: Regnum Ruianorum et regem eorum adegit fieri christianos et sibi subiecit; *Helmold* II, 108: In tempore illo congregavit Waldemarum rex Danorum exercitum grandem et naves multas, ut iret in terram Rugianorum ad subiugandum eam sibi etc. (Schmeidlers udg., s. 211 f.).

⁹⁷ *Ralph Niger*: successit . . . in Dacia Waldemaro filius eius Cnud, habens filiam

Forklaringen på slægtskabet ligger i en udnyttelse fra Knudskrønikens side af Helmold, ikke i en tabt fælleskilde. Netop i Helmolds slutkapitel, der omhandler udsoningen mellem Valdemar og Henrik Løve, har pointeringen af ægteskabsaftalerne en naturlig og oprindelig funktion. Alternativet, en fællestradition, forudsætter, at to tabte forlæg skulle have gjort sig gældende. Helmold har nemlig skrevet sit værk i to etaper. Første bog er påbegyndt og afsluttet, mener man, endnu i 1160erne, mens anden bog er blevet til nogen tid derefter og færdiggjort inden c. 1172.⁹⁸ Da Knudskrøniken har forbindelse med begge afdelinger af værket og netop som II bog omtaler ægteskabsaftalerne, der blev indgået i 1171 – efter udfærdigelsen af I bog – er det udelukket, at slægtskabet mellem de to forfattere skulle bero på een og samme fælleskilde. Den mulighed foreligger naturligvis, at Helmold og Knudskrøniken har udnyttet samme skriftlige tradition om f. eks. borgerkrigen.⁹⁹ Men Knudskrønikens forfatter må tillige have anvendt Helmold; derom kan der ikke være nogen tvivl. Det korte tidsinterval på c. et år fra begivenheder, som skildres i II bog, til denne bogs afslutning taler på afgørende måde mod, at efterretninger om disse skulle være nedfældet i krønikeform, som dernæst var kendt af Helmold.

I perioden fra Harald Hen til Erik Lam havde det engelske uddrag af Knudskrøniken praktisk taget intet at meddele udover de tilgrundliggende kilder, med mindre det indirekte tjente til fremhævelse af Niels. På lignende måde finder den følgende tids afvigelser fra Helmold deres forklaring i en bevidst omformning af traditionen i Knud-venlig retning. Udover den nordtyske krønikeskriver har Ralph Niger i virkeligheden kun kendskab til Knuds valg, hans besøg hos kejser Konrad, samt borgen ved sydgrænsen og bisp Valdemars besiddelse deraf.

Interessen for bisp Valdemar, hans far og oldefar taler i høj grad for Orlriks these om traditionens nære tilknytning til Slesvigbispens. Ingen kan omkring 1180ernes midte have haft større interesse i at rehabilitere Niels-linjen end netop bisp Valdemar, der få år efter værkets afslutning

ducis Saxonie (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 336); jvf. *Helmold* II, 110: Et rogavit rex Danorum ducem, ut filiam suam, viduam Fretherici nobilissimi principis de Rodenburg, daret filio suo, qui iam designatus erat rex, in uxorem. Interventu itaque magnorum principum consensusit dux et misit filiam suam in regnum Danorum; et facta est leticia magna omnibus populis borealium nationum, iocunditas et pax simul orta est (Schmeidlers udg., s. 217 f.).

⁹⁸ Schmeidlers indledning til udg., s. VIII f.; H. v. Breska, Ueber die Zeit, in welcher Helmold die beiden Bücher seiner Chronik abfasste, *Forschungen zur deutschen Geschichte* 22, s. 577 ff.

⁹⁹ Jvf. ndf. note 108.

aspirerede til den danske trone. Hal Koch har som nævnt taget afstand fra Olriks tanke og sat synsvinklen hos Ralph Niger i forbindelse med Eskils parti, hvis kandidat Knud Magnussen havde været.¹⁰⁰ Det var rigtignok ærkebispens slægtninge og tilhængere, der stod bag såvel sammensværgelserne i 1170erne som de skånske oprør i begyndelsen af 1180erne,¹⁰¹ men et årti senere finder Valdemar Knudsens opstand sted. Begge parter kunne have interesse i at gribe tilbage til partistillingen under borgerkrigen. De politiske forhold i de sidste årtier af 1100-tallet er iøvrigt kildemæssigt så dårligt belyst, at en forståelse mellem bisp Valdemar og Eskils gamle kreds ikke på forhånd kan udelukkes. Knudskronikens lidt kølige holdning overfor Valdemar I og Knudvenlige tendens står ingenlunde isoleret i samtiden. Hos Svend Aggesen anes undertiden en lignende tone. Ved skildringen af dronning Sofies skønhed gør han udtrykkeligt opmærksom på, at hun er søster til Knud, og betegner denne som *kong Knud af Roskilde*,¹⁰² en direkte parallel til krønikens omtale af Knud Lavard som *Knud af Ringsted*.¹⁰³ Ejendommeligt nok finder Svend Aggesen slet ikke anledning til at nævne hertugens translation i 1170. Om Valdemar I udtaler han, efter at have opregnet kongens dyder, at han var *mer end tilbørlig grum mod sine egne*.¹⁰⁴ Ganske tankevækkende er bemærkningen om den skånske almue, der i forbindelse med deres optræden ved Fotevig roses for altid at have vist retskaffenhed, en erklæring, skrevet få år efter de skånske oprør, der klart demonstrerer, hvor forfatteren havde sin sympati i denne sag.¹⁰⁵

MED udgangspunkt i tidligere forsknings iagttagelse af forbindelse mellem traditioner hos Ralph Niger og danske arbejder som Svend Aggesen, *Yngre Passio* og *Series ac brevior historia* har vi kunnet identificere en tabt krønike, Knud Magnussens krønike, som tydeligt hører hjemme i det særprægede politiske og historiografiske miljø i de sidste årtier af 12. århundrede. Fremkomsten af en krønike, hvis synspunkter fremhævede Niels-linjens legitimitet, i skildringen af borgerkrigen endda rettet

¹⁰⁰ Jvf. ovf. s. 432.

¹⁰¹ Laur. Weibull, *Saxo och ärkebiskopsskiftet i Lund 1177*, *Scandia* XXII, s. 90 ff.; samme, *Påven Alexander 3:s brev om ärkebiskop Eskils av Lund resignation*, *Scandia* XXIII, s. 156 ff.; samme, *Skånes kyrka från älsta tid till Jacob Erlandsens död 1274*, 1946, s. 130 f., 135 ff.

¹⁰² *Script. min. I*, s. 140 f.; jvf. *Krøniker fra Valdemarstiden* oversatte af Jørgen Olrik, 1900–01, s. 81 note 1.

¹⁰³ *Script. min. I*, s. 136 f.

¹⁰⁴ *Krøniker fra Valdemarstiden*, s. 80; jvf. ovf. s. 432.

¹⁰⁵ *Script. min. I*, s. 134 f.; *Krøniker fra Valdemarstiden*, s. 75, 80 note 3.

mod repræsentanterne for Ejegodslægten, Svend Grathe og Valdemar, opfordrede til imødegåelse. Værket kan have været den direkte anledning til, at Absalon nu anså det for påkrævet at give Valdemarslægtens version af fortiden og derfor pålagde Saxo udarbejdelsen af Svendsønnernes og borgerkrigens historie.

Ikke mindre interesse har den tabte krønike fra en anden synsvinkel. Gennem uddragene hos Ralph Niger og i Series ac brevior historia har vi fået et indblik i Knudskrønikens kilder, og det har været muligt at dokumentere en tilknytning til hovedparten af de kendte ældre fremstillinger: Adam af Bremen, Ælnoth, Robert af Ely, Roskildekrøniken, Helmold og Ordinale s. Kanuti ducis et martyris. En så omfattende kildeorientering har ikke været mulig uden nær kontakt med Lundebiblioteket. Dette rummede fra ærkebisp Eskils tid Roskildekrøniken, samt en Adam af Bremen-overlevering, der givetvis var identisk med Roskildekrønikens forlæg, ligesom Ælnoths værk var kendt der i 12. århundrede.¹⁰⁶ Ordinalets tilstedeværelse i Lund lader sig fastslå i Valdemar II's tid, hvor det blev anvendt ved udarbejdelsen af Roskildekrønikens fortsættelse.¹⁰⁷ Berøringen med C-versionen af Adam af Bremen og anvendelsen af Helmold¹⁰⁸ bringer på sin side helt ny viden frem om de kildemæssige forhold i tiden forud for Svend Aggesen og Saxo, da indflydelse fra de pågældende værker på dansk historieskrivning ikke før er blevet iagttaget på et så tidligt tidspunkt.¹⁰⁹ Forekomsten af en

¹⁰⁶ Anne K. G. Kristensen, Danmarks ældste annalistik, Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet III, 1969, s. 119, 122 f.

¹⁰⁷ Sst., s. 124 f.

¹⁰⁸ Bemærk den nære overensstemmelse mellem Helmold og dansk tradition før 1180'erne; sammenhold således Ordinale s. Kanuti ducis et martyris, Vitae Sanct., s. 203, og Helmold I, 85, Schmeidlers udg., s. 165 ff.

¹⁰⁹ C. A. Christensen (anf. udg., s. XIII) har udkastet den tanke, at C-overleveringen skulle have haft særlig tilknytning til Slesvig. Argumentationen bygger på Orlriks these om bisp Valdemar som Ralph Nigers hjemmelsmand og den ejendommelighed, at englænderen, foruden en C-version, kender Sigebert af Gembloux, hvis krønike ligeledes ligger til grund for C-manuskripterne schol. 20, 21 og 32, endv. på Slesvigske Årbogs karakteristiske citat fra schol. 20. Ræsonnementet lader sig dog ikke opretholde efter dokumentationen af, at Ralph Niger bygger på en dansk krønike, ikke direkte på en afskrift af Adams værk. Intet tyder på, må det tilføjes, at Knudskrøniken skulle have anvendt Sigebert. Hvad annalnotitsen angår, citeres scholiet foruden af Slesvigske Årbog, også i Dansk-svensk Årbog til 1263, 2. hd., samt i marginen af et håndskrift fra c. 1300 til Annales Lundenses, A M 843, 4° (Ann. Dan., s. 132, 130, 56 note π. Jvf. Sture Bolin, Om Nordens äldsta historieforskning, Lunds universitets årsskrift, N.F. Avd. I Bd. 27 nr. 3, 1931, s. 108 f.). Ved en sammenligning med scholiet fremgår det, at de tre annaler ændrer udtrykket *per Popponem quendam conversi* (Schmeidlers udg., s. 83) til *conuersi per Popponem*, ligesom forlæggets *sine lesione* gengives med *illusus* (A M 843, 4° overspringer dog sidstnævnte passus). De tre citater indeholder således een og

differentieret Adam-tradition endnu inden udgangen af 12. århundrede vil kunne give impulser til drøftelse af den ældste Adam-overlevering i Danmark.¹¹⁰ På lignende måde får diskussionen om beslægtede traditioner hos Helmold og Saxo og forklaringen derpå fornyet aktualitet efter dokumentationen af, at den nordtyske krønikeskrivers arbejde var kendt og udnyttet her i landet umiddelbart før Saxo.

Knudskrøniken har snart efter sin affattelse været tilgængelig et centralt sted i landet, hvor Svend Aggesen har haft mulighed for at orientere sig deri.¹¹¹ Det er rimeligt i denne forbindelse at tænke på ærkesædet. Her forefandtes krøniken i hvert fald i det følgende århundrede, idet lundensiske forfattere har kendt den. Dette fremgår, som vi har set, navnlig af *Series ac brevior historia*, hvis lundensiske oprindelse må anses for givet, men også Lundeårbogen 1074–1255 (DL) og Roskildekrønikens fortsættelse, der er blevet til i Lund, har berøring, omend sporadisk, med det engelske uddrag.¹¹² Svend Aggesens intime forbindelse med Lundesædet og traditionerne der fremgår ikke alene af hans henvisning til Absalon¹¹³ eller sympatitilkendegivelse for skåningene,¹¹⁴ men tillige af hans udnyttelse af Roskildekrøniken og overensstemmelser med *Liber daticus Lundensis*.¹¹⁵

Til slut kan der være grund til at fremdrage Knudskrønikens Adambenyttelse, der på glimrende måde illustrerer en middelalderlig historie-

samme omarbejdelse af scholiet. Slesvigske Årbog kan i modsætning til Dansk-svensk Årbog, der har en afvigende datering (916 for 966), forklare excerptet i A M 843, 4°, men er ikke identisk med nævnte bearbejdelse. Det karakteristiske *chirotecam* m.m. i årbogen peger rigtignok direkte tilbage til scholiet, men udtrykket *ferrum candens* i Dansk-svensk Årbog har på samme måde selvstændig forbindelse til scholieteksten. Iøvrigt er Dansk-svensk Årbog utvivlsomt ældre end årbogen fra Slesvig. Det må være oplagt at identificere fælleskilden med et annalværk, der ligesom to af de afledede årbøger har haft scholietatet opført som indledningsnotits. Det pågældende værk kan vanskeligt være udgået andetsteds fra end ærkesædet i Lund, hvor såvel Dansk-svensk Årbog, 2. hd., som Slesvigske Årbog henter forlæg, direkte eller indirekte. (Dansk-svensk Årbog, 2. hd., nævner som de to lundensiske annaler, Årbog 1074–1255, DL, og *Annales Lundenses* under 1210 kamppladsen Gestilren, Ann. Dan., s. 130, jvf. s. 99; om Årbog 1074–1255, se Anne Kristensen, anf. arb., kommentaren under 1210. Slesvigske Årbog anvender bl. a. *Annales Lundenses*; se eksempelvis Ellen Jørgensens randbemærkning ved året 915, Ann. Dan., s. 132, jvf. s. 54 og s. 41 under 914). Alt taler da for, at notitsen i Slesvigske Årbog hidrører fra ældre annalforlæg af anden proveniens.

¹¹⁰ Jeg håber senere at kunne tage dette spørgsmål op.

¹¹¹ Jvf. ovf. s. 432; endv. note 91 og 92.

¹¹² Anne Kristensen, anf. arb., s. 131, 125 m. note 28 og s. 94 f.

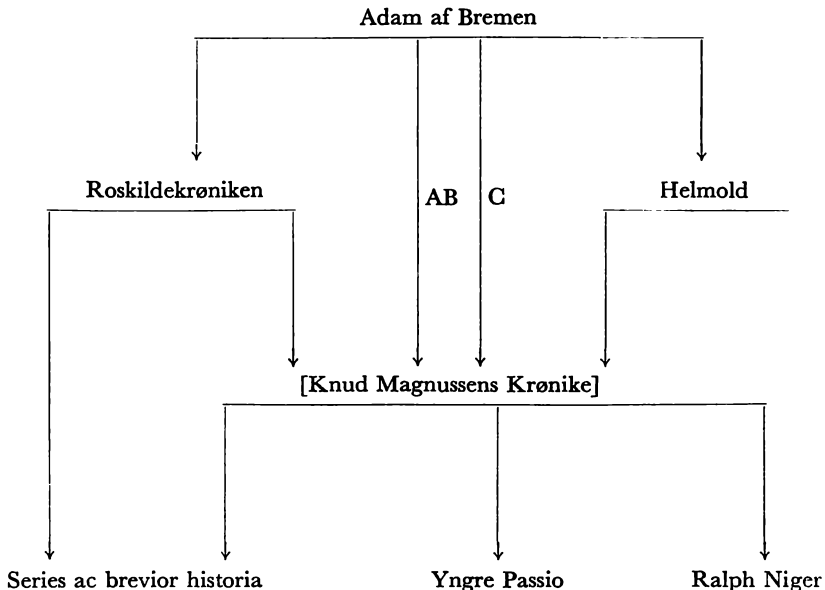
¹¹³ Script. min. I, s. 124 f.

¹¹⁴ Se henvisningen ovf. i note 104.

¹¹⁵ Curt Weibull, anf. arb., s. 37 note 1, s. 166 m. note 2.

skrivners arbejdsmetode. Forfatteren giver et kort og tilsyneladende direkte excerpt af Adams krønike. En detaljeret analyse røber imidlertid, at dette værk er udnyttet såvel direkte gennem eet eller to håndskrifter, som indirekte via de bearbejdede Adamtekster i Roskildekroniken og hos Helmold. Så komplicerede sammenhænge advarer ved historiografiske analyser mod forhastet afvisning af afhængighedsforhold og forenkledte slutninger om tabte mellemlid eller fællesforlæg. Der synes ikke at være andre grænser for, hvad en middelalderlig historiker, annalist såvel som krønikeskriver, kan finde anvendelse for i sit arbejde, end den begrænsning, der ligger i det udnyttede biblioteks bestand, og hvad forfatteren iøvrigt havde mulighed for at hente andetsteds. Et forsøg på bestemmelse af det direkte forlæg kan være forbundet med store vanskeligheder, da et velforsynet bibliotek – som f. eks. det lundensiske – åbner mulighed for endeløse kombinations- og kompilationsmønstre.

OVERSIGT OVER ADAMTRADITIONEN I KNUDSKRØNIKEN

SUMMARY

The Knud Magnussen Chronicle

THE Chronicle of Ralph Niger till ab. 1200 imparts a certain amount of information about Danish history from ab. 800 till the 1180s. As for the period until Svend Estridsen (d. 1074), any such information originates in Adam of Bremen's *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* (ab. 1074); the presentation of the successive period is clearly biased in favour of King Niels (d. 1134), one of Svend Estridsen's sons, and King Niels' grandchild, King Knud Magnussen (d. 1157). From Danish side this material has been thoroughly investigated by Jørgen Olrik, who reached the conclusion that Ralph Niger had obtained an Adam of Bremen-excerpt through Danish contacts; Olrik also supposed the English chronicler to have got his information about the time after Svend Estridsen from Valdemar (bishop of Slesvig and son of Knud Magnussen), who is mentioned by name in the chronicle. Ellen Jørgensen, however, objected that rather than oral tradition Ralph Niger actually availed himself of a chronicle of Danish origin. On the basis of previous observations of interrelation between the tradition as seen in the English chronicle and that of such Danish accounts as Svend Aggesen's *Brevis historia* (ab. 1188) the *Series ac brevior historia regum Danie* (13th cent.) and the Younger *Passio s. Kanuti regis et Martyris* (13th cent.), the investigation in hand has succeeded in proving that the aforementioned passages of Ralph Niger's Chronicle have been extracted from a lost Danish chronicle.

The work here termed the Knud Magnussen Chronicle dates from the 1180s and has been made use of in several later Danish works. As far as the period from Godfred (ab. 800) till Svend Estridsen is concerned, the author of the Knud Magnussen Chronicle based his work on Adam of Bremen, directly as well as indirectly through the Adam of Bremen excerpts of the Roskilde Chronicle and Helmold. The author's own use of Adam of Bremen betrays influences from the AB-tradition, moreover certain traces of the later C-version can be discerned. The account given of the period from Harald Hen to Erik Lam is mainly founded on Aelnoth and the Roskilde Chronicle, and for the following period right to the end of the work the source is Helmold's *Chronica Slavorum*.

The Knud Magnussen Chronicle clearly springs from the specific political and historiographical milieu of Denmark during the last decades of the 12th century. The particular emphasis that the account of the Civil War (1146–57) places on the legitimacy of the Niels-line against the representatives of the Ejegod-line, King Svend and the later King Valdemar I, may represent the actual instigation for Absalon to assign Saxo the task of putting into words the Valdemarian view of the past. The predilection for the members of the Niels-family bespeaks the truth of Olrik's idea of a connection between the tradition

and Bishop Valdemar; in the beginning of the 1190s, a few years after the conclusion of the work, the latter rebelled against the Danish King.

The Chronicle is of further interest because it sheds new light on the sources available for Danish historical writing in the days of Svend Aggesen and Saxo. Such early influence from Adam of Bremen's C-version and Helmold on Danish chronicle writing has not previously been disclosed. Both in genesis and later rendering the Chronicle seems to be closely affiliated with the archiepiscopal library at Lund.

Teori og metode

HISTORIEN OG DE ANDRE SAMFUNDSVIDENSKABER

AF

POVL BAGGE

DET følgende er, bortset fra uvæsentlige ændringer og tilføjelser, i form og indhold identisk med et foredrag, holdt 1965 for en forsamling af unge historikere og andre akademikere. Nogle af tilhørerne har ønsket det offentliggjort, og ønsket imødekommes her, ikke fordi foredragets indhold er synderlig originalt, men fordi emnet – hvad de andre samfundsvidenskaber kan betyde for historieforskningen – er aktuelt og lidet behandlet på dansk. Direktør Henning Friis fra Socialforskningsinstituttet offentliggjorde 1964 i Økonomi og Politik under titlen *Samarbejde mellem samfundsvidenskaberne* en orienterende afhandling, hvori han bl. a. omtaler en række praktiske hindringer for samarbejdet og hvad der er gjort for at overvinde dem. Men historieforskningens situation i den sammenhæng strejfer han kun, og jeg kender intet trykt indlæg fra en dansk historiker der drøfter den ud fra mere almene synspunkter.

Derimod er problemet i de senere år ofte blevet behandlet på tryk i udlandet, især i U.S.A. og Frankrig, vistnok i mindre grad i Tyskland og England.

Jeg nævner som eksempel en rapport om *The Social Sciences in Historical Study* fra 1954, udarbejdet af en *Committee on Historiography*, nedsat af det amerikanske *Social Science Research Council*. Dettets medlemmer er valgt fra de amerikanske foreninger for henholdsvis antropologi, nationaløkonomi, historie, political science, psykologi, sociologi og statistik, hvad der jo i sig selv er symptomatisk. På den amerikanske historiske forenings årsmøder, hvor principielle spørgsmål ofte forelægges, er der holdt flere foredrag om emnet, bl.a. 1959 af Harvardhistorikeren H. Stuart Hughes (trykt i *American Historical Review* bd. 66, oktober 1960), det belyses i essaysamlinger med bidrag fra forskellige samfundsvidenskabelige discipliner, deriblandt den af E. N. Saveth redigerede *American History and the Social Sciences* (1964), tidsskriftet *History and Theory*

indeholder adskilligt om det, og der er i det hele taget en større amerikansk litteratur af interesse i denne forbindelse.

I Frankrig er det ikke mindst i kredsen om det socialhistorisk, økonomisk-historisk og kulturhistorisk orienterede tidsskrift *Annales* at emnet drøftes, og de seneste årgange af *Annales* indeholder adskillige indlæg. Ligesom i U.S.A. foregår diskussionen ikke blot mellem historikere indbyrdes, men repræsentanter for andre samfundsvidenskaber deltager livligt i den.

Hvorfor interesserer forskere på begge sider af faggrænsen sig i øjeblikket så meget for dette emne?

Til den generelle baggrund hører nok den almindelige tværvideenskabelige interesse, stimuleret bl. a. af den logiske positivisme og troen på »enhedsvidenskaben«. Den førte bl. a. til at der på Københavns universitet nogle år blev afholdt såkaldte tværvideenskabelige kollokvier, hvor en del af universitetslærerne samledes med forskere udefra for at høre nyt fra hinandens fag og diskutere spørgsmål af fælles interesse, som udviklingsproblemet i de forskellige videnskaber. Sjælen i disse kollokvier var de samme, ikke mindst Paul Diderichsen, som inspirerede sommeruniversitetet med dets tværvideenskabelige diskussioner af årsagsproblemet, virkelighed og beskrivelse, erkendelse og vurdering o. m. a.

Men også mere specielle forhold indenfor historieforskningen og de andre samfundsvidenskaber gør emnet aktuelt.

For det første den stærke udvikling i de andre samfundsvidenskaber, der i tid i hvert fald delvis falder sammen med historieforskningens stærkere orientering mod socialhistorie, økonomisk historie, kulturhistorie, bort fra den gamle ensidigt politiske historie. Resultatet er blevet hvad den franske økonomiske historiker Pierre Vilar kalder en *crise de croissance* for disse forskningsgrene. De tager stadig nye områder op, også geografisk takket være interessen for verden uden for Europa og Amerika, de søger nye veje til at udforske dem, men er endnu ofte usikre på hvilke det skal være.

Men udviklingen har også ført til, at historien og de andre samfundsvidenskaber i stadig større udstrækning behandler samme emner, blot fra forskellige synspunkter. Til den politiske historie svarer *Political Science* eller statskundskab og for udenrigspolitikens vedkommende *International Relations* (international politik); til den økonomiske historie nationaløkonomien, til socialhistorien sociologien, demografien, socialpsykologien; til kulturhistorien etnologien. En lignende overensstemmelse består mellem biografi og personlighedspsykologi og tildels mellem idéhistorie og semantik. For det stærkt stigende antal samtidshistorikere er ligheden med andre samfundsvidenskabers emnevalg iøjnefaldende, fordi discipliner som sociologi, political science og nationaløkonomi med forkærlighed søger deres studieobjekter i nutiden.

Allerede disse forhold gør det forståeligt at der på begge sider er opstået ønsker om en eller anden form for samarbejde eller gensidig belæring. Noget er der allerede sket. Mellem nationaløkonomi og historie har der længe været en kontakt, også herhjemme. Da Instituttet for historie og samfundsøkonomi på P. Munchs initiativ blev oprettet 1926, var det bl. a. for at nationaløkonomer og historikere der i fællesskab skulde udforske den nyeste tids historie. Et intimere samarbejde kan ventes på det institut for økonomisk historie, som nylig er grundlagt ved Københavns universitet med en økonom og en historiker som ledere. Det anerkendes også nu, at historikere der vil dyrke økonomisk historie bør være skolede i økonomisk teori. Historieforskningens forbindelse med andre samfundsfag end nationaløkonomien er ikke så gammel her i landet. De historiestuderende i København er dog i adskillige år blevet undervist i political science og international politik, med mærkbare virkninger for den nye generation navnlig af samtidshistorikere, og et fælles universitetsinstitut for samtidshistorie og statskundskab er oprettet. Men mange historikere ønsker kontakterne intensiveret og udvidet til flere discipliner.

Jeg tror at især yngre historikere ønsker det. Adskillige af dem er trætte af den usikkerhed som på mange punkter præger historieforskningen, og som vi ældre, mere skeptiske og resignerede har affundet os med: de vage begreber historikerne opererer med, mange hentet fra dagligsproget og ligeså upræcise som det; de usikre forklaringer på hvorfor det ene og det andet i fortiden er sket, forklaringer som ofte skifter fra historiker til historiker og som ikke sjældent med rette kan kaldes plausible gætninger; den u håndgribelige værdi af historieforskningens resultater. Kort sagt fagets »uvidenskabelige« præg, som visse andre samfundsforskere ikke har undladt at gøre opmærksom på.

Det gør det forståeligt at de utålmodige unge føler sig tiltrukket af andre samfundsvidenskaber, der arbejder med et nøjagtigere begrebsapparat; som laver sammenligninger, undertiden endog eksperimenter, og ad den vej underbygger generelle slutninger – ganske vist som regel af begrænset rækkevidde – slutninger der ofte antages at kunne bruges på nyt og ukendt materiale, måske til at forudsige en fremtidig udvikling, hvad flere samfundsforskere jo sigter mod; som ikke blot bruger statistik, men også modeller, noget enhver videnskab med respekt for sig selv helst skal have i vore dage; som anvender symboler, undertiden endog matematiske formler.

Historieforskningens stilling idag kan minde om dens situation i forrige århundrede, da den var under dobbelt pres fra den begyndende altfor optimistiske sociologi og positivisme, og fra den sejrrikt fremtrængende naturvidenskab. Dengang delte historikerne sig i to grupper. Den mindste – Buckle er vel det bedst kendte eksempel – fulgte Comtes

slagord: *science, d'où prévoyance; prévoyance, d'où action*: videnskaben skal kunne forudsige hvad der vil ske, så man på grundlag af forudsigelserne kan handle rigtigt. Men en historieforskning der skal bruges til forudsigelser må finde love for menneskers optræden.

På den anden fløj stod historikernes store flertal. De understregede i deres teori og praxis at historieforskningens formål er at beskrive og forklare individuelle fænomener, bundne til en bestemt tid og et bestemt område, som i deres helhed er uden fortilfælde og ikke kan ventes gentaget – den franske revolution, handelen på Østersøen omkring 1600, Krimkrigen, Bismarcks udenrigspolitik, Europas historie efter 1870, den europæiske expansion er altsammen eksempler på sådanne historiske »individualiteter«. Denne opfattelse af historieforskningens opgave og karakter er stadig den almindelige blandt historikere i den vestlige verden, også hos forskere der studerer massefænomener eller dyrker komparativ historie.

Som for hundrede år siden er der i vore dage repræsentanter for samfundsvidenskaberne der kræver at historieforskningen skal ændre karakter. Herhjemme foreslog den positivistiske sociolog og filosof Svend Ranulf for en snes år siden i sin *Socialvidenskabelig Metodelære* (1946) at historieforskningen skulde opgive at være en individualiserende videnskab og blive en generaliserende sociologisk videnskab. Den burde holde op at interessere sig for kronologisk sammenhængende beskrivelser og i stedet sørge for at skaffe sig pålidelige data, der kan sammenlignes og tillade sikre slutninger om årsagsforhold, årsagsforhold der gentager sig og derfor kan bruges til forudsigelser.¹ Historien har, siger Ranulf, en opgave at løse i samfundslivet – spørgsmålet er blot hvilken. Skal den, skriver han, »opægge til nationalt hovmod og til en i den nationale interesse forvansket opfattelse af tilværelsen, eller [skal den] mane til national selvkritik og til korrekt opfattelse af tilværelsen – hvis korrekthed viser sig i, at den fører til korrekte politiske prognoser?« (Socialvidenskabelig Metodelære, s. 126).

Ranulf vil i det mindste lade den genfødte, sociologiserede historieforskning beholde sin status som selvstændig videnskab. Visse samfundsforskere har den opfattelse som den økonomiske historiker Pierre Chaunu et sted kommer for skade at røbe, at historien har eller ved »forfremmelse« vil få sin egentlige værdi som hjælpevidenskab for de sociale samtidsvidenskaber; historien skal give dem »dybde i tiden« til erstatning for eksperimenter der er umulige, og f.e. forsyne nationaløkonomien med serier af tal, som økonomerne kan bruge til at formulere love af. Grelle eksempler på en tilsvarende nedvurdering af den eksisterende historieforskning og på andre synsmåder som ligger de

¹ Lignende synspunkter er fremsat af Stefan Björklund i *Scandia XXXI* (1965) og svensk Hist. Tidskr. 1967.

fleste historikere og mange andre samfundsforskere fjernt kan man finde i det af Ernst Topitsch redigerede værk *Logik der Sozialwissenschaften*, en artikelsamling med bidrag af en række amerikanske og tyske socialforskere (1965). Resultatet for historikerne kan i hvert fald meget let blive det Ranulfske: de må opgive at interessere sig for det individuelle og indrette deres data efter andre fags krav, så de kan sammenlignes og tælles.

Disse krav vil de allerfleste historikere og deriblandt jeg nægte at opfylde. Udfordringen fra de andre samfundsvidenskaber vil vi ikke besvare med at lave vort fag om fra grunden. Vi vil med den franske økonomiske historiker Pierre Vilar mod Chaunu hævde at et fag som giver *le fait humain*, menneskets liv i samfundet, dets dimension i tiden ikke kan reduceres til en blot hjælpevidenskab. Det er en grundvidenskab. (*Revue Historique* bd. 233, 1965, s. 297).

Derimod vil vi gerne lære noget af de andre samfundsvidenskaber, om muligt af dem alle. Men indenfor vistnok enhver samfundsvidenskab findes der forskellige skoler; nogle af dem er det vanskeligere for os at lære af end af andre, og visse skolers indstilling ligger så langt fra historikernes at vi har svært ved at råbe hinanden op.

Det gælder – måske med undtagelse af dele af psykologien – de skoler der i alt for høj grad isolerer deres undersøgelsesobjekter fra den sociale og historiske virkelighed, i håb om at nå til universelt gyldige konklusioner om sociale forhold, uafhængige af tid og rum – et forehavende historikere normalt vil betragte med skepsis. Det gælder de ekstremt kvantificerende retninger, som helt eller overvejende interesserer sig for fænomener der kan tælles og om muligt behandles matematisk, og som har en tyrketro på den videnskabelige værdi af tal, blot fordi det er tal. Jean Marczewskis *histoire quantitative* bruger efter en kynlig økonomisk historikers dom økonomiske modeller og begreber fra moderne tid på ældre perioder hvor de ikke passer, konstruerer frejdigt hvor det statistiske grundlag mangler og benytter tal som en kildekritisk prøvelse viser er værdiløse, alt i tro på at nå til »objektive« resultater; men det er en pseudo-objektivitet, siger kritikeren (Pierre Vilar i den ovenfor citerede afhandling; jfr. Jean Marczewski i *Journal of Contemporary History* vol. 3 nr. 2 1968, hvor også andre indlæg om historien og de andre samfundsvidenskaber er trykt). En tilsvarende retning indenfor sociologien søger sit forbillede i naturvidenskaben (Verner Goldschmidt: *Gruppe og Samfund*, 1962, s. 10 ff.). Den arbejder gerne med såkaldte operationelle definitioner, hvis grundlag er de anvendte målemetoder; intelligens defineres som det man kan måle ved »intelligensprøver«. En sociolog af anden observans, Theodor Geiger, har sagt at det indebærer »faren for at vi med stort opbud af arbejde og omkostninger samler en eksakt viden om alle mulige ting – med undtagelse af dem, vi gerne vil vide noget om. Det bliver forsk-

ningsteknikken i stedet for problematikken . . . der bestemmer forskningens opgaver og resultater« (Theodor Geiger: Ranulf ctr. Geiger, 1946, s. 78).

Et hjemligt eksempel på den operationelle fremgangsmåde i sociologien er Svend Ranulfs undersøgelse af en vis moralsk indstilling – forargelse – hos puritanerne i England i 17. årh. (*Moral Indignation and Middle Class Psychology*, 1938). Forfatteren mener at kunne finde et pålideligt udtryk for hvilken betydning visse moralske synspunkter – f. e. at det er forkasteligt at være stolt eller lykkelig, eller at Gud bringer ulykke over uskyldige – har for puritanerne i almindelighed, ved at tælle hvor hyppigt hvert af dem forekommer i samlingen af bevarede puritanske prædikener, pjecer, flyveskrifter o.l. Han hævder at disse tal har samme relation til samtlige puritaneres følelser og holdninger som kviksølv søjlens højde i termometeret til temperaturen.

Analogien med den entydige relation mellem temperaturen og kviksølv søjlers rumfang er åbenbart falsk. Den slags sociologiske undersøgelser giver derfor efter anderledes indstillede sociologers og historikers mening et falsk indtryk af exakt virkelighedsbeskrivelse. Er materialet repræsentativt? Hvad er meddelt mundtligt uden at det har sat sig spor i kilderne? Hvem var det der talte og skrev og for hvor mange? Hvor meget af det der blev sagt og skrevet var klicheer og hvor meget var propaganda overfor folk af en anden opfattelse?

Med det jeg her har sagt vil jeg naturligvis ikke benægte at man for at beskrive mange økonomiske, politiske og sociale fænomener må bruge tal, eller at visse former for statistik over verbale udtryk for en mening kan have værdi. Heller ikke at en operationel problemstilling kan være frugtbar, hvad jeg siden skal nævne et eksempel på. Men tal kan være misvisende og er uegnede eller utilstrækkelige til at beskrive væsentlige sider af livet i samfundet, af den historiske virkelighed. Arthur Schlesinger jr. har i tilspidset form udtrykt den humanistiske historikers dom: *The mystique of empirical social research . . . leads its acolytes to accept as significant only the questions to which the quantitative magic can provide answers. As an humanist, I am bound to reply that almost all important questions are important precisely because they are not susceptible to quantitative answers* (*American Sociological Review* XXVII, 1962, s. 770; artiklen optrykt i *American History and the Social Sciences*).

De kvantitative metoders begrænsede værdi erkendes af mange samfundsforskere, som ikke blot interesserer sig for det der kan måles og tælles, som har sans for variationerne ligesåvel som for de generelle træk, som er klar over at deres slutninger og forklaringer normalt er behæftet med usikkerhed og har en begrænset rækkevidde i tid og rum. Deres tankegang har historikere derfor mulighed for i hvert fald til en vis

grad at forstå og acceptere. Eksempler fra nationaløkonomien kan findes i bidragene til den internationale økonomisk-historiske kongres i Stockholm. De viser at en række økonomer er opmærksomme på at der er psykologiske, politiske og andre ikke rent økonomiske betingelser for den økonomiske vækst (First International Conference of Economic History. Contributions, 1960). Om en tilsvarende indstilling inden for andre samfundsvidenskaber kan man læse i det tidligere nævnte værk *American History and the Social Sciences*.

Er det muligt for historikere at lære noget af en sådan udogmatisk samfundsforskning og hvordan kan det tænkes at ske?

En formodning for at det er muligt kan bygge på følgende ræsonnement: historikerens problemstillinger, hans evne til at gøre iagttagelser i kilderne og hans forklaringshypoteser er påvirket af hans erfaringer, og i hvert fald en del af disse bygger på hans oplevelser i det samfund han lever i, blandt de mennesker han møder. Men det er usystematiske erfaringer. De fleste af samfundsvidenskaberne bearbejder systematisk, hver ud fra sine synspunkter, et nutidigt materiale – psykologisk, økonomisk, politisk o.s.v. Det er en rimelig antagelse at deres systematiske behandling af materialet i visse henseender kan supplere eller erstatte historikerens egne tilfældige iagttagelser.

Nogle eksempler fra litteraturen og min egen erfaring kan illustrere hvordan andre samfundsforskere har hjulpet historikere. Jeg forbigår den historiske etnologi, hvis betydning for historieforskningen turde være indlysende.

Som et led i en amerikansk undersøgelse af forretningsmandens betydning for den økonomiske udvikling beskæftigede nogle historikere sig med gruppen jernbanedirektører i 19. årh., deres ideer og jernbanepolitiske holdning. Det vigtigste materiale var en vældig samling forretningsbreve fra direktørerne, og af dem blev der taget en halv snes tusind ekstrakter, alle vedrørende stillingtagen til ikke-rutinemæssige forretningsproblemer, altså f.e. personalepolitik, tarifpolitik o.s.v.

Først søgte historikerne at finde ud af i hvilken udstrækning direktørerne mente hvad de skrev – en typisk historisk problemstilling – men det viste sig at være umuligt. Så anvendte de et sociologisk begreb på materialet, begrebet social rolle, defineret som en forventet ensartet optræden af en vis type personer i særlige sociale situationer, altså et sæt af normer. Det gav mening til materialet. Det viste sig at direktørernes optræden og holdning stort set svarede til hvad jernbanebestyrelserne ventede af dem, formentlig fordi bestyrelserne skulde sanktionere alle vigtigere afgørelser, og da bestyrelserne var domineret af visse store finansmænd, var det åbenbart deres opfattelse der i almindelighed bestemte direktørernes holdning. Der var undtagelser hvor direktørernes optræden afveg fra rollen; dem blev man netop opmærksom på ved an-

vendelsen af det sociologiske begreb, og kunde så prøve at forklare afvigelserne (Thomas C. Cochran: *Railroad Leaders 1845–1890*, 1953; uddrag i *American History and the Social Sciences*).

En anden amerikansk undersøgelse gælder »teknologiske ændringer og social tilpasning« 1900–1950 i byen Norristown i Pennsylvania. Meningen var at undersøgelsen skulde omfatte alt hvad historikere normalt kunde ventes at få ud af det tilgængelige materiale. Demografer og statistikere i arbejdsgruppen føjede ud fra deres særlige interesser og erfaringer nye synspunkter, nye kilder og en ny teknik til dem historikerne vilde have anvendt. De interesserede sig for ind- og udvandring, gennemgik fødselsregistre, skolearkiver og vejvisere for at bestemme hvem der i periodens løb var kommet til byen og hvem der havde forladt den, de brugte deres statistisk teoretiske viden til at tage repræsentative stikprøver til statistisk brug, så arbejdet ikke blev uoverkommeligt. Resultatet var bl. a. at der påvistes to store grupper i befolkningen, en relativt stationær hvis medlemmer ofte var født på stedet, og en relativt bevægelig hvis medlemmer ofte kun opholdt sig få år i byen. Det gav naturligvis atter anledning til spekulationer over hvad det kunde skyldes, om der f. e. var tale om to forskellige personlighedstyper, og over hvilke følger det kunde have, f. e. for den kulturelle udvikling lokalt og nationalt (Thomas C. Cochran i *Relazioni I* til Den 10. internationale historikerkongres 1955; jfr. samme forfatters *The Inner Revolution. Essays on the Social Sciences in History*, 1964).

Et eksempel på *Political Science's* eller om man vil *International Relations'* anvendelighed i en historisk undersøgelse kunde man opleve på Københavns universitet 1962. Da dr. Viggo Sjøqvist forsvarede sin disputats om P. Vedel, der i sidste halvdel af 19. årh. som udenrigsministeriets direktør øvede afgørende indflydelse på dansk udenrigspolitik, gjorde professor Sven Henningsen som opponent doktoranden opmærksom på at han med fordel kunde have anvendt teorien om udenrigspolitisk beslutningstagen (*decision making*). Her er der tale om en model, et sæt af hypoteser om hvilke faktorer der påvirker en udenrigspolitisk ledelses beslutninger. Til disse faktorer hører efter modellen ledelsens viden om de relevante internationale forhold. En undersøgelse heraf burde altså høre med til en historikers beskrivelse af forudsætningerne for et lands udenrigspolitik og hans karakteristik af dens ledelse. Følgelig burde dr. Sjøqvist systematisk have undersøgt hvad Vedel vidste om internationale forhold gennem gesandtindberetninger o.l. Det havde dr. Sjøqvist undladt, men hvis han havde kendt den pågældende model, vilde han måske have gjort det.

For nogle år siden skrev jeg en biografisk afhandling om den national-liberale politiker J. N. Madvig. Han frembød såvidt jeg kunde se visse psykologiske ejendommeligheder, måske af sygelig art. Derfor fik jeg en

psykiater med psykologisk indsigt til ud fra sin faglige viden at give en karakteristik af Madvig, som blev vedføjet afhandlingen. Psykiaterens konklusioner var for det første at der ikke var holdepunkter for at antage nogen sindssygdom eller tilløb dertil hos Madvig, og for det andet at han måtte karakteriseres som en psykisk type i en typisk situation, en mand der var fundamentalt usikker i sin vurdering af sig selv og sin stilling i samfundet, og som blev udsat for den belastning at skulle skifte stand (Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskrift I, 1955; med bidrag af dr. med. Ib Ostenfeld).

Det var en metodisk svaghed ved vor fremgangsmåde at psykiateren byggede sin karakteristik på min fremstilling, altså på materiale jeg havde udvalgt og fortolket, i stedet for selv at gennemgå kilderne. Men princippet, samarbejde mellem psykolog eller psykiater og den biograferende historiker, turde anvendt med passende kritik og forsigtighed i konklusionerne være frugtbar i mange tilfælde, og det er med held søgt i udlandet.

Som det sidste eksempel nævner jeg nogle undersøgelser af den amerikanske historisk kyndige sociolog Charles Tilly, der bl.a. kan opfattes som en frugtbar anvendelse af operationelle synspunkter. Tilly behandler de kontrarevolutionære bevægelser i Vendée i 1790'erne (bl.a. i en afhandling i *History and Theory* III, 1, 1963 og i bogen *The Vendée*, 1964). De fleste historikere der har skrevet om emnet har først og fremmest interesseret sig for hvem der tog initiativet til bevægelserne og hvilke motiver de havde, f.e. kongetroskab eller religiøsitet. Historikernes eget politiske eller religiøse standpunkt har åbenbart påvirket deres forklaringer, og enighed har ikke kunnet nås, bl.a. fordi de benyttede kilder ikke har tilladt sikre slutninger om disse forhold.

Tilly søger i stedet at finde en korrelation mellem bevægelserne og forhold der kan belyses statistisk, den økonomiske og sociale struktur i visse af de vestfranske distrikter. Et af hans resultater er, at der især opstår kontrarevolutionære bevægelser i områder hvor der på een gang er et landbrug med svagt udviklet pengeøkonomi og en relativt fremskreden handel og industri, hvor der altså er grundlag for en social og økonomisk spænding mellem nyt og gammelt.

Uanset om man vil acceptere en sådan korrelation som sikkert bevis for årsagsforbindelse i alle tilfælde, har Tilly såvidt jeg kan se kastet nyt lys over sammenhængen mellem de kontrarevolutionære bevægelser i Vendéoområdet og den sociale og økonomiske struktur på stedet. Han har gjort det ved at anvende sin sociologiske viden, ved at stille spørgsmål, gå ud fra hypoteser og foretage sammenligninger som er naturlige for en sociolog. Men han har blik for de politiske begivenheders og de religiøse forholds betydning, er forsigtig i sine specielle konklusioner og generaliserer med mådehold. Derfor kan historikere bruge hans resultater.

Mine eksempler har måske fået en og anden tilhører til at undre sig over at det i alle disse tilfælde har været nødvendigt for historikerne at søge hjælp og råd hos andre samfundsforskere, og det er jo rigtigt at f. e. en historiker der vilde skrive om P. Vedel af sig selv kunde have fundet på at undersøge hvad Vedel egentlig vidste om internationale forhold. Pointen er at historikeren i dette tilfælde ikke gjorde det, men muligvis havde gjort det hvis han havde kendt teorien fra International Relations om udenrigspolitisk beslutningstagen.

Og eksemplerne skulde illustrere at de andre samfundsvidenskaber kan hjælpe historieforskningen på flere måder: de kan låne den begreber som social rolle eller modeller som den for decision making, der kan gøre historikeren opmærksom på faktorer han ellers vilde have overset; deres typer kan bruges til foreløbige historiske arbejdshypoteser, som de forskellige typer af politiske partier der er beskrevet af Duverger og andre, eller karakterologiens karaktertyper. Historikeren kan af andre samfundsforskere lære at spørge bedre og se skarpere, i nogle tilfælde at bruge en ny teknik, og gruppearbejde med deltagere fra forskellige discipliner kan være frugtbart. Endelig har visse samfundsvidenskabers hastige vækst tvunget forskerne til at gennemtænke og gennemdrøfte det teoretiske grundlag for de konkrete arbejdsopgaver; også det kan historikerne drage nytte af. Det kan stimulere en selvstændig tendens indenfor moderne historieforskning og historieteori.

En kontakt mellem fagene lettes af at der, til forskel fra hvad mange tror, er adskilligt i andre samfundsforskeres arbejdsmåde som ikke forekommer moderne historikere synderlig fremmed og mærkværdigt. Faggrænserne er som Tillys eksempel illustrerer flydende og har indenfor grene af den økonomiske historie og imellem den politiske historie og den historiske skole i statskundskaben længe været det. Adskillige *case studies* af sociologer og political scientists kan uden videre indgå i den historiske litteratur. Og historikerne har i mange år på egen hånd været i gang ikke blot med økonomisk historie, men også med politisk-historiske og socialhistoriske undersøgelser hvor de talte og sammenlignede og drog generelle slutninger – af begrænset rækkevidde. De har opstillet og prøvet hypoteser og har anvendt både modeller og typer, ganske vist ofte uden at være klar over at de brugte disse redskaber, eller i hvert fald uden at tale meget om det.

Erslevs snart hundrede år gamle disputats var en statistisk undersøgelse, hvor han talte og sammenlignede forskellige typer af forleninger i 16. årh. og drog vigtige konklusioner m. h. t. et stort politisk-historisk problem, magtbalancen mellem konge og adel. Vi har i Danmark indgående, tildels statistiske undersøgelser over flere befolkningsgrupper, foretaget af historikere: adelen (Albert Fabritius), de sjællandske husmænd i 18. årh. (Fridlev Skrubbeltrang), bybefolkningen på merkan-

tilismens tid (Albert Olsen), det fynske rådsaristokrati i 17. årh. (Svend Larsen). Tilsvarende historiske arbejder som de her nævnte kan let findes i den udenlandske litteratur. Og mange historikere er fortrolige med kilder som dem demograferne i Norristownundersøgelsen måtte gøre deres historikerkolleger opmærksomme på.

Undertiden kan historikeren nøjes med gode råd og inspiration og selv prøve ideerne fra de andre discipliner på det historiske kildemateriale, som da en historiker, inden han gik i gang med at undersøge et amerikansk bryggeris historie, fik en økonom til at lave en liste over spørgsmål som det fra et nationaløkonomisk synspunkt var naturligt at stille til et forretningsarkiv. Samtidshistorikere kan utvivlsomt også lære noget om interviewteknik af sociologer til brug for deres samtaler med levende kilder, selv om der til gengæld er nogle sociologer som åbenbart trænger til at lære kritik af historikerne overfor de svar de får.

Men nogle psykologiske, sociologiske og økonomiske problemer i historien er utvivlsomt så indviklede at det er klogt af historikeren at tage specialister med i arbejdet på at løse dem. Det gælder formentlig også anvendelsen af en teknik som *sampling*, udvælgelse af et repræsentativt materiale til statistisk brug, og i det hele finere statistiske analyser; hvad historikerne på egen hånd har præsteret af kvantitative undersøgelser er som regel af enklere art. De kirkehistorikere som arbejder med de danske gudelige vækkelser, vilde formentlig have gavn af sociologisk bistand, og ved en historisk undersøgelse af de store befolkningsbevægelser i 19. årh., emigration og vandringer mellem land og by, vil det være rimeligt at i det mindste en demograf kommer med i arbejdet.

En særlig vanskelighed kommer historikeren ud for når han søger hjælp hos en anden samfundsvidenskab og opdager at de lærde er mere end almindeligt uenige. Historikeren har ofte brug for at vide hvad psykologien kan oplyse om menneskers motiver. Når det så viser sig at der findes mere end 20 forskellige moderne motivationsteorier, kan det være at han enten vælger i blinde eller foretrækker at klare sig på egen hånd.

Men der er også på anden måde sat grænser for det udbytte historieforskningen kan have af andre samfundsvidenskaber. Jeg nævner to vigtige forhold.

De andre samfundsvidenskaber er som regel overvejende samtidsvidenskaber, deres resultater er nået ved undersøgelser af forholdene i moderne samfund og har som det ofte er blevet fremhævet normalt kun en stærkt begrænset gyldighed i ældre tid. En model for udenrigspolitisk decision making som tager hensyn til den offentlige mening og parlamentets holdning kan næppe uden visse ændringer bruges i en enevældig stat, ja knap nok i Danmark før 20. årh., sociologiske resultater fra et

stærkt urbaniseret industrisamfund har ikke uden videre gyldighed under primitive agrarforhold, teorier om økonomiske relationer under højt udviklet penge- og kreditøkonomi ikke for en tid med overvejende naturaløkonomi.

Og hvis økonomer og sociologer begynder at arbejde med problemer fra f. e. 16. årh., vil de hurtigt opdage at en væsentlig del af det kilde-materiale de plejer at bruge mangler. Ikke blot de levende kilder, der tillader interviews og i visse tilfælde eksperimenter, men først og fremmest den offentlige statistik og en række af de kilder man selv kan bygge en forsvarlig statistik på.

Derimod kan man naturligvis også i ældre perioder bruge visse begreber fra moderne tid, hvis man giver dem et andet indhold, f. e. begreber som sociale normer, social prestige, social mobilitet; og mange af psykologiens resultater har formodentlig en meget udstrakt kronologisk gyldighed. Men det må formodes at mulighederne for et frugtbart samarbejde mellem historien og de andre samfundsvidenskaber – med undtagelse af den historiske etnologi – som helhed aftager når man bevæger sig bagud i historien. Det er ikke tilfældigt at de eksempler på et samarbejde jeg nævnedede er hentet fra den nyeste tids historie.

En alvorligere vanskelighed opstår ved at de andre samfundsdiscipliner normalt lægger langt mere vægt end historieforskningen på det ensartede, det typiske, gentagelserne, det generelle, og derfor i højere grad forenkler og abstraherer fra virkeligheden. Selv en sociolog som Tilly drømmer i sin historiske undersøgelse om »a comparative sociology of political upheaval and change«, og håber at han er ved at forstå »the way to explain the events of the great revolution and, indeed, of all revolutions and counter-revolutions«. Historikerne i vore dage prøver i deres søgen efter det individuelle at tage hensyn til vekselvirkningen af så mange faktorer som muligt, sociale, økonomiske, ideologiske, politiske, psykologiske, i den komplicerede helhed som ethvert nogenlunde stort historisk forskningsobjekt udgør, og de gør helst deres beskrivelse og forklaring meget nuanceret.

Tendensen i moderne historieforskning er derfor at ikke blot den enkelte historikers hele forskningsobjekt men også dets elementers indbyrdes relationer får en meget speciel karakter. Det gør det vanskeligt for historikeren at bruge andre discipliners generaliseringer, der bygger på en række mere eller mindre skematiske abstraktioner – og gør det tillige som fremhævet af H. P. Clausen vanskeligt for de andre samfundsvidenskaber at bruge historikernes resultater. Tilmed har samfundsdisciplinernes generaliseringer normalt kun karakter af tendenser eller statistiske regelmæssigheder, der intet siger om det enkelte tilfælde.

Det kræves hyppigt at historikerne skal verificere deres forklaringshypoteser ved sammenligninger, men en positiv statistisk korrelation

mellem to sociale fænomener A og B er ikke i sig selv bevis for en årsagsforbindelse. Det er ofte fremhævet af statistikere og nævnes bl.a. i historikeren William O. Aydelotte's velafvejede og instruktive afhandling *Quantification in History*, *American Historical Review* bd. 71, april 1966. Et bevis for kausalnexus er end ikke den iagttagelse at fænomen A altid forekommer forud for fænomen B. Mennesker kan reagere forskelligt i ensartede situationer og ens i forskellige. Da Seignobos havde skrevet at krigen med Frankrig fik den engelske statsgæld til at stige, hævdede Simiand at denne påstand forudsatte en viden om at stater i almindelighed dækker deres krigsudgifter ved lån (refereret af Svend Ranulf: *Socialvidenskabelig Metodelære*, s. 85). Men da krig kunde finansieres på flere andre måder og statslån bruges til dækning af andre udgifter end de militære, er årsagsforbindelsen krig-statslån åbenbart så lidt regelmæssig at den ikke egner sig til induktionsslutning. Den generelle regel, der formentlig er implicit i Seignobos' ræsonnement, nemlig at krig under pengeøkonomi koster penge, siger intet om hvordan pengene skaffes. Selv om statslån kun forekom ved een lejlighed i een krigsførende stat, vilde en historiker kunne mene at årsagsforbindelsen var tilstrækkeligt bekræftet ved oplysninger f.e. fra kabinettets forhandlinger. Det er en anden sag at vi (ved en falsk analogislutning fra fysiske forhold?) føler os bestyrket i vor tro på årsagsforbindelsen hvis de to fænomener optræder sammen i en række tilfælde.

At der er grænser for de andre samfundsvidenskabers betydning for historien bliver måske tydeligst, når vi tænker på at der inden for alle historiens områder forekommer handlinger af eet menneske eller nogle få, som i hvert fald mange af os tillægger stor betydning: Luthers oprør mod romerkirken, Adam Smith's eller Keynes' hovedværker, Grundtvigs pædagogiske skrifter, Tietgens forretningsinitiativer, Hitlers strategiske beslutninger, dampmaskinens opfindelse, atomteoriens tilblivelse. Sådanne handlinger eller begivenheder er som sociologen Raymond Aron siger et aspekt af hele menneskehedens fortid og lader sig ikke reducere til eller forklare alene ved sociale eller økonomiske forhold (Aron: *Dimensions de la conscience historique*, 2. oplag 1964, s. 146 ff.).

Her kan de andre samfundsdiscipliner ikke hjælpe os. Den fineste decisionsmodel kan ikke tilstrækkeligt forklare hvorfor en politiker træffer netop *den* afgørelse i en kritisk situation, hvor det gælder om at afveje mange komplekse faktorer mod hinanden; dels fordi han næsten aldrig har et fuldstændigt eller nøjagtigt kendskab til dem, dels fordi hans vurdering af dem er noget højst personligt. Ikke engang psykologien eller karakterologien kan give en udtømmende forklaring, højst give en vis forventning om at et menneske af en bestemt type vil handle på en bestemt måde. *Le facteur humain* reste une incertitude – den menneskelige faktor rummer altid et element af usikkerhed, siger Jean-Baptiste

Duroselle (*Introduction à l'histoire des relations internationales*, 1964, s. 292 f., 419, 423 f.).

Endelig kunde man nævne de tilfældigheder som hører med til historiens område, og som ingen samfundsvidenskabelig teori kan forklare – naturkatastrofer, biologiske tilfældigheder som den sorte død, eller et genis fødsel.

Hermed er også givet lidt af forklaringen på hvorfor historikerne i almindelighed ikke vil opgive deres fags karakter af en individualiserende videnskab, hvis yderste mål ikke er at finde regelmæssigheder eller love. Vi historikere vil beskrive og såvidt muligt forklare menneskers liv i samfundet gennem tiden med alle de nuancer og modsigelser og tilfældigheder som de andre samfundsvidenskabers net i almindelighed er for stormasket til at fange.² Det som heller ikke vi kan forklare kan vi i det mindste fortælle om, så det kommer med i det brogede billede. Netop ved at fremhæve det hvori det enkelte historiske fænomen, den enkelte mere eller mindre omfattende historiske individualitet adskiller sig fra andre, håber vi at kunne vise noget om det menneskelige i dets mangfoldige ytringsformer gennem tiden, som går ud over hvad de andre samfundsvidenskaber kan lære os. Historien betyder en umådelig udvidelse af vort erfaringsområde; vi tror at den udvider vor horisont og derigennem også vor forståelse for det menneskelige i samtiden.³

En særlig opgave løser den kritiske historieforskning ved sit arbejde

² Dette udelukker ikke at synspunkter hentet fra andre samfundsvidenskaber kan bidrage til at gøre historikerens resultater præcisere og mere nuancerede. Historikeren Leo Tandrup har bl. a. ved hjælp af statskundskabens begrebsapparat nylig beskrevet en vigtig side af D. G. Monrads konstitutionelle opfattelse mere differentieret og på visse punkter rigtigere end jeg i min disputats fra 1936 gjorde det (*Historie VIII*, 1, 1968).

³ Det er i den forbindelse værd at bemærke en moderne amerikansk psykologs meget positive vurdering af historieforskningens betydning for psykologien, også m.h.t. den psykologiske begrebsdannelse. Han skriver bl.a.: It would be useful for psychology from time to time to compare the complexity of its own endeavour with that of history. It should also be sobering for psychologists, intoxicated by the prospects of quantitative methodology, to contemplate the example of history in yet another sense: what historians raise from musty records usually tells us more about the human conditions than the most incisive experiment . . . I have discussed before the uncertainty which attends historical statements. In spite of these limitations, such statements afford a view of development, a configuration of events from beginning to end, which empirical observation in the social sciences can usually not provide . . . The most important lesson to be learned from history is identical with its own endeavour. Nothing in the field of human conduct can ultimately be meaningful unless it is put into a context of development which shows how the present emerged from the past. The anti-historicism of present-day psychology is in this sense a major liability (Frederick Wyatt i *American History and the Social Sciences*, s. 104 f. Wyatt har sammen med historikeren William B. Willcox forfattet en højst interessant psykologisk analyse af Sir Henry Clinton, engelsk general under den amerikanske frihedskrig. Den er optrykt sst. s. 134 ff.).

med at rense vore forestillinger om alt det fra fortiden som kaster sin skygge i vor egen tid, dogmerne, ideologierne, myterne, de falske traditioner; undersøgelsen af besættelsestiden er et eksempel fra dansk samtidshistorie, men der er mange tilsvarende problemer i fjernere perioder. »It is a *fact* that there is a layer of historical rubble which litters the present and obstructs the future, and it is always having to be cleared away or tidied up (today perhaps more urgently than ever) in the interests of humanity, of the future, even our very survival«, skriver den schweiziske historiker Herbert Lüthi (*Journal of Contemporary History* vol. 3 nr. 2, 1968). Andre samfundsvidenskaber kan her give deres bidrag, men historieforskningens hjælp kan ikke undværes.

Historieforskningens betydning for fremtiden består bl.a. i alt dette, men ikke i at den stiller prognoser. Når vi drager generelle slutninger, holder vi os helst indenfor det individuelle historiske fænomen vi beskæftiger os med. Når vi bruger statistik, er det gerne sådan som dr. Skrubbeltrang gør det i sin disputats, for at give et rigtigere og skarpere, mere nuanceret billede af en sammensat historisk individualitet, i hans tilfælde den sjællandske husmandsstand i 18. årh. Hvis vi sammenligner det historiske fænomen, vi specielt vil undersøge, med andre lignende fænomener, er det ofte for at få de ejendommelige træk ved vort eget fænomen klarere frem. Vi kan også ved sammenligning finde typiske træk som kan bruges til at afgrænse en ny velkarakteriseret historisk individualitet af højere orden, som Palmer i sin *The Age of Democratic Revolution* (1959–64) har prøvet at sammenfatte Amerikas og Vesteuropas historie 1760–1800 under typebegrebet »demokratisk revolution«. Theodor Schieder har nylig gjort opmærksom på det frugtbare i denne form for sammenligning (*Geschichte als Wissenschaft*, 1965, s. 201 ff.). Endelig kan vi jo opfatte den individualitet, vi arbejder med, som variation af en type. Da jeg skrev Madvigs politiske biografi antydede jeg, at han med alle sine højst personlige træk var en variation af typen videnskabsmanden i politik.

Selv om moderne historieforskning holder sig til det individuelle tid- og stedbundne, glemmer den altså ikke de anonyme masser for de enkelte individer, eller det typiske for det særegne. De ustandseligt skiftende historiske begivenheder får den heller ikke til at forsømme det mere stabile, institutionerne eller strukturerne. Det er uden tvivl ved udforskningen af disse sider af historien – massefænomenerne, typerne, institutionerne, strukturerne – at historikere og andre samfundsforskere har lettest ved at mødes og forstå hinanden.

Som eksempel på et set fra historikersynspunkt forbilledligt samarbejde citerer jeg en amerikansk historikers beskrivelse af hvordan han og en lille gruppe andre samfundsforskere og historikere undersøgte den voksende tendens til ekstrem højreorientering i amerikansk politik

omkring 1950: Et af de mest interessante træk ved diskussionen var at vi helt spontant bevægede os frem og tilbage mellem socialpsykologiske kategorier og historiske begivenheder, fordi ingen af de to synsmåder ret længe ad gangen var helt adækvat. Historikerne behøvede ikke at anstrenge sig for at føre diskussionen tilbage til det historiske udgangspunkt, for da vi analyserede et problem der så at sige var rejst af historiske begivenheder, og vi ikke forsøgte at udarbejde en almindelig adfærdsteori, var det straks klart for alle at både den historiske og den socialpsykologiske synsmåde var relevant og kunde hjælpe den anden part i undersøgelsen (Richard Hofstadter i Fritz Stern ed.: *The Varieties of History*, 9. oplag, 1963).

Men et sådant samarbejde på historiens grund kræver god villie fra begge sider. Historikeren må være åben over for de nye impulser og til en vis grad kunne tilpasse sig. Den anden part må anstrenge sig for at frugtbar gøre sin viden ved behandlingen af et historisk emne, som måske tilmed i tid og sted ligger langt fra hvad han er vant til at arbejde med. Pierre Vilar har nylig om forholdet mellem historikere og økonomer inden for den økonomiske historie sagt nogle ord, der kan overføres på vort forhold til flere andre samfundsvidenskaber: Lad os sige at øjeblikket er kommet, ikke til at erstatte hinanden, heller ikke til at omgive sig med højere mure, end ikke til at låne hinandens teknik (for man kan låne teknikere af hinanden), men til tålmodigt at tilegne sig supplerende synsmåder og forskningsvaner, en videnskabelig *kultur*, så den ene part kan undgå at optræde klodset når den kommer ind på økonomiens område, og den anden at finde sig dårligt til rette når den bevæger sig bagud i tiden (*Revue Historique* bd. 233, 1965, s. 294 f.).

P.S. Først efter at denne artikel i forsommeren 1968 var afleveret til opsætning så jeg Birgitta Odéns to kloge afhandlinger om samme emne i svensk *Historisk Tidskrift* 1968 og *Statsvetenskaplig Tidskrift* s. å. De har ikke foranlediget rettelser eller tilføjelser i min text.

Oversigt

LITTERATUR OM KLASSISK OG NÆRORIENTALSK ARKÆOLOGI I DANMARK 1963–1967

AF

P. J. RIIS

HELDIGVIS er den tid forlængst forbi, da kun et par danske skrev om antike kulturer ud fra arkæologiske synspunkter; men til gengæld er det blevet svært at få et overblik over Danmarks indsats på dette felt, selv om man begrænser sig til et kort åremål. For at imødekomme behovet for en oversigt i lighed med den, der af C. J. Becker med regelmæssige mellemrum gives i tidsskriftet »Fortid og Nutid« om Danmarks forhistorie, er denne artikel skrevet. Tidspunktet kan måske synes tilfældigt valgt, ligeså begrænsningen til omtale af de sidste fem års virksomhed; men i november 1967 kunde man på een gang fejre mindet om grundlæggeren af den klassiske og nærorientalske arkæologis metode, den i 1755 fødte dansker Georg Zoëga, med en nyudgave af hans breve, hylde fagets 80-årige »Altmeister« og Zoëgas biograf, K. Friis Johansen, med en dedikation af nyudgaven, og i stilhed mindes, at tohundrede år var gået, siden Carsten Niebuhr vendte hjem fra sin store ekspedition, der åbnede helt nye perspektiver i Orientforskningen og slog Danmarks navn fast i dens historie. Et langt tilbageblik på den klassisk-nærorientalske arkæologis udvikling i vort land er dog overflødig her, da der findes flere arbejder, som kan oplyse den videbegærlige (E. Dyggve i *Le Nord VI* 1943, 133–164, og i *The Humanities and the Sciences in Denmark during the Second World War*, 1948, 55–63. V. Hermansen, N. Breitenstein & M.-L. Buhl i *Antik-Cabinetet 1851*, udg. i *Hundredaaret af Nationalmuseet*, 1951, 200 s.). Når 1963 er sat som terminus post quem for denne oversigt, har det følgende årsag. I det år afsluttedes efter flere kampagners arbejde både Carlsbergfondets Fønikienekspedition, der var en fortsættelse af to tidligere store Carlsbergforetagender i Middelhavsområdet, og de danske udgravninger af den hellenistiske helligdom på Failaka, det antike Ikaros, i Den persiske Golf; begge

havde klart dokumenteret de klassisk og nærorientalsk arkæologiske studiers intime forbindelse. Da ikke alle i årene 1963–1967 offentliggjorte skrifter kan omtales i oversigten, er der til denne føjet en nummereret alfabetisk litteraturliste, hvortil der i teksten henvises ved numre i parentes. Oversættelseslitteratur og udenlandske arbejder er kun undtagelsesvis medregnet, først og fremmest hvis der ved tilføjelse af væsentligt billedstof fra danske museer eller på anden måde er bidraget til belysning eller fremme af dansk forskning.

I det forløbne femår er det almene ingenlunde blevet forsømt for det specielle; men ganske vist er det ikke alene fagets egne dyrkere, der her har gjort en indsats. Fra forhistorikerside har man f.eks. behandlet arkæologiens forhold til historien (75) og forskellige nyere registrerings- og publikationsmetoder fælles for al arkæologi (202, 205); oldtidskulturerens frembringelser er placeret i en universel sammenhæng af vor førende etnograf (15), og i mangel af en tilfredsstillende dansk oversigt over den materielle udvikling i antiken, er den britiske forhistoriker V. Gordon Childes berømte, men desværre uillustrerede bog »What happened in History« blevet oversat, dog af en klassisk arkæolog (177). Det bør vel på dette sted nævnes, at den, der skriver disse linier, for år tilbage ved udsendelsen af et hefte med beskrivelse, kommentar og afbildning af udvalgte genstande i danske museer søgte at supplere Childes billedløse fremstilling (P. J. Riis, *Fortidens kultur I, antiken og dens østlige udløbere*, Kbh. 1957, 51 tavler m. tekst; hertil slutter sig Erik Kjersgaard, *Fortidens Kultur III, senere europæiske kulturer*, Kbh. 1963, 50 tavler m. tekst, og et andet bind, om de primitive randkulturer, er under udarbejdelse). Fra Holland har Munksgaards forlag overtaget den gode idé at give den læge læser et arkæologisk lommeleksikon med særligt henblik på den antike verden, så at de mange fremmedartede fagudtryk og navne ikke frembyder uoverstigelige vanskeligheder (91); denne meget nyttige publikation fortjener at komme i en lidt bedre illustreret udgave med flere oplysninger om danske forhold, og man kunde så benytte lejligheden til at undgå visse småfejl og urimeligheder.

En drøftelse af forholdet mellem det vi kalder *arkæologi* og *historie* vil altid være aktuel, og det er derfor naturligt at gå lidt nærmere ind på Jørgen Jensens afhandling derom, egentlig en omarbejdet magisterkonferensforelæsning (75). Forfatteren fremhæver, at metodologiske arbejder i dansk arkæologi siden Sophus Müllers klassiske afhandling i »Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie« 1884 har hørt til sjældenhederne, og artiklen er da også i store dele af de hjemlige arkæologkredse blevet modtaget med levende interesse, men lærer måske ikke historikerne så meget. Forhåbentlig vil forfatterens gentagne stærke understregning af det meningsløse i at lægge et skel mellem historien og

arkæologien, da kilderne metodisk set er af samme art og forskellen blot er teknisk, bevirke, at forhistorikerne, der ofte rekrutteres fra det matematisk-naturvidenskabelige gymnasium, vil anlægge et forstående syn på de historiske perioders arkæologi, dens problemer og metoder. Forfatteren, hvis humanistiske grundindstilling er evident, tager rigtigt arkæologien som en enhed, men beskæftiger sig ifølge sin uddannelse hovedsagelig med forhistorisk arkæologi, og undertiden betyder ordet arkæologi i hans pen faktisk forhistorie, hvilket kan give anledning til misforståelser, f.eks. når han skriver, at arkæologien er ung som videnskab. Hvis denne sætning skal kunne stå alene, vil en klassiker aldrig give ham ret. I antiken skelnedes ikke mellem historisk og arkæologisk virksomhed; forskere inden for begge var »archaiológoi«. Thukydids 1. bog kaldtes »hê archaiología«, og Dionysios fra Halikarnassos skrev en romersk historie med titlen »Rhômaikê archaiología«; men mange lærdes arbejde var i realiteten for en stor del, hvad vi kalder arkæologisk – man tænke blot på Vitruv, Plinius d.Æ., Pausanias og Athenaios, og siden Ciriaco da Ancona i det 15. årh. har vi at gøre med klassisk arkæologi i moderne forstand, selv om fagets vigtigste metoder først blev præciseret af Zoëga (2). To af dem, begge kunsthistoriske, nemlig stilbestemmelsen og billedinterpretationen, tager forfatteren slet ikke i betragtning, og det er et stort spørgsmål, om afhandlingen ikke havde vundet i klarhed, såfremt han allerede i begyndelsen havde formuleret en definition af begrebet arkæologi, der, for at tale med Hjelmlev, burde være modsigelsesfri, udtømmende og den simplest mulige. Desværre forstås der heller ikke overalt uden for Danmark det samme ved arkæologi. Den officielle betegnelse for de svenske klassisk-arkæologiske professoraters fagområde har bevaret mindet om oprindelsen, idet det hedder: »klassisk fornkunskap och antikens historia«. I den angelsaksiske verden spores derimod en tendens til at lade forhistorien tage patent på arkæologien, et forhold, der formodentlig skyldes fagenes historisk betingede universitetsplacering, idet den klassiske arkæologi dér endnu er et bifag til klassisk filologi, medens forhistorisk arkæologi er en selvstændig disciplin anbragt sammen med etnologi og antropologi. Omvendt sondres der i Tyskland mellem arkæologi og forhistorie på den måde, at arkæologi opfattes som en klassisk domineret forskning. Herhjemme afspejles de vekslende strømninger udefra af, at lærestolen i klassisk arkæologi indtil 1956 hed professorat i arkæologi, medens navnet på de forhistoriestuderendes i 1948 stiftede forening, der ikke indlader klassikere, er »De arkæologistuderende«. Man må imidlertid ikke ud fra dette tro, at dansk klassisk arkæologi ikke har sit eget ansigt. Hverken i England eller Tyskland er der et så snævert universitetssamarbejde mellem klassisk og forhistorisk arkæologi som her i landet, hvor begge fags traditionelle tilknytning til Nationalmuseets rige og meget

alsidige samlinger har vist sig et uvurderligt gode både i undervisning og forskning. Hvis historikeren som fremhævet af Jørgen Jensen i stigende grad skal benytte ikke-meddelende kilder, og arkæologen i hvert fald en del meddelende, er et større samarbejde mellem de to fag nødvendigt, og det vil derfor være naturligt, at arkæologen, når de meddelende kilder er relevante for hans arbejde, må være i stand til at udnytte dem selvstændigt. Just af den grund er både filologisk og kunsthistorisk indsigt så påkrævet for den klassiske og nærorientalske arkæolog og heller ikke uden betydning for visse dele af Europas forhistorie. Med rette skriver forfatteren, at »jo fyldigere en viden arkæologen nærmer sig sit objekt med, des flere informationer afgiver kilden også«. Således er deciderede forhistorikeres arbejde i teksthistorisk velbelyst milieu, f.eks. i Nærorienten og Sydeuropa på forhånd behæftet med visse videnskabelige risici. Forfatteren indrømmer nok, at den tekst-kritiske metode stadig spiller en rolle for arkæologien, men ønsker det fastholdt, at det gælder specialområder; det drejer sig imidlertid ikke blot om Grækenland tilbage til ca. 1500 f. C., men også om Nærorientens hovedlande helt til 3000.

To forfattere, ligeledes forhistorikere, drøfter anvendelsen af *hulkort-systemer* inden for arkæologien, specielt med henblik på dansk materiale (202, 205); men sagen har interesse for alle kulturforskere og er i arkæologien først rejst af forskere på det klassisk-nærorientalske felt, nemlig ved det franske arkæologiske institut i Beirut, hvor den, der her skriver, hørte derom allerede i 1958 og da søgte at interessere danske kolleger for metoden. Under alle omstændigheder erhvervedes det første i 1964 publicerede sæt vedrørende sydøsteuropæiske og nærorientalske bronzeredskaber straks til Københavns Universitets institut for klassisk og nærorientalsk arkæologi. Det er glædeligt, at der nu i Århus opbygges et centralkartotek over danske oldsager og anlæg, selv om metoden, som en af forfatterne så rigtigt fremhæver, ikke er blottet for mangler og usikkerhedsmomenter. Ved Centre d'Analyse Documentaire pour l'Archéologie i Paris er man i gang med hulkortregistrering af nærorientalsk keramik og glyptik, græske mønter og vasemalerier samt romerske mosaiker, og den skandinaviske Nubienekspedition (186, 187) benytter sig af et lignende system bl. a. under den bearbejdelse af grave fra den senere oldtid, hvori danskeren Evelyn Oldenburg (138) deltager.

En række klassikere har fortsat deres fortjenstfulde virke med at delagtiggøre større kredse i deres viden om oldtidens *kunsthistorie* og føre deres tidligere populære fremstillinger à jour med forskningens nyere resultater, idet de samtidig har lagt vægt på tilvejebringelsen af et bedre billedmateriale (59, 62, 140–142, 144), og historikere inddrager mere og mere arkæologisk stof i deres oversigter over antiken (171, 195–197); dog har de siden 1930'erne foretaget undersøgelser af den overordent-

lig betydningsfulde græske ekspansion i Nærorienten med alt hvad deraf følger, endnu ikke sat sig tydelige spor i lærebøgerne, der også på andre punkter af og til kan vække en fagarkæologs forundring. Som den til dato bedste introduktion til oldtidskunsten forfattet af en dansker må man anse Vagn Poulsens i Sverige udkomne store og luksuøst udstyrede første bind af Ragnar Josephsons kunsthistorie (144); Frederik Poulsens gamle, for sin tid fortrinlige småbøger om emnet har nu hovedsagelig historisk interesse. Endnu eet værk må nævnes på dette sted, selv om det behandler et specielt thema; det er Vilhelm Slomanns udførlige redegørelse for en billedtypes skæbne i oldtid og middelalder: de såkaldte bicorporata (dobbeltdyr med fælles hoved), der trods forfatterens lærdom og dybtgående studier stadig frembyder gåder, især hvad angår oprindelsen (182).

Kunsthistorien er visselig ikke den klassisk-nærorientalske arkæologis eneste eller vigtigste arbejdsfelt, og der foreligger da også flere bi-bidrag til *studiet af den materielle kultur* i almindelighed. Fra naturvidenskabeligt hold har Hans Helbæk fortsat sine grundlæggende undersøgelser af korn og andre plantelevn fra Nærorienten, Italien og det romerske Britannien samt deltaget i diskussionen om hvedens og byggenes udvikling (46–56), medens der fra klassisk-filologisk side er givet leksikalske oversigter over antikt landbrug (181), dog væsentligt på grundlag af skriftlige kilder. Dette har skaffet artiklerne en uheldig slagside, så meget mere som arkæologiens og naturvidenskabens nyere resultater, bl. a. Helbæks (112: s. 94–96) ikke eller kun i meget begrænset omfang synes benyttet. To gange i de sidste år er Axel Steensberg atter kommet ind på studiet af de antike pløjningsredskaber, dels ved en klassifikation af alle de forskellige former i tiden før ca. 1000 f. C. (184), dels ved praktiske forsøg til belysning af nogle syriske fund fra det 3. årtus. f. C. (183). Herved er det lykkedes ham overbevisende at dokumentere eksistensen af en meget primitiv plovtpe med stenskær. Derimod kan man ikke altid følge ham i fortolkningen af billederne på orientalske seglcylindre, hvor det kun i nogle tilfælde kan dreje sig om trækspader; i andre er det åbenbart transportable røgelsesaltre. En museumsinspektørs essay om det livgivende vand i oldtidens Grækenland og Italien (175) og en ingeniørs artikel om nutidens orientalske øseværks antike forudsætninger (180) leder over til A. G. Drachmanns to uundværlige opslagsbøger om græsk-romersk teknik og mekanik (31, 32). Herfra er der ikke langt til antike møbler, om hvilke Ole Wanscher med dyb teknisk og kunstnerisk indsigt har skrevet i sin også til andre sprog oversatte nyudgave af »Møbelkunsten« (206–208); arkæologien har i denne et meget værdifuldt supplement til de udenlandske håndbøger om antikt indbo. Af og til finder man i og uden for oldtidshuse gruber, der måske kan forklares som vidnesbyrd om vævopstilling; ved nutidige

paralleller har Margrethe Hald (44) kyndigt belyst dette problem og fastslået, at den oprettede vævestol (vægtvæv med lodder), som vi kender fra græske vasebilleder bl. a., ikke var egnet til funktion over gruber således som rundvæven og den vandrette vægtvæv med trædning. En oldsagskategori, der har været tillagt stor beviskraft i spørgsmålet om antike handelsveje, er de udskårne genstande af rav. Som regel hævdes det, at ravet i klassiske fund er nordisk, og dristige konklusioner er draget derudaf. Her i landet begynder der dog fra både forhistorisk (74) og klassisk-arkæologisk side (168) at ytres nogen tvivl; det synes som om i hvert fald en del af ravskærerierne i Italien, hvoraf nogle nu må lokaliseres i Capua, kan forstås som lavet af mediterrant, måske sicilisk råmateriale.

Helt anderledes end i vore nordiske nabolande spiller i Danmark de hjemlige *museer* fra gammel tid en overordentlig stor rolle for den klassiske og nærorientalske arkæologiske fagudøvelse. Det er derfor naturligt i dette almene afsnit at gøre opmærksom på de nyere museumspublikationer, der i det forløbne femår er udkommet, dels bøger omhandlede alle danske museer (16–18), dels årsskrifter og førere fra de tre store museer, der indeholder antiker: Nationalmuseet (7, 24–26, 71, 72, 108, 110, 112, 113, 115, 175, 200, 201, 203), Glyptoteket (80–82, 85, 143, 145, 146, 148–152) og Thorvaldsens Museum (57, 107). Klassiske og orientalske oldsager findes dog også i enkelte andre samlinger, til hvilke nu slutter sig Anneberg ved Nykøbing S. (176). I denne forbindelse må fremdeles nævnes en i anledning af møntforskerkongressen på Nationalmuseet 1967 udgivet »statusopgørelse« over antik numismatik (135). Kulstof-14 laboratoriet under Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling har også i det omhandlede tidsrum givet dateringer af klassisk og nærorientalsk materiale, f. eks. fra Sardinien, fra Qatar ved Den persiske Golf, fra Nubien, og desuden har laboratoriets leder i en meget læseværdig artikel redegjort for den nyere udvikling af dateringstekniken (191–194). Endelig skal det nævnes, at den i 1964 trufne nyordning for Københavns Universitets Årbog har muliggjort en forholdsvis udførlig årsberetning fra universitetsinstitutterne, deriblandt Institutet for Klassisk og Nærorientalsk Arkæologi (IFKONA), der har til huse på Nationalmuseet (153, 160, 164, 167).

Nærorienten

VED Nærorienten forstås her de ved Sydøsteuropa nærmest liggende dele af Asien og Afrika, til og med Sudan og Iran, altså de landstrækninger, der også kaldes Den gamle Orient, fordi man dér har fundet oldtidens ældste højkulturer. Adskillige danskere har i de senere år behandlet arkæologiske emner fra de fleste vigtigere kulturer inden for dette væl-

dige område, der er dobbelt så stort som Europa, og en stor del af denne virksomhed er fremkaldt af danske ekspeditioner. Om en af de allerførste, F. L. Nordens til *Ægypten* i 1737–8, har F. H. Kjølens skrevet en på een gang meget saglig og underholdende bog, hvori den gamle forskningsrejsende får al den virak han vitterlig fortjener (87). Den seneste danske markarkæologiske indsats i hvad man kunde kalde »Nær-afrika«, er deltagelsen i den fællesskandinaviske ekspedition til det sudanesiske Nubien ved Nilens anden katarakt. Foreløbige trykte rapporter er forfattet af undersøgelsernes svenske leder (186, 187); men med på den endelige publikation arbejder flere danske, arkæologerne Hans Jørgen Madsen (forhistoriker) og Evelyn Oldenburg (orientalist) (138), ægyptologen Baumann, som har oversat Irmgard Wolderings bog om ægyptisk kunst (9), arkitekten Hans Langballe og antropologen Vagn Nielsen. Om de to tidligste erkendte og publicerede tilfælde af spedalskhed – konstateret på nubisk knoglemateriale fra 4.–7. årh. e. C., fundet i 1907 – berettes fra medicinsk-historisk side (117). Som led i Folkeuniversitetets virksomhed er der udgivet en populær oversigt over Ægyptens oldtidskultur (99), men under Ægyptens arkæologi i snævrere forstand henhører kun ganske få arbejder. Bodil Hornemann har fortsat sin i 1951 påbegyndte udsendelse af et tavleværk gengivende tredimensionale figurfremstillinger ordnet efter type (66), O. Koefoed-Petersen har skrevet om græsk-ægyptiske portrætter i Glyptoteket (89), Evelyn Oldenburg om ægyptiske grave (138) og Erik Iversen om en indskrift på Vatikanobelisken som optakt til et først i 1968 udkommet stort værk (69).

Lignende forvarsler om en større publikation er to populære artikler om de danske udgravninger i Shilo i *Det Hellige Land* (27, 64), den by, hvor Israeliterne ifølge Det Gamle Testamente havde deres første nationalhelligdom efter indvandringen. Den endelige bearbejdelse af fundene har vist, at byen næppe er ældre end det 18. årh. f. C., og at den store ødelæggelse ikke fandt sted omkring 1050 f. C. i forbindelse med tabet af Pagtens Ark, som i sin tid formodet af en så fremstående forsker som W. F. Albright, men samtidig med Assyryernes erobring af Samaria i 722 f. C. Vore dages orientalistiske studier har også kastet nyt lys over andet af Bibelens gamle stof (38). I en topografisk afhandling om byer og grænser for Dan, den ene af Israels tolv stammer, omtales det opsigtsvækkende fund af en befæstet boplads med græske importsager fra det sene 7. eller tidlige 6. årh. f. C. ved Mezad Hashavyahu på Palæstinas kyst (185). Efter bopladsens israelske udgraver blev den grundlagt som en handelskoloni af Grækere i den sidste trediedel af det 7. årh., erobret af kong Josias af Juda (639–608) og ødelagt i 609; men afhandlingens forfatter John Strange foreslår at opfatte stedet som en militærstation bemanded med græske lejetropper under en judæisk gu-

vernør. Hvis iøvrigt den præcise datering, der ikke bygger på det græske materiale, men på forekomsten af hebraiske skriftstykker, virkelig er rigtig, skulde vi altså nu have et nyt vigtigt fixpunkt i den græske kronologi. Endelig er der fremlagt vidnesbyrd om meget tidligt agerbrug i egnen omkring Petra (53).

Om Carlsbergfondets *Fønikien*-ekspedition handler flere artikler (22, 37, 155, 159, 165, 166). Der er ikke grund til her at udbrede sig særligt om resultaterne, da der kan henvises til en oversigt i »Nationalmuseets Arbejdsmark« 1961; men det må tilføjes, at der i løbet af de sidste to kampanjer i 1961 og 1963 på Tall Sukâs, Ras-Shamrateksternes Shuksu, udgravedes en græsk helligdom fra det 7. og det 6. årh. f. C., at der neden for byhøjen fandtes en milesten med kejser Constantin d. Stores og hans tre sønners indskrift, og at en lille improviseret undersøgelse i havneområdet i den berømte tobaksby Latakia, Seleukos I's Laodikeia, med sikkerhed førte byens historie meget længere tilbage, idet de ældste fund, bl.a. mykenske skår, tilhørte tiden ca. 1400–1100 f. C. (165). Ekspeditionsarbejdet nødvendiggjorde stillingtagen til et par nye, på engelsk udgivne bøger om Fønikien (154), og i dets kølvand fremkom også en afhandling om de græsk-fønikiske sarkofager i mumieform, der efter forfatteren fabrikeredes fra ca. 480 til 370 f. C. med de vigtigste værksteder i Sidon (23); men den yngste kan dog godt være lidt senere, og man spørger sig selv, om fabrikationens ophør ikke var en følge af Persernes nedkæmpelse af den sidoniske opstand i 350/49.

Steenbergs studier af agerbrugsredskaber fra *det indre Syrien* (183) har allerede været berørt i en større sammenhæng. Ellers er der ikke i tiden 1963–7 i Danmark blevet publiceret arkæologisk materiale fra dette land, selv om man har arbejdet ihærdigt videre med de store fundmasser fra Hama-udgravningen i 1930'erne, og et bind af publikationen er faktisk i trykken. Franskmanden Laroche's værk om de nu dechiffrede hittitiske hieroglyfer, der først blev kendt ved indskriftfund i Hama, er anmeldt af Jens Holt (65).

Mesopotamiens kultur har især været genstand for populariserende skribentvirksomhed. Ikke blot er Contenaus fremstilling af dagliglivet i Babylon og Assyrien blevet oversat til dansk (19); men Jørgen Læssøe har dels fået udsendt en engelsk udgave af sin ældre bog »Fra Assyriens Arkiver« 1960 (102), der som titlen antyder er mere filologisk-historisk end specielt arkæologisk, dels skrevet en god og levende oversigt over Babylons historie og kultur med særligt henblik på Nabonidos' regering i det 6. årh. f. C. (106); for fagarkæologen er afsnittet om Babylonierne museer særlig interessant. Tungere vejende er samme forfatters nye arbejder om det ældre Assyrien med foreløbig beretning om arkivfundene fra det 2. årtus. f. C. på Tall Shimshara, Assyriernes Shusharra (103, 104), der udgravedes i 1957 af en dansk ekspedition under ledelse

af Harald Ingholt og med Jørgen Læssøe selv som epigrafiker. Bortset fra visse af Helbæks tidligere omtalte studier (50–52) foreligger der fra femåret intet skriftligt om danske markarkæologers arbejde med de ældre kulturer i Mesopotamien; men forhåbentlig kan det længe ventede værk om Shimshara-keramikken snart være en realitet. Fra de mesopotamiske grænseegnes arkæologisk-kunsthistoriske felt kan derfor kun nævnes of-fentliggørelsen af en assyrisk-præget bronzetrefod med kvindelig støttefigur, der er beslægtet med orientalske beslagfigurer fra 7. årh.s fund i Grækenland og Italien (146). Hele denne gruppe bronzer anses almindeligvis for udført i bjerglandet Urartu, Bibelens Ararat, i den østlige ende af det nuværende *Tyrki*, men også Nordsyrien og vestligere tyrkiske landskaber er foreslået som hjemsted. Bortset herfra er *Tyrkiet* (47, 48), og for den sags skyld også *Cypern* (46, 54), indtil videre næsten helt bare pletter i vort kort over dansk arkæologisk litteratur.

Anderledes forholder det sig med *Persien*, hvor ingeniørfirmaet Kamp-sax gennem mange år har bidraget umådeligt til at udbygge de dansk-iranske kulturforbindelser. Arkæologisk kulminerede dette i vort Nationalmuseums to kampagners udgravninger i Luristan, hvorom foreløbige beretninger er aflagt (108, 109, 111, 112, 199–201). At dømme efter dem er det vigtigste resultat fundet af tre prækeramiske eller, forsigtigere udtrykt, akeramiske stenalderlag V-T som de ældste i den gamle byhøj ved navn Tepe Guran, og fra den senere stenalder og tidlige metaltids aflejringer R-D sammesteds en smuk serie malet keramik. Ud-graverne har selv påpeget, at lagdelingen var usædvanlig klar, og dette har naturligvis givet det fundne en særlig værdi. Foruden må også navnlig fremhæves nogle grave fra bronzalderens slutning med enkelte af de såkaldte Luristanbronzer, hvis datering har været en del diskutere-t. De sikre holdepunkter for en sådan har hidtil været og vil vel stadig være de ting, der bærer babyloniske kongers indskrifter; men den nøj-agtige tidsfæstelse af kongernes regeringstid ligger ikke helt fast, og det bør af arkæologerne ikke overses, at der hos historikerne nu synes at være en tendens til en noget kortere kronologi. Store udsving er der dog ikke tale om, højst et kvart århundrede, og det er et stort spørgsmål, om arkæologerne med typologi og kulstof-14 analyser kan komme sand-heden nærmere. Anderledes til hjælp er kulstof-14 dateringen for de forhistoriske perioder, hvor der fra lagene U og H i Tepe Guran var materiale nok til en sådan; men selv dér er tidsbestemmelsen kun en terminus post quem. Ingen kan iøvrigt med sikkerhed sige om de enkelte lag repræsenterer lige lange perioder, og ingen kan udelukke, at analoge fænomener på forskellige steder kan have forskellig alder. En forsigtig bedømmelse af fundene fra Tepe Guran vil sikkert resultere i noget mindre årstal end dem der senest er foreslået af udgraverne (112); den tidligste placering, som Robert H. Dyson vovede, var ca. 6200

(R. W. Ehrich m. fl., *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago 1965, 249). En vis tilknytning til Luristan-ekspeditionens arbejde har en dansk udgave af Edith Poradas bog om Persiens ældre kunst, oversat af en af deltagerne (20), samt en epigrafisk note om en perle med kongenavn erhvervet af et andet ekspeditionsmedlem (105); de resterende arbejder tangerende Irans arkæologi er anmeldelser (3, 4).

Den danske arkæologiske ekspedition til Den Persiske (eller Arabiske) Golf iværksattes i sin tid af P. V. Glob og G. Bibby og nåede inden for femåret at afslutte sin 11. kampagne. Takket være ekspeditionens mangeårige arbejde er vi arkæologisk langt bedre orienteret om *Arabien* end nogensinde før, når bortses fra den sydligste del, hvor den internationale forskning tidligere satte ind. Der foreligger idag et så stort og uoverskueligt stof, at man stærkt føler manglen af en saglig sammenfatning af alle resultaterne, selv om der haves mange fortrinlige foreløbige enkelt-rapporter og desuden velskrevne populære beretninger om hele ekspeditionsarbejdet eller dele deraf (11–13, 86, 198). En god samlet oversigt beregnet på et bredt publikum er givet af Knud Riisgård, Bahrain, den gamle verdens centrum, Kbh. 1961, 198 s.; titlen skal forstås »cum grano salis«. Bahrain og Failaka, to af øerne udfor den arabiske østkyst, har været hovedvirkefelterne; men det er trist, at et ønske om at finde og udgrave det vigtige antike handelsknudepunkt Gerrha på fastlandet hidtil ikke har kunnet realiseres. Skønt hellenistiske levn er påvist i indlandet nordvest for Bahrain ved landsbyen Thadj (41, 163), skal Gerrha dog næppe søges dér – stedet er antagelig klassikernes Phigeia –, men snarere i Haufhuf-oasen. Blandt den danske ekspeditions resultater må særskilt nævnes konstateringen af betydningsfulde forbindelser med Indien, og det er derfor ganske naturligt, at et af ekspeditionens medlemmer har påtaget sig at oversætte Mortimer Wheelers autoritative redegørelse for oldtidskulturerne i det sydasiatiske hovedland til ca. 250 f. C. (34).

Grækenland og den hellenistiske Orient

I MANGE år var Chr. Blinkenbergs oversigt i »De forhistoriske Tider i Europa« fra 1927 den bedste danske indføring i *Grækenlands ældste kulturer*; men forskningens vældige fremskridt, hovedsagelig de nye udgravninger og dechiffreningen af den minoiske skrift, der betegnes som Linear B, har nødvendiggjort en åjourføring. En sådan er modigt påbegyndt af Ingrid Strøm, der ovenikøbet har lagt sin fremstilling så grundigt og bredt an, at den synes at henvende sig til en mere speciel læserkreds, der lige så vel kan benytte relevante værker af førende udenlandske forskere (190). Hidtil er forfatteren da kun nået til år 2000 f. C., og endnu to bind stilles os i udsigt. Når en så omfattende opgave ellers ikke har virket tillokkende på danske klassiske arkæologer, skyldes det

uden tvivl de vanskeligheder det nu kæmpestore materiale nødvendigvis må berede en enkelt forfatter. På een gang skal han være fortrolig med europæisk forhistorie, med både Vestasiens og Ægyptens arkæologi og historie foruden med den interne udvikling i Grækenland, og det vil næsten være ham umuligt at undgå faldgruber (jvf. ovenfor, side 276–278). Det eneste nye danske bidrag iøvrigt til studiet af det ældre Ægæicum er et indlæg i diskussionen om indskriften på den berømte lerskive fra Phaistos på Kreta (76). Forfatterens skepsis over for muligheden af at nå til en præcis datering ud fra fundoplysningerne er særdeles velgrundet. I forsøget på at bestemme skivens hjemsted genopliver han Macalisters tanke om nordafrikansk oprindelse; det bør dog nævnes, at F. Schachermeyr, *Die minoische Kultur des alten Kreta*, Stuttgart 1964, 245–246, anser dokumentet for lokalkretisk.

Traditionelt er billedkunstens fremstillinger af *den homeriske verden*, navnlig sagnstoffet, et af dansk klassisk arkæologis brændpunkter, vel især fordi fagets dyrkere oprindeligt alle havde klassisk-filologisk uddannelse. Herom vidner J. A. Bundgårds iøvrigt uorthodoxe lille skrift om græske myther (30), en udvidet og illustreret udgave af Per Krarups bog om Homerforskningen fra 1945 (92), H. C. Broholms afhandling om Odysseus' besøg hos Polyphem (21), og K. Friis Johansens engelske bearbejdelse af »Iliaden i tidlig græsk Kunst« fra 1934 (36). Det sidste værk er i særlig grad velkomment, dels fordi førsteudgaven på grund af sproget var alt for lidt kendt i udlandet, dels fordi forfatteren har kunnet indflette adskilligt nyt materiale og tage stilling til andres studier på dette felt. Intet deri har rokket ved hovedresultatet, der gik ud på, at medens man, efter de bevarede sagnbilleder at dømme, i Korinth og Argos var fortrolig med Iliaden allerede i tidlig arkaisk tid, var det først henimod slutningen af det 6. årh. f. C., at det samme blev tilfældet i Athen, et forhold der må sættes i forbindelse med tyrannen Hipparchs kulturelle bestræbelser.

Den arkaiske og klassiske kulturs vigtigste perioder og fundsteder vil vi altid behøve tidssvarende indføringer til, og kyndige folk har fortsat tidligere generationers arbejde med at give offentligheden lettilgængelige oversigter, dels ved oversættelse af betydelige udenlandske arbejder, dels ved egen redegørelse for overleveringen. Pausanias' Grækenlandsbeskrivelse (63), dagliglivet i det 5. århs. Athen (178), Olympia og den græske olympiade (60), græske vaser og bygninger (140) er hovedpunkter i dette oplysningsarbejde. Går man videre til de mere specielle områder af arkæologien, vil man også dér konstatere en glædelig aktivitet. I keramikforskningen må nævnes fortsættelsen af det videnskabelige katalog over Nationalmuseets uvurderlige vasesamling inden for rammerne af den internationale serie »Corpus Vasorum Antiquorum« (35), en beretning om forøgelse af Glyptotekets bestand (81) og

en indgående drøftelse af Kykladernes keramik i det 7. årh. f. C. (189). Disse ø-produkter er et endnu ikke uddebatteret emne, der på grund af den tidlige eksport har interesse langt ud over det snævert lokale. Af tilsvarende betydning er det 6. århs. bronzer, navnlig de korinthiske, der er behandlet af en anden dansk forsker (40). En græsk helligdom fra det 7. og det 6. årh. blev udgravet i Fønikien (165), som nævnt ovf. s. 476, og samtidige græske fund i Palæstina, der måske giver os et nyt kronologisk fixpunkt (185), omtaltes s. 475–476.

Velkendte hovedværker af græsk arkitektur og skulptur (77, 90, 100, 101, 188) har naturligt nok også fristet til studier; men det kan ikke skjules, at netop de vigtigste monumenter, hvorom gennem tiderne så mange forskere har udtalt sig, sjældent tillader holdbare nye slutninger, hvis ikke nyt kildemateriale kan tilvejebringes. Dristigt og sandelig ikke uden særdeles berettiget modsigelse, også i udlandet, er Ejvind Lorenzen gået til værks i sine to bøger om arsenalet i Piræus (100) og om antik metrologi, hvilken sidste navnlig tager sigte på Parthenon (101, jvf. 180a). Eet er, at man idag matematisk kan udpønske en formel eller et system, der kan bringes i anvendelse på et værk som dette tempel; noget helt andet er, om det 5. århs. grækere virkelig tænkte i sådanne baner. Selv om en moderne valdhornist takket være musikens udvikling siden middelalderen er i stand til at spille »Den gang jeg drog af sted« på Nationalmuseets lurer, ligger deri intet bevis for, at man gjorde det samme i bronzealderen. Når forfatteren mener at have påvist, at et adjektiv som »hekatompedos«, d. v. s. 100-fods, skulde i samme bygning kunne bruges om forskellige mål, lyder dette ganske usandsynligt i en klassisk arkæologs ører og strider fuldstændig mod, hvad vi ved om almindelig oldgræsk tankegang. Arkæologen må ligeledes melde fra på talrige andre punkter, f. eks. når forfatteren i den antike beskrivelse af arsenalet i Piræus lader ordet for bredde betyde bygningens langside. Rent bortset herfra må man undre sig over, at en arkitekt, der netop påberåber sig sin praktiske indsigt, i en rekonstruktion af arsenalet kan finde på at anbringe dørene, hvorigennem takkelagen skal bringes ind og ud, på langsiderne, således at man skulde foretage besværlige manøvrer til højre eller til venstre, når det nemmeste vilde være at have dem i gavlene.

En sikker rekonstruktion af Parthenons gavlgrupper bragtes i sin tid nærmere ved Kr. Jeppesens omhyggelige undersøgelse af sporene i selve gavlfelterne, og han har nu fortsat sine Parthenonstudier i en stor afhandling (77), der ikke blot drejer sig om gavlene, men også om metoperne og billederne på kultstatuens skjold. Hans rekonstruktions- og tolkningsforsøg, der i flere henseender afviger radikalt fra den fremherskende opfattelse, har nødvendigvis måttet give anledning til diskussion. I østgavlen f. eks. forekommer det mig rimeligere at placere den tro-

nende Zeus i midten over blokkene 12–14, jeg har også mine tvivl med hensyn til detaljer i fortolkningen af nordmetoperne, østfrisen og skjoldet; men under alle omstændigheder er bolden nu givet op til en ny runde om Parthenons billedserier, hvad der sikkert vil hjælpe os frem mod problemernes løsning.

Kong Mausolos' gravmæle (»Mausoleet«) i Herodots fødeby Halikarnassos indtager som bekendt en plads i det 4. århs. kunsthistorie svarende til Parthenons i det 5. og er nu atter, på initiativ af Kr. Jeppesen, i hvis disputats det var et af hovedemnerne, blevet genstand for primærforskning. Siden 1964 har vor århusianske kollega, tildels sammen med repræsentanter for British Museum, hvor de fleste af Mausoleumskulpturerne opbevares, og med støtte af Carlsbergfondet, kunnet foretage undersøgelser og udgravninger i Halikarnassos. Derved er et antal hidtil ukendte arkitekturdele, bl.a. tre fragmenter af amazonefrisen kommet for dagen (188).

Til den klassiske og især *den hellenistiske periodes* arkæologi er der ellers navnlig ydet numismatiske bidrag, hvoraf Otto Mørkholms afhandlinger om seleukiden Antiochos IVs møntprägninger har mere end speciel interesse (120, 123, 128, 133); af værdi for arkæologen er også samme forfatters tilskrivning af enkelte mønter og møntserier til Herakleia ved Sipylos og til Nisa i Lykien (125), til Tarsos og Soloi i Kilikien (122), til Nisibis i Mesopotamien (132) og til det Antiocheia, der lå ved Den persiske Havbugt og senere kaldtes Charax Spasinou (131). Med en foreløbig rapport om den hellenistiske fæstning på øen Ikaros (Failaka) i dette hav (78) og med publikationen af Nationalmuseets græske mønter fra Parthien, Baktrien og Indien (70) er vi nået til den græske verdens grænser.

Italien, Romerriget og udløbere af antiken

NUTIDENS interesse i *det etruskiske Italiens* kunst og kultur har først og fremmest ytret sig i en ny katalog og publikationer af nyerhvervelser til Glyptotekets etruskiske samling, der som museumsudstilling omsider har fået den længe tiltrængte »ansigtsløftning« (80, 82, 85, 151). Det i de senere år i udlandet stærkt pointerede problem om ægtheden af visse terracotter, der er tilskrevet den etruskiske kunst, har i en by med så mange etruskiske kunstværker som København ikke kunnet undgå at være en udfordring, og flere danske arkæologer har da også i skrift (83, 157, 161) eller på anden måde taget stilling; om enighed på alle punkter kan der dog ikke tales. Et fund i en af de ældre etruskiske fyrstegrave fra det 7. årh. f. C. har givet J. A. Bundgård impuls til at tage hele spørgsmålet om vort alfabets tidlige historie op til revision (28); andre har beskæftiget sig med kunsten i det samme og det følgende tidsrum, der henholdsvis karakteriseredes af en orientaliserende og en

arkaisk græskpræget stil (80, 82, 85, 156, 168, 174), og måske har vi i Glyptotekets senarkaiske bronzehoved no. 29 en rest af Dianas kultbillede i den navnkundige hellige lund ved Nemisøen (169), i visse ravsager værker fra Capua (168). Kunsten bruges jævnlige og ikke uden grund til at belyse den ældre romerske historie, og mange konklusioner er draget derudfra, ikke mindst med hensyn til republikens begyndelse. Det har derfor vist sig nødvendigt at præcisere, hvad vi idag af Mellemitaliens kunst kan henføre til den første halvdel af det 5. årh. f. C. og til hvilke værksteder (170). Endvidere har en udenlandsk forsker nypubliceret og kommenteret tre små etruskiske signetsten med silenfremstillinger i Thorvaldsens Museum (107), og en hjemlig arkæolog har skrevet om den italisk-keltiske indflydelse, der kan spores i skandinaviske fund såsom Gundestrupkarret (88).

Når man taler om *romersk kunst og kultur*, tænker man imidlertid især på senrepublikens og kejsertidens, altså efter at Rom var blevet centrum i et verdensrige. På det populære plan foreligger nu meget smukt reproducerede billedudvalg af denne periodes arkitektur og skulptur (59, 141, 142) samt en ganske fortrinlig lille bog om de vigtigste litterære og monumentale kilder til belysning af den augusteiske periode (196); intet kan bedre end en sådan publikation vise sammenhængen mellem historie og arkæologi. Rækken af mere specielle arbejder om romersk kunst begynder med en afhandling om de bevarede portrætter af Cæsar (84), og hertil slutter sig to tyske bidrag; i det ene offentliggøres to buster af Augustus og Livia hørende til vort Nationalmuseums ældste bestand (42), det andet giver et bevis for rigtigheden af Vagn Poulsens i 1958 fremsatte hypotetiske identifikation af Vergils portræt (14). En anden berømt fra samme tid, nemlig Herodes d. Store, har Dansk-Amerikaneren Harald Ingholt foreslået at se i et hoved i Boston, der tidligere er opfattet som Alexander Severus (67), og vi kan her en passant notere, at der i Danmark kun uden for den fagarkæologiske kreds har manifesteret sig en interesse for det brudstykke af en latinsk indskrift med Pilatus' navn, der 1961 blev fundet ved de italienske udgravninger i det antike Caesareas theater (58). Der er blandt forskerne ikke enighed om suppleringen af indskriftresten; men det drejer sig åbenbart om oprettelsen af en lille helligdom for Tiberius under Pilatus som *praefectus Iudaeae*, altså et vidnesbyrd om dennes omsorg for kejserkulten. Som optakter til det andet bind af Vagn Poulsens store katalog over Glyptotekets romerske portrætter har man vel lov at opfatte nogle mindre ikonografiske arbejder fra hans hånd (143, 147, 152), hvori han bl.a. offentliggør et hidtil ukendt, til Glyptoteket erhvervet portræt af Valerian, kejseren der kom i persisk fangenskab. Det store skulpturfund i Sperlongagrotten mellem Rom og Napoli har i vore nordiske nabolande fremkaldt fortolknings- og rekonstruktionsforsøg; men

fra dansk side har man begrænset sig til at behandle den ledsagende indskrift, der stadig giver anledning til divergerende meninger (93, 94). En anden romersk indskrift, Vatikanobeliskens, har som nævnt på s. 475 også fremkaldt en artikel (69). Danske arkitekter har dels studeret de monumentale fontænekummer i Rom (204), dels Trajans forum (97), og pudsigt nok har to forskere på samme tid interesseret sig for Cæsars berømte Rhinbro og hver givet deres rekonstruktionsforslag ud fra den klassiske beskrivelse i Gallerkrigens 4. bog (29, 33). I denne forbindelse skal nævnes en lille samling latinske læsestykker tilrettelagt for forhistorikere og andre arkæologistuderende (158).

Det vilde være underligt, om slet intet skriftligt arbejde i femåret bragte provinsialromersk stof udover omtalen af Pilatusindskriften. Faktisk er der artikler om det fra Apostlenes Gerninger velkendte Ephesos (39), om fund på den fönikiske kyst som nævnt på s. 476 (165) og ved den syriske ørkenby Palmyra (68), om et keltisk-romersk bronzehoved i vort Nationalmuseum (139), foruden om romerske oldsager fra gammeldansk område, hvor de oftest er dele af større fundkomplekser såsom grave, våbenofre o.l. (1, 5, 8, 203, 210). I andre tilfælde er emnet *vor hjemlige kulturs overtagelse af romerske typer* og andre påvirkninger fra de klassiske lande (45, 95, 113–116, 211), og selv om disse sidste arbejder i og for sig henhører under Nordens forhistorie, bør der dog her henvises til dem. Særlig omtale kræver Mogens Ørsnes' disputats om sydskandinavisk ornamentik i det 6., 7. og 8. årh. (211), ikke blot fordi den er et betydeligt arbejde, men navnlig fordi forfatteren kommer en hel del ind på de *senantike kulturpåvirkninger*. Det forekommer mig, at han i nogen grad har undervurderet Byzanz' rolle i den europæiske stiludvikling. Det er ganske vist rigtigt, at de nordiske fund kan sammenlignes med såkaldt langobardiske i Mellemitalien; men nogle af disse rækker måske længere tilbage end til den langobardiske invasion i 568 og kan altså eventuelt være østgotiske. Østgoterne stod under byzantinsk overhøjhed og var afgjort mere byzantinsk påvirkede end Langobarderne, og fra 535 til 751 havde Byzantinerne magten i Ravennaexarchatet, der dannede en kile østfra ind i det af Langobarderne besatte Italien og således spærrede den naturlige adgang nordfra til egene, hvor de nævnte fund blev gjort. Også fremhævelsen af koptisk og syrisk indflydelse er vistnok uretfærdig mod Byzanz, og under alle omstændigheder er anvendelsen af ordet »koptisk« i denne sammenhæng en forenkling. Mærkeligt nok synes forfatteren ikke at have kendt en netop for disse problemers løsning meget vigtig afhandling fra 1938, af den ellers ofte af ham citerede tyske arkæolog J. Werner (»Italisches und koptisches Bronzegeschirr des 6. und 7. Jahrhunderts nordwärts der Alpen«, Mnemosynon Theodor Wiegand, München 1938, 74–86). Efter den arabiske erobring af Syrien i 636 og Ægypten i 640 var der

næppe så god baggrund for påvirkning fra syrisk og koptisk kristen kunst som eventuelt før, hvorimod kontakt med Byzanz via exarchatet stadig var en umiddelbart nærmere mulighed. Endelig er de såkaldt koptiske bronzekar fra europæiske fund en temmelig heterogen gruppe, og beslægtede stykker kendes fra det byzantinske Lilleasien og Nordbalkan.

Oldkristelig og byzantinsk kunst samt arven fra antiken berøres ikke blot af Ørnes' bog, men er også mere eller mindre direkte emnet for en række andre arbejder (6, 136, 137, 162, 171–173, 182, 206–208), deriblandt H. P. Rohdes oversigt over den byzantinske kunst i den serie, som udgives af Studentersamfundets Oplysningsforening (172). Det italienske materiale spiller i denne fremstilling en uforholdsmæssig stor rolle, men en vis modvægt ydes af Mogens Krustrups lille bog om kirker og moskéer i Levanten (96), hvortil må føjes en detaljeret undersøgelse af en antik syrisk helligdoms omformning først til kirke og senere til moské (162). Fjernere fra antiken, men dog i dens tradition er vi med korkåben, der nedstammer fra en særlig oldtidskappe; to eksemplarer fra Århus domkirke leder ind på den islamiske arkæologiske område, idet i hvert fald den ene er lavet af orientalsk stof og endda har en arabisk væver-signatur (110).

Den nyere tids forhold til den klassiske oldtid belyses af den indledningsvis omtalte nyudgave af Zoëgas breve (2), af en anthologi om Grækenland (61) og af artikler om renaissancegengivelser af romerske kejserportrætter (145), om maleren Købke i Pompeji (73) og om en skitsebog af Thorvaldsen med tegninger fra Rom (57), samt især af Else Kai Sass' store værk om Thorvaldsens portrætbuster (179).

TAGET som helhed betyder femårets publikationer et godt skridt fremad, navnlig på folkeoplysningens område. Den primære forskningsindsats har i og for sig været vidtspændende, men ikke således at alle hovedområder er tilgodeset. Hvert land har sine arkæologiske traditioner, og den klassisk-nærorientalske arkæologiske forskning i Danmark har naturligvis ikke afbrudt sin forbindelse bagud. Nationalmuseets store og internationalt bekendte samlinger af græske vaser og mønter såvel som Glyptotekets rige portrætgalleri forpligter således til stadigt studium. Udgravningsvirksomheden har i nogen grad været afhængig af de ydre muligheder, der tilbød sig; men både den og den museale virksomhed har ikke desto mindre været præget af visse strømninger, der i disse år overalt i verden gør sig gældende i arkæologien. Nogle af de vigtigste skal nævnes. Først den stærke interesse i problemerne omkring de neolithiske kulturers opståen, for en stor del sikkert inspireret af Gordon Childes og hans skoles indsats, og i denne sammenhæng hører også de palæoetnobotaniske undersøgelser hjemme. Interessant er overhovedet den tendens til større

samarbejde med naturvidenskaberne, der manifesterer sig på adskillige punkter, ikke blot inden for de forhistoriske studier, men også f.eks. i forbindelse med ægthedsspørgsmål. Et problemkompleks, der både i udlandet og her beskæftiger arkæologerne, er relationerne mellem Syd-europa og Nærorienten på Homérs tid og indtil Perserkrigene, aktualiseret efter Woolleys fund på Syriens kyst umiddelbart før den 2. verdenskrig. Endelig fortolkningen af den ældre græske kunsts billedfremstillinger, som det nu er muligt at gennemføre med større præcision, efter at kronologi og værkstedsbestemmelser er blevet lagt i faste rammer. Påfaldende er det imidlertid, at den minoisk-mykeniske arkæologi i snævrere forstand, så at sige genfødt efter Ventris' dechiffriering af linearskriften, kun har fremkaldt eet eneste skriftligt arbejde. Ej heller har den tiltagende arkæologiske aktivitet i Tyrkiet endnu sat sig større litterære spor i Danmark; at det også gælder Cypren kan mindre undre på baggrund af svensk arkæologis mangeårige og næsten altomfattende udforskning af øens oldtidskulturer. Den danske passivitet på de nævnte områder er dog kun tilsyneladende, da flere unge arkæologer vides at arbejde med stof derfra.

Litteraturliste

1. Albrechtsen, Erling: Grav 1687 [fynsk jernaldergrav med terra sigillata]. Fynske Minder 1964 [1965], 103–114.
 2. Andreasen, Øjvind (udg.): Georg Zoëga, Briefe und Dokumente I 1755–1785, Kbh. 1967, 405 s.
 3. Asmussen, J. P.: Anm. af A. Godard, L'art de l'Iran 1962. Acta Orientalia XXIX 1966, 326.
 4. – Anm. af M. J. Vermaseren, Mithras, the Secret God 1963. Acta Orientalia XXIX 1966, 334–335.
 5. Balling, Jørgen: De romerske møntfund fra Jylland. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1962 [1963], 5–78.
 6. – A Byzantine Double Hoard from Lindos. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1963 [1965], 13–41.
 7. [- & Mørkholm, Otto]: Glimt fra Arbejdsmarken – Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Nationalmuseets Arbejdsmark 1963–1965 [1965], 139.
 8. – En aureus fra Caracalla fundet på Fyn. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1966, 23–26.
- Barger, Thomas A.; se Riis, P. J.
9. Baumann, Henrik R., Wätjen, W. & I. B.: Overs. o. da. udg. af I. Wolde-ring, Ägypten, Die Kunst der Pharaonen (Ägypten, Faraonerne og deres kunst), Kbh. [1963], 236 s.
 10. Bendixen, Kirsten: Mønter som primær kilde. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1962 [1963], 172–174.
 11. Bibby, Geoffrey: Arabiens arkæologi. Dansk arkæologisk ekspeditions 8. kampagne, 1961/2. Dansk arkæologisk ekspeditions 9. kampagne, 1962/3. Kuml 1964 [1965], 86–111.

12. Bibby, Geoffrey: Arabiens arkæologi. Dansk arkæologisk ekspeditions 10. kampagne, 1964. *Kuml* 1965 [1966], 133–152.
13. – Arabiens arkæologi. Dansk arkæologisk ekspeditions 11. kampagne, 1965. *Kuml* 1966 [1967], 75–95.
14. Bielefeld, Erwin: Zu dem Vergilbildnis des Justus van Gent für Federigo da Montefeltre. *Archäologischer Anzeiger* (Berlin) 1964, 122–136.
15. Birket-Smith, Kaj: Kulturens veje. *Naturfolk og kulturfolk*, 1–3, Kbh. 1966–1967, 408 + 352 + 412 s.
16. Boesen, Gudmund (udg.): *Danish Museums*, Kbh. 1966, 247 s.
17. – (udg.): *Danske museumsskatte*, Kbh. 1967, 204 s.
18. – (udg.): *Weltstädte der Kunst*, Kopenhagen, Lpz. 1967, 204 s.
19. Boisen, Mogens, & Weitemyer, Mogens: Overs. o. da. udg. af G. Contenau, *La vie quotidienne en Babylonie et en Assyrie* (*Dagligt liv i Babylon og Assyrien*), Kbh. 1966, 347 s.
20. Brinch Petersen, Erik, & Mortensen, Peder: Overs. o. da. udg. af E. Porada, *Alt-Iran, die Kunst in vorislamischer Zeit* (*Iran, den før-islamiske kunst*), Kbh. [1963], 264 s.
21. Broholm, H. C.: *Odysseus og Polyphem. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning* 261, Kbh. 1966, 36 s.
Bruhn, Ada: se Hjortso, Leo.
22. Buhl-Riis, Marie-Louise: *Petits objets trouvés en 1961 au Tell Soukas. Annales Archéologiques de Syrie XIII* (Damas) 1963, 215–221.
23. Buhl, Marie-Louise: *Anfang, Verbreitung und Dauer der phönikischen anthropoiden Steinsarkophage. Acta Archaeologica XXXV* 1964 [1965], 61–80.
24. [–, Mortensen, P. & Salskov Roberts, H.]: *Glimt fra Arbejdsmarken – Antiksamlingen. Nationalmuseets Arbejdsmark* 1963–1965 [1965], 140–143.
25. [–, Mortensen, P. & Salskov Roberts, H.]: *Glimt fra Arbejdsmarken – Antiksamlingen. Nationalmuseets Arbejdsmark* 1966, 160 og 163–164.
26. [–, Mortensen, P. & Salskov Roberts, H.]: *Glimt fra Arbejdsmarken – Antiksamlingen. Nationalmuseets Arbejdsmark* 1967, 186–187.
27. – *Bibelens Shilo. Nationalmuseets Arbejdsmark* 1967, 129–138.
28. Bundgård, J. A.: *Why did the Art of Writing spread to the West? Reflexions on the Alphabet of Marsiliana. Analecta Romana Instituti Danici III* 1965, 11–72.
29. – *Caesar's Bridges over the Rhine. Acta Archaeologica XXXVI* 1965 [1966], 87–103.
30. – *Den græske mytologi. Søndagsuniversitetet* 72, Kbh. 1966, 78 s.
– : se *Skriver*, P. E.
31. Drachmann, A. G.: *Antikkens teknik, redskaber og opfindelser i den græske og romerske oldtid*, Kbh. 1963, 144 s.
32. – *The Mechanical Technology of Greek and Roman Antiquity – A Study of the Literary Sources. Acta Historica Scientiarum Naturalium et Medicinalium* 17, Kbh. 1963, 220 s.
33. – *Cæsars bro over Rhinen. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning* 259, Kbh. 1965, 44 s.

Flannery, Kent: se Mortensen, Peder.

34. Frifelt, Karen: Overs. o. da. udg. af M. Wheeler, *Early India and Pakistan (Indien og Pakistan indtil Asoka)*, Kbh. 1965, 240 s.
35. Friis Johansen, K.: *Corpus Vasorum Antiquorum, Danmark, Copenhagen, Musée National 8*, Kbh. 1963, 28 s. + 46 tavler.
36. – *The Iliad in Early Greek Art*, Kbh. 1967, 287 s.
37. Fugmann, Ejnar: *Les découvertes d'architecture en 1961 au Tell Soukas. Annales Archéologiques de Syrie XIII (Damas) 1963*, 222–224.
38. Gadegård, Niels H.: *En gammel historie i nyt lys [Det Gamle Testaments Josefshistorie]*. *Kirkens Verden IV 1962*, 345–352.
39. Galberg, Christian: *Den store moders by [Ephesos]*. *Almanak II, Århus 1967*, 29–36.
40. Gjødesen, Mogens: *Greek Bronzes, a Review Article. American Journal of Archaeology LXVII (Princeton) 1963*, 333–351.
– : se Poulsen, Vagn.
41. Glob, P. V.: *Thaj og Tarut. Ørkenbyerne. Omans blå bjerge. På rekognoscering i Saudi Arabien I–III. Berlingske Tidendes kronik 23.5., 1. og 8.6.1964*, 6 s.
42. Gross, Walter H.: *Augustus und Livia [Nationalmuseets Antiksamling nos. Abb 14 b og Abb 2]. Acta Archaeologica XXXV 1964 [1965]*, 51–60.
43. Grove, Peter: Overs. o. da. udg. af R. Bloch, *The Etruscans (Etruskerne)*, Kbh. 1964, 232 s.
44. Hald, Margrethe: *Vævning over gruber. Kuml 1963 [1964]*, 88–107.
45. – *Udhugne oldtidsko. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1963 [1965]*, 16–30.
46. Helbæk, Hans: *Late Cypriote Vegetable Diet at Apliki. Opuscula Atheniensa IV, Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen VIII (Lund) 1962 [1963]*, 171–186.
47. – *Textiles from Çatal Hüyük. Archaeology XVI (New York) 1963*, 39–46.
48. – *First Impressions of the Çatal Hüyük Plant Husbandry. Anatolian Studies XIV (London) 1964*, 121–123.
49. – *The Isca Grain, a Roman Plant Introduction in Britain. The New Phytologist LXIII (Oxford) 1964*, 158–164.
50. – *Isin Larsan and Horian Food Remains at Tell Bazmosian in the Dokan Valley. Sumer XIX (Baghdad) 1963 [1965]*, 27–35.
51. – *Early Hassunan Vegetable at es-Sawwan near Samarra. Sumer XX (Baghdad) 1964 [1965]*, 45–48.
52. – *The Plant Remains from Nimrud. Nimrud and Its Remains II, London 1966*, 613–620.
53. – *Pre-Pottery Neolithic Farming at Beidha, a Preliminary Report. Palestine Exploration Quarterly XCVIII (London) 1966*, 61–66.
54. – *What Farming Produced at Cypriote Kalopsidha. Studies in Mediterranean Archaeology II (Lund) 1966*, 115–126.
55. – *1966-Commentary on the Phylogenesis of Triticum and Hordeum. Economic Botany XX (New York) 1966*, 350–360.
56. – *Agricoltura preistorica a Luni sul Mignone in Etruria. Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Rom XXV (Lund) 1967*, 279–282.

57. Helsted, Dyveke: En romersk skitsebog. Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 1965, 14–40 og 95–97.
58. Hjerl-Hansen, Børge: Pint under Pontius Pilatus. Berlingske Tidende 6.5.1966, 32.
59. Hjortso, Leo, & Poulsen, Vagn: Klassisk Kunst, Rom [billedatlas], Kbh. 1963, 134 s.
60. – Olympia, den græske Olympiade, Kbh. 1964, 166 s.
61. – (udg.): Græske Billeder, med danske Forfattere og Kunstnere i Grækenland, Kbh. 1964, 216 s.
62. – „Bruhn, Ada, & Poulsen, Vagn: Klassisk kunst, tekst og billeder, Kbh. 1966, 124 s.
63. – Terra Graeca, med Pausanias gennem Grækenland, Kbh. 1966, 83 s.
64. Holm-Nielsen, Svend: De danske udgravninger i Shilo, Kirkens Verden V 1963, 374–384.
65. Holt, Jens: Anm. af E. Laroche, Les hiéroglyphes hittites 1960, Bibliotheca Orientalis XXI (Leiden) 1964, 316–319.
66. Hornemann, Bodil: Types of Ancient Egyptian Statuary IV–V, Kbh. 1966, 16 s. + 437 tavler.
Hughes, D. R.: se Møller-Christensen, Vilh.
67. Ingholt, Harald: A Colossal Head from Memphis, Severan or Augustan? Journal of the American Research Center in Egypt II (Cambridge, Mass.) 1963, 125–145.
68. – Some Sculptures from the Tomb of Malkû at Palmyra. Mélanges offerts à Kazimierz Michałowski, Warszawa 1966, 457–476.
69. Iversen, Erik: The Date of the So-Called Inscription of Caligula on the Vatican Obelisk. Journal of Egyptian Archaeology LI (Oxford) 1965, 149–154.
70. Jacobsen, Anne, & Mørkholm, Otto: Sylloge Nummorum Graecorum, Danish National Museum 39, Parthia-India, Kbh. 1965 [1966], 11 tavler m. tekst.
71. [–, & Mørkholm, Otto]: Glimt fra Arbejdsmarken – Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, 159.
72. [–, & Mørkholm, Otto]: Glimt fra Arbejdsmarken – Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Nationalmuseets Arbejdsmark 1967, 184–185.
73. Jakobsen, Kristian: Christen Købke i Pompeji. Fynske Minder 1965 [1966], 215–232.
74. Jensen, Jørgen: Bernsteinfunde und Bernsteinhandel der jüngeren Bronzezeit Dänemarks, eine Übersicht. Acta Archaeologica XXXVI 1965 [1966], 43–86.
75. – Arkæologi og kulturforskning. Historisk Tidsskrift, 12. rk. II, 1966, 1–30.
76. Jeppesen, Kristian: En gammelkretisk gåde, nogle bemærkninger om Faistoskivens arkæologiske placering. Kuml 1962 [1963], 157–190.
77. – Bild und Mythos an dem Parthenon, zur Ergänzung und Deutung der Kultbildaus schmückung, des Frieses, der Metopen und der Giebel. Acta Archaeologica XXXIV 1963 [1964], 1–96.
78. – A Hellenistic Fortress on the Island of Ikaros (Failaka) in the Persian

Gulf. VIIIe Congrès international d'archéologie classique, Paris 1963 [1965], 541–544.

Jeppesen, Kristian: se Strong, Donald.

79. Johansen, Flemming: Overs. o. da. udg. af R. M. Cook, *The Greeks till Alexander* (Grækerne før Aleksander), Kbh. 1963, 272 s.
80. – *Impasto italico og bucchero etrusco*. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 20, 1963, 25–40.
81. – *Et korinthisk fad af »Chimæra-maleren«*. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 21, 1964, 40–51 og 55.
82. – *En etruskisk dæmon*. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 23, 1966, 45–53.
83. – *Cinque figure fittile etrusche*. Studi Etruschi XXXIV (Firenze) 1966, 381–383.
84. – *Antichi ritratti di Caio Giulio Cesare nella scultura*. *Analecta Romana Instituti Danici* IV 1967, 7–68.
85. – *En etruskisk rytterstatue*. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 24, 1967, 63–78.
– : se Poulsen, Vagn.
86. Kapel, Holger: Fortegnelse over og summarisk beskrivelse af stenalderfund fra Qatar. *Kuml* 1964 [1965], 112–155.
87. Kjølson, Frits Hammer: *Capitain F. L. Norden og hans rejse til Ægypten 1737–38*, Kbh. 1965, 194 s.
88. Klindt-Jensen, Ole: *Influences italiennes et celtiques sur l'art scandinave*. VIIIe Congrès international d'archéologie classique, Paris 1963 [1965], 217–220.
89. Koefoed-Petersen, O.: *Deux portraits gréco-égyptiens de la Glyptothèque Ny-Carlsberg*. *Bulletin de la Société française d'Égyptologie* 44 (Paris) 1965, 9–12.
90. Koch, Mogens: *La courbure du stylobate du Parthénon*. *Acta Archaeologica* XXXIV 1963 [1964], 231.
91. Kongstad, J.: Overs. o. da. udg. af Elseviers *Encyclopedie van de Archeologie* (Munksgaards Arkæologi Leksikon), Odense 1967, 232 s.
92. Krarup, Per: *Homer, Blade af den nyere Forsknings Historie*, Kbh. 1964, 269 s.
93. – *L'iscrizione di Faustinus a Sperlonga*. *Analecta Romana Instituti Danici* III 1965, 73–84.
94. – *Ancora l'iscrizione di Faustinus a Sperlonga*. *Analecta Romana Instituti Danici* IV 1967, 89–92.
95. Krogh, Søren: *Thorsbjerghovedtøjet [del af heste-seletøj]*, *Kuml* 1966 [1967], 59–73.
96. Krustrup, Mogens: *Kirker og moskéer i Levanten*. Søndagsuniversitetet 45, Kbh. 1963, 104 s.
97. Licht, Kjeld de Fine: *Besøg paa Trajans Forum*. *Arkitekten* 66, 1964, 109–115.
98. – Anm. af W. L. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire, an Introductory Study*, 1965. *Journal of the Society of Architectural Historians* 25 (Philadelphia) 1966, 221–222.

99. Lillesø, Ebba Kerrn: Ægypten i oldtiden. Folkeuniversitetets bibliotek, kulturhistorie 4, Kbh. 1963, 96 s.
100. Lorenzen, Eivind: The Arsenal at Piraeus Designed by Philo and Reconstructed after His Description, Kbh. 1964, 44 s.
101. – Technological Studies in Ancient Metrology, Kbh. 1966, 137 s.
– : se Skriver, P. E.
102. Læssøe, Jørgen: People of Ancient Assyria, Their Inscriptions and Correspondence, London 1963, 169 s.
103. – IM 62.100: A Letter from Tell Shemshâra. Assyriological Studies XVI (Chicago) 1965, 189–196.
104. – Det første assyriske imperium, et aspekt. Københavns Universitets festskrift nov. 1966, 3–110.
105. – Ipiq-Adad II af Ešnunna, Lugal Kiši. Acta Orientalia XXIX 1966, 243–245.
106. – Babylon, Kbh. 1966, 172 s.
107. Martini, Wolfram: Drei etruskische Skarabäen. Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 1965, 72–75 og 103–105.
108. Meldgaard, Jørgen: Nationalmuseets Ekspedition til Persien. Nyt og Noter fra Kulturmuseerne 39–40, 1963, 2–3.
109. – , Mortensen, Peder, & Thrane, Henrik: Excavations at Tepe Guran, Luristan, Preliminary Report of the Danish Archaeological Expedition to Iran 1963. Acta Archaeologica XXXIV 1963 [1964], 97–133.
110. Michelsen, Vibeke: To korkåber fra Århus domkirke. Nationalmuseets Arbejdsmark 1967, 43–54.
111. Mortensen, Peder: Additional Remarks on the Chronology of Early Village Farming Communities in the Zagros Area. Sumer XX (Baghdad) 1964 [1966], 28–36.
112. – , & Flannery, Kent: En af verdens ældste landsbyer. Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, 85–96.
– : se Brinch Petersen, Erik.
– : se Buhl, Marie-Louise.
– : se Meldgaard, Jørgen.
113. Munksgaard, Elisabeth: Nye fund af guldbrakteater. Nationalmuseets Arbejdsmark 1963–1965 [1965], 19–24.
114. – New Bracteate Finds in Denmark. Acta Archaeologica XXXVI 1965 [1966], 240–248.
115. – Guldfundet fra Kitnæs Strand ved Jægerspris. Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, 5–20.
116. – A Gold Hoard from Kitnæs, Zealand, from the Early Germanic Iron Age. Acta Archaeologica XXXVII 1966 [1967], 53–66.
Munksgaards Arkæologi Leksikon: se Kongstad, J.
117. Møller-Christensen, Vilh., & Hughes, D. R.: An Early Case of Leprosy from Nubia. Man I (London) 1966, 242–243.
118. Mørkholm, Otto: Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, København, årsberetning 1961. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1962 [1963], 260–264.
119. – Some Cappadocian Problems. Numismatic Chronicle (London) 1962 [1963], 407–411.

120. Mørkholm, Otto: Studies in the Coinage of Antiochus IV of Syria. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-Filosofiske Meddelelser XL 3, 1963, 75 s.
121. – Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung von Aulock 10, Lykien, Berlin 1964, 12 tavler m. tekst.
122. – Seleucid Coins from Cilicia about 220–150 B.C. American Numismatic Society Museum Notes XI (New York) 1964 [1965], 53–62.
123. – The Accession of Antiochus IV of Syria. American Numismatic Society Museum Notes XI (New York) 1964 [1965], 63–76.
124. – The Classification of Lycian Coins Before Alexander the Great. Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte (München) 1964 [1965], 65–76.
125. – Zwei neue kleinasiatische Münzstätten. Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte (München) 1964 [1965], 77–78.
126. – Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung von Aulock 11, Pamphylien, Berlin 1965, 14 tavler m. tekst.
127. – De ældste græske møntportrætter. Numismatiske Meddelelser XXX (Sthlm.) 1965, 1–6.
128. – The Municipal Coinages with Portrait of Antiochus IV of Syria. Congresso internazionale di numismatica, Roma 1961, II, Roma 1965, 63–67.
129. – Gold aus dem Meer. Dona Numismatica Walter Hävernack zum 23. Januar 1965 dargebracht, Hamburg 1965, 255–259.
130. – Some Cappadocian Die-Links. Numismatic Chronicle (London) 1964 [1966], 21–25.
131. – A Greek Coin Hoard from Susiana. Acta Archaeologica XXXVI 1965 [1966], 127–156.
132. – Le monnayage de Séleucus IV à Nisibe. Revue Numismatique (Paris) 1965 [1966], 44–50.
133. – Antiochus IV of Syria. Classica et Mediaevalia, Dissertationes VIII, Kbh. 1966, 229 s.
134. – En ny seleukidemønt. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1967, 162–166.
135. – (udg.): A Survey of Numismatic Literature 1960–1965 I, Ancient Numismatics, Kbh. 1967, 237 s.
 - : se Balling, Jørgen.
 - : se Jacobsen, Anne.
136. Noack, Bent: Bethesda. Kirkens Verden V 1963, 16–23.
137. Nørbæk, Jens Fr.: Mosaikker i Milano [S. Aquilino-kapellet ved S. Lorenzo]. Kirkens Verden VIII 1966, 168–177.
138. Oldenburg, Evelyn: Fra Ægyptens grave – billede og virkelighed. Almanak, II, Aarhus 1964, 10–17.
139. Piggott, Stuart: A Romano-Celtic Bronze Head [Nationalmuseets Antiksamling no. 7036]. Antiquaries Journal XLIII (London) 1963, 116–118.
140. Poulsen, Vagn: Griechische Vasen und Bauten. Die blauen Bücher, Königstein im Taunus 1963, 116 s.

141. Poulsen, Vagn: Römische Bauten. Die blauen Bücher, Königstein im Taunus 1964, 100 s.
142. – Römische Bildwerke. Die blauen Bücher, Königstein im Taunus 1964, 100 s.
143. – Portrætter fra Marc Aurels Familiekreds. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 21, 1964, 1–24.
144. – Från grottorna till Rom. Levande konst genom tiderna I, Sthlm. 1965, 366 s.
145. – Et portræt af en romersk kejser. Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 1965, 64–71 og 100–103.
146. – En orientalsk Bronze. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 23, 1966, 1–13.
147. – Anm. af R. Calza, Scavi di Ostia V, 1, Ritratti greci e romani fino al 160 circa D.C., 1964. Gnomon XXXVIII (München) 1966, 83–87.
148. – Ny Carlsberg Glyptotek, Vejledning gennem Samlingerne, 12. udg., Kbh. 1966, 110 s.
149. – Ny Carlsberg Glyptothek, a Guide to the Collections, 11. udg., Kbh. 1966, 114 s.
150. – Ny Carlsberg Glyptothek, ein Führer durch die Sammlungen, Kbh. 1966, 119 s.
151. [– , Gjødesen, Mogens, & Johansen, Flemming:] Ny Carlsberg Glyptotek, Den etruskiske Samling, Kbh. 1966, 79 s.
152. – Den fangne Kejser og andre romerske Ansigter. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 24, 1967, 1–30.
– : se Hjortsø, Leo.
153. Riis, P. J.: Universitetets Institut for Klassisk og Nærorientalsk Arkæologi. Nyt og Noter fra Kulturmuseerne 39–40, Kbh. 1963, 1–2.
154. – Anm. af D. Baramki, Phoenicia and the Phoenicians 1961 og D. Harden, The Phoenicians 1962. Acta Orientalia XVII 1963, 159–164.
155. – L'activité de la Mission archéologique danoise sur la côte phénicienne en 1961. Annales Archéologiques de Syrie XIII (Damas) 1963, 211–215.
156. – Anm. af W. L. Brown, The Etruscan Lion 1960. Gnomon XXXV (München) 1963, 204–208.
157. – Anm. af D. von Bothmer & J. V. Noble, An Inquiry into the Forgery of the Etruscan Terracotta Warriors in the Metropolitan Museum of Art 1961. Gnomon XXXV (München) 1963, 711–714.
158. – Udvalgte latinske tekster for forhistorikere og andre arkæologistuderende. Kbh. 1963, 38 s.
159. – Greeks in Phoenicia. Archaeology XVII (New York) 1964, 206–207.
160. – Institut for klassisk og nærorientalsk arkæologi. Årbog for Københavns Universitet 1963–64 [1965], 269–270.
161. – Etruscan or Modern? On the Authenticity of Certain Terracottas in Danish Collections. Acta Archaeologica XXXV 1964 [1965], 81–93.
162. – Temple, Church and Mosque. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-Filosofiske Meddelelser XL 5, 1965, 50 s.
163. [– hos Barger, Thomas A.: Cylinder Seal from Saudi Arabia. Notits om

- fund af hellenistisk-rhodisk amphorahank i Thadj, Saudi Arabiens øst-provins]. *Archaeology XVIII* (New York) 1965, 231–232.
164. Riis, P. J.: Institut for klassisk og nærorientalsk arkæologi. Årbog for Københavns Universitet 1964–65 [1966], 207–208.
165. – L'activité de la Mission archéologique danoise sur la côte phénicienne en 1963. *Annales Archéologiques de Syrie XV*, 2 (Damas), 1965 [1966], 57–82.
166. – Tell Sukās. *Archiv für Orientforschung XXI* (Graz), 1966, 195.
167. – Institut for klassisk og nærorientalsk arkæologi. Årbog for Københavns Universitet 1965–66 [1967], 258–260.
168. – Anm. af D. Strong, *Catalogue of Carved Amber in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum 1966. Gnomon XXXIX* (München) 1967, 408–411.
169. – The Cult Image of Diana Nemorensis. *Acta Archaeologica XXXVII* 1966 [1967], 67–75.
170. – Art in Etruria and Latium during the First Half of the Fifth Century B.C. *Fondation Hardt, Entretiens sur l'Antiquité Classique XIII, Vandoeuvres-Genève 1966* [1967], 65–91.
171. Riising, Anne: Den ældre middelalder (284–o. 750). *Verdenshistorie I* under redaktion af Rudi Thomsen, Kbh. 1963, 175–220.
172. Rohde, H. P.: *Byzantinsk Kunst, Kbh. 1964*, 260 s.
173. Salomonsen, Per: Da kristendommen gik under jorden [de romerske katakomber]. *Kirkens Verden V* 1963, 41–49.
174. Salskov Roberts, Helle: Some Bronze Plaques with Repoussé Decoration in the Danish National Museum, an Investigation into an Early Etruscan Style of Decoration. *Acta Archaeologica XXXIV* 1963 [1964], 135–184.
175. – Vand er bedst. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1963–1965* [1965], 25–38.
176. – Oldtiden. *Anneberg-Samlingerne, Nykøbing Sjælland 1965*, 1–7.
177. – Overs. o. da. udg. af V. Gordon Childe, *What happened in History (Kulturernes historie)*, Kbh. 1965, 293 s.
178. – Overs. o. da. udg. af R. Flacelière, *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès (Dagligt liv i Grækenland på Perikles' tid)*, Kbh. 1967, 294 s.
– : se Buhl, Marie-Louise.
179. Sass, Else Kai: Thorvaldsens portrætbuster I–III, Kbh. 1963–1965, 548 + 418 + 293 s.
180. Schiøler, Th.: Øseværket – en gammel maskine, men hvor gammel? *Naturens Verden* 46, 1963, 209–219.
- 180a. S[kriver, P. E.], Bundgård, J. A., & Lorenzen, Eivind: Den antikke metrologi – Kunst eller teori – Hvem myrder hvad – og hvordan? *Arkitekten* 68, 1966, 391–400.
181. Skydsgaard, Jens Erik: [artikler om] Acker- und Gartenbau, Fischzucht, Hof, Landwirtschaft, Obst, Viehzucht, Weinbau. *Lexikon der Alten Welt, Zürich & Stuttgart 1965*, 12–15, 977, 1312–1313, 1672–1673, 2112–2113, 3227–3228, 3264–3265.
182. Slomann, Vilhelm: *Bicorporates, Studies in Revivals and Migrations of Art Motifs I–II*, Kbh. 1967, 261 + 42 s.

183. Steensberg, Axel: A Bronze Age Ard Type from Hama in Syria Intended for Rope Traction. *Berytus XV* (Kbh.) 1964, 111–139.
184. – A Classification of Ploughing Implements before c. 1000 A.D., a Functional Outline. The Second International Working Conference for Research on Ploughing Implements 29.–31. August 1966, Julita Manor, Sweden 1966, 18 s.
185. Strange, John: The Inheritance of Dan. *Studia Theologica XX* 1966 [1967], 120–139.
186. Sæve-Söderbergh, Torgny: Preliminary Report of the Scandinavian Joint Expedition, Archaeological Investigations between Faras and Gemai, November 1961–March 1962. *Kush XI* (London) 1963, 47–69.
187. – Preliminary Report of the Scandinavian Joint Expedition, Archaeological Investigations between Faras and Gemai, November 1962–March 1963. *Kush XII* (London) 1964, 19–39.
188. Strong, Donald, & Jeppesen, Kristian: Discoveries at Halicarnassus. *Acta Archaeologica XXXV* 1964 [1965], 195–203.
189. Strøm, Ingrid: Some Groups of Cycladic Vase-Painting from the Seventh Century B.C. *Acta Archaeologica XXXIII* 1962 [1963], 221–278.
190. – Grækenlands forhistoriske kulturer I, stenalder og tidlig bronzealder, Kbh. 1966, 209 s.
191. Tauber, Henrik: Copenhagen Radiocarbon Dates VI. *Radiocarbon 6* (New Haven) 1964, 215–225.
192. – Recent Development in C-14 Dating. Report of the VIth International Congress on Quaternary (INQUA), Warsaw 1961, I, Łódź 1965 [1966], 729–741.
193. – Copenhagen Radiocarbon Dates VII. *Radiocarbon 8* (New Haven), 1966, 213–234.
194. – Danske kulstof-14 dateringer af arkæologiske prøver II. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1966 [1967], 102–130.
195. Thomsen, Rudi: Oldtiden. Verdenshistorie I, under redaktion af Rudi Thomsen, Kbh. 1963, 1–174.
196. – Det augustæiske principat. Historiske billedhæfter for gymnasiet udgivet af Historielærereforeningen, Kbh. 1963, 135 s.
197. – Forelæsninger over Nærorientens historie til år 500 f. v. t., Århus 1966, 310 s.
198. Thorvildsen, Knud: Gravrøser på Umm an-Nar. *Kuml* 1962 [1963], 191–219.
199. Thrane, Henrik: Archaeological Investigations in Western Luristan, Preliminary Report of the Second Danish Archaeological Expedition to Iran. *Acta Archaeologica XXXV* 1964 [1965], 153–169.
200. [– :] Ekspeditioner til Luristan. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1963–1965 [1965], 141–142.
201. – Nationalmuseets Ekspedition til Persien. *Nyt og Noter fra Kulturmuseerne* 48, 1965, 1–2.
202. – Nye arkæologiske publikationsformer. *Kuml* 1966 [1967], 135–145.
203. – Fornemme fund fra en jernaldergrav i Uggerløse [romerske bronzer og glas]. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1967, 67–80.

- : se Meldgaard, Jørgen.
204. Varming, Jens Christian: *Fontane romane, studi quattro antiche vasche da fontana monolitiche*. *Analecta Romana Instituti Danici* III 1965, 85–143.
205. Voss, Olfert: *Dokumentationsproblemer indenfor arkæologien*. *Kuml* 1966 [1967], 97–134.
206. Wanscher, Ole: *Møbelkunsten, typer og interiører fra fem årtusinder*, 2. udg., Kbh. 1966, 416 s.
207. – *Møbelkunsten*, Sthlm. 1967, 420 s.
208. – *The Art of Furniture*, London & New York 1967, 420 s.
209. Weitemeyer, Mogens: *Anm. af W. F. Leemans, Foreign Trade in the Old Babylonian Period as Revealed by Texts from Southern Mesopotamia 1960*. *Acta Orientalia* XXVIII 1964, 205–213.
- : se Boisen, Mogens.
- Wätjen, W. & I. B.: se Baumann, Henrik R.
210. Ørsnes, Mogens: *The Weapon Find in Ejsbøl Mose at Haderslev, Preliminary Report* [heri også romerske sværd, det ene med indskrift]. *Acta Archaeologica* XXXIV 1963 [1964], 232–247.
211. – *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder*. *Nationalmuseets Skrifter, arkæologisk-historisk række XI*, Kbh. 1966, 314 s.

Stud. mag. Suzanne Egelund har bistået ved registreringen. Enkelte henvisninger skylder jeg overinspektør, dr. phil. Otto Mørkholm og museumsinspektør, mag. art. Flemming Johansen. Alle tre beder jeg modtage min tak.

Anmeldelser

Dansk historisk Bibliografi 1913–1942. Udgivet af Den danske historiske Forening ved HENRY BRUUN. I: Indledning, politisk Historie samt Stats- og Kulturforhold til og med Erhvervsliv. Nr. 1–11830. – II: Stats- og Kulturforhold fra Aandsliv og ud. Nr. 11831–20819. København, Rosenkilde og Bagger, 1966–67. XVI, 641; XI, 472 s. 50,65 kr. pr. bind.

Ingen der gennem den sidste halvanden menneskealder har arbejdet med dansk eller nordisk historie er kommet uden om at benytte vort bibliografiske standardværk, nr. 2 i Bruuns bibliografi: 'Erichsen, B. og Alfr. Krarup: Dansk historisk Bibliografi. Systematisk Fortegnelse over Bidrag til Danmarks Historie til Udgangen af 1912 (i Tilslutning til Bibliotheca Danica)', 1–3, der som i titlen angivet omfatter litteratur vedrørende Danmarks historie til og med 1912 med undtagelse af de selvstændigt trykte værker fra før 1831, som er optaget i Bibliotheca Danica. Førsteudgaven kom 1917–1927 og findes i antikvarboghandlerkatalogerne betegnet som den gode udgave, hvilket går på papirkvaliteten og ikke bør tilsløre den kendsgerning, at det fotografiske optryk fra 1929 er det bedste, da der heri er indføjet forskellige supplerende oplysninger. Bind 2 er øget med nye tilføjelser til bind 1 og til registrene, bind 3 med personalhistorien er øget i indledningen med 4 sider, hvor der oplyses om senere indtrufne dødsfald – dr. Bruun opgør indledningen til 'IV S.' (ligesom i førsteudgaven) i stedet for rigtigt 'VIII S.' – og i alle bindene er indføjet bogstavtegn ud for de ikke helt få steder i bibliografien, hvortil der er rettelser og tilføjelser at finde bagest i bind 2 og 3.

Året 1912 har længe været skellet i dansk historisk bibliografi. For årene 1913–1940 har der ganske vist i eller i forbindelse med Historisk Tidsskrift været trykt årlige fortegnelser over den historiske litteratur, og for årene 1941 til 1947 har der været udsendt årlige dupliserede bibliografier på kartotekskort, men det har unægtelig været både ubekvemt og særdeles tidsrøvende at arbejde med alle disse hæfter og kort, og da tilmed årsbibliografierne, navnlig de ældre årgange, ikke var så fuldstændige som ønskeligt var, har en samlet og fra grunden redigeret fortsættelse af Erichsen og Krarup (herefter citeret EK) været et stort savn. Til en begyndelse udgav Den danske historiske Forening ved nu-

værende overarkivar dr. phil. Henry Bruun i 1956 'Dansk historisk Bibliografi 1943-1947' (oprindelig tænkt efterfulgt af en række femårsbibliografier), og i 1966 forelå så omsider første bind af Dansk historisk Bibliografi 1913-1942. Når denne er afsluttet vil den i eet samlet system omfatte ialt seks bind med henved 52.000 bibliografiske numre, sammen med bibliografien 1943-1947 (omfattende 9343 numre) et aldeles imponerende værk, efter Ehrencron-Müllers forfatterlexicon århundredets hidtil største danske bibliografiske arbejde udført af enkeltmand.

Ved sammenligning med EK.s ca. 36.000 numre kunne man umiddelbart føle sig fristet til at drage slutninger om en intensivering af forskningsaktiviteten i perioden 1913-1942, men til sådanne sammenligninger er de to bibliografier lidet egnede. Hvor meget man end vil betegne dr. Bruuns bibliografi som fortsættelsen af EK, må det ved benyttelsen holdes klart, at der er ikke uvæsentlige forskelle i anlæg og indhold. EK er blevet til efter en temmelig kraftig selektion ud fra et skøn om kvalitet, udgiverne har vraget »hvad vi efter Formen fandt for populært eller efter Indholdet for ubetydeligt« (bd. 3 s. II) og bevidst skåret ned på udvalget af gennemgåede tidsskrifter, mens dr. Bruun på sin side med fuldt overlæg er gået mere mekanisk til værks og har optaget forholdsvis mere litteratur, navnlig inden for kulturhistorien, også selv om den pågældende litteratur ikke kan siges at lægge noget til den historiske viden. Dr. Bruun har derved i praksis fundet en løsning på den meget vanskelige opgave det er at skulle vælge skønsomt på samtlige danske historikers vegne, men medtager som følge heraf litteratur som EK i henhold til den citerede formel ville have holdt ude.

EK.s fortrin består i relevans og håndterligt omfang, dens svaghed i utilstrækkeligt motiverede udeladelser, uheldige fordi historisk viden af en vis værdi dermed er nær ved at gå tabt. Af tidsskrifter er f. eks. 'Magazin for Kunstnere og Haandværkere' ikke gennemgået, og således 'Ursin, Georg Frederik: Reise i Provindserne foretagen i Sommeren 1833' udeladt, hvilket er beklageligt, både principielt og fordi skildringen rummer iagttagelser af tekniske og industrielle forhold, som man formodentlig vanskeligt finder beskrevet andetsteds. 'Tidsskrift for Havevæsen' er gennemgået, men f. eks. 'Fahle, Niels: Fra et Besøg hos Hr. Handeltgartner Løwe (T. f. Havevæsen XII, 1878. 153-62)' gået forbi, hvoraf følger det paradoksale, at redaktionen af Dansk Biografisk Leksikon (2. udg. XV s. 98) har valgt at medtage en person, som EK vistnok ud fra et væsentlighedskriterium ikke har fundet værdig til optagelse. Når man til sammenligning ser, at EK har optaget en nekrolog over haveinspektør Rudolph Rothe i samme tidsskriftsårgang og ligeledes f. eks. en nekrolog over gartner Frantz Vilhelm Wendt på mindre end en side i 'Ugeskr. f. Landmænd' får man indtryk af en vis vilkårlighed, men det bør ikke overses at denne til dels er villet, da EK bevidst har

indrømmet specielt nekrologerne en stor plads i forhold til anden litteratur. Går man rettelserne og tilføjelserne igennem, vil man opdage at tidsskriftlitteraturen i det hele må være gået temmelig løseligt igennem. Der er forbavsende mange tillæg af artikler fra selv hovedtidsskrifter, som man skulle have forventet udtømt ved første gennemgang, og der er utvivlsomt stadig uheldige lakuner. F. eks. er udgaven af den kendte Frederiksborgrektor Bendt Bendtsens studiedagbøger i 'Vor Ungdom', 1892, uden påviselig grund forbigået. Bjørn Kornerup har to gange biograferet ham, men ikke haft nogen rimelig mulighed for at kunne trække på udgaven, fordi han med fuld ret måtte gå ud fra, at EK ville have taget en sådan udgave med. Sammenligner man endvidere EK med de løbende litteraturfortegnelser for årene 1875–1912 i Historisk Tidsskrift 4. R. V–8. R. V, vil det snart ses, at disse med fordel kan benyttes af den der ønsker at gå tættere ind på litteraturen end EK har valgt at gøre det. Det gælder først og fremmest den udenlandske litteratur, hvis indhold af endog beskedne danica ofte er noteret, særlig fyldigt for årene 1875–95 hvor den står særskilt fortegnet, men det karakteriserer dog også disse fortræffelige løbende oversigter, at f. eks. de hos EK efterlyste dagbogsoptegnelser af Bendt Bendtsen faktisk kan findes her (6. R. IV, 451). EK er stort set en udmærket bibliografi, men ikke gennempålidelig og iøvrigt en bibliografi med de mangler der er forbundet med en skønmæssig selektion.

Anderledes med dr. Bruuns bibliografi, hvis rammer som allerede antydet er betydeligt udvidet i forhold til EK. Udvidelsen har flere fronter. For det første optager Bruun forefundne fejlverspringelser i EK, altså også i et beskedent omfang litteratur fra før 1913 (f. eks. 221, 1328, 3039, 15609). For det andet er de geografiske rammer udvidet til at omfatte tropekolonierne og Grønland, hvorom afsnit vil være at finde i det kommende bind 3. For det tredje er den øget sagligt med et stort afsnit om 'Arkæologi' (omfattende ca. 800 numre), for det fjerde går den længere med hensyn til opløsning af samleværker (f. eks. anføres de enkelte afsnit af 1347 'Schultz Danmarkshistorie' hver på deres plads i systematikken), og for det femte er selektionen som nævnt særdeles omfattende, ja man har vist lov til at sige, at dr. Bruun med nogle enkelte nævnte udeladelser – principielt af fagforeningsblade og ugeblade af underholdende karakter, i nogen grad af samtidig politisk polemik – har tilstræbt noget nær fuldstændighed inden for de geografisk og sagligt afstukne grænser. Der må dog tages et lille forbehold her, for dr. Bruun oplyser i indledningen ikke nærmere om de almindelige principper for selektionen, et savn når de vitterligt afviger fra de for EK anvendte, men orienterer man sig blot løseligt i bibliografien, mærkes at den litteraturmæssigt går både dybt og bredt. Ikke alene anføres bøger, småtryk og i et vist omfang særtryk, men også dupliserede og

maskinskrevne afhandlinger er taget med (f.eks. 1522, 3262, 9773, 12005) samt talrige utrykte tyske disputatser (f.eks. 1482, 2083, 3390, 3576, 9845, 15640). Desuden er indholdet af et utal af festskrifter, jubilæumsskrifter, foreningsskrifter, artikel- og essaysamlinger analyseret foruden uendelige rækker af periodica. Tidsskrifter, årsmeddelelser, foreningsblade, almanakker, julehæfter osv., så at sige alt er tappet for litteratur, fra 'The American Historical Review' til 'Fjerkræavls- og Binærings-Tidende', 'Den unge Gartner', 'Militærlægen', 'Maskinhandleren', 'Fiskerens Lommebog', 'Kultorvets Nyheder' og 'Jul ved Mariagerfjord'. Man kan hos Bruun efter behag indstille skalaen på 15760 'Lærdømmens højtidsklange' eller 13785 'Bragesangernes Færden og Festligheder i længst forsvundne Dage'. Den prosaisk indstillede vil kunne føle en stille glæde over nøgternheden i 7759 'Nogle Bemærkninger om Kirsebærdyrkning og Fugleplagen' eller evt. ærgre sig over 5063 'Muldvarpens Fremtrængen i Skodborg og Vandfuld Herreder'. Den sentimentale kan knuse en tåre over 6519 'Da den sidste Vaabenbroder gik bort' eller stemmes til vemod over 6283 'Gardehusarernes gamle Hjem i Kjøbenhavn'. Har man almeninteresser kan man jo adspire sig med 19961 'Frederiksen, Svend: Om Vejr og Vind' (Danmark, ill. Almanak, XXVII, 1922, tr. 1921. 47–49, *illustreret*) – men højere materier kan sandelig også dyrkes, f.eks. ved studium af 43 'Historien som Livsmagt', 5100 'Den danske Gemytlighed som etisk Værdi' eller 12679 'Englenes Oprindelse'. I tilgift finder man appetitvækkere som 5533 'Dør det jydskes Bondesprog?', 14874 'Hvad fik Per Degn, og var han tilfreds?', 19555 'Hvem var An Dyndbo?' og 20435 'Et Dueslag i Helsingør 1663', sidstnævnte yderst spændende placeret i afsnittet for 'Moral og Humanitet'. Såmænd også 18906 'Lidt fra de fordums Tider' (meget lidt: 'Sund Sans XVIII, 1931. 9–10'); der er kort sagt noget for enhver, selv for persillekræmmere, se 7858.

Af den rent ud forbløffende emnerigdom og af bibliografiens omfang turde fremgå, at ikke megen dansk historisk litteratur kan være gået forbi. En ubetydelig anke er, at det er overset at 2395 også foreligger i dansk oversættelse, en lige så tilfældig men noget vægtigere indvending, at der ikke ved 3616 'Høgsbro, Sofus: Brevveksling og Dagbøger', 1–2, eller under tidshistorien omkring 1894 gøres opmærksom på at 'Sofus Høgsbros Dagbog 1894. Ved Hans Lund' (savnet ved den samlede udgivelse 1924–25, men senere fundet) er trykt i 'Dansk Udsyn, VI, 1926. 64–82'. Absolut uheldigt er, at 'Dansk Tidsskrift Index' 1915 ff ikke er kommet med på linie med 11992–93 'Dansk Bogfortegnelse' og 12004 'Danske blandede Tidsskrifter 1855–1912'; det må skyldes en forglemmelse. Derimod er det vistnok en bevidst udeladelse, når festskrifter rettet til personer ikke anføres som bøger, med mindre særlige omstændigheder foreligger. Det fremgår af bibliografien 1943–47, hvori

man nok finder de enkelte festskriftafhandlinger, men ikke helheder som f.eks. 'Smaaudier tilegnet Christian Axel Jensen', 'Festskrift til Erik Arup' og 'Til Knud Fabricius' fortegnet. Det kan vel forsvares, men da festskrifter som bekendt kan være forsynet med portræt og hyldestadresse (således 'Til Knud Fabricius') og iøvrigt ofte indeholder elevarbejder, vil anmelderen stemme for at de alle uden smålig skelnen tages med under festskriftmodtagernes biografi. Det må endnu kunne nås med f.eks. festskrifterne til Edv. Holm, Steenstrup, Erslev og Aage Friis.

Til forskel fra EK foreligger med Bruun en registrering af dansk historieskrivning i alle dens afskygninger i et givet tidsrum. Men mere endnu. Ligesom de gamle årsbibliografier har Bruun optaget en del udenlandsk litteratur, både kildeserier og behandlinger, af interesse for Danmarks historie. Meget illustrerende anføres i årsbibliografiene for 1884 og fremefter 'Historical Manuscripts Commission. Calendar of the Manuscripts of the marquis of Salisbury', I ff (Historisk Tidsskrift 5. R. VI, 200 osv.). Værket er ikke medtaget i EK, men dukker atter op hos Bruun (2421: vols. XIII–XVIII). Det beror selvfølgelig på et skøn, hvor langt man skal gå. Dr. Bruun er i nogle tilfælde gået ret langt ved f.eks. at medtage 2466 'Wedgwood, C. V.: The thirty years war' og 3239 'Chronik der Stadt Ratzeburg' (heri s. 59, 66–67, 81 omtale af nogle danske kongebesøg), og det vil være ufrugtbart at gå i rette hermed. Vigtige standardpublikationer som 2403 'Calendar of state papers, foreign series' vil den interesserede vel ganske vist før eller siden finde frem til ad anden vej, men det kan have sin betydning, at de findes på et tidligt stadium af undersøgelsen, og værker som f.eks. de preussiske, østrigske og franske aktpublikationer vedrørende udenrigspolitikken i 1860'erne og 70'erne lader sig jo under alle omstændigheder dårligt undvære i en dansk historisk bibliografi. Hvad den mindre kendte eller måske mindre betydelige litteratur angår, er der en ikke ringe risiko for at den vil forblive uudnyttet, hvor den burde udnyttes, hvis ikke den anføres i bibliografisk sammenhæng, f.eks. 3250 om 'Henry Wheaton, 1785–1848. [Heri S. 79–134: Chargé d'affaires in Denmark. 1827–35]' eller 10288 'Seeleute, die 1802–1847 auf See verstorben sind' (heriblandt adskillige danskfødte søfolk). Reversen er den ujævnhed der uvægerligt kommer til at præge bibliografiens udvalg af udenlandsk litteratur, fordi det er vanskeligt at vælge konsekvent og fordi ingen nok så kyndig bibliograf har mulighed for at beherske den eller i påkommende tilfælde vide hvilke titler der er relevante. Men hellere denne uundgåelige ujævnhed og så chancen for at relevant litteratur, som enhver anden end dr. Bruun nemt ville kunne overse, spilles i hænderne på den rette. Man tager gerne til efterretning, at Bruun også på dette punkt giver mere end forgængerer.

For at kunne vurdere bibliografien som arbejdsredskab må variatio-

nerne i udvalget imidlertid bedømmes. Skævheder af mere generel art kan vist ikke påpeges, med mindre man hertil vil regne sådanne som skyldes varierende repræsentation af bibliografiske kilder. Der er f.eks. næppe tvivl om, at alle vedkommende trykte og utrykte tyske disputatser er kommet med, mens man vistnok ikke finder nogen utrykte amerikanske optaget. Grunden er formentlig den, at dr. Bruun har hjulpet sig med 'Fritz Meyen: Die nordeuropäischen Länder im Spiegel der deutschen Universitätsschriften 1885–1957. Eine Bibliographie (Bonner Beiträge zur Bibliotheks- und Bücherkunde IV), Bonn 1958, tr. 1959', hvorimod 'Warren F. Kuehl: Dissertations completed in history departments of United States and Canadian universities 1873–1960, [Lexington] 1965', har foreligget tilgængelig for sent til at de fire-fem disputatser, der her kan være tale om, har kunnet finde optagelse. Det giver en lille skævhed, men betyder selvsagt ikke stort. Dr. Bruun har i det hele garderet sig så vidt muligt ved at støtte sig til Det kgl. Biblioteks samlinger af danica, ved ihærdigt at følge sporene fra anmeldelser i tidsskrifter og ved gennemgang af udenlandske bibliografier. Stiles der mod dækningsgraden 'Ratzeburg' vil der med tiden kunne gøres en del tillæg – dr. Bruun anmoder om at få oplysninger om evt. mangler sendt til adr. Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, København K – men anmelderen har kun fundet et beskedent antal. Da de imidlertid kan tænkes at røbe lidt om karakteren af den litteratur, som bibliografiens mere fordringsfulde benyttelse må lede videre efter andetsteds, skal supplementslisten, særdeles usystematisk tilvejebragt, meddeles her:

'Nelson, Axel: Peder Swarts gesvar 1558. Ett bidrag till kändedomen om 1500-talets svenska politiska litteratur (Uppsala universitetsbiblioteks minnesskrift 1621–1921 (= Acta bibliothecae r. universitatis Upsalensis I), Upps. 1921. 139–66). [Polemik mod Den danske Rimkrønike i 1555-udg.]' savnes placeret o. 1257 (jfr. EK I 380–81), og 'The Warrender papers. Ed. by Annie I. Cameron and Robert S. Rait. I. Edinburgh 1931. XI, 296 S. II. Edinburgh 1932. XI, 465 S., Reg. (Publications of the Scottish History Society, Third series. XVIII–XIX) [Heri en del diplomatiske aktstykker vedrørende forholdet mellem Skotland og Danmark 1543–1598]' kunne stå o. 2351. – I 2481 er medtaget litteratur om Charles Morgans expedition til Tyskland, omtrent samme sted burde vel være anført 'Bengtsson, Frans G.: Robert Monro (Samme Forf.s Litteratörer och militärer, Sth. 1929. 185–214)'. – O. 2780 kunne være anført 'Historical Manuscripts Commission. Report on the manuscripts of his Grace the Duke of Portland IX. London 1923. X, 434 S., Reg. [S. 167–288: 'Letters from Copenhagen' dvs. breve fra engelske udsendinge i København 1704–14]'. – 'Sprinchorn, Carl K. S.: John Norcross. Svensk kapare, europeisk äventyrare, dansk statsfånge. Sth. 1920. 152 S., 1 Tvl.' hører hjemme o. 2890 (jfr. bibliografien 1943–47

520–21), og ‘Gustav III:s och Lovisa Ulrikas brevväxling. Utg. av Henrik Schück. I–II. Sth. 1919. XVIII, 306, 564 S. [Heri bl.a. I S. 218–41 Breve vedrørende Prins Gustavs Besøg i Danmark 1770]’ kunne stå o. 2948. – ‘The bombardment of Copenhagen 1807. Journal of surgeon Charles Chambers of H.M. Fireship Prometheus (Publications of the Navy Records Society LXIII (= The Naval Miscellany III), London 1923. 365–466)’ mangler o. 3040. – ‘Paget, Lady Walburga: Embassies of other days and further recollections. I–II. London 1923. VII, 584 S., 16 Tvl., Reg. [I S. 135–203 om forhold i Danmark 1860–66, bl.a. om Prinsesse Alexandra og Prins Georg; jfr. samme Forf.s Scenes and memories, London 1912 (optr. 1913). S. 80–124]’ kunne være placeret o. 3620, mens ‘Macdonell, Lady [Anne]: Reminiscences of diplomatic life. London 1913. XI, 292 S., 16 Ill., Reg. [S. 199–222: ‘Copenhagen 1888–92]’ savnes o. 4144. – ‘Dekker, F.: Voortrekkers van Oud Nederland. I. Haag 1938. III, 404 S., 176 Ill., Reg. [S. 144–90: ‘De Nederlanders in Denemarken en Noorwegen]’ kunne være anført o. 5164. – ‘Lammert, Friedrich: Briefe der Königin Dorothea von Dänemark an die Grafen von Schwarzburg 1560–1571. Vom Salzwerk zu Kolding (Mitteilungen des Vereins für deutsche Geschichts- und Altertumskunde in Sondershausen VI, 1931. 3–7†)’ mangler o. 8157 (evt. med henvisning fra o. 2358). – ‘Schück, Henrik: Från Linnés tid. Petter Forsskål. Sth. 1923. 491 S.’ skildrer Niebuhrs expedition og skulle altså stå side om side med 12720 Carl Christensens bog om Forsskål. – ‘Fiskaa, Haakon: Skrevne og trykte nyhetsblad. Katalog over blad fra og om Norge, dessuten over trykte blad fra andre land i universitetsbiblioteket i Oslo. Oslo 1934. 150 S., Reg.’ fortegner også nyhedsblade om danske forhold, bl.a. flere som ikke forekommer i Bibliotheca Danica, men findes ikke under ‘Pressehistorie’ (13329 ff) eller evt. ‘Bibliografi’ (11981 ff).

I valg af ordningsprincipper har dr. Bruun været konservativ, forsåvidt som han i hovedsagen har fulgt den i EK anvendte systematik. Dette system har det klare fortrin at være udformet med henblik på danske forhold, det er afpasset efter dansk historieskrivnings krav og udarbejdet i en vis overensstemmelse med Bibliotheca Danica-traditionen, men det har rigtignok også sine svagheder og indbyder mange steder til modernisering. Almindelig bibliografi er gemt ned under ‘Litterærhistorie’ – i bibliografien 1943–47 endog uden særskilt overskrift – i stedet for efter international praksis at være placeret forrest i forbindelse med historisk bibliografi (misvisende i EK og Bruun blot kaldt ‘Bibliografi’) og tilsvarende er ‘Biblioteker’ og ‘Museer’ sat ned under ‘Videnskabelige Institutioner’, milevidt fra ‘Arkivvæsen’ der i hvert fald af nogle opfattes som beslægtet med disse. Almindelig Danmarkshistorie skal fortsat søges

under den uklart formulerede overskrift 'Danmarks Historie i Alm. eller større Tidsrum 1014–1830' i underafsnittet 'Bearbejdelser efter o. 1600', og dette afsnit rummer stadig et vel broget indhold, mens 'Sæder, Skikke, Leve- og Tænkesæt', i Troels-Lunds fædreland en omfangsrig gruppe, ikke altid heldigt krydser andre hovedgrupper, smlgn. f. eks. II s. 1 'Aandslivet' med noget så lumsk som II s. 421 'Almuens Aandskultur' og I s. 317 'Retsvæsen' med II s. 406 'Retstilstanden' (med en helt vidunderlig selvfølgelighed sidestillet gruppen for 'Sygdommene og deres Bekæmpelse' under fællesoverskriften 'Farerne for Liv og Ejendom og Foranstaltningerne derimod!'). Omvendt lader visse emner sig vanskeligt indpasse i det bestående system. Fortegnelser over fremmede landes gesandter i Danmark må man give sig tid til at finde under (dansk) 'Centralstyrelse' og en foreteelse som danskes rejser i udlandet er af svar nød blevet fordelt på diverse grupper, 15934 'Danske Palæstinafarere i det 16. og 17. Aarhundrede' f.eks. under 'Danske Studerende ved fremmede Universiteter', hvad der er for snæver en placering, 12533 'Danskes rejser i Sverige' under 'Litteraturhistorie. Enkelte Emner', i det givne tilfælde vel ikke uforvarligt, men dog en nødløsning.

Men bortset fra en ændring af den topografiske gruppering (se indl. til bibliografien 1943–47), en del flere undergrupper og nogle påkrævede hovedgruppeudvidelser (f.eks. i det kommende bind 3 et afsnit om 'Danske i Udlandet' dvs. danske udvandrere) har dr. Bruun altså taget det standpunkt ikke at reformere. Uanset de indvendinger der kan fremføres herimod må det nok trods alt i princippet anerkendes som et rigtigt valg. Den praktiske betydning af, at benytteren nu stort set kan nøjes med at indrette sig på eet system, gå fra EK til Bruun eller fra Bruun til EK uden at skulle omstille sig, opvejer i al fald på kortere sigt de fordele der kunne være opnået ved forandringer af grundstrukturen. Men en vis præcisering og evt. udvidelser af overskrifter og et gennemført system af krydshenvisninger mellem beslægtede grupper og hvor der er eklatante afvigelser fra andre gængse bibliografiske systemer er blandt de ønsker man med rimelighed kan rette til den fremtidige fortsætter af EK.s og Bruuns bibliografier.

Som ved al bibliografibenyttelse er nogen forberedelse nødvendig, hvis man vil have udbytte af Bruun. Det tilrådes, at man før benyttelsen giver sig tid til at tage bestik af systemet, ikke alene ved gennem indholdsfortegnelsen at skaffe sig kendskab til dets forgreninger, men også ved at erhverve sig en fornemmelse af de mere eller mindre åbenlyse love det er underkastet. Man kommer f.eks. ikke uden om at orientere sig i, hvad der sagligt hører under de store kronologiske afsnit 'Kilder til og Bearbejdelser af Danmarks Historie før 1014', '. . . 1014–1830', og 'Danmarks Historie 1831–1942', nemlig politiske og krigsmæssige begivenheder (herunder i et vist omfang lokale begivenheder, f.eks. 2596 'Alsiske

Minder om Svensker- og Polaktiden'), litteratur om enkelte konger og dronninger (herunder litteratur om disse før tronbestigelsen, portrætter, intime skildringer m.v.), statsmænd, helte og statsforbrydere skildret i deres sammenhæng med begivenhederne (således i bibliografien 1943–47 535 'Greverne Struensees og Brandts Dom og Henrettelse', men under biografi 8982 litteratur om sammes højest private skeletter), desuden samtidige politiske indlæg og vurderinger, kildepublikationer af alm. politisk eller krigshistorisk interesse, rejser gennem landet, udenlandsk litteratur som berører Danmarks ydre og indre historie (herunder udenlandske diplomatmemoirer), samt enkelte særlige forhold og spørgsmål som naturligt hører hjemme her, f.eks. 3063 ff 'Spaniolerne' (afsnittet ikke anført i indholdsfortegnelsen) og 4427 ff 'Genforeningen'.

For de afsnits vedkommende, hvor underafsnit ikke er markeret ved overskrifter, må man gøre sig ulejligheden med at finde ud af, hvilke kriterier de implicit er disponeret efter. Det være sig *saglige* (rækkefølgen fra det almene til det specielle og/eller alfabetisk efter særemne, bibliografier altid før tekster og behandlinger), *historisk-kronologiske* (som i afsnittet om 'Forbrydelser' og i de nysnævnte afsnit med perioder af Danmarkshistorien, hvori f.eks. litteratur om begivenheder gennem flere år er placeret under første begivenhedsår – Sofus Høgsbros brevveksling og dagbøger 1858–1901 således under 1858 – mens iøvrigt afsnittene med de enkelte kongers regeringsperioder indrammes af litteraturen om kongen og dronningen, efter ceremoniellet henholdsvis forrest og til sidst), *kronologiske efter trykår* (således f.eks. litteratur af samme forfatter om samme emne), *alfabetiske efter forfatter* (således i afsnittet med enkelte biografier når flere har skrevet om samme person), *topografiske* (oftest rækkefølgen: landet som helhed – København – Sjælland med omliggende øer og Samsø – Bornholm – Lolland og Falster – Fyn – Jylland – tidligere danske provinser – kolonier – evt. udlandet; men alfabetisk efter lokaliteter f.eks. 8499 ff 'Enkelte Steders Haandværk, Industri og Lav i Alm.') – eller kombinationer heraf. Er disse og andre lignende sorteringsprocesser erkendt, kan man med nogenlunde sikkerhed finde det relevante sted inden for et afsnit i EK og Bruun eller f.eks. sikre sig, at et veldefineret emne ikke er behandlet tidligere i litteraturen.

Dertil kommer imidlertid problemet med at erkende hvad man kunne kalde de hemmelige frimurerregler, hvorefter en bibliografhjerne tildeleer eet sted i systemet forrang frem for et andet. En bog eller artikel hører langtfra altid entydigt hjemme et bestemt sted og kun dér; bibliografen må ofte træffe et valg mellem forskellige muligheder og derfor lave sin egen rangforordning. Når f.eks. i EK II 2037 'To Breve fra Luxdorph angaaende Holbergs Køb af Tersløsegaard' står placeret under topografi: Tersløsegaard, ikke under biografi: Luxdorph eller Holberg (heller ikke med henvisninger herfra) og når f.eks. i bibliografien 1943–

47 4472 'Barndomsminder fra Orø. Af Christian Poulsens Erindringer' findes under topografi: Orø, ikke under biografi: Christian Poulsen, og 4637 'Jomfruen, der slog sine Forældre, og andre af Paludan-Müllers Barndomsminder fra Kerteminde' tilsvarende står under: Kerteminde, ikke: Paludan-Müller, kan heraf udledes en umiskendelig tendens til at foretrække topografisk frem for biografisk placering, et forhold det selvfølgelig er nyttigt at gøre sig bekendt med.

Videre må man f. eks. vide, at topografi i EK.s og Bruuns forstand omfatter dels lokaliteterne i forholdsvis bred almindelighed, herunder disses alm. økonomiske og samfundsmæssige tilstande, dels lokaliteters lokaliteter som bygninger m. v., dels groft sagt sådanne emner som knytter sig hertil uden at falde ind under bibliografiens enkelte saggrupper. Indgår topografi forbindelse med et sagforhold, anføres litteraturen som regel under dette, f. eks. under 'Enkelte Steders Landbrug og Landboforhold', 'Enkelte Steders Handelsforhold', 'Kroer', 'Enkelte Stifters Kirkehistorie', og 'Stedsagn'. Eller konkret: bibliografien 1943-47 3536 'Hirschholm. Hofliv i Sommeren 1771' er placeret under 'Hofliv' ikke under Hørsholms topografi, 3964 'En Mordsag fra Dall' står under 'Retstilstanden' ikke under topografi: Dall. En ny gruppe er, hvad dr. Bruun med Hans Jensen kalder 'Politisk Lokalhistorie' dvs. valgkredsens historie, ligeledes en saggruppe som trækker litteratur fra topografien; i EK skal dette emne søges under tidshistorien. Men ikke alle saggrupper har en fortrinsstilling. Sønderjylland er en stat i staten, som trækker næsten alt vedrørende til, og visse saggrupper som f. eks. 'Folketal; Ind- og Udvandring' er nok tillagt prioritet over topografifafsnittet, men dette udelukker ikke ganske, at litteratur om enkelte lokaliteters befolkningsforhold kan findes i det topografiske afsnit. Og så må den befolkningshistorisk interesserede benytte tillige have færtten af, at brugbar litteratur også kan findes f. eks. under 'Kirkehistorie': 'Sekte og fremmede Trossamfund' og under 'Sæder, Skikke, Leve- og Tænkesæt': 'Vandrefolk', og yderligere kunne gætte at f. eks. en større litteratur om tysk indvandring til Jylland står fortegnet under 'Hede- og Klitbeplantning i Almindelighed og gennem Tiderne' (o. 8050-70). Man mærke sig hvad dr. Bruun siger i indledningen: »Uden et vist Maal af Selvtænkning og Fantasi kan fuldt Udbytte af Bibliografien ikke forventes.«

Det er for meget sagt, at man i denne udtalelse kunne ombytte »vist« og »fuldt«, men sandt er, at det kræver et anseligt mål ikke alene af omtanke og fantasi, men også af ihærdighed og viden at udtømme bibliografien for et emne i dets forskellige aspekter. Det hænger i nogen grad sammen med, at EK-systemet er så tæt forgrenet, naturligvis også med de store vanskeligheder der nødvendigvis er forbundet med at organisere en kæmpemasse på ca. 52.000 litteraturenheder, ca. 45 % mere

end hvad der omfattedes af EK, noget nær grænsen for hvad en retrospektiv bibliografi som den foreliggende kan bære. En måde at hjælpe benytteren på er at indarbejde et rigeligt antal krydshenvisninger. Det har gennem årene utvivlsomt været til adskillig gene, at krydshenvisningerne i EK er meget få – i nogle tilfælde anføres litteraturen dog i stedet to gange, henholdsvis i I–II og III – så det kan ikke andet end vække tilfredshed, at dr. Bruun har været mere gavmild hermed. Ganske vist ikke så gavmild som man kunne ønske, for »skulde ved Hjælp af disse al Litteratur om hver enkelt Emne være sammenført«, fremføres det, »vilde Værkets i Forvejen rigelige Omfang være blevet øget med (skønsmæssigt) 25–33 %«. Der er derfor bevidst udvist tilbageholdenhed. »De givne Henvisninger er principielt »for Viderekomne««. Dr. Bruun giver kun henvisninger, hvor tankeforbindelser ikke ligger lige for, hvor den systematiske afgrænsning fører til vilkårligheder, og hvor det under hensyntagen til kvaliteten er skønnet hensigtsmæssigt, f.eks. fra en saggruppe til lokalhistorisk litteratur af usædvanlig betydning for emnet. Det er indlysende, at disse kriterier er ret subjektive, dog ligeledes at dr. Bruun er kompetent til at administrere dem. Værre er, at den sparsommelighed, som – måske af økonomisk nødvendighed – er blevet følgen, skaber usikkerhed om hvornår man selv bør tage initiativ til at gå videre og hvornår det er overflødigt. F.eks. kan det beklages, at ovennævnte Chr. Poulsens erindringer fra Orø og Paludan-Müllers fra Kerteminde i bibliografien 1943–47 ikke har fået henvisninger i biografiansnittet (eller fundet optagelse i forfatterregisteret) og 'En Mordsag fra Dall' ikke i topografiatsnittet. I samme bibliografis afsnit om 'Apotekervæsen' fortæges i 3933 litteratur om apoteker Ørstedes virksomhed, i 3934 om apoteker Stolpes, artikler skrevet af samme forfatter og publiceret i samme tidsskrift. Der er i biografiansnittet sat henvisning fra Ørsted, men man leder forgæves efter en fra Stolpe. Det er synd for Stolpe. Selvom Søren Christian Ørsted jo uimodsigeligt har kvalificeret sig ved at være de to berømte brødres far, kan en så ulige behandling næppe kaldes hensigtsmæssig. Hvornår kan man føle sig sikker på at manglende henvisning betyder, at der ikke findes anden litteratur om emnet (personen, stedet)? Der er mange eksempler på at dr. Bruun har foretaget en fin afvejning af mulighederne for placering i den ene eller anden sammenhæng, men en entydig henvisningspraksis efter tommelfingeren kunne udmærket være gået i spand hermed.

Tilsvarende bliver der i bibliografien 1913–42 henvist fra 2163 til 20081 (Sagn om Erik af Pommern), hvorfor den der vil høre sagn om Frederik VI nemt stedes i den ulykkelige situation at tro, at sådanne ikke er publiceret, da der mangler henvisning fra o. 3230 til 20029 (henvisning dog anbragt efter 20087). Vil man orientere sig i Saxo-studiet, finder man et selvstændigt afsnit med nogle udvalgte henvis-

ninger til andre steder i bibliografien, men i overensstemmelse med de valgte retningslinier f.eks. ikke til Curt Weibulls banebrydende disputats, der er placeret som 1984 under perioden '1074–1157', heller ikke til en specialitet som 19785 'Saxo som folkelæsning 1650', anbragt under 'Almuens Aandskultur'. Ønsker man at finde oversigter over utrykt kildemateriale, må man ligeledes vide at sno sig. Det er i sin orden, at fortegnelser over håndskrifter og breve m.v. i arkiver skal findes eet sted, i biblioteker et andet. Men man skal vide, at der er fortegnet litteratur af sidstnævnte type både under 'Bibliografi' og 'Biblioteker', så at f.eks. 26 'Biskop Christen Worms Manuscriptsamling' skal findes under 'Bibliografi', 12888 'Stephanus Johannis Stephanii Manuskriptsamling' under 'Private Biblioteker', uden at der nogen af stederne gives oplysning om at beslægtede studier kan findes andetsteds. Og der ydes ingen hjælp, så at man kan supplere litteraturen om 'Udenlandske Arkiver' 199–210 med f.eks. 1409 'Arkivstudier i Rusland', der dog må siges at have betydning i denne forbindelse, ligesom der hverken under 'Bibliografi', 'Biblioteker', 'Institutions- og Privatarkiver' eller 'Udenlandske Arkiver' henvises til 'Andre videnskabelige Institutioner', hvor kommissionsregistreringerne af kilder til dansk historie i udlandet (13213–16) og af de i dansk privateje bevarede kilder (13217–20) står anført. Skal man finde frem til disse kilder, er forhåndsviden om kommissionernes eksistens nok så vigtig en forudsætning som omtanke og fantasi.

Kompromisløsningen mellem de ganske få og de mange henvisninger giver Bruun et plus mere end EK, men løser ikke virkelig orienteringsproblemet. Uden at der her skal tages stilling til spørgsmålet, om hvor »viderekommen« en benytter bør være, forekommer det, at der ligger en selvmodsigelse i på den ene side ved et bredt litteraturudvalg at imødekomme et publikum med interesse for populær og lettilgængelig litteratur og på den anden side teknisk-systematisk at ville forbeholde denne en kreds af principielt viderekomne. Og selv sådanne lykkevæsner er det jo ikke altid beskåret at vide, om der andre steder end i hovedafsnittet for et emne skulle findes litteratur af mindre betydning, men dog af betydning for deres studiefelt. Benytterne bør dog have mulighed for at finde direkte frem til lokaliteter og personer som Dall, Paludan-Müller, Stolpe og Saxo og spredt placerede emner som rejser (udenlandsrejser), arkiver (arkivregistreringer) osv. Når dr. Bruuns store værk nærmer sig afslutningen, må problemet løses ved udarbejdelsen af et emne- og stikordsregister. Udnyttelseseffekten vil derigennem kunne øges væsentligt og alle kategorier af benytttere som bibliografien henvender sig til, både »viderekomne« og »ikke viderekomne«, blive sparet for et tidsrøvende arbejde med at skulle gennemgå hundredevis af sider for at samle spredt litteratur op.

For en ordens skyld gøres opmærksom på, at et så værdifuldt hjælpemiddel som 14433 'Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517–1585' er fejlplaceret under 'Kirkehistorie'. Det dækker periodens almindelige historie og foruden det anførte afsnit om Schleswig-Holstein findes i I afsnit om f.eks. Tycho Brahe, Bugenhagen og Niels Hemmingsen, i II om f.eks. Johann Rantzau, Ditmarschen, Flensburg, Husum og Schleswig, i III f.eks. om Bistum Schleswig og i IV om Dänemark og Nordischer Krieg; det er anmeldt af Kn. Fabricius i 'Hist. T. 10. R. IV, 1938. 511–13'.

Nogle mindre vanskeligheder af teknisk art frembyder forkortelserne. De er ikke alle éntydige – betyder f.eks. i 3240 'Veröffentlich.' Veröffentlichung eller Veröffentlichungen? og i 8062 'Geschichtsbl.' Geschichtsblatt eller Geschichtsblätter? – og man savner en fuldstændig liste over dem. Ellers er bibliografien i teknisk henseende meget fint gennemarbejdet med oplysninger om sidetal, illustrationer, portrætter, tavler og registre, ved nytryk af bøger fra før 1831 med henvisninger til Bibliotheca Danica (f.eks. 6950, 18912), med oplysninger om enkelte værker opr. er udgivet i hæfter, er afsluttede eller evt. fortsat efter 1942 (f.eks. er 19434 ajourført til 1966), og med noter om anmeldelser i både danske og udenlandske tidsskrifter, undertiden i betydeligt tal (f.eks. 2934). Alt dette er bedre og langt mere gennemført end i EK, interesserede vil f.eks. ved sammenligning mellem den skodesløse registrering af EK I 451 'Danmarks Riges Historie' og Bruuns grundige beskrivelse af 1340 'Det danske Folks Historie' kunne se, hvor meget mere omhyggeligt der her er gået til værks. Ikke mindre fortjenstfulde er de indfældede oplysninger i skarpe parenteser, der motiverer optagelse i bibliografien eller anbringelse det pågældende sted i systematikken, præciserer indholdet af uigennemskuelige eller ligefrem bedrageriske titler (f.eks. 20300 'Folkeminder om Skovens Træer og Skovens Dyr [Anmodning om Materiale]') eller som simpelthen giver en nyttig oplysning, f.eks. ved en anmeldelse af 12006: '[med mange tilføjelser]'. Nyttig er anvendelsen af levende kolumnetitel der for visse afsnit, f.eks. 'Partihistorie', erstatter sekundære overskrifter, og priseligt at forfatterne til den personalhistoriske litteratur til sin tid vil blive optaget i forfatterregistret, hvad de ikke er i EK.

Dr. Bruun undlader beskedent at omtale sin bibliografis mange fortrin frem for forgængerer, Dansk historisk Bibliografi 1913–42 er efter det udkomne at dømme en klar forbedring af dansk historisk bibliografisk tradition. At denne yderligere kan og bør smidiggøres anfægter ikke faktum, at dr. Bruun til manges nytte har ydet en overordentlig arbejdsmæssig og intellektuel præstation, også et arbejde der hævder sig efter international målestok.

HARALD ILSØE

BRITA MALMER: Nordiska mynt före år 1000. Acta archaeologica Lundensia series in 8° no. 4. Lund, CWK Gleerups Förlag, 1966. XVIII + 358 sider + 57 plancher. 90 sv. kr.

I en årrække har svenske numismatikere i samarbejde med engelske og tyske forskere bearbejdet de mange tusinde mønter fra vikingetiden, som i mere end et århundrede har været magasineret i Kungl. Myntkabinetet i Stockholm. De hidrører fra de talrige svenske skattefund, hovedsagelig fra Gullands givtige jord. Det vil vare endnu adskillige år, inden man når til vejs ende; men allerede nu har dette internationalt betydningsfulde arbejde sat sig spor i afhandlinger, der bryder nye veje i forskningen. En del af de opnåede resultater er publiceret i *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis I–II* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska Serien 9 og 19. Stockholm 1961–1968).

Blandt de unge og dygtige møntforskere er Brita Malmer, der vandt sig doktorgraden på ovennævnte akademiska avhandling.

Titlen »Nordiska mynt« er en neutral betegnelse for de mønter, hvis ældste grupper af danske møntforskere er henført til Hedeby, af svenske til Birka. Det så præcist angivne år 1000 burde rettere være bestemt som ca. 995, før Sven Tveskægs, Olav Skotkonges og Olav Tryggvasons mønter blev slået, hvad B. M. netop i det følgende påviser.

I et første afsnit, forskningshistoria, skildrer B. M. udførligt udviklingsgangen i den ret store litteratur om emnet. Hun nævner, at den første omtale af en nordisk 900-tals mønt skyldes den gamle svenske rigsantikvar Johan Peringskjöld 1706. Det er dog undgået den ellers så kyndige forfatters opmærksomhed, at den danske lærde Otto Sperling allerede år 1700 omhandler disse småmønter, som han har set dels hos en kendt samler i Hamborg, dels hos Johannes Lauerentzen i København.¹ – Det er iøvrigt heller ikke helt rigtigt, at »nordiska mynt från århundradena före år 1000 ha uppmärksammats senare [i Danmark] än i Sverige«. Mønter fra Gremmerupfundet 1739 blev indlemmet i Det kongelige Myntkabinet og i dettes doubletsamling, medens »tripleter« blev sat til auktion 27. februar 1742 og beskrevet i auktionskataloget under Classis I no. 18. De var allerede da beskrevne af Henriksen (Hielmstjerne) og kort efter stukne i kobber til udgivelse i det pragtværk over danske mønter, der dog først udkom 1791.

¹ Otthonis Sperlingii consilarii Regii & jurisconsulti de Nummorum bracteatorum et cavorum nostræ ac superioris ætatis origine & progressu ad Reverend. Dn. Jacobum a Mellen epistola Lubecæ 1700 pag. 34. – Ordet *bracteat* var dengang en ny glose i numismatikken (benyttet første gang af Joh. Christoph Olearius 1694). Sperling må derfor forklarende tilføje »cavi«, kendt betegnelse for bl.a. de hanseatiske »holen penninge«. – Ordet *halvbracteat* blev først anvendt 1819 af Liljegren-Brunius om det 10. århundredes tynde mønter, hvor præget fra den ene side blev synligt på den anden.

De ældste møntgrupper dukkede først op i Vaalsefundet og publiceredes af Chr. J. Thomsen i Aarbøger 1842. Thomsen henførte dem til Dorestad – således endnu i kataloget over hans samling, ført i pennen af Kr. Erslev 1873. Ved samme tid påbegyndte Hjalmar Stolpe sine udgravninger af gravfelterne ved det gamle Birka på Bjørkø, hvorved han fandt et antal af de ældste mønter. De publiceredes 1885 af Hans Hildebrand, der drog den slutning, at de også var prægede på Bjørkø i modsætning til de yngre, der kunde være fra Hedeby. I sit store oversigtsværk år 1900 hævdede Hauberg, at også de ældste mønter var slået i Danmark, i Lund, hvad han dog 1910 rettede til Hedeby med henvisning til et antal nye fund. En række svenske forskere, Knut Stjerna (Lund och Birka 1909), Kjellberg (1917), Lindqvist (1926) m.fl. hævdede Birka som møntsted for de ældste grupper, medens andre som Nöbbe (1923), Nordman (1923), Person (1932), Wegemann (1935), Jankuhn (1937 ff.) m.fl. lige så energisk gik ind for Hedeby.

De yngste møntgrupper er også forekommet i fund i Østeuropa, hvorfor polske forfattere har antaget dem for slået i Polen. Menadier og efter ham Suhle i Berlin har endnu 1964 tænkt sig en del af dem slået i Jumne.

B. M. har taget det som sin opgave at demonstrere anvendelsen af den metodelære, som er fremsat af hendes ægtefælle, arkæologen, docent, fil. dr. Mats P. Malmer: Metodproblem inom järnålderns konsthistoria (Acta archaeologica Lundensia series in 8° no. 3 1963), til hvis udformning hun har medvirket. Efter den ældre og hidtidige forsknings opfattelse, »är en klar gränsdragning detsamma som att öva vold på materialet eftersom klara gränser i verkligheten inte funnits. I verkligheten har huvuddelen av materialet samlat sig kring ett antal mittpunkter = typer, åtskiljda av diffusa gränsområden. Det är tillräckligt att definiera typen genom en bildhänvisning till et »typisk« exemplar, till en av mittpunkterna. Gränsområdena behandlas från fall till fall. Vanligen lämnas de helt utanför undersökningen.

Den rationalistiskt arbetande forskaren har en annan uppfattning. Han strävar efter att omspänna *hela* materialet med ett nät av verbala definitioner, som är så avfattade, att det aldrig kan råda någon tvekan om till vilken grupp ett visst föremål skall hänföras. Hans intresse är särskilt inriktat just på mellangrupperna: intet material får vara odefinierat. Hans indelningssystem kan delvis förefalla konstlat, ungefär som Linnés Systema naturæ förefaller konstlat i förhållande till de levande växterna, men den artificiella indelningen är medveten och avsedd som ett instrument i en vetenskaplig bevisföring, med mål att fastställa de kronologiskt eller korologiskt relevanta gränserna i ett material, de gränser som andra forskare tror sig kunna urskilja genom intuition« (s. 40).

I korthed beskriver B. M. den typologiske metode s. 249 således: »1) Gruppindelning genom logiskt korrekta verbala definitioner. 2) Undersökning av föremålets bestånd av objektivt registrerbara, typologiska element; bevisvärdet är därvid större ju mera oberoende av varandra de typologiska elementen är. 3) Grupperna ordnas i tidsföljd med hjälp av typologiska serier, vilkas riktighet bestyrkes av de båda kontinuitetskriterierna (som är två emedan det existerar två arter av olikhet, kontradiktorisk och konträr)«.

Medens Mats Malmer bl. a. især anvendte sin metode på gruppering af de 758 nordiske guldrakteater, som Mogens B. Mackeprang havde publiceret 1952, har B. M. taget sig af den tilsvarende opgave at behandle »de nordiske mønter før år 1000«. Her har hun med en imponerende flid selv indsamlet materialet på rejser ikke blot i Skandinavien, men også i Tyskland, Polen, Nederland, Belgien og Frankrig. 1571 mønter fra 31 offentlige og private samlinger danner grundlaget for hendes detaljerede undersøgelser, medens ca. 1200 kun kendes fra beretninger om splittede fund.

B. M. undersøger mønternes vægt, diameter, tæller perler eller streger i kantudsmykningen og finder frem til stempelkombinationer mellem de forskellige møntsider (KG = kombinationsgruppe). Hun lægger vægt på, hvad der objektivt kan måles, og fordømmer tidligere forskeres subjektive skøn, deres tale om »fabrik«, »stil« o. lign. – Mærkeligt er det da, at hun helt undlader finhedsprøver, der måske vanskeligt kan tages af de ældste sjældne mønttyper, men meget let af det 10. århundredes mere almindelige; adskillige finhedsprøver er endda nævnt i foreliggende litteratur, således Grågårdsfundet, hvor mønter fra midten af 10. årh. fra de to typer viser 0.915 og 0.904 – det er finere sølv end de danske speciedalere, der kun holder 0.875. Møntforringelsen synes således ikke at have berørt lødigheden.

Ligeledes undlader hun at lade foretage spektralanalyse, hvorved man muligvis kunde finde ud af, hvorfra sølvet stammer, om det er fra Samanidernes miner i Afghanistan eller fra vestfrankiske (ved Melle), anglobritiske eller for de senere mønters vedkommende fra Harz.

B. M. behandler hver møntside for sig. Hun definerer indgående de forskellige typer i 3 hovedgrupper: først de 6 »bildrika«: Mand, Hus, »Tuppar« (2 haner), Båd, Hjort, Ansigt, så de 2 carolingiske, de originale med kongenavnet CAROLVS (CARLVS) og de mange efterligninger, Dorestad-typerne med DORSTAT og forvanskningerne, og endelig korstyper med buer, ansigt og kors.

I sin gennemgang af disse typer søger hun at påvise deres forbilleder i nordisk kunst og i frankisk (frisisk) møntprægning, tillige i angelsaksiske og byzantinske mønter. Hun udviser megen kritik, når hun f. ex. om de to haner siger: »Det kan inte bevisas, att fåglarna föreställer

tuppar« og om den ene hjortetype: »Det kan inte bevisas att dessa djur föreställrar hjortar«. Så meget mere overraskende er det da, at hun blankt går med til at betegne ansigtet (skræmmemasken) på de frisiske sceattas, som er efterlignet på en gruppe nordiske mønter, for »Wotan«, ja endog (s. 209) tænker sig dette ansigt som en hedensk propaganda. Det bør da understreges, at der ikke er fjerneste grundlag for denne navnegivning, der skyldes en romantiserende frisisk numismatiker i 1860'erne og siden desværre er almindelig anvendt.

Hovedvægten lægges på den verbale definition, men ydermere er alle typer med deres mange grupper og underafdelinger, ialt 701 møntsider aftegnet af B. M. – som man kan vente det: pinligt nøjagtigt men idealiseret (se prøver s. 515) – på 32 tavler, hvortil kommer 7 plancher med fotografiske gengivelser af de sammenstillede møntsider.

Det er forfatterens mening, at typologien har forrang fremfor benyttelse af fund som grundlag. Fund kan have en stor spændvidde, og mange gamle mønttyper kan indeholdes mellem langt yngre mønter. Det er for så vidt rigtigt, som netop vikingetidens fund kan have en spændvidde på ca. 70 år. De yngste mønter i et fund plejer gerne at være de talrigeste og mindst slidte.

Denne metode, som B. M. fremstiller i skarp polemik mod ældre og nyere forfattere, udmærker sig ved en hidtil ukendt grundighed, men den har sin store svaghed i den overmåde megen tid, den kræver, i forhold til de resultater, der søges opnået. Og mere end en vis grad af sandsynlighed må man ikke vente.

En fortegnelse på 183 + 25 fund med detaljerede oplysninger danner grundlag for mønternes chorografiske og chronologiske bestemmelse. Fundene er ordnede efter 6 geografiske hovedområder: I Vesteuropa (2 fund fra Østfrisland-Oldenburg), II »Schleswig-Holstein« (16 fund), III Danmark-Skåne/Blekinge (47 fund), IV Sverige (undt. Skåne/Blekinge), Norge, Island (54 fund, hvoraf 27 fra Gulland), V Østtyskland-Polen (60 fund), VI Østbaltikum-Rusland (4 fund).

Det støder at se den nuværende provins Schleswig-Holstein opført som et særligt område; det havde vel været mere historisk begrundet at lade område I omfatte Østfrisland-Nordalbingen (2 + 6 fund) og henhøre landet mellem Ejder og den nuværende rigsgrænse til Jylland (10 + 9 fund) under Danmark. De mange grav- og løsfund fra Hedeby er opført som et enkelt nummer (fynd 8), ligesom de talrige gravfund fra Bjørkø også er opført som et enkelt nummer (fynd 93).

På grundlag af fundene fremsætter B. M. en hypotetisk datering af sine 12 kombinationsgrupper (med tilføjelse af endnu en trettende). Anmelderen har fra tabel 14 vedføjede de af B. M. beregnede middelvægte, der viser pengenes synkende værdi i løbet af de to århundreder:

KG 1	Karl den Stores originale Dorestadmønt	1.12 g	768–790
– 2	Krinkberg-efterligningerne	–	før 800
– 3	CAROLVS-efterligninger med bagsider: Mand, hus, båd og hjort	0.84 g	ca. 825
– 4	Hjort/båd, haner/båd, hjort/»Wotan«	–	–
– 5	Hjort med bagudvendt hoved/»Wotan«	0.76 g	efter ca. 825
– 6	Efterligninger af kombina- tionsgruppe 5	0.76 g	ca. 840–860
– 7	CAROLVS/DORSTAT- efterligninger	0.56 g	ca. 900–950
– 8	CAROLVS/DORSTAT- efterligninger	0.47 g	ca. 950–965
– 9a–d	CAROLVS/DORSTAT- efterligninger	0.41 g–0.25 g	ca. 965–980
– 10a–b	Buer/kors	0.32 g–0.35 g	ca. 975–980
– 11	Buer med ansigt	0.30 g	ca. 975–980
– 10c	Buer med ansigt	0.22 g	ca. 985
– 12	Buer med ansigt	0.20 g	ca. 985
– 13	Buer med ansigt	0.30 g	ca. 995

KG 1–2 fra område I, 3–9d område II, 10a–12 område III, 13 område III/IV.

Til billederne på modstående side:

- KG 3 Man pl. 1:1/CE II pl. 6:3. Samling 20. München.
- 3 Hus pl. 1:2/CE II pl. 6:2. Fund 93:646. Björkö 1871 ff.
 - 3 CE II pl. 6:1/D II A pl. 16:6. Fund 93:526. Björkö.
 - 4 Tuppar pl. 1:3/Båt:A2 pl. 1:9. Fund 93:526. Björkö.
 - 5 Hjort A pl. 2:2/Båt:A1 pl. 1:6. Fund 52. Johannishus, Blekinge 1821.
 - 5 Hjort B1 pl. 2:5/Strålans. A1 pl. 3:1. Fund 93:508. Björkö.
 - 6 Hjort B2 pl. 2:19/Strålans. B1 pl. 3:17. Fund 85. Rommunds, Gulland 1937.
 - 7 CE III A1 pl. 7:1/D III A1 pl. 17:1. Fund 47. Bräcke, Skåne 1876–7.
 - 8 CE III B1a pl. 8:1/D III B1 pl. 19:3. Fund 45. Baldringe, Skåne 1944.
 - 9a CE III B1b pl. 8:18/D III B2 pl. 20:19. Privat samling 16. London.
 - 10a Bå:A1a pl. 28:1/K:A 1a pl. 31:1. Fund 22. Grønnerup, Jylland 1842.
 - 10b Ans:Alc pl. 30:11/K:A 1a pl. 31:1. Fund 45. Baldringe, Skåne 1944.
 - 10c Bå:A4a pl. 29:10/K:A1a pl. 31:2. Fund 29. Harndrup, Fyn 1850.
 - 11 Ans:A1a pl. 30:1/K:B2a pl. 32:8. Fund 24. Grågård, Jylland 1939.
 - 12 Ans:B1 pl. 30:27/K:A1c pl. 31:4. Samling 28. Stockholm.
 - 13 K:B1 pl. 32:5/K:D pl. 32:23. Fund 60. Sturkö, Blekinge 1890.

Forkortelser: Ans: Ansikte utan strålar och bård (modsat Strålans). – Bå: Bågar. – CE: Carolus efterpräglingar. – D: Dorestad typ. – K: Kors. – KG: Kombinationsgrupp.

3

3

3

4

5

5

6

7

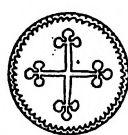
8

9a

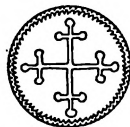
10a

10b

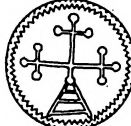
10c

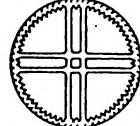
11

12

13

Det faste udgangspunkt for tidsbestemmelsen er Karl den Stores Dorestadmønter af den ældste udmøntning 768–790. De bar på forsiden kongens navn i to linjer CARO-LVS (sjældnere CAR-LVS) og på bagsiden møntstedets også i to linjer DOR-STAT. Denne type, som var fælles for Frankerriget henved 80 møntsteder, blev 789/90 afløst af en ny type med kongens navn omkring et kors og med møntstedets navn omkring kongens monogram på den anden side. De nye mønter var tungere end de ældre (240 stykker på pundet, mod før 288 stk.), og drøje bøder blev sat for dem, der forbrød sig ved at ville betale med gammel mønt. Mønten i Dorestad slog derefter ligesom alle andre frankiske møntsteder mønt efter den forordnede nye type. Der er ikke stor sandsynlighed for, at man i Dorestad trods forbudet skulde have fortsat med at udmønte den gamle type, som havde vundet almindeligt indpas i østersøhandelen, og som er blevet efterlignet i Norden.

Nu er det i reglen således, at når man giver sig til at efterligne en fremmed mønt, er det medens denne er gæv og gængs. Således efterlignede alle de nordiske konger, Sven Tveskæg, Olav Skotkonge og Olav Tryggvason Æthelræd den Rådvildes mønter af den da (ca. 991–97) gængse type med C R V X allerede i 990'erne, ligesom Sven Estridsens møntprægere efterlignede de samtidige byzantinske kejseres mønter.

Herefter skulde man mene, at de ældste nordiske efterligninger var sat igang inden 790. Allerede i de i Dorestad slagne mønter ligger spiren til efterligningerne. De frankiske stempelskærere var til dels analfabeter. I den skat, som blev fremdraget i Krinkberg i Holsten, som bestod hovedsagelig af Dorestadmønter fra tiden før 790, var mange så barbariserede, at man vanskeligt skulde tænke sig dem slået i et officielt møntsted; men kontrollen med møntsmedjerne var yderst ringe. Det var i øvrigt det nærmeste, disse karolingiske mønter kom til Danmark, så vidt det fremgår af fundene, thi der kendes ikke her et eneste fund med Karl den Stores mønter, skønt de givetvis må være kommet herop ad handelsvejen.

B. M. har øjensynligt ment, at der måtte gå en passende tid mellem afslutningen af den ældste udmøntning af Karl den Stores Dorestadpenninge og udmøntningen af de nordiske efterligninger i Hedeby, ligesom hun vistnok går ud fra, at ingen af de danske konger har haft nogen indflydelse på disse udmøntninger. Det er muligt, måske også sandsynligt, at det forholder sig således. Kong Sigfred (777 eller før–798 eller senere) er samtidig med de omhandlede Dorestadmønter; hans indstilling til købmænd og deres mønter ved vi intet om. Kong Godfred viste derimod sin interesse for handelsfærd, når han 808 ødelagde staden Reric og flyttede købmændene herfra til byen ved Slien. Og 810 lod han sin flåde på 200 skibe opkræve skat i Frisland til et beløb af 100 $\text{\textcircled{t}}$ sølv, hvoraf en del måske blev udredet i mønter af det gamle præg. Det vilde ikke være utænkeligt, om kong Godfred var interesseret i den nye indu-

stri med møntprægning, når han kunde få nogen afgift af de pågældende møntmestre.

Harald, som blev døbt i Ingelheim 826 og blev forlenet med grevskabet Rūstringen i Østfrisland, kan også have haft interesser i møntprægning, for ikke at tale om hans broder Roric, der blev kejser Lothars landeværnsmand, forlenet med Frisland fra Sincfal ved Brygge til Ems til sin død c. 876. Han har siddet som herre i Dorestad, indtil den gik til grunde ved naturkatastrophe (?) i midten af 860'erne, og i Nordfrisland (landet mellem Ejder og havet) en tid efter 857.

Kongerne Halvdan og Sigfred havde 873 sendefærd til kong Ludvig den Tyske angående samhandelen. Det viser, at de danske konger havde en vis interesse i handelslivets fremme, men om denne interesse har strakt sig så vidt som til at optræde som møntherrer som de karoliniske konger, ved vi ikke. Man må derfor give B. M. ret i hendes udtalelse (s. 248), at spørgsmål om møntret og handel kan ikke besvares ud fra det foreliggende materiale selv efter de af hende foretagne undersøgelser.

B. M. er ellers meget forsigtig med at udnytte møntmaterialet til at drage historiske slutninger, alligevel nævner hun Jelling som et muligt møntsted i Harald Blåtands tid, fordi det gamle møntsted Hedeby (efter B. M.s mening (s. 225 og 237)) da var under tysk vælde. Det er så temmelig grebet ud af den blå luft – det kan vi ikke vide noget som helst om. B. M. antyder formentlig dermed, at det er kong Harald, der har ladet disse mønter med korstype slå.

Medens B. M. lader hovedparten af mønterne, der er fundne i område II (Hedeby-området) eller dog i område III (øvrige Danmark), være fra Hedeby (eller andetsteds i Danmark), lader hun sin gruppe K:B1/K:D (KG 13), der især er fundet i område III/IV, og som er engelsk/byzantinsk påvirket, være slået i »Mälardalsområdet omkring år 995« som Sveriges ældste mønt. Påvisningen er ikke særlig overbevisende, den hører efter sin fabrik til Hedebymønterne; men vi skænker så gerne hende og Sverige denne beskedne mønt, så meget som vi og Fædrelandet har fået til gengæld.

Bogen er overdådigt udstyret med diagrammer, tabeller, kort over findestederne, udførlige lister over fundene og samlingerne, en imponerende systematisk katalog, en fyldig litteraturfortegnelse, men man savner svarlig et register, så meget mere som det kræver en vis arbejdsindsats for læseren at holde rede på de mange abstrakte betegnelser, der dukker op på forskellige steder.

De ovenfor anførte kritiske bemærkninger skulde ikke gerne gøre skår i den almindelige beundring for et så imponerende arbejde, som B. M. har udført, og som har bragt kundskaben om disse små historiske mindesmærker et langt stykke fremad mod det mål, som »den nye skole« i Stockholm har sat sig.

GEORG GALSTER

ANDREA BOOCKMANN: Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 52. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1967. 216 S. 27 DM.

Ikke blot beskæftiger denne Hamburger-Dissertation sig med et herhjemme kun lidet dyrket Emne; men netop hvad angaar Slesvig, hvis Historie alt for ofte er blevet behandlet udfra traditionelle, for ikke rent ud at sige politisk bestemte Synspunkter, er der Behov for en saadan nøgtern, alene paa Kilderne baseret Fremstilling. Efter en Indledning om Grundlæggelsen af den kirkelige Lokalorganisation i Slesvig Stift følger Værkets første Hovedafsnit, der handler om den Retspleje, som henholdsvis Slesvigbispen og Provsterne udøvede. Hertil knytter sig et Kapitel om Officialsvæsenet, der – i den Udstrækning det kun i beskedent Omfang bevarede Kildemateriale tillader Slutninger – synes at have udviklet sig noget anderledes end i de øvrige Stifter i den lundensiske Kirkeprovins. Til Slut følger andet Hovedafsnit, der behandler den Andel i den verdslige Retspleje, som Biskop og Domkapitel i Egenskab af Storgodsejere besad. Det meget omhyggelige og sobert skrevne Arbejde viser udstrakt Kendskab til saavel det ofte vanskeligt tilgængelige Kildemateriale som til baade dansk- og tysksproget Litteratur,¹ og selvom det sidste Afsnit (om den verdslige Jurisdiction) vel næppe giver en dansk Læser saa forfærdelig meget nyt, kan der ikke være Tvivl om, at de i flere Tilfælde ret udførlige Referater af danske Kilder som ikke mindst af danske Forskeres Indsats (bl.a. en kyndig Redegørelse for Poul Johs. Jørgensens Arbejde om det meget specielle Retsinstitut »Biskop og bedste Bygdemænd«) kan og bør faa Betydning for tyske Retshistorikere, hvis ofte betydelige Interesse for nordisk Ret hidtil i alt for vid Udstrækning har været baseret paa Lovgivningen (Landskabslove og Stadsretter), derimod i langt ringere Grad paa Praxis.

Til Gengæld maa man sige, at det omvendte gælder for Bogens første

¹ Trods dette savnes mærkeligt nok Henvisninger til Diplomatarium Danicum, hvis Omtale bl.a. af Kong Valdemars Jernbyrdsforordning ca. 1216 (DD I V 96) givet vilde have forhindret nogle tvivlsomme Henvisninger (jfr. S. 106 f.) til senere Provinsynoder, f. Ex. Slesvig 1222, der ifølge de bevarede Statutbrudstykker (ib. 209) ikke ses at have behandlet dette Spørgsmaal. Ej heller Provinskonciliet i Kalundborg 1314 (hvilket konsekvent dateres 1315, f. Ex. S. 87 og S. 106) omtalte denne Sag (DD 2 VII 201), men beskæftigede sig med bl.a. *testes synodales*. Skønt nogenlunde enstemmigt ogsaa i dansk Litteratur opfattet som »Sendzeugen«, altsaa en Art Lægmandsdeltagelse i den kirkelige Strafferetspleje, er Kildeværdien af Bestemmelsen i sig selv ikke stor, da der her blot er Tale om Indskærpelse af en Vedtagelse paa Laterankonciliet 1215 (c. 25 X, V 1) angaaende »Rapportører« fra Stift til Provinskoncil. – Under Omtale af en biskoppelig Generalofficial 1499 (S. 126, Note 591) henvises til J. A. Cypræus' Referat efter Svavstedbogen, hvor Repertoriet (2. Rk. 8782) aftrykker et udførligere Udtog.

Hovedafsnit om den gejstlige Jurisdiction, hvor en paa glørværdige Traditioner byggede tysk Forskning indenfor Kanonistik, Kirkeorganisation og Kirkeretshistorie modsvarer en praktisk talt total manglende Interesse fra dansk Side for disse Emner. Hvilke kirkelige Domstole fandtes der i Middelalderen i Slesvig Stift, hvorledes fungerede de, og hvordan var Forholdet dels mellem gejstlig og verdslig Retspleje, dels mellem de forskellige kirkelige Domstole indbyrdes? Ikke mindst hvad angaar det sidste Spørgsmaal, faar vi her udførlig Besked, og det viser sig, at Slesvig Stift indtog ligesom en Mellemstilling mellem dansk og tysk retslig Tradition. Med Rette betones, at Slesvig Stift fra først af hørte til Lunde Kirkeprovincs, hvoraf følger, at samtlige Provincskonciliers Beslutninger havde Gyldighed her, ligesom paa det verdslige Omraade Jyske Lov principielt var Grundlaget. Men specielt i den senere Middelalder finder vi en stedse stærkere tysk Indflydelse, hvilket kommer til at præge ogsaa Udformningen af den kirkeretlige Organisation. For Exempel fandtes der i Slesvig – ligesom normalt i de tyske Bispedømmer – blot een Bispeofficial (dvs. Generalofficial), og i Modsætning til det Nord for Kongeaaen almindelige System udvikledes her aldrig et Lokalofficialat. Og vel finder vi – som Tilfældet saa udpræget var i Kongerigets Stifter –, at Biskop og Lokalprovster besad en med hinanden konkurrerende Jurisdictionsmyndighed; men tilsyneladende var Forholdet Parterne imellem her langt bedre i Praxis, og der fremsættes den særdeles overbevisende Teori, at det var de verdslige Myndigheders Anmasselser, specielt Hertugens jurisdictionelle Krav sidst i 14. Aarh., der simpelthen tvang Kirkens Mænd til at holde Fred indbyrdes. I skarp Modsætning til for Exempel Praxis i Roskilde tog Slesvigbispen ofte sin Official (Generalvicar) blandt Domkapitlets Medlemmer, og saa sent som 1515 finder vi en Overenskomst Parterne imellem vedrørende Menedsjurisdictionen, et saare kildent Spørgsmaal, idet ikke blot Biskop som Provster ansaa sig kompetente her i Henhold til dels Kirkerettens generelle Bestemmelser, dels den partikulære slesvigske Kirkeretstradition; men her havde verdslig Ret (dvs. Jyske Lov) netop paa dette Punkt i »Biskop og bedste Bygdemænd« udviklet sine egne Regler.

Kan Kildematerialet paa flere Punkter (for Exempel vedrørende Officialsvæsenet) virke beskedent, selv paa Baggrund af det ej heller omfattende kongerigske Materiale, viser det sig til Gengæld, at vi paa andre Omraader indenfor Kirkerettens og -administrationens Sfære er langt bedre stillet her, end naar det gælder de øvrige Bispedømmer i Provinsen; for Exempel er endnu adskillige middelalderlige Kirke-regnskaber i Behold (hvortil kommer endnu flere Efterretninger om og senere Historikeres Udtog af saadanne). Følgelig vies dette Materiale et særligt Afsnit, og gennem et minutiøst Studium deraf tegnes her et

detailleret Billede af de slesvigske Provsters Virke som Kirkevisitatorer. Ligesom deres Kolleger i de kongerigske Stifter havde de at rejse rundt i deres Provsti og een Gang aarligt revidere Kirkeværgernes Regnskaber, og foruden en Redegørelse for selve Visitationen og dennes Betydning gives der her særdeles udførlig Besked om Provsternes Administrationspersonale (Officialer, Notarer m. fl.). Naturligvis vil der i en Afhandling, der som denne tager et saa stort og hidtil i Hovedsagen ubehandlet Tema op, være Enkeltheder, som kan diskuteres;² men det er at haabe, at denne omhyggelige og redelige Fremstilling paa een Gang vil virke befordrende paa Studiet af middelalderlig dansk Kirkeorganisation og samtidig udbrede Kendskabet til danske Retsforhold i Tyskland.

TROELS DAHLERUP

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN: Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550–60. Kirkehistoriske Studier II. rk. 27, udg. af Institut for dansk Kirkehistorie. København, G. E. C. Gad, 1968. 205 s. 22,50 kr.

I den danske kirkes historie i det 16. århundrede dominerer naturligvis selve reformationen og i sammenhæng dermed det reorganisationsarbejde, der langt fra med urette er knyttet til Peder Palladii navn. Derefter indtræder ligesom en pause frem til Niels Hemmingsen, der indleder den cryptocalvinistiske æra, som fik en brat afslutning med Hans Poulsen Resen, navne og begivenheder, der selvfølgelig især har påkaldt sig forskningens interesse. Men på dette firmament fandtes dog stjerner, der omend af anden orden vel er opmærksomhed værd. Følgelig har vi al mulig grund til glæde over dette arbejde om Peders mindre berømte, men på ingen måde ubetydelige broder Niels Palladius, der 1551 (i nøje overensstemmelse med Kirkeordinansens forskrifter) valgtes til Lundebisp og 1552 indviedes, à propos den aktuelle kirkelige debat: ikke i København, men i stiftets egen domkirke. Her virkede han frem til sin tidlige død 1560, hårdt bebyrdet, ikke blot af det udstrakte Lundestifts

² Under Omtalen af Tiendens Indførelse (S. 24 ff.) faar Læseren det bestemte Indtryk, at dette i Slesvig Stift først fandt Sted 1188, dvs. da *Bispetienden* omsider vedtoges. – S. 48 nævnes Barvidsyssels Provsts Krav om at besidde Dignitet i Haderslevkapitlet; men Kilderne omtaler dog blot hans almindelige Jurisdiction med Ret til at besidde et simpelt Præbende? – Jurisdictionsskildringen 1305 (S. 43) angaar strengt taget ikke samtlige slesvigske Provster, men alene de tre Provster i »Udland«? – Ved Omtalen (S. 55) af, at Flensborg Stadsret 1284 forbød andre end Ægtemanden at anklage Hustruen for Hor, er det vel interessant, at en tilsvarende Paragraf fandtes i Goslars Stadsret; men det var dog nok saa relevant at henvise til Skaanske og Sjællandske Kirkeloves (godt hundrede Aar ældre) ganske parallelle Bestemmelser (§ 9, respektive § 14).

egne problemer, men også fordi han gentagne gange måtte »vikariere« for sin opslidte broder Peder, således bl. a. ved kongekroningen 1559.

Efter en udførlig biografi, der dokumenterer, hvad vi med sikkerhed ved, og redeligt klargør, hvad vi blot tør gisne om, gennemgås Niels Palladius' omfattende forfatterskab, henholdsvis den mindre interessante gruppe, der henvender sig til lægfolket (især oversættelser og bearbejdelser), og den nok så vigtige, der var rettet til præsteskabet. Gennem disse pastorale skrifter nærmer vi os et ofte debatteret spørgsmål: var de tidlige danske reformatorer egentlige Lutherdisciple, eller måske i virkeligheden Melanchtonianere? Forfatteren, der tidligere har skrevet prisopgave om dette delikate problem, antyder, at den første reformationsgeneration i ærlig overbevisning om fuldt ud at følge Luthers teologi var nok så Melanchtoninfluerede, så snart det drejede sig om praktiske spørgsmål, men vel at mærke uden overhovedet at have gjort sig klart, at der her lå en latent modsætning, der i den følgende generation skulde bevirke de stærkeste brydninger og kirkelige spaltninger. For Niels Palladius var der især tale om konkrete, man kan næsten sige kirkeadministrative problemer at tage stilling til, og forfatterens grundige analyse af »Kristendomstypen« viser, at hans eget hovedmotiv var den lutherske bodskristendom, ikke mindst påvirket af Andreas Musculus, hvis forfatterskab såvel Niels som Peder kraftigt benyttede, om ikke udnyttede i form af oversættelser og bearbejdelser.

Til bogens mange fortjenester hører en ajourført liste over Niels Palladius' forfatterskab, der er adskilligt mere omfattende, end Ehrencron-Müllers fortegnelser lader ane. For profanhistorikerne er ikke mindst redegørelsen for Lundebispens kirkestyre af betydelig værdi, og omend det må siges, at det forholdsvis beskedne kildemateriale ikke rummer sensationer, er der ikke lidet at hente i denne på flittige arkivstudier byggende bog, bl. a. en gennemgang af landemodet, dette middelalderlige, for ikke at sige oldkirkelige institut, som den danske kirke vist mere trofast end noget andet sted i kristenheden har holdt i hævd. Netop i en overgangstid, hvor den fortsatte, gradvise indførelse af nye kirkeskikke måtte stille en »gammeldags« uddannet gejstlighed overfor svære problemer, har dette »kontaktorgan« utvivlsomt haft ikke ringe værdi.¹ Og i et tillæg af hidtil utrykte aktstykker fremdrages Niels Palladius' synodalstatuter af 1557 (ligeledes unævnte hos Ehrencron-Müller).

Overfor det teologiske stof, der naturligvis indtager en fremtrædende plads i denne bog, kan anmelderen naturligvis blot forholde sig refererende. Men et enkelt spørgsmål med vidtrækkende virkninger bør

¹ I betragtning af forfatterens berettigede undren over, at selveste Kirkeordinansen ikke omtaler landemodet, bør det anføres, at udkastet dertil dog ønskede *thöser prestle moede* (Kirkehist. Saml. 1. r. I, s. 113).

dog fremhæves her, Niels Palladius' stilling til »det almindelige præstedømme«, hvor han realiter svigter Luther til fordel for Melanchton. Hvor meget praktisk kirkepolitik der end kan have ligget deri, således vel ikke mindst nødvendigheden af at styrke den degraderede præstestand overfor menigheden (det er her værd at bemærke, at begge Palladier synes at have stået i det bedst mulige forhold til adelen), erstattes på dette punkt Luthers tanke, at præsten repræsenterer menigheden overfor Gud, af Melanchtons, at præsten tværtimod repræsenterer Gud overfor menigheden. Og ligesom Niels Palladius i sine statuter med forkærlighed anvender den af Luther forkastede glose *sacerdos*, benytter han med glæde titlen *episcopus* om sig selv, i stedet for den sagligt som juridisk set nok så dækkende superintendent-betegnelse.

Medens vi omend kun indirekte aner den kommende modsætning mellem gnesiolutheranere og cryptocalvinister, får vi dog ligesom et forvarsel herom, idet hovedproblemet teologisk set næppe så meget var forholdet til den sten- og stokdøde papisme som til reformationens »venstrefløj«. Da Lundekannikerne i begyndelsen af 1540erne fremsatte deres bedske kommentarer til de aktuelle kirkeforhold, kunde de dække sig under en kritik af »Zwinglianerne«, og man spørger sig selv, i hvor høj grad de senere i århundredet så omfattende katolske infiltrationsforsøg² skyldte deres forbigående succes, at den danske kirkes forenede kræfter da rettedes imod calvinismen, dvs. imod det, der da følte farligt, medens »katholicismen« mere opfattedes som et historisk set tilbagelagt stade, der kunde betragtes med en vis overbærenhed, hvad enten det angik så centrale spørgsmål som nadverlære og ceremonier eller de næsten uudryddelige »folkelige levn«. TROELS DAHLERUP

VELLO HELK: Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. Kirkehistoriske Studier II. række, nr. 22. København, G.E.C. Gads forlag, 1966. 517 s. 51,20 kr.

Mærkeligt nok har dr. Helk ikke fundet anledning til at nævne Sverige i undertitlen på den disputats han så dygtigt forsvarede på Aarhus Universitet den 25. april 1966. Mere end en trediedel af bogen handler dog direkte og udelukkende om forsøgene på at erobre Sverige tilbage, og i resten af den spiller svenske forhold en betydelig rolle. Det ser næsten ud somom han har adopteret Laurentius Norvegus' synspunkt: at genvindingen først og fremmest gjaldt hans eget hjemland, Norge,

² Se herom Vello Helk: Laurentius Nicolai Norvegus, 1966.

i anden række Danmark, og at kun »tilfældige« historiske omstændigheder gjorde det mest praktisk at lægge vejen over Sverige.

Laurentius Norvegus – populært kaldet Kloster-Lasse – var født i Oslo 1540 (mener Helk at kunne fastslå), samme år som jesuiterordenen stiftedes. Han var til sin død 1622 brændende optaget af den ene tanke at vinde sine landsmænd tilbage for den tro de havde forladt, og han blev i perioder den krumtap hvorom rekatoliseringspolitikken drejede. Hans liv og virke er da også i tidligere forskning ofte blevet belyst, især efter at A. Theiner (1838 f., 1856) havde lagt den grund andre har bygget videre på i mere eller mindre videnskabeligt underbyggede afhandlinger: A. Brandrud (1895), A. Perger (1896), H. Biaudet (posthumt fragment, udgivet 1931), Oluf Kolsrud (1946) og i nyeste tid: O. Garstein i *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia I* (1963). Andre vigtige bidrag er ydet bl. a. af H. F. Rørdam, H. Schück, J. A. Hammargren, L. K. Karttunen, G. Bolin, Hj. Holmquist og R. Ohlsson. Helks bog var indleveret til bedømmelse for doktorgraden før Garsteins udkom, men da det af flere grunde trak urimeligt længe ud med afgørelsen blev det ham muligt at tage kritisk stilling til Garstein, både i omfattende recensioner (*Revue d'histoire ecclésiastique*, 1966, *Norsk Historisk Tidsskrift*, 1966) og i mange enkeltkorrekturer i disputatsen. Det må også blankt erkendes, at Garsteins bog langt fra overflødiggør Helks; for det første fordi det indtil nu udgivne kun dækker tiden til 1583, men navnlig fordi Helk bygger på et væsentligt rigere kildestof end nordmanden, som m. h. t. utrykte kilder overvejende støtter sig til Oluf Kolsruds efterladte samlinger og heller ikke i det kildekritiske arbejde står mål med Helk, hvis bog helt selvstændigt fører forskningen over modreformationen i Norden et godt stykke frem, netop fordi den inddrager et langt mere omfattende kildemateriale end nogen af forgængerne. Med beundringsværdig flid og sporsans har han fremdraget arkivalier og svært tilgængelige ældre trykte kilder fra en række arkiver og biblioteker i Rom (især jesuiterordnens hovedarkiv, Vatikanets Archivio segreto og Biblioteca apostolica), Milano, Bruxelles, Wien, Salzburg, München, Köln, Helsingfors, Uppsala, Stockholm, Linköping, Oslo, København m. fl. Til oplysning om unge nordboers studier ved jesuitiske og andre katolske læreanstalter har han med stort udbytte gennemgået talrige utrykte »stambøger« i nordiske og udenlandske samlinger (f. ex. i Hamburg, Salzburg, Wien, Graz, Göttingen, Heidelberg, Augsburg, München og Trier). I alt væsentligt synes hans udnyttelse af trykte kilder og den videnskabelige litteratur som har betydning for emnet at være udtømmende.

Indledningen beskæftiger sig kortfattet – og uden at bringe noget nyt – med de katolske »levn« som i Danmark efter 1536 kunde give håb som tilknytningsspunkter for en rekatolisering (videreførelse af religiøse

og rituelle skikke, modstandsrederne i klostre og kapitler); derpå omtales pavens forsøg på gennem Commendones sendelse 1560/61 at knytte kontakt med de nordiske konger i forbindelse med tridentinerkoncillets tredje session; de blev barsk afvist af Frederik II. Så træder Laurentius Norvegus ind i billedet; der redegøres for hans familieforhold, især de også religiøst betydningsfulde bindinger til faderen, for hans tid i Metropolitanskolen i København og først og fremmest for de studier han 1559 tog fat på i det engang humanistiske, nu modreformatoriske Louvain, hvor han blev magister artium 1561, begyndte på teologien og snart efter knyttede forbindelse med jesuiterne (optaget i ordnen 1564) og – hvad der siden fik betydning – med den senere kardinal Bellarmin. Gang på gang får Helk – med god grund – lejlighed til at slå fast at Laurentius Norvegus var en politisk dilettant, en slet diplomat, (som aldrig kunde holde sin mund), en næppe alt for kyndig teolog, men lige så fast står det at han f.ex. som »exercitiemester« var en ypperlig sjælesørger og en mand der med charme formåede at vinde »kættere« for sig hvor han kom hen. Var han end til plage for overordnede på grund af sin »ulydighed«, d.v.s. selvklogskab og selvrådighed, stædige lyst til at ordne tingene på egen hånd, så var han ialtfald også en nidkær tjener for sit store mål og i kraft af sin nordiske afstamning og sine omfattende nordiske forbindelser simpelthen ikke til at komme udenom. Man *måtte* tage hans energi og talent i brug, så meget besvær han også forvoldte og så meget man generede ham ved at beskære hans virkefelter i håb om at tøjle ham.

Efter en redegørelse for katolske forbindelser med Danmark op til 1575 skildres forberedelsen til den svenske mission, da den smidige Gregor XIII 1572 var blevet pave og overalt søgte at forhandle sig frem, og da Johan III.s ægteskab med Katarina Jagellonica gav håb om et fremstød i Sverige, så meget mere som kongen, opfyldt af tidens syn på fyrstens jus reformandi og »anglikansk« betragtning af forholdet mellem kirke og stat, af både politiske og religiøse grunde drømte om kirkens enhed – og vilde forberede den ved at reformere den svenske liturgi tilbage – og ikke var uden sans for muligheden af at få den store arv dronningen formentlig havde bundet i Neapel gjort likvid. Skildringen af Johan III er langt mere nuanceret end vi før har set. De følgende kapitler gennemgår med stor grundighed Laurentius Norvegus' forslag til en svensk mission, hans vanskeligheder ved at få den istand, hans ankomst til Sverige som (officielt) dronningens kapellan og teologisk læsemester for præster og gymnasiaster på gråmunkeholmen, hans konflikter med det svenske præsteskab og hans prekære dobbeltstilling mellem kongen og Rom; for nok vilde Johan III reformere tilbage, men på sine egne betingelser, og Laurentius måtte arbejde for visse dispensationer: præsteægteskab, nadver under »begge

skikkelser« og folkesprog i gudstjenesten. Det kunde vel være bemærket at det er tre typisk »reformkatolske« krav, kendt også længe før reformationen (jfr. Böhmen), ofte fremført af humanisterne og i 1548 Melanchtons eneste *conditio sine qua non* for en interimsaftale med romerkirken. Men Laurentius Norvegus' største vanskelighed i Sverige var hans jesuitiske foresatte, fremfor alt Possevino som to gange var i Sverige og som han aldeles ikke kunde komme ud af det med. Til Helks fortjenester hører det at have vist at Possevinos indberetninger bør behandles mere kritisk end man før har gjort; han har afgjort været forudindtaget og personlige reaktioner spejler sig klart i hans tilbagemeldinger. Til sidst gik det så vidt at Possevino for at holde kongen fast tvang Laurentius til at afsløre sig som katolik; dermed kom katastrofen for den svenske mission, i form af stor opstandelse blandt den lutherske gejstlighed (som længe havde bekæmpet kongens liturgi) og folkeopløb. Og dermed faldt romerkirkens sag i Sverige. Laurentius' forsvarsskrift i den anledning er en udmærket kilde til det indre forløb af hele affæren. 1581 var han påny i Rom og blev i årevis, især af Possevino, holdt fjernt fra missionsarbejdet, men »bag fronten« sled han de næste godt 20 år med at forberede nye fremstød, undervise sine talrige elever – også adskillige nordboer – og vinde kættere. I et årti virkede han i Wien, Olmütz og Prag, men da han efter at Sigismund (af Sverige) 1587 var blevet konge i Polen blandede sig i storpolitik og udkastede dristige dynastiske planer som skulde fremme katolicismens sag også i Danmark-Norge kom han på tværs af habsburgske interesser og blev forsat til Graz; håbet om at komme til Sverige da Sigismund efter Johan III.s død også blev konge her (1593) brast, bl.a. på den politisk-religiøse enhed som etableredes ved Upsala möte. Men stadig arbejdede den nu aldrende mand med nye planer, og omkr. 1600 syntes han påny – nu i Braunsberg – at få vind i sejlene: overfor Rom søgte han af skaffe så billige omvendelsesvilkår for nordboer som bare muligt, og i et brev, skrevet i danske udenlandsstuderendes navn, gjorde han kraftigt op med reformationskirken i Danmark, samtidig med at han i et dogmatisk og apologetisk skrift (*Confessio Christiana*) positivt fremstillede det katolske læreindhold. De pavelige seminarer i Vilna, Braunsberg og Olmütz var regulære missionskollegier, og Laurentius spillede her en afgørende rolle i alumnernes opdragelse; atter fik han rig mulighed for at knytte danske og norske forbindelser; opsporingen af dette vældige biografiske materiale, om studenter, jesuitiske privatpræceptorer hos adelige familier, katolske kontakter i Danmark og eftervisningen af den indflydelse de jesuitisk påvirkede fra seminarerne siden fik hører til bogens ubestridelige landvindinger; selv da regeringen, bisperne og universitetet 1604 blev så foruroliget af situationen at der kom forbud mod at lade børn og unge rejse til Braunsberg etc. anså Laurentius chancen

for at slå igennem med et personligt fremstød i Danmark for stor nok til at han 1606 mødte op i København; det blev selvsagt en fiasko; efter en kort forhandling på universitetet blev han udvist. Sammenbruddet var totalt – tiden var løbet fra ham, og de muligheder han hidtil havde regnet med at finde i Danmark viste sig at være for spinkle til at bygge på. Til 1622 levede Laurentius i Balticum, gammel og stedse svagere, men altid i aktivitet for sin sag. Kort efter at Gustav II Adolf – de stødte på hinanden i Riga 1621 – havde givet ham af grovfilen døde han i Vilna.

Tillæg 1 redegør grundigt for de forskellige udgaver af Laurentius Norvegus' skrifter og deres udbredelse, tillæg 2 for udgaverne af det under navnet Jonas Henricsonius fra Meldorf sandsynligvis 1603 udgivne latinske skrift om en spansk-polsk-svensk angrebsplan mod Danmark som skulde være udklækket af jesuiter omkr. 1580 – jfr. kapitlet (153 ff.) om Anders Lorichs projekt til et overfald på Danmark – og som stadig tillagdes aktualitet. Mod Sven Ulric Palmes formodning om at hertug Karl (siden Karl IX) har medvirket ved skriftets tilblivelse argumenterer Helk for nederlandsk-nassausk og måske også holstengottorpsk proveniens. Der er – som Helk med Palme mener – spor af at skriftets advarsler kan have gjort indtryk på Christian IV og hans regering, men spørgsmålet om de nærmere omstændigheder ved dets tilblivelse er endnu uløst.

Det er næsten overflødigt at bemærke at dette kvalitetsarbejde også rent formelt er smukt placeret. Noter og omfattende registre er i orden; den eneste vanskelighed ved at bruge noteapparatet er den næsten endeløse liste over forkortelser; der er så mange at det er umuligt at lære dem udenad. Sproget er klart, men lidt stift og unuanceret. Det samme kunde man sige om de psykologiske analyser af hovedpersonen og andre optrædende, men til gengæld er den strenge saglighed overalt sat i forgrunden; det er tydeligt at Helk ikke har skrevet uden sympati for sin ofte noget uheldige helt, men han henfalder aldrig blot til ros eller dadel; både den kritiske og den positive vurdering af bogens skikkelser er i hvert enkelt tilfælde nøje begrundet.

En enkelt ting vilde jeg gerne have set mere uddybet: mod Upsala möte 1593 rettede Laurentius Norvegus en kraftig kritik og gav en bred analyse både af dette mødes beslutninger og af hele Confessio Augustana, de lutherske kirkers fælles grunddokument. Manuskriptet fremdrog Oluf Kolsrud i Warszawa i 1930, og det er udgivet af O. Garstein i *Norvegia Sacra XXII*, 1965. Helk har (jfr. note 27, p. 463) haft det i korrektur, men gør iøvrigt ikke noget ud af det, hvilket er så meget mærkeligt som han jo ikke afstår fra at behandle et andet dogmatisk arbejde (*Confessio Christiana*), og det vilde have været af stor interesse at se hvordan han bedømte dette stykke kontroversteologi, et direkte opgør mellem luthersk lære og eftertridentinsk katolicisme.

Dr. Helks bog vil være uundværlig for enhver der fra nu af beskæftiger sig med nordisk historie i reformationens og modreformationens perspektiv. Den sætter på forbilledlig måde de mere kirkeligt og teologisk bestemte modsætninger ind i den almeneuropæiske historie, dens kildeunderlag er bredere end nogen tidligere fremstillinger, dens analyser af detaljer tilsvarende mere dybtborende, og dens utallige biografiske oplysninger om enkeltpersoner som i dette konfliktfyldte århundrede følte sig draget til romerkirken og i mange tilfælde også til jesuiterordenen er ikke blot i sig selv en overordentlig udvidelse af vor viden, men også nyttige som baggrund for at forstå den kamp som først den svenske kirke i det 16. århundredes slutning og den danske regering i det 17. århundredes begyndelse følte sig tvunget til at tage op. P. G. LINDHARDT

AA. RASCH: Niels Ryberg. 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur, 12. Universitetsforlaget i Aarhus, 1964. 432 sider. Illustreret. 28,50 (22,00) kr.

Stavnsbåndet var trods alt ikke et stærkere bånd på den danske bondeungdom i 1700-årene, end at en og anden med tilstrækkelig opdrift kunne bryde ud. En af de navnkundigste »udbrydere« var bondedrengen Niels Bertelsen fra Rybjerg i Nordsalling. Med hans helt fantastiske karriere in mente tør man dog nok slutte, at der her var tale om evner så langt ud over det sædvanlige, at netop hans tilfælde ikke egner sig som udgangspunkt for mere generelle refleksioner over dette tema, selv om også flere andre medlemmer af slægten hævede sig op over bondemiljø.

Det er da heller ikke stavnsbåndsproblemer, forf. beskæftiger sig med i sin bog om handelsfyrsten Niels Ryberg. Hovedformålet har vel været at yde et bidrag til dansk handels historie i den såkaldte florissante periode. Hertil egner en analyse af Rybergs mangesidede virksomhed sig også udmærket på grund af hans centrale stilling i Danmarks økonomiske liv i 2. halvdel af 1700-tallet. Den biografiske genre rummer i et sådant tilfælde visse fordele, idet den giver et fast udgangspunkt og indbyder til konkret og detaljeret fremstilling. Genrens ulemper er, dels at den biograferede let overvurderes eller glorificeres, dels at det almene kan trænges for stærkt i baggrunden og fænomener, der i virkeligheden er generelle, fremtræde som specielle. Den første fare er stort set undgået. Selv om bogen vidner om beundring og sympati, er skildringen sober og i alt væsentligt overbevisende. Forf. falder sjældent for fristelsen til at lægge mere i sine vurderinger, end kilderne kan bære. Nu og da er han snarere tilbøjelig til at underspille sine kort. Jeg tænker bl.a.

på hans meget forsigtige antydninger af den betydning, samarbejdet mellem Ryberg og Chr. Martfeldt kan have haft for Danmarks korn-handelspolitik. Om han med samme held er styret uden om det andet skær, er mere diskutabelt. Jeg vilde bl. a. have sat stor pris på et orienterende rids af den samlede københavnske handelsverden. Dens hovedpersoner optræder spredt i bogen, men præsenteret på rad og række med et kort signalement, der slet ikke behøvede at bygge på indgående specialstudier, ville de have dannet en nyttig baggrund for vurderingen af både det specielle og det almene i Rybergs virksomhed. Videre kunne man ønske, at den almindelige økonomiske ekspansion i det danske samfund var trukket frem, da den er væsentlig for forståelsen af Rybergs succes. Forf. slutter med en opfordring til at mindes Ryberg som en af de allerstørste af de købmænd, der skabte det store handelsopsving i slutningen af det 18. århundrede. Det var han givetvis, men det bør ikke glemmes, at der var tale om en vekselvirkning. I øvrigt gælder det, at baggrundsskildringen er lykkedes bedst på de områder (handels- og kompagnihistorien), forf. gennem sine tidligere studier har specialiseret sig i. Mindre overbevisende i denne henseende er afsnittet om Ryberg som godsejer.

Forf. har ikke haft nogen let opgave, da hverken Rybergs privatarkiv eller hans forretningsarkiv er bevaret. Fremstillingen har måttet bygges op af et spredt materiale navnlig fra kollegiernes, Kurantbankens, handelskompagniernes, Søassurancekompagniets og talrige andre institutions arkiver. Der er ved indsamlingen anvendt en imponerende, til stædighed grænsende flid og udholdenhed. Man mærker tydeligt den trænede arkivmand, som i kraft af sin dybe fortrolighed med arkiverne har formået at udnytte enhver rimelig chance for at finde blot den mindste brik til sin mosaik. At der alligevel mangler adskilligt i, at billedet af Ryberg står helt klart, er altså en beklagelse, man må adressere til kildematerialet og ikke til forfatteren.

Bogen er disponeret i 4 hovedafsnit: I. Ryberg 1725–63, II. Rybergs handels- og embedsvirksomhed 1764–1804, III. Ryberg som godsejer og IV. Rybergs privatliv og finanser. Disse afsnit er igen opdelt i 28 underafsnit, der som regel afsluttes med en kort sammenfatning, ligesom hele fremstillingen er afrundet med et fyldigt resumé. Tyngdepunktet ligger både omfangs- og indholdsmæssigt i det store hovedafsnit II, der omspænder Rybergs hovedaktiviteter fra afslutningen af den store kolonikrig, under hvilken firmaet konsolideredes, og frem til Rybergs død. Som en afrunding kunne man have ønsket en kort oversigt over firmaets videre skæbne frem til ophøret i 1820. I øvrigt er det et spørgsmål, om ikke spændvidden mellem Rybergs position i 1760erne og i hans sidste år er så stor, at en deling af dette afsnit havde været nyttig. For et indsnit f. eks. ved 1775 kunne tale, både at Ryberg dette år under stor

offentlig opmærksomhed udkøbte sine kompagnoner for i de næste 14 år at fortsætte alene, og at firmaet med udbruddet af den nordamerikanske frihedskrig kort efter stod over for en ny ekspansionsperiode, bl.a. karakteriseret ved handelen med USA, som i de sidste to tiår af Rybergs liv blev et væsentligt træk i dets historie. Det lange stræk fra 1764 til 1804 tilslører i nogen grad det ekspansive moment, som dog må have været særdeles betydeligt, når man betænker, at der i 1796 var tale om et handelshus, som – forsigtigt vurderet – kunne opvise en årsomsætning på over 1 mill. rd. Et tal der bliver nok så talende ved at sammenholdes med det skøn, Ryberg i 1768 afgav over monarkiets samlede handels- og pengeomsætning med udlandet. Han kom til det resultat, der af forf. accepteres som nogenlunde sandsynligt, at værdien af hele monarkiets eksport og andre valutaindtægter udgjorde 2.518.000 rd. mod en tilsvarende udgift på 2.400.000 rd. Selv med de forbehold, at det ikke blot var Rybergs virksomhed, der ekspanderede mellem de to tidspunkter, men også monarkiets samlede erhvervsliv, og at Rybergs omsætning ikke alene var udenrigsk, bliver dog tilbage, at han i 1790'erne har tegnet et firma af imponerende format. Så velfunderet var det, at Ryberg uden at kny kunne bære de store tab, som fulgte med overholdelsen af en langtidskontrakt om levnedsmiddelleverancer til søetaten i en periode, hvor priserne steg så voldsomt, at statens betaling undertiden ikke dækkede halvdelen af firmaets indkøbspriser.

En mere formel indvending mod dispositionen er, at afsnittet om Rybergs privatliv er placeret før afsnittet om hans finanser, skønt dette falder mere naturligt i umiddelbar forlængelse af fremstillingen af hans virksomhed. I øvrigt er begge disse afsnit i særlig grad præget af kilde-materialets sparsomhed. Et spørgsmål, forf. med rette beklager ikke at kunne besvare med sikkerhed, selv om han – som han siger – under hele undersøgelsen har været på vagt, er Rybergs eventuelle afhængighed af udenlandsk kapital. Der er dog ikke fundet noget, som tyder på en sådan udover kortfristede vekselkreditter. Forsøget på ud fra det meget spinkle materiale at tegne et billede af Rybergs personlighed må man nok, trods al anvendt forsigtighed, på flere punkter stille sig lidt forbeholden overfor. Når det f.eks. siges, at Rybergs religiøse følelser var dybe og ægte, og der som vidnesbyrd herom peges på, at han havde ofret en del på sine kirker og skænket 200 rd. til opførelse af en dansk kirke i Frederiksnagore, så turde det vistnok være en lovlig dristig konklusion på de foreliggende præmisser. Kirkerne kunne jo være status-symboler, og jeg gad nok set den i ostindienhandelen interesserede storkøbmand, der turde skamme sig til at afslå anmodning om et frivilligt bidrag til kirken i Frederiksnagore. Ejheller en påstand (s. 346) om, at Rybergs interesser »gennemgående (lå) over, hvad man kunne have ventet i betragtning af hans mangelfulde uddannelse«, synes helt vel-

motiveret med en henvisning til, at han skal have ejet et godt bibliotek (hvad indeholdt det?), en møntsamling og en naturaliesamling, og at han har ladet kendte kunstnere arbejde for sig. Dels er disse forhold næppe i sig selv bindende beviser på et højt udviklet åndsliv, men kunne også – i hvert fald delvis – skrives på statussymbolkontoen, dels behøvede han dog ikke at være en ren grobrian, fordi han var af bondeherkomst, og endelig ved vi jo intet reelt om hans uddannelse. Forf. har tabt ham af syne, fra han – formentlig i 1738 eller 39 – flygtede hjemmefra til morbroderen, købmand Axel Møller i Ålborg, og indtil han i 1750 dukkede op i København for at begynde sin egen handelsvirksomhed.

Det var en meget alsidig og ompsændende virksomhed, der efterhånden udviklede sig fra Rybergs beskedne start i en kælder i Admiralgade. Luft under vingerne fik han for alvor, da han i slutningen af 1755 indgik kompagniskab med den kun 17-årige Thyge Jesper Thygesen, brodersøn af den kapitalstærke handelsmand og godsejer Emanuel Thygesen til Matstrup, og da samtidig den store kolonikrig og 7-årskrigen skabte uanede muligheder for en driftig handelsmand med adgang til kapital. Systematisk og uhyre grundigt gennemgår forf. alle Rybergs aktiviteter. Vi følger hans handel med indenlandske produkter, et område som rummer særdeles interessante aspekter – når alt kommer til alt måske de mest perspektivrige – og som næppe er uden sammenhæng med Rybergs herkomst og hans udspring af og nære kontakt med et provinshandelsmiljø. Hvor andre handelshuse måtte melde pas med hensyn til store statsleverancer af landbrugsvarer, kunne Ryberg ofte klare opgaven. Det siger noget væsentligt om ham. Men samtidig er vanskelighederne et meget talende udtryk for en markedssituation for dansk landbrug, som er fundamentalt forskellig fra den, vi kender fra 1730ernes kriseår, og et vidnesbyrd om den stille, men afgørende vækst i det danske samfund og i dansk økonomi, som førte frem til den store produktions- og handelsmæssige omstrukturering i århundredets slutning. Vi følger endvidere Rybergs handel med europæiske varer, hans storstilede og stædige forsøg på trods skuffelser at få noget ud af handelen på Vestindien, som var blevet frigivet efter statens overtagelse i 1754 af Det vestindiske Handelskompagni, og som åbenbart lå ham meget stærkt på sinde. Vi følger hans deltagelse i kompagniernes handel og ledelse, hans rederivirksomhed, hans kortvarige ledelse af islandshandelen, hans pionerarbejde inden for den private søassurance, hans bankiervirksomhed og hans fabriksvirksomhed. Vi hører videre om hans deltagelse i offentlige kommissioner m. m., der også rakte ind på områder, der som f.eks. ledelsen af det københavnske fattigvæsen umiddelbart kunne synes at ligge uden for hans naturlige virkefelt. En vis indre sammenhæng var der dog, idet Ryberg var stærkt optaget af tanken om at bringe ledige hænder i arbejde og fremkalde øget produktivitet.

Overalt, hvor han var med, synes han at være mødt op med reform-idéer og dynamik. – Ganske tankevækkende er det at erfare, at Rybergs virksomhed også omfattede en storstilet smuglervirksomhed på England, som især foregik fra hans handelsoplag på Færøerne, og som i øvrigt fandt sted i bedste forståelse med de danske myndigheder. Sammen med talrige eksempler på fusk med skibspapirer – ligeledes med myndighedernes velsignelse – er dette et interessant træk, som bør med i billedet ved vurderingen af den engelske holdning til den neutrale skibsfart under søkrigene. At den fra stavnsbåndet undvegne bondedreng også blev slavehandler og talsmand for en tvangspræget befolkningspolitik på Island, er også træk, der hører med i billedet af Ryberg og hans tid.

Inden jeg forlader afsnittet om Rybergs handels- og embedsvirksomhed, skal jeg pege på enkelte skønhedspletter, der dog ikke i væsentlig grad forrykker helhedsindtrykket af solidt og sobert arbejde. Når forf. (s. 187 f.) med Schovelin hævder, at Handels- og Kanalkompagniet i modsætning til andre af tidens spekulationskompagnier blev afviklet uden videre tab for staten, må jeg anføre, at jeg i et bidrag til kompagniets historie (Erhvervshist. Årb. 1957), som forf. i øvrigt har med i litteraturlisten, har påvist at dette netop ikke var tilfældet. Forf. omregner nu og da, men ikke konsekvent, datidens mål- og vægtangivelser til nutidige enheder. En samlet oversigt havde været nyttig. Mon ret mange ved, hvor meget en kurv bourgogne er? Et enkelt sted (s. 123) kikker en møntomregning, idet 410 £ sættes til ca. 4000 rd., skønt sterlingkursen s. 227 opgives til ca. 5 rd. 40 sk. Så stærkt kan kursen næppe være sunket fra 1763 til 1772. Ifølge prishistorien skal den tværtimod være steget lidt. Enkelte fejl kan forekomme i tabellerne, f.eks. s. 150, hvor Rybergs kaffeimport i 1798 opgives til 1.194.723 i stedet for 1.914.723 pund (jfr. s. 149). I samme tabel er Blacks Enke & Co.s import i 1800 opgivet til 40.762 mod Rybergs 624.196 pund, skønt det s. 149 hævdes, at førstnævnte firma dette år havde større import end Ryberg. Mere betænkelig er dog tabellen s. 43 over Rybergs leverancepriser på smør sammenlignet med priserne i København, idet forf. her uden at gøre opmærksom på det anvender priserne på fynsk smør, som ofte lå under priserne på sjællandsk, ligesom ikke alle sammenligningstidspunkterne er kongruente. F.eks. opgives for september 1759 Rybergs pris til 2884 sk. pr. td., mens københavnspriserne opgives til 2496–2880 sk. Ikke alene er dette som nævnt priserne på fynsk smør, men det er tilmed oktoberpriser. De tilsvarende septemberpriser er 2688–3072, hvilket unægtelig stiller Rybergs pris i et gunstigere lys. I øvrigt er oktoberprisen for sjællandsk smør helt oppe på 3104 sk. Herved anfægtes altså i nogen grad påstanden om, at de rybergske priser skulle være særlig høje, så meget mere som der krævedes varer af særlig god kvalitet. At Rybergs pris i januar 1758 opgives til 4928 sk., må vel bero

på en simpel trykfejl. Omvendt må det vist siges at være udtryk for en meget vidtdreven forsigtighed, når forf. (s. 53) efter at have nævnt eksempler på skibsfragter, bl. a. 7000 rd. for en rejse fra Riga til Lissabon og retur til Danmark, beklagende tilføjer, at det ikke fremgår, om det drejer sig om brutto- eller nettofortjeneste. Uden at være sagkyndig tør jeg vædde mit anmelderhonorar på, at det må være bruttofragt, jfr. at det s. 68 oplyses, at bruttofragten for en islandsfart med overligning hele sommeren androg 2–3000 rd., eller at det på grundlag af oplysningerne s. 43 f. om befragtning af et skib til Vestindien med nogen forsigtighed må kunne jugeres, at fragten incl. 133 ind- og udlosningsdage har været af nogenlunde samme størrelsesorden.

Til sine øvrige virksomheder søjede Ryberg fra 1765 stillingen som godsejer. Han blev dette år medejer og 1767 eneejer af det store fynske gods Frederiksgave, som han gjorde en betydelig indsats for at arbejde til et mønstergods. I 1774 erhvervede han ved salget af Vordingborg rytterdistrikt godset Øbjerggård, hvor han senere indrettede en tekstilfabrik med godsets befolkning som den væsentligste arbejdskraft. Afsnittet om Ryberg som godsejer er, trods mange udmærkede oplysninger, som tidligere antydet bogens svageste. Det mærkes, at forf. er kommet uden for sit egentlige domæne, hvad jeg skal påvise ved et par eksempler. Allerede formodningen om, at prisen for Frederiksgave skulle have været »voldsom« høj (170.000 rd. eller i gennemsnit 126 rd. pr. td. hartkorn) rimer ikke helt med, hvad der i øvrigt oplyses om godsets økonomiske forhold, f.eks. de meget høje indfæstninger, der allerede kort efter købet kunne gå helt op til 40 rd. pr. td. hartkorn. At Ryberg ikke ændrede landgilden, synes at forundre forf. (s. 291 f.), men landgildens uforanderlighed var jo, omend dens lovmæssighed er omtvistet, fast praksis, indtil forordningen af 15. juni 1792 udtrykkeligt tillod godsejerne under visse vilkår at ændre den. Når forf. af den omstændighed, at Ryberg i 1768 var tilhænger af udskiftning, vil udlede et ganske særligt fremsyn, må det dog anføres, at så vidt var adskillige godsejere forlængst kommet, som det bl. a. kan ses af indberetninger til den første landvæsenkommission af 1757. Forf. undrer sig (s. 290) over, at Ryberg til grund for sin afstandtagen fra arvefæste ikke nævner »en omstændighed, der må have været meget tungtvejende for ham, nemlig at indfæstningsafgifterne betød overordentlig meget for Frederiksgave, så meget, at det let forstås, at han nødigt så dem afskaffet«. Her kan jeg slet ikke følge med. Arvefæste betyder da ikke, at bøndergodset foræres bort! Arvefæsteoverdragelse skete naturligvis altid på vilkår, som begge parter mente at kunne stå sig ved, og afgifterne kunne tilmed, som bl. a. eksemplet fra det nordsjællandske krongods i 1780erne viser, gøres værdifaste ved ansættelse i korn, men ydelse i penge efter kapitels-takst (se min afhandling i Erhvervshist. Årb. 1954). S. 296 anføres det,

at en del af udskiftningsudgifterne blev afholdt af godsets kasse, hvilket s. 302 tages til indtægt for vurderingen af Ryberg som en human gods-ejer. Men det var dog immervæk hans egen formuesubstans, som herved forbedredes. I øvrigt fastsatte den omtalte 1792-forordning også nærmere regler for, under hvilke vilkår og i hvilket omfang udskiftningsomkostninger kunne overvæltet på fæstebønderne, som desuden i form af betydelige arbejdsydelser bar deres andel af byrden ved udskiftningen. Forsøget s. 305 på ved hjælp af Frederiksgaves kornregnskaber fra spredte år i 1770erne og 80erne at udregne foldudbytter stiller jeg mig meget skeptisk til. Dels er det nok uvist, hvor sikre regnskabernes tal er, dels er der åbenbare fejl i divisionerne af høstudbyttet med udsæden. For rug angives foldudbyttet 1774 til 5,3, men division af dette års høst med det foregående efterårs udsæd giver ca. 5,7. For havre angives et foldudbytte på 4,8, men division af årets høst med samme forårs udsæd giver knap 4,7. For 1786 angives foldudbyttet for rug til 2,9, men den tilsvarende division giver 5,5. For byg angives 2,5, men divisionen giver 2,9. Disse korrektioner må, hvis beregningsgrundlaget overhovedet er holdbart, påvirke vurderingen af forf.s karakteristik af høsten 1774 som normal og høsten 1786 som ringe. Endelig må jeg anholde den påstand (s. 329) i forbindelse med omtalen af bortsalget af bøndergods fra Øbjerggård, at det er »bemærkelsesværdigt, at der i alle skøderne var indføjjet en bestemmelse om, at ingen bonde atter måtte gøres hoveripligtig, selv om gården senere blev solgt til en hovedgård«. Det tilføjes endda understregende, at denne bestemmelse næppe var almindelig. Jo, den var i høj grad almindelig. Den var simpelt hen en standardbestemmelse, som Rentekammeret i henhold til kgl. resol. af 9. marts 1791 krævede overholdt som vilkår for tilladelse til frasalg af bøndergods uden tab af hovedgårdsrettigheder, selv om tilligendet reduceredes til under 200 tdr. hartkorn.

Lad mig til slut påtale en lille stilistisk uvane. Forf. er slem til at misbruge den ubestemte artikel foran personer, også selv om de er identificerede eller identificerbare. Rybergs svigerfader omtales (s. 17) som en købmand Fr. Otte i Eckernførde, hans svigermoder (s. 339) som en Dorothea Charlotte Reventlow. Hvad ville forf. sige, hvis jeg skrev, at en overarkivar Aage Rasch har skrevet en bog om Niels Ryberg, som uanset de fremførte indvendinger er et meget værdifuldt bidrag til dansk økonomisk historie i 2. halvdel af 1700-tallet, og som foruden den værdi, den i kraft af en minutøst gennemført detailanalyse har i sig selv, vil vinde yderligere ved, at monografier over andre af periodens hovedpersoner inden for dansk erhvervsliv bliver stillet ved siden af den og hjælper med til at sætte Ryberg, hans virke og ikke mindst dets baggrund ind i en større sammenhæng?

JENS HOLMGAARD

Det norske Storting gjennom 150 år. 1–4. Utgitt av Norges Storting under redaksjon av C. J. HAMBRO, JACOB S. WORM-MÜLLER, KARL BJØRNSTAD, SVERRE STEEN. Oslo, i kommission hos Gyldendal Norsk Forlag, 1964. 518 + 392 + 432 + 576 sider. Ill. 420 n. kr., indb. 500 n. kr.

Initiativet til dette verk blev taget i 1955, da professorerne Jacob S. Worm-Müller, Arne Ording, Johan Schreiner, Jens Arup Seip og Sverre Steen i en skrivelse til Stortingets præsidium foreslog at markere forfatningsjubilæet 1964 ved udgivelse af et videnskabeligt værk om Stortinget. Præsidiets stillede sig positivt til tanken, og et udvalg, der bestod af odelstingspræsident C. J. Hambro, fuldmægtig Karl Bjørnstad, professor Steen og professor Worm-Müller, udarbejdede den nøjere plan for værket. Udvalget fungerede siden som redaktionskomité. Hele værket udkom i jubilæumsåret.

Udvalget var, hedder det i forordet, »helt fra begyndelsen klar over at det jubileumsskrift som skulle utgis, måtte være et vitenskapelig oppbygd, men likevel alment tilgjengelig verk om institusjonen Stortinget, *ikke* om Norges politiske historie i sin alminnelighet etter 1814. Det man ville ha klarlagt var nasjonalforsamlingens funksjon i det politiske liv, dens sammensetning, organisasjon og forhold til de andre statsmakter«. Man tilrådede, at den kronologiske fremstilling skulle falde i tre hovedafsnit, sådan at første bind dækkede tiden fra rigsforsamlingen på Eidsvoll til 1869, da der indførtes årlige storting (indtil da samledes tinget kun hvert tredje år), andet bind perioden fra 1869 til 1908 (regeringen Løvlands fald og Venstres konsolidering) og tredje bind tiden fra 1908 til 1964. I fjerde bind skulle behandles en række specialemer.

Denne plan blev fulgt. Første bind er skrevet af professor Alf Kaartvedt, med en indledning af Sverre Steen om »Hvordan Norges Storting ble til«, andet bind af universitetslektor Rolf Danielsen og tredje bind af konsulent i Udenrigsdepartementet Tim Greve. Til fjerde bind er der femten bidragydere, der skriver om bl. a. Stortinget og ytringsfriheden (C. J. Hambro), Stortinget og de udenrigske sager efter unionsopløsningen (Reidar Omang), de politiske grupper (seks partirepræsentanter), referatet af Stortingets forhandlinger (Harald Krohn), kvinder i Stortinget (Tertit Aasland), Stortinget og pressen (Vegard Sletten), pression mod Stortinget (Kaare Fostervoll), og Stortingets bygning (Gunnar Hoff); bindet afsluttes med en række korte biografier af præsidenterne i Stortinget, Lagtinget og Odelstinget fra 1814 til 1964 (Karl Bjørnstad).

Den historiske fremstilling er særdeles fast komponeret, ikke uden inspiration fra systematiserende nabovidenskaber. De to første bind har i store træk samme inddeling: først et afsnit om Stortingets sammensætning, herunder spørgsmål om stemmeret, valgordning, valgpraksis,

opholds- og rejseudgifter til valgmænd og stortingsrepræsentanter m. m.; derefter et afsnit om Stortingets organisation og forretningsorden, et om Stortingets myndighedsområde og forholdet mellem statsmagterne og endelig et om gruppedannelserne i Stortinget. Denne disposition fastholdes ikke i tredje bind, hvis sidste halvdel er kronologisk disponeret, men de emner, der tages op til undersøgelse, er de samme som i de foregående bind.

»Den grunnlov som ble undertegnet 17. maj, med visse endringer som ble vedtatt 4. november, kom til å gjelde omtrent uforandret like til 1905 og gjelder i sine hovedtrekk også i dag. Skyldes det dens fullkommenhet? Skyldes det at den var et resultat av store statsmenns modne overveielser? – at den var avfattet etter det norske folks ønsker og behov? Snarere tvertimot. Det skyldes dens uklarhet. Hadde hver bestemmelse i loven vært utførlig, presist utformet og ikke til å misforstå, ville den vært for stiv og kunne lett ha brutt ned i det stormfulle politiske vær i årene nærmest etter 1814. Nå var den som en primitivt sammenbundet flåte, der de enkelte stokkene nok kunne gnisse mot hverandre i stormen, men likevel hang sammen og smidig fulgte bølgenes gang«. Sådan skriver Sverre Steen i slutningen af sin nøgterne indledning og anslår dermed et tema, som den opmærksomme læser vil kunne følge gennem 1800-tallets Stortingshistorie.

Hurtigt opstod en kraftig grundlovskonservatisme, fremkaldt både af en voksende spænding mellem samfundsklasserne og – ikke mindst – af forholdet til unionskongedømmet; utvivlsomt var det »en psykologisk og politisk fordel at grunnlovskonservatismen var utformet som ideologi før Carl Johans hovedstorm mot forfatningen satte inn i 1821. Det lettet Stortingets senere argumentasjon og politikk« (I, 269). Denne konservatisme løste imidlertid ikke problemerne, når grundloven var uklar – den langvarige strid om, hvor vidt kongen havde vetoret over for grundlovsændringer, der var vedtaget af Stortinget, er vidnesbyrd herom. Den slog heller ikke til, da samfundsstrukturen ikke længere var den samme som i 1814. F.eks. indeholdt grundlovens §§ 57, 58 og 59 bestemmelser, der dels gav regler for det numeriske forhold mellem stemmeberettigede, valgmænd og Stortingsrepræsentanter, dels fastslog, at de sidstnævntes antal skulle være mindst 75 og højst 100, dels påbød, at landdistrikterne skulle have dobbelt så mange repræsentanter på tinge som byerne (hvor kun ca. 10 pct. af befolkningen boede). Stigningen i folketallet og forskydningen mellem land- og bybefolkningen medførte, at disse grundlovsbestemmelser fra omkring 1840 ikke længere lod sig forene – i 1859 udgjorde byrepræsentanterne næsten 43 pct. af Stortingets medlemmer. I 1859 nåede man til enighed om en ny ordning, hvorefter man opgav den bevægelige skala og fikserede repræ-

sentanternes antal til 111. Man beholdt derimod relationen 2:1 mellem land- og byrepræsentanter, stadig en oplagt favorisering af byerne.

I afsnittene om Stortingets kompetence opdukker hyppigt spørgsmålet om forholdet mellem Stortinget og regeringen. Kaartvedt har et interessant kapitel om konge, regering og Storting i Carl Johan-tiden, hvori han understreger, at modpolerne var Stortinget og Carl Johan, ikke Stortinget og regeringen. Tværtimod var der i konstitutions- og unionspolitikken et intimt interessesfællesskab mellem regeringen og de ledende kredse i Stortinget. Men som majestætens ansvarlige rådgivere stod regeringens medlemmer i en vanskelig stilling – ofte fik de skindet imod sig over for Stortinget og blev samtidig ydmyget af Carl Johans »skolemesteragtige arrogance og belærende foredrag« (I, 242 f).

Forholdet til regeringsmagten blev det spørgsmål, der engagerede Stortinget mest i tiden fra ca. 1870 til 1890. Alle forestillinger om den parlamentariske styreform var før dens sejr i 1884 baseret på den forudsætning, at der i Stortinget ville eksistere et nogenlunde stabilt flertal, som regeringen kunne støtte sig til. Men denne forudsætning var ikke længere til stede, da Venstre blev sprængt i 1888. Rolf Danielsen analyserer indgående de synspunkter, der kom til orde om forholdet mellem regering og Storting i den nye situation. Johan Sverdrups løsning blev en resignationspolitik fra regeringens side; den måtte søge at vinde Stortinget fra sag til sag, indtil folket på valgdagen atter havde skabt grundlag for en regering, der kunne regere med et Stortingsflertal i ryggen. Mindretalsparlamentarismen blev en realitet, der svækkede såvel regering som Storting. Men nye parlamentariske midler – interpellationsinstitut, frontaledebat, finansdebat – gav snart Stortinget en effektiv kontrollerende myndighed; omkring århundredskiftet var regeringen ved at blive en eksekutivkomité for skiftende stortingsflertal, og påstande om Stortingsregereri gennem komiteerne var ikke sjældne – en egentlig undersøgelse af deres berettigelse mangler dog endnu. Stortingets øgede kontrolmuligheder førte dog ikke til en vedvarende svækkelse af regeringen. I dette århundrede har det voksende behov for specialiseret faglig indsigt styrket regeringens mulighed for at lede lovgivningsarbejdet.

Som det fremgår af de nævnte emner, kommer forfatterne ind på en række politiske stridsspørgsmål i norsk historie. Men af det politiske begivenhedsforløb medtager de kun det, der er relevant for Stortingets udvikling som politisk instrument; de er ikke faldet for den fristelse at omtale lovgivning og anden politisk virksomhed, der ikke er velmotiveret ud fra værkets intentioner.

Den originaleste indsats er ydet i afsnittene om Stortingets sammensætning – valgordning, valgdeltagelse, valgmænd (indirekte valg indtil

1905) – og Stortingets gruppe- og partidannelser. Inden for statskundskaben er der i Norge lavet ikke helt få studier, der kommer ind på disse emner – især Tim Greve har kunnet drage nytte heraf – men lakunerne er mange. Forfatterne er da gået til kildematerialet og har dels selv foretaget undersøgelser dels fundet ud af, hvilke opgaver der venter på at blive løst gennem større specialundersøgelser, f.eks. vedrørende relationerne mellem partierne og pressionsgrupperne i 1890erne. I forlængelse af sine undersøgelser udarbejdede Rolf Danielsen i øvrigt til den nordiske historikerkongres i Bergen 1964 en instruktiv oversigt over problemerne i forbindelse med studiet af de politiske partiers opståen og første udvikling i Norge.

Spørgsmålet om Stortingsrepræsentanternes sociale rekruttering har krævet supplerende undersøgelser. Blandt resultaterne hæfter man sig især ved embedsmændenes talmæssige stabilitet, der ikke svækkedes af systemskiftet 1884 – også Venstre valgte embedsmænd (1891: 11, 1894: 17). Først med valget 1897 reduceredes denne sociale gruppe. Samtidig øgedes antallet af selvstændigt erhvervsdrivende. Formodentlig er der tale om »et tallmæssig uttryk for en begynnende opløsning av den tradisjonelle allianse mellom embetsmenn og næringsdrivende i byerne, som hadde vært karakterisert ved at den siste gruppen i høy grad hadde vært innforstått med at embetsmennene varetok deres interesser på tinget« (II, 84).

Fremstillingen rummer mange vurderinger, men ikke mange egentlige konklusioner, flest i Rolf Danielsens afsnit. En konklusion på hvert bind ville have givet mulighed for en opsamling af spredte vurderinger og en præcisering af udviklingen inden for så centrale spørgsmål som f.eks. befolkningens syn på det parlamentariske system, forholdet mellem Storting og regering o. a. Derigennem ville man have lettet arbejdet for læseren og bidraget til at opfylde forordets ønske om, at dette skulle være et »alment tilgjengelig verk«.

I nogen grad savner man i værket en fornemmelse af Stortingets milieu. Der nævnes mange politikere, men de fleste er mere principper end personer – det gælder også de mere fremtrædende som Schweigaard, Ueland og Jaabæk. Det er nok delvis en følge af, at man prissværdigt konsekvent har undgået at skrive politisk historie i almindelighed. Men uden brud på dette princip kunne man med fordel i højere grad have inddraget de ledende politikeres baggrund for de valgte principielle standpunkter, herunder deres kontakter med den politiske tænkning i ind- og udland. Stortinget var (og er) et milieu; det mærkes enkelte steder i værket, f.eks. i de gengivne citater fra Johan Sverdrups taler, men forbavsende sjældent – Jens Arup Seips »Et regime foran undergangen« har i denne forbindelse ikke sat sig mange spor. En eksemplificeret behandling af den politiske talekunst – som Sven Clausens i

»Den danske Rigsdag« – ville også have været en mulig introduktion i Stortingsmilieuet.

Endelig kan man undre sig lidt over, at redaktionen ikke har ydet den læserservice at gengive i sin helhed den grundlov, som Stortinget skylder sin eksistens og kæmpede for at bevare. – Helt praktisk ville det også have lettet læseren, om indholdsfortegnelsens underafdelinger var blevet markeret i selve fremstillingen.

Der er grund til at udtrykke beundring for såvel forfattere som redaktion: man har benyttet den givne lejlighed til at komme videre i udforskningen af Stortingets funktion i Norges politiske udvikling. Stortingsmænd og historikere vil vide at værdsætte det. Under læsningen anstiller man uvilkårligt sammenligninger med »Den danske Rigsdag 1849–1949«, der i seks bind forelå færdigt i 1953. En egentlig mandjævning ville være utilstedelig, bl. a. fordi det danske værk er ret uegalt, men iøjnefaldende er det, at det norske værk i højere grad vinder nyt land og stiller nye spørgsmål til de kommende års forskning, medens det danske henvender sig til en bredere læserskare.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

HOLGER HJELHOLT: *British Mediation in the Danish-German Conflict 1848–50.* Historisk-filosofiske meddelelser, udgivet af Det kongelige danske videnskabernes selskab. Bd. 41 nr. 1; bd. 42 nr. 1. København, Ejnar Munksgaard, 1965–66. 235 og 251 s. 80 kr.

Dr. Hjelholts værk om den britiske mægling i den dansk-tyske konflikt 1848–50 er en enestående arbejdspræstation; bag dets tæt sammenkædede fremstilling ligger et uhyre omfattende indsamlingsarbejde. Forfatteren har gennemgået det ene arkiv efter det andet. Først og fremmest det danske rigsarkivs samlinger og akterne fra det britiske udenrigsministerium i Public Record Office, desuden Palmerstons arkiv, den engelske Berlin-ambassadør Westmorlands samlinger, akter fra det tyske Bundesarkiv i Frankfurt a. M. og fra det tyske centralarkiv i Merseburg (Østtyskland), det hertugelige slesvig-holstenske husarkiv, nu i Slesvig, og en lang række andre arkiver.

De næsten endeløse rækker af dokumenter er sammenfattet til en omfattende skildring af den diplomatiske side af den danske politik i årene 1848–50, altså en udenrigspolitisk pendant til forfatterens tobindsværk om »Sønderjylland under Treårskrigen« (1959–61). Der er al grund til at beundre den ildhu og energi, hvormed arbejdet er ført til ende.

I forhold til hidtidige undersøgelser er dr. Hjelholt nået væsentligt længere. Sammenlignet med Albert Olsens skitseagtige og doktrinære afhandling: Danmark og den engelske mægling 1848 (H.T.11.R.II) repræsenterer dr. Hjelholts værk et helt afgørende fremskridt m. h. t. kildegrundlaget. Overfor Albert Olsens økonomisk-historiske tankegang kan dr. Hjelholts grundsynspunkt karakteriseres som statspolitisk eller historisk-statsretsligt om man vil. Gennem sine studier over inkorporationen af Den gottorpske del af Sønderjylland i kronen 1721 (1945) er Hjelholt nået til en ganske bestemt opfattelse af retsgrundlaget for Slesvigs tilknytning til Danmark, og ud fra denne opfattelse kritiserer han de slesvig-holstenske doktriner. Med megen konsekvens fastholdes det historisk bestemte syn på Danmarks ret til Slesvig; og de forslag til en løsning af det slesvigske spørgsmål efter nationalitetsprincippet, der fremkom allerede ved krigens begyndelse, gøres der ikke meget ud af. Det skal da også gerne medgives, at disse tilløb ville betyde brud på gældende statsret, hvad slesvig-holstenernes program også ville, men i demokratiets og liberalismens århundrede kunne det statsretslige grundlag ikke på langt sigt fastholdes.

Dr. Hjelholt fælder en hård dom over slesvig-holstenerne. Set på baggrund af de almindelige åndelige og politiske strømninger, som prægede midten af forrige århundrede, må man nok mildne den lidt og vise forståelse for, at slesvig-holstenerne subjektivt mente, at de repræsenterede en retsopfattelse, der kunne holde stik, og at de i adskillige forhold handlede ud fra synspunkter, hvis rigtighed de var fast overbevist om, medens de i andre søgte at manipulere med kendsgerningerne; således voldte forholdet til den nedarvede kongemagt dem store kvaler. Det var f. eks. svært at argumentere overbevisende med begrebet »den ufri konge«. Tiden var revolutionær, men de revolutionære krav fandt ringe støtte uden for Tyskland, og selv i Tyskland vandt de reaktionære kræfter i løbet af få år sejr. På det internationale plan måtte man anvende folkeretslige og statsretslige argumenter, og her kom de tyske forhandlere ofte til kort. Dr. Hjelholt noterer nøje alle selvmodsigelser og uoverensstemmelser, men en lidt skarpere sondring mellem den argumentation, der i god tro var umiddelbart præget af gængse tyske opfattelser, og den argumentation, der blev givet i mindre god tro, havde været ønskelig. Dr. Hjelholt retter sin kritik ikke mindst mod den tyskvenlige dronning Victoria og hendes gemal prins Albert, samt de skiftende preussiske udenrigsministre, men især imod den preussiske ambassadør i London, Chr. J. K. Bunsen.

Et enkelt eksempel taget fra bd.1, s. 91 kan tjene til at illustrere den ovenfor anførte bemærkning om udtalelser fremsat i god og i mindre god tro. Den britiske udenrigsminister, lord Palmerston, der var mæglingspolitikens bærer, havde i april 1848 foreslået Preussen, at såvel tyske forbunds-

tropper som de danske tropper skulle forlade Holsten. Meningen var at lægge luft mellem parterne. Dr. Hjelholt karakteriserer derefter Bunsens reaktion: Forslaget fik ham til at »udbryde i sit exalterede sprog, der var blottet for logik, at når den danske konge havde okkuperet Slesvig by »så kunne vi (d.v.s. preusserne) lige så vel forlade Berlin og Köln og kong Ernst Hannover««. Citatet sluttes med et udråbstegn i parentes. Nu må man indrømme, at det er besynderligt af Bunsen at sammenligne byen Slesvig med Berlin, Köln eller Hannover. Kong Frederik var retmæssig hertug over Slesvig, men Bunsen, der var gennemtrængt af den tyske nationale bølge, har virkelig troet på tyskernes ret til Slesvig via forbindelsen mellem Slesvig og Holsten. Det var den subjektive side af sagen, men dertil kommer, at Palmerstons forslag vidnede om ringe indsigt i de faktiske forhold – der var nemlig ingen danske tropper i Holsten, og derfor ville de tyske troppers tilbagetrækning blive til ensidig dansk fordel – og det var måske denne Palmerstons uvidenhed, der fik Bunsen til at bruge så stærke ord.

Et par sider længere fremme, s. 104, er der igen et udråbstegn i parentes. Det er for så vidt vel motiveret, men en nærmere analyse af situationen havde alligevel været at foretrække for et udråbstegn. Sammenhængen var denne: den danske gesandt i London, Fr. Reventlow kunne berette, at Bunsen, altså den preussiske minister i London, havde sørget for at blive valgt til medlem af den tyske rigsforsamling i Frankfurt, og vel at mærke som repræsentant for en kreds i hertugdømmet Slesvig. I et brev til et af den provisoriske regerings medlemmer i Kiel, grev Reventlow-Preetz skrev han: »Jeg skulle ikke værdsætte nogen ære højere end at være medlem af det parlament« og videre »Hvis vi endnu i tide skulle nå at vinde Slesvig tilbage,« ville han gerne være en af repræsentanterne for Slesvig. Det må medgives, at det objektivt set var en lidet fornuftig handling af en ledende tysk diplomat i London at lade sig vælge til den tyske rigsforsamling, men i betragtning af, at Slesvig ikke hørte til det tyske rige, at Slesvigs stilling var stridens genstand, og at Preussen ikke havde magtmidler til at gennemtvinge sin ensidige opfattelse, men havde accepteret en britisk mægling, så var det dog navnlig en afgørende svækkelse af den preussiske forhandlingsposition, at den preussiske gesandt så flagrant demonstrerede et brud på den europæiske folkeret. Det var Danmarks største aktiv under de internationale forhandlinger, at grænsen til det tyske forbund klart gik ved Ejderen. Det var en af de få ting Palmerston virkelig indså; og det er et af de klare resultater i den foreliggende fremstilling, at denne sondring kunne forstås og fastholdes af de neutrale statsledere. Derfor blev løsningen: en selvstændig stilling for Slesvig i det danske monarki, ledetråden i forhandlingen, medens delingstanken ville kræve et helt nyt statsretsligt begreb og derfor hurtigt blev forladt.

For den engelske mægling gælder det som helhed, at den blev ført meget passivt; de danske ville gerne engagere England stærkere på deres side, men selvom Palmerston nok ville forlige parterne, satte han i intet tilfælde trumf på. Det højeste, han drev det til, var at true Preussen med Rusland, i mindre grad med Frankrig og Sverige. Der gives en yderst detaljeret gennemgang af alle faser i disse engelske forligsbestræbelser, men det er karakteristisk, at i alle de tilfælde, hvor Preussen så sig nødsaget til at give efter, kom trykket ikke fra England, men fra Rusland; dette forhold antydes kort undervejs og i værkets sidste kapitel. Som et modstykke til redegørelsen for den engelske mægling må man meget ønske engang også at få en fremstilling af den russiske politik. Selv i en af de få situationer hvor England ydede Danmark en virkelig hjælp, nemlig ved at udpege en voldgiftsmand for den forvaltningskommission, der styrede Slesvig under våbenstilstanden fra 1849 til 1850, var der et væsentligt forbehold, idet voldgiftsmanden oberst Hodges ingen støtte fik fra sin regering. Når forvaltningskommissionens arbejde ikke blev effektivt i Sydslesvig, siger dr. Hjelholt, skyldtes det ikke oberst Hodges, men Preussens perfide politik, og han tilføjer: »De engelske udsendinge undrede sig med rette over, at Palmerston fandt sig i det«. Her er de to ord »med rette« forfatterens dom, som kan give anledning til visse overvejelser. Det er evident, at de preussiske instanser spillede dobbeltspil, og for så vidt kunne de engelske udsendinge »med rette« undre sig over, at Palmerston ville finde sig deri. Men hvorfor var Palmerston så tilbageholdende?

Det er dette spørgsmål, læseren bestandig må stille sig under læsningen: hvorfor optrådte englænderne ikke mere aktivt i dansk favør, når russerne i givne situationer kunne optræde med eftertryk. Der kan formentlig kun gives eet svar: der stod ingen livsvigtige engelske interesser på spil, eller anderledes udtrykt: Englands interesse i på den ene side at opretholde det danske monarki og på den anden side at støtte Preussen eller det tyske rige var nogenlunde lige store. Problemet må ses i sammenhæng med den politiske balance i almindelighed. Gennem hele det 19. århundrede fra 1815 til 1907 går som en rød tråd en russisk-engelsk interessekonflikt, snart stærkere snart svagere artikuleret. I den dansk-tyske konflikt falder de to landes interesser på det nærmeste sammen, begge stormagter måtte ønske det danske monarki opretholdt, men i den første fase af revolutionen 1848 førte Preussen en polsk-venlig politik, som i høj grad måtte genere russerne, og det forklarer til en vis grad, at zaren fik stoppet general Wrangels fremrykning i Jylland i maj 1848 og fik sørget for, at Jylland blev rømmet. Da den revolutionære kraft ebbede ud i Tyskland, støttede Rusland først restaurationen i Østrig, og siden lagde Rusland og Østrig i fællesskab tryk på Preussen, men det var ikke i engelsk interesse at se Preussen svækket, tværtimod

så englænderne gerne at Preussen dannede en modvægt mod Rusland, og et liberalt Tyskland var dem kærere end et autoritært. England havde således ingen interesse i at lægge sig ud med Preussen, eller i at vanskeliggøre den ny rigsdannelse. Hvor megen perfidi preusserne end lagde for dagen over for forvaltningskommissionen for Sønderjylland kunne det ikke give Palmerston anledning til nogen aktion. Sådant om-trent kan man sammenfatte resultatet af de overvejelser læsningen leder til.

Her ligger altså endnu en opgave og venter på en historiker, men enhver, der vil binde an med den opgave at udrede stormagtskonstellationernes betydning for det slesvigske problem under Treårskrigen, må være dr. Hjelholt taknemlig for hans grundige gennemtrawling af arkiverne og for hans gennemgang af det væsentlige element, som den engelske mægling udgør.

Helt fra de unge år har dr. Hjelholt viet den sønderjyske historie en stor del af sin interesse og sin arbejdskraft. Hans doktorafhandling om sprogeskripterne, der kom i 1923, var banebrydende, og de talrige andre bidrag har belyst væsentlige perioder og situationer i det dansk-tyske mellemværende. Hans trofasthed gennem et langt liv mod ungdommens interesser og synspunkter fortjener anerkendelse; men som tiderne skifter vinder nye synspunkter frem, og da er det glædeligt, at også de, der deler disse, kan hente megen viden, megen hjælp og megen inspiration i dr. Hjelholts arbejder.

TROELS FINK

Nyt fra historisk videnskab

HJÆLPEMIDLER

Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum 1931–1935.
Published by the Trustees of the British Museum. London, 1967. xx + 878 s.
15 £ 15 sh.

British Museum's Department of Manuscripts udsender oftest hvert 5. år fortegnelser over dets samlingers tilvækst. Med det foreliggende bind fejres et slags 100-års jubilæum, idet Catalogues of Additions begyndte med femåret 1836–40 (udsendt 1843); nu er man nået frem til 1935. Før 1. Verdenskrig fremkom fortegnelserne 1–2 år efter den pågældende periodes udløb; tempoet har ikke kunnet holdes, og man er i dag mere end 30 år bagefter. Forordet i bindet her oplyser imidlertid, at næste bind vil omfatte tiden 1936–45 (på grund af mindre accession under 2. Verdenskrig) og til dels allerede foreligger i korrektur. Udarbejdelsen af et bind må være et kæmpearbejde, da der vel ofte må foretages omfattende ordningsarbejder, i hvert fald i privatarkivstoffet, inden registreringen (og indbindingen) kan påbegyndes.

Accessionen sker nu kun i to hovedrækker, en stor (Additional Manuscripts) og en mindre (Egerton Manuscripts) med særlige afdelinger for »Charters and Rolls« og for Papyri inden for begge rækker; hertil kommer en samling for løse segl og seglaftryk og en samling af facsimiler af manuskripter. Det er Additional MSS, der tæller; heri er i årene 1931–35 indgået små 2000 volumes, i Egerton MSS noget under 100.

Retningslinjerne for udarbejdelsen af det her anmeldte bind (som for de foregående) har været, at der først gives et katalog med gennemgang bind for bind med beskrivelse af indhold, format, sidetal, proveniens etc.; oftere er der dog tale om store samlede arkivmasser, der naturligvis samler sig i grupper med visse fællesoplysninger; det gælder f.eks. politikeres privatarkiver; også disse opdeles dog i volumes af passende størrelse med fortløbende nummerering inden for den enkelte gruppe; men mellem disse til tider store samlinger indgår enkeltbind eller mindre samlinger, nummereret efter tidspunktet for deres ankomst. Kun utilgængelige papirer holdes i hvert fald nu og da helt uden for nummereringen, indtil de bliver tilgængelige, se f.eks. Ripon Papers, 2. series (Add. 43510 ff.), der modtoges allerede i 1923, men først indgik i nummersystemet, da de i 1933 blev tilgængelige. At nogle privatarkiver afleveres i flere omgange bevirker, at de forekommer forskellige steder i katalogerne efter tidspunktet for deres aflevering. Richard Cobdens papirer findes f.eks. to steder i bindet for 1931–35 (Add. 43647–43678 og Add. 43807–43808), og der er hen-

visninger til andre papirer, som vil blive omtalt i et af de følgende kataloger (Add. 50131, 50748–50751). Når først sådanne dele af et arkiv er registreret, tilmed i et trykt katalog, er det håbløst at foretage en sammenarbejdning med senere tilkomne dele. Skaden er næppe heller så stor, idet der gives henvisninger overalt hvor muligt.

Helt små erhvervelser, enkeltblade eller læg, fragmenter el.l. samles ved afslutningen af hvert år i et volume »Miscellaneous Letters and Papers« (el. »Miscellaneous Papers and Fragments«), der unægteligt får et meget blandet indhold.

I den ovennævnte beskrivelse af de enkelte volumes indgår ikke ved privatarkivmateriale oplysninger om brevskrivere, undtagen hvor det drejer sig om et fåtal, ellers må man søge oplysninger om alle brevskrivere i Index, der som følge heraf udgør den største del af bindet, og hvorfra der er henvisninger til numrene på de enkelte volumes og – oftest – sidetal deri. Også brevmodtagere anføres i Index, der yderligere på grund af det navneskifte, der ledsager oprykningen inden for engelsk adel, har mangfoldige henvisninger; den ovennævnte Ripon, var f.eks. 1. Marquess of Ripon, men tidligere 2. Earl of Ripon, og før igen Viscount Goderich, men søges i Index under Robinson. Uden henvisninger er den ikke specielt kyndige her helt hjælpeløs. Index tenderer også mod et sagregister; foruden navne på personer, institutioner, lande o.l. er der opslag på: Antiquities, Architecture, Army of England, Art. Illuminations, and Drawings, Art. Engravings o.s.v. Den, der vil benytte katalogerne, må være helt fortrolig med opbygningen af Index.

En gennemgang af et bind som det nu udkomne opruller ikke mindst United Kingdoms og det britiske imperiums historie. De store (og mindre) britiske statsmænds papirer strømmer ind på manuskriptafdelingens hylder, ofte som gaver, til andre tider ved køb. Gladstone's papirer indgik til afdelingen i 1934 (Add. 44086–44835), men herover udsendtes et særligt trykt katalog i 1964, der har afløst den normale publikation. Premierminister Lord Aberdeen's papirer (320 vol.) skænkedes 1932 til British Museum (Add. 43039–43358), og det er en meget stor samling i bindet med mængder af brevskrivere i Index. Charles Dilke's papirer (94 vol.: Add. 43874–43967) modtoges som gave i 1935. Tit er privatarkiverne dog af mindre omfang; nævnes kan heriblandt den kendte økonom William Ashley's papirer (Add. 42242–42256; han døde 1927, så her er man nær nutiden).

Erhvervelserne rækker også uden for hjemlandets og imperiets sfære. Den mest opsigtsvækkende erhvervelse 1931–35 var købet i december 1933 af det berømte bibelhåndskrift Codex Sinaiticus, som sovjetregeringen solgte for £ 100.000; her trådte den engelske regering og en national indsamling til. Ikke få manuskripter af kontinental oprindelse, især kirkelige, er også i femåret erhvervet af manuskriptafdelingen; et aktivt biblioteksvenneselskab hjælper og supplerer dennes egne midler. Fra England selv vidner 5 middelalderlige brevbøger fra klostre om muligheden af, bl.a. på auktioner, at skaffe vigtigt kildemateriale ind i de offentlige samlinger, her især til Egerton-rækken. At også godsarkivalier foruden store samlinger af privat tilvejebragte afskrifter, f.eks. til de amerikanske koloniers historie (Stevens Transcripts, næsten 250 vol.) er indgået vidner om samlingernes alsidighed.

Spørges der nu, hvad bindet giver af materiale til dansk historie, synes svaret at blive: ikke meget. Opslag i Index under Denmark giver vel adskillige henvisninger til udenrigspolitisk materiale, næsten udelukkende i kopier, hvorimod der under Schleswig-Holstein findes henvisninger til breve fra augustenburgske hertuger, bl.a. til Dilke, men efter 1864, et par breve fra prinsen af Nør er dog fra 1853. En systematisk gennemgang af Index giver mere; under Williams-Wynn (der er henvisning fra Wynn), engelsk gesandt i Danmark 1824–53, anføres adskilligt, men ofte i kopier i Lord Aberdeen's arkiv. Fra hans forgænger Augustus John Foster, engelsk gesandt i København 1814–24, findes derimod en række – åbenbart originale – breve 1816–20 til diplomaten George Henry Rose (Add. 42794); mere kan utvivlsomt findes i Index; nævnes bør måske et par breve fra statistikeren Harald Westergaard i de ovennævnte Ashley Papers. Men når Index ikke længere antyder dansk stof, er der altid tilbage de muligheder, der ligger i, at danske forhold kan være omtalt i korrespondance mellem englændere indbyrdes og mellem englændere og personer af anden nationalitet end den danske; her er der en stor jagtmark, og her må forskeren ud fra sit specielle kendskab til emnet selv finde vej frem.

Umådelige mængder af historisk materiale er registreret i de kataloger, der dækker hundredåret 1836–1935, og det stilles med stor liberalitet til rådighed for enhver; men det lønner sig inden fremmøde på manuskriptsamlingens læsesal at have gennemarbejdet den her omtalte katalogserie (og de øvrige trykte kataloger over de ældre afsluttede samlinger).

Om British Museum's effektivitet og udmærkede service vidner det også, at man, da de ældre bind i serien var blevet udsolgt, i 1964 udsendte de 3 ældste bind i accessionsrækken (1836–40, 1841–45 og 1846–47) i optryk, efterfulgt 1965 af de næste 2 bind (1848–53, 1854–60), og denne optrykning vil blive fortsat. Indtil videre kan der erhverves positive mikrofilms af bind, der p. t. er udsolgt. Bemærkes bør det tillige, at optrykningen ikke er blevet overladt til profitjagende firmaer, men sker for British Museum's egen regning og til rimelige priser.

C. RISE HANSEN

Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor. Utgivna av Riddarhusdirektionen genom
FOLKE WERNSTEDT. I. Stockholm 1957–65. xii + 214 s. 50 sv. kr.

Stillet overfor den beundringsværdige svenske perfektionisme maa vi danske ofte nøjes med beskedent at glæde os over, at er vore historiske haandbøger m.v. kun lidet fuldkomne, er de til gengæld udkomne, og gennem nye, stadig forbedrede editioner nærmer vi os det tilfredsstillende resultat, hvor tilsvarende svenske værker ikke sjældent bliver staaende paa et – bevares fornemt – halvfærdigt stade. Et slaaende eksempel herpaa har vi i den højest forskellige maade, hvorpaa man i de to lande har valgt at behandle det adelshistoriske materiale. Saaledes giver Danmarks Adels Aarbog (1884 ff.) en særdeles omfattende dækning, idet langt de fleste adelslægter nu er behandlet heri, omend til gengæld især de ældre aargange bedst kan karakteriseres som en foreløbig ordning af kilderne i en ofte højest hypotetisk stamtavleform, hvorfor hvert nyt bind bringer rettelser

og tilføjelser og nu og da totalt ændrede nyredaktioner. I Sverige har vi derimod i Elgenstiernas store 9 binds værk (1925–36) et fremragende stamtavleværk; men dette omfatter alene den saakaldte introducerede adel, dvs. de slægter, der 1626 og senere optoges paa Ridderhuset, og heraf følger, at selv de berømteste middelalderslægter savnes, saafremt de var uddøde før dette kritiske aar.

Længe har man tænkt paa at raade bod paa dette beklagelige forhold, der ofte har været danske historikere til stort besvær, og under Ridderhusets auspicer er nu udsendt et første bind stamtavler over en halvferdsindstve svenske (og svensk-finske) adelslægter. Det elgenstiernaske system er bibeholdt, og af særlig værd er de ofte udførlige indledningsafsnit til hver enkelt slægt med redegørelse for f.ex. dens vaabenføring samt med nyttige bibliografiske henvisninger til omtale og behandling i litteraturen.

Af det rige indhold skal her blot nævnes stamtavlerne over den paa unions-tiden fremtrædende slægt Gren, den ogsaa i Halland godsbesiddende Vinstorpaæt samt visse af Folkungernes sidelinier. Under ridderhuseneologen Folke Wernstedts ledelse er arbejdet delt ud til en række specialister som f.ex. Hans Gillingstam og de finske professorer Eric Anthoni og Jarl Gallén. Blot kunde man have ønsket, at der havde været raad til at illustrere stamtavlerne med vaabentejninger (som i Elgenstierna), og specielt undrer en dansker sig over, saa lidt brug der i almindelighed er gjort af vor Adelsaarbog. Vel er dennes stamtavle over de skaanske Sparrer givetvis forældet; men da den siden rent svenske slægt »Sparre af Ellinge« i sin oprindelse var skaansk, kunde man vel uden videre have ofret en henvisning til Adelsaarbogen 1917? Men disse petisser forhindrer ikke, at enhver dansk middelalderhistoriker, ogsaa uden specielt genealogiske interesser, inderligt maa haabe, at dette fremragende første bind snarest maa blive fortsat.

TROELS DAHLERUP

LEO SANTIFALLER: *Urkundenforschung. Methoden, Ziele, Ergebnisse. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Sonderausgabe MCMLXVII. Darmstadt 1967.* 77 sider. 6,90 DM.

I modsætning til de fleste amerikanske og tyske »reprint corporations«, som virkelig har forstået at udnytte bibliotekers og enkeltforskeres behov for ældre, videnskabelig litteratur groft, har det videnskabelige Bogsselskab i Darmstadt netop sat sig som mål at undgå eller endda modvirke den kommercielle udnyttelse af det aktuelle bogbehov; selv et flygtigt gennemsyn af forlagets kataloger vil kunne overbevise om nytten heraf.

Alligevel kan det ikke nægtes, at optrykket af Santifallers bog kalder på lidt blandede følelser. På den ene side er der givetvis ingen tvivl om, at den stadig giver en udmærket indføring i diplomatiken, og at den samtidig har det fortrin, at den ikke forfalder til blot og bar teknisk redegørelse, men klart placerer *diplomforskningen* som hjælpefunktion i den historiske forskningsproces. Som introduktion overtræffes Santifallers bog kun af Georges Tessier's »La diplomatique« (Que sais-je?, 2. éd., Paris 1962). På den anden side må man dog

tilføje, at netop denne side af diplomforskningen siden bogens fremkomst i 1936 har befundet sig i en så frugtbar udvikling, at det formentlig havde været hensigtsmæssigt at foretage en ajourføring.

Anden halvdel af den lille bog rummer en meget selvbevidst (og nu forældet) oversigt over den østrigske og tyske diplomforsknings resultater. Afslutningsvis kan man notere sig, at ubefæstede sjæle stadig kan søge husværelse hos Santifaller; ligesom i førsteudgaven (s. 49 f.) fremtræder det tredje rige som den germanske diplomatiks forjættede land.

E. LADEWIG PETERSEN

OLDTID OG MIDDELALDER

JOHN VAN SETERS: *The Hyksos, A New Investigation*. New Haven and London, Yale University Press, 1966. xix + 220 s. Illustreret. 48 sh.

Denne doktorafhandling beskæftiger sig med et emne, som ofte har optaget forskere inden for Vestasiens og Ægyptens historie og arkæologi, nemlig Hyksos, der i de gammel-ægyptiske tekster er betegnelsen for fremmedherskerne i Ægypten 1730 til 1580 f.C. Den ægyptiske historiker Manetho (ca. 280 f.C.) kaldte Hyksos »et orientalsk folk af uanselig oprindelse, hvis komme var uforudset«. Forfatteren nævner i indledningen de to muligheder, som man hidtil er nået til: På den ene side står T. Säve-Söderbergh og A. Alt, som begge mener, at man ikke kan tale om en stor Hyksos-invasion i Ægypten, og at Hyksos ikke kan forbindes med den hurritiske bevægelse men snarere med amurriternes bosættelse i Fønikien-Palestina. På den anden side står W. Helck, der fuldtud accepterer Manetho's syn på Hyksos og desuden knytter dem sammen med hurriterne.

I bogens første afsnit (Archaeology of the Middle Bronze Age) behandler forfatteren de forskellige underafdelinger af Mellemste Bronzealder (forkortet til MB), som han sætter til at begynde ca. 2200 f.C. og ende ca. 1550 f.C. Udgravningen af Jericho, Dr. Kathleen Kenyon, har derimod en anden inddeling, idet hun, ligesom J. H. Iliffe, mellem slutningen af den Tidlige Bronzealder (TB), ca. 2160 f.C. og tiden ca. 1850 f.C., indskyder en periode, som kaldes den Intermediære TB/MB Periode. Da der i dette tidsafsnit skete et totalt kulturbrud både i Syrien og Palestina, idet begge områder oversvømmedes af halvnomadiske folk, mener Miss Kenyon med rette, at det er vildledende at give en sådan overgangsperiode betegnelsen MB I (C A H² Nr. 48. 1966).

Med de nye folk kom der nye former for våben, keramik og gravskikke. For Syriens vedkommende findes der klare beviser for, at landet blev invaderet af skarer, som ikke var urbaniserede i samme grad som befolkningen i den foregående periode. I Palestina dukkede der nye keramiske former op, som kan føres tilbage til Syrien. De kendes bl. a. fra Hama J's tidligste faser (jvf. E. Fugmann, *Hama II*. Kbhvn. 1958, p. 49–58), Qatna Grav 4 og Ras Shamra II, 1. Keramikken fra alle disse steder er i familie med den, som optræder under Akkad-dynastiet i det mellemste og nedre Mesopotamien. D.v.s. at Palestina formentlig er blevet invaderet fra nord af amurriterne, som også nævnes i de bibelske fortællinger. I Ægypten er der i Gamle Riges kontekst (2500–2200 f.C.) blevet fun-

det store forrådskar dækket med et kæmmet mønster. De stammer fra Fønikien eller Syrien, hvor de f. ex. findes i Hama J 4, i Palestina og i Megiddo XV. Der har altså på dette tidlige tidspunkt været nogen forbindelse mellem amurriterne og Ægypten. De i 1960 reviderede C 14 dateringer af Hama J 5-4 er 2210 ± 120 og 2335 ± 124 f.C. Dem har Van Seters ganske vist overset; men de synes at understøtte hans antagelse, at hans MB I (= TB/MB) må begynde før 2200 f.C. Slutdatoen sætter han til ca. 1900 f.C. Der er ingen forbindelse mellem hans MB I og MB II, idet bruddet ved slutningen af den nomadiske okkupation er ligeså iøjnefaldende som begyndelsen. Der dukker atter nye byer op, nye våben, ny keramik etc. Fra MB II kan der derimod påvises en forbavsende ensartethed i kulturen fra Nordsyrien til Sydpalestina. Forfatteren gør opmærksom på, at den første del af perioden MB II A (1900 og 1750 f.C.) (Miss Kenyon's MB I = 1850-1800 f.C.) ikke er så vel repræsenteret i Palestina, og det kan skyldes, at landet efter invasionens ophør kun langsomt er blevet befolket af grupper, som genoptog et byliv. Det er på dette tidspunkt, at der igen etableres udstrakte handelsforbindelser med Syrien/Palestina og Ægypten. MB II B-C (1750-1550 f.C.) (Miss Kenyon's MB II, 1-5) dækker perioden XIII dynasti og den egentlige Hyksostid = II Intermediære Periode i Ægypten. Den er repræsenteret i Tell Beit Mirsim E-D og i Megiddo XII-X. Gennem de nylig afsluttede undersøgelser af materialet fra de danske udgravninger i Shilo er det blevet konstateret, at sidstnævnte sted netop er blevet bebygget og befæstet i denne periode (se foreløbig Marie-Louise Buhl, Bibelens Shilo, i Nationalmuseets Arbejdsmark 1967, s. 129-138).

Som bevis for at forbindelsen mellem det indre Syrien og Palestina bliver langt svagere i MB II B-C anfører Van Seters, at den specielle Tall Yahudiyya-vare var meget almindelig i Palestina, men så at sige mangler i Orontesdalen. Hertil må dog bemærkes, at de forskellige former for denne gråsorte indprikkede vare må have samme oprindelse nordpå; men dens former bliver efterhånden omdannet efter den lokale keramik.

Ligesom Yadin forkastede Van Seters med rette den tanke, at glaxis, som i Syrien og Palestina i anden halvdel af MB II anvendtes i byernes forsvarssystemer, skulle være opfundet af Hyksosfolkene. Denne form for befæstning er snarere et resultat af en udvikling, som begyndte før Hyksos.

Første del af Van Seters bog viser, at forfatteren er velbevandret både inden for Palestinas og Syriens arkæologi. Ofte møder man en alt for stor ensidighed hos de arkæologer, som beskæftiger sig med Palestinas arkæologi. Det er glædeligt at konstatere, at Van Seters fuldt ud har draget nytte af Ejnar Fugmanns Hamaværk. Selv Kathleen Kenyon ser f. ex. i sin bog *Amorites and Canaanites*, Oxford 1966, ganske bort fra Hama materialet til trods for, at hendes 2. kapitel bærer overskriften *The Intermediate Early Bronze-Middle Bronze Period in Syria*.

Bogens anden del (*The Hyksos in Egypt*) synes at være den svageste, idet Van Seters her vover sig ind på områder, hvor filologerne bedre behersker stoffet. Det er netop også fra deres række, at han angribes (se H. Goedickes anmeldelse i *American Journal of Archaeology* 71, 1967, s. 412 f., og R. North i *Orientalia* 36, 1967, s. 255 f.). Ingen af disse to forskere kan acceptere Van Seters forsøg på at datere den litterære text Ipuwer's Admonitions i Leiden til II Interme-

diære Periode og til Hyksosvældet i Ægypten. Van Seters filologiske undersøgelser af visse stednavne, som han mener ikke kan have været anvendt i Ægyptens I Intermediære Periode (ca 2200–2000 f.C.), er direkte forkerte. En af vor tids største ægyptologer Sir John Gardiner skrev om dette berømte skrift, som han har bearbejdet udtømmende i en større afhandling: »However that may be, the trustworthiness of the Leyden Papyrus as a depiction of Egypt in The First Intermediate Period is indisputable« (A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*. Oxford 1961, s. 110).

I slutkapitlet fremhæver forfatteren, at man bør borteliminere ordet »Hyksos«, idet det indebærer en falsk etnisk bibetydning og derved isolerer de fremmede i Ægypten fra deres oprindelse. Han foretrækker at tale om amurriternes herredømme over Ægypten i den II Intermediære Periode. Hertil må siges, at hurritiske navne også er blevet fundet i Ægypten i ovennævnte periode, selvom de semitiske var de dominerende. Ved Hyksos kan ikke forstås et bestemt folk, men mange folkeelementer.

Bogen er udstyret med en udtømmende bibliografi; men billedmaterialet er langt fra tilstrækkeligt. Man mangler f.ex. gengivelser af de berømte ægyptiske relieffer fra Beni Hasan med fremstillinger af asiater (ca. 1890 f.C.) og af Cairo-museets måske samtidige dobbeltstatue af granit visende »De Fiskeofrende« (W. Wolf, *Die Kunst Ägyptens*. Stuttgart 1957, s. 330), som også anses for asiater.

MARIE-LOUISE BUHL

FRIEDRICH BEHN: *Die Bronzezeit in Nordeuropa. Bildnis einer prähistorischen Hochkultur*. Urban Bücher. Die wissenschaftliche Taschenbücherreihe. Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1967. 120 s. Ill. 4,80 DM.

Den foreliggende lille bog søger, som undertitlen angiver, at give en samlet fremstilling af bronzealderens eettusindårige historie i Nordeuropa. I en række kortfattede kapitler beskrives de sider af den nordeuropæiske bronzealderkultur, som det arkæologiske fundstof giver indblik i: handel, håndværk, bosættelsesproblemer etc.

I et indledningskapitel gør forfatteren, der er forhenværende professor i Leipzig, rede for sine metodiske grundsynspunkter og viser her sin tilknytning til kredsen af arkæologer omkring den i 1931 afdøde østpreussiske forsker Gustav Kossinna. Synspunkterne har deres oprindelse i den tyske »kulturkredslære«, og set i lyset af den udvikling, nordeuropæisk arkæologi har gennemgået siden 2. verdenskrig, virker en lang række af bogens resultater temmelig forældede. De enkelte kapitler er overskuelige og let læste, men hyppigt kunne man ønske sig en ajourføring af det fremlagte materiale. I kapitlet om bosættelsesformerne (s. 48 ff.) hævdes f.ex., at man fra den nordiske bronzealder ikke kender fund af hustomter. Forfatteren går her uden om den forskningsvirksomhed, der efter krigen har bragt ikke så få bopladsanlæg for dagen, og gennemgangen af bosættelsesproblemerne bliver derved præget af alvorlige mangler. Endnu svagere er en lang række af de fremsatte hypoteser, f.ex. angående en »anatolsk kulturindflydelse«, som fra Sortehavet via floderne Dnjepr og Weichsel skulle have

nået frem til det nordeuropæiske område og der have indvirket på »die Lebensbereiche« af den nordiske bronzealderkultur (s. 53). Hele teorien hviler på tilstedeværelsen af 5 sydsandinaviske bronzekrumsværd, som ingenlunde har kunnet påvises at have anatolske forbilleder. Betydningfuldt virker det også, når den jyske Egtved-grav foreslås at have rummet en »Illyrer« (etwa eine Kriegsgefangene) (s. 39). Når forfatteren endvidere mener at kunne hævde, at de mediterrane indflydelser i den nordiske bronzealderkultur var langt kraftigere end man hidtil har antaget, må man fastslå, at det sandsynligvis forfalskede fund af en mykensk bronzeskål fra Dohnsen i Nordtyskland er et dårligt valgt udgangspunkt.

Som helhed synes forfatterens kildekendskab og teorier at have deres oprindelse i 1930'ernes tyske arkæologi: det hævdes, at man uden betænkelighed kan betegne »die Träger der nordischen Bronzekultur als Germanen, sicher als Urgermanen«, visse kulturelle forhold forklares blot ved henvisning til en »germansk« folkekarakter, og de arkæologiske formgrupper tages uden nærmere begrundelse som udtryk for en »bereits ziemlich vorgeschrittenen Stammesbildung«. Det virker derfor ikke overraskende, at man på side 22 finder et kort over de »germanske stammegrænser« og deres forskydninger i løbet af bronzealderen. Fra et lille kærneområde, af forfatteren bestemt til den nedre Elb, skulle germanske stammer i løbet af 2. og 1. årtusind have bredt sig over hele Nord- og Mellemeuropa. De begreber, der indgår i en sådan teori, er imidlertid helt og holdent produkter af den nationale og politiske tænkning, der herskede i Tyskland i begyndelsen af dette århundrede, og finder kun vanskeligt en begrundelse i det arkæologiske fundstof. Den komplicerede kulturelle diffusionsproces, der var baggrunden for den nordiske bronzealderkulturs opståen og udvikling belyses meget mangelfuldt, og efterkrigstidens studium af forskningsteknikken og den arkæologiske kildekritiks vekslende former synes ikke at have indvirket på fremstillingen.

Nærværende bog kan således kun opfattes som et sidste produkt fra en skole af arkæologer, hvis forskning var knyttet til ideer, som tiden er gået alvorligt imod.

JØRGEN JENSEN

GEORGE WOODCOCK: *The Greeks in India*. London, Faber & Faber, 1966. 199 s. Ill. 42 sh.

Denne bog er et forsøg på at sammenfatte vor viden om grækerne i Indien i oldtiden. Størst interesse knytter sig til kapitlerne 2–8, der behandler tiden fra Alexander den Stores erobring af det nordlige Indien til de indo-græske kongers undergang henimod slutningen af 1. årh. f. Kr. Den litterære overlevering, både den indiske og den græske, er meget fragmentarisk og kan ikke give noget sammenhængende billede af udviklingen i disse områder. Nogle få indskrifter giver visse holdepunkter, men det vigtigste materiale er så afgjort mønterne, hvis udsagn da også tillægges afgørende betydning for den kronologiske og geografiske placering af de knap 40 konger, som i tiden fra ca. 250 til 30 f. Kr. regerede i Nordindien og de østlige dele af det nuværende Afghanistan.

Woodcocks bog er imidlertid ikke noget originalt videnskabeligt arbejde. I hovedsagen støtter han sig til A. K. Narains værk »The Indo-Greeks« fra 1957. Vigtige nyere forskningsresultater er ikke udnyttet. I sin fremstilling mangler Woodcock ganske evnen til at skelne mellem kendsgerninger og hypoteser, således at læseren lades i uvidenhed om de meget store huller i vor viden, som kun sparsomt kan dækkes af antagelsernes og formodningernes spindelvæv. På dette forskningsområde er en fuldstændig gennemarbejdelse af det numismatiske materiale den nødvendige forudsætning for videre fremskridt.

OTTO MØRKHOLM

LILY ROSS TAYLOR: *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1966. xx + 175 s., index, XII plancher, 2 kort. 7,50 \$.

Lily Ross Taylor er uden al tvivl en af de bedste kendere af den romerske republik. Hendes bog »Party Politics in the Age of Caesar« fra 1948 er forlængst en klassiker (se Hist. Tidsskr. 12. rk. II, s. 401 f.), og hendes monumentale værk »The Voting Districts of the Roman Republic« fra 1960 er et mesterligt bidrag til de romerske institutioners historie. I sin nye bog om de romerske folkeforsamlinger lykkes det atter den efterhånden ikke ganske unge forsker, der i adskillige år har været professor emerita i latin ved Bryn Mawr College, at samle og diskutere nyt og gammelt kildemateriale og give svar på en række fundamentale spørgsmål vedrørende den romerske republiks politiske liv.

Det er et ofte diskuteret curiosum, at en ganske lille del af den romerske befolkning praktisk taget havde monopol på embeder, der både gav den lovgivningsinitiativet og den udøvende magt, skønt disse embeder årligt besattes ved valg blandt hele den mandlige befolkning. Problemet er blevet angrebet fra forskellig side, men Lily Ross Taylor undersøger i sin bog vor viden om folkeforsamlingernes sammensætning, afstemningsreglerne samt selve proceduren ved afstemningerne. Foruden vore litterære kilder inddrages også det arkæologiske materiale, idet forfatteren er fuldt fortrolig såvel med den romerske topografis sidste landvindinger som vigtige udgravninger uden for Rom. Navnlig drages en række paralleller mellem Rom og den romerske coloni Cosa i Etrurien, grundlagt 273 f. Chr. og udgravet af amerikanerne siden 1948. Desuden diskuteres de to vigtige lovtjekster Lex tabula Hebana, der blev fundet i 1947, og Lex Malacitana, som allerede Mommsen publicerede og anvendte. I begge tilfælde drejer det sig om love fra kejsertiden, der ikke sigter på Rom selv, men der er almindelig enighed om, at afstemningsreglerne i de pågældende byer var kopieret efter ældre romerske forlæg.

Det er af stor betydning, at hele materialet her er inddraget i undersøgelsen, idet oldtidsvidenskaberne i dag er så specialiserede, at mange historikere ikke kender den arkæologiske evidens og vice versa. Lily Ross Taylors bog udfylder således et stort savn.

I den her skildrede periode arbejdede romerne stadig med tre forskellige folkeforsamlinger, af hvilke dog kun comitia centuriata og comitia tributa havde virkelig betydning. I slutningen af tredje årh. f. Chr. omorganiseredes

centuriata, således at tribusinddelingen også her lå til grund for selve afstemningen, og i den periode, vi kender bedst, var tributa den lovgivende forsamling, hvor også de mindre embedsmænd valgtes, mens centuriata først og fremmest var valgforsamlingen, hvor de øverste embedsmænd blev valgt. En ofte diskutert vanskelighed er, at comitia tributa ligesom har to ansigter. Under ledelse af tribunerne vedtog man her love og valgte nye tribuner, mens consuler eller prætorer ledede forsamlingen, når der valgtes ædiler og quaestorer. I denne sidste funktion fungerede forsamlingen med auspicer, mens tribunerne ikke kunne tage fuglevarsler. Som en oprindelig plebejisk særforsamling forstår man vel den første funktion, men det forekommer unægtelig ejendommeligt, at man kunne vælge embedsmænd for hele folket under ledelse af en evt. patricisk embedsmand på en forsamling, hvor patricierne ikke havde stemmeret. Ross Taylor følger her Mommsens teori, der skelner mellem comitia tributa og consilium plebis, den første en valgforsamling for hele folket, den sidste tribunernes rent plebejiske forsamling. Mommsens teori er meget tilfredsstillende – den er blot ikke entydigt bevidnet i kilderne, hvorfor det nok er sikrere at se bort fra den, selvom det giver vanskelighed at forstå patriciernes begrænsede stemmeret i den her behandlede periode.

Det væsentlig nye hos Lily Ross Taylor er den minutiøse gennemgang af selve afstemningen ved valg og lovgivning. Navnlig sammenstillingen af en række møntfremstillinger af valgscener og kombinationen med den romerske topografi er interessant og i mange måder overbevisende. Det ville føre for vidt her at gå ind på de mange detaljspørgsmål, men det kan uden tøven konkluderes, at man i Lily Ross Taylors nye bog har en grundig og ajourført diskussion af alle de intrikate spørgsmål vedrørende den romerske republiks indviklede afstemningssystemer. Meget vil sikkert vække diskussion og ægge til modsigelse, men bogen vil utvivlsomt blive en klassiker inden for den historiske forskning – lige som så meget andet fra samme forfatters hånd.

JENS ERIK SKYDSGAARD

A. E. ASTIN: Scipio Aemilianus. Clarendon Press: Oxford University Press 1967. xiii + 244 s. XII appendices, additional notes, bibliografi og index. 65 sh.

Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Numantinus eller blot Scipio minor, den yngre Scipio, hører til den romerske republiks betydeligste skikkelser. Født 185/84 f. Chr. opnår han i 147 consulatet helt uden for den normale cursus honorum og ødelægger Carthago. I 142 beklæder han censuren og tiltræder i 140 en diplomatisk rejse til de hellenistiske riger, hvor han bringer orden i en række forhold staterne imellem. I 134 beklæder han igen consulatet, nedkæmper resterne af det langvarige spanske oprør og ødelægger Numantia. Under hans fravær fra Rom finder Tiberius Gracchus' voldsomme død sted, og da Scipio er vendt hjem, er han blandt modstanderne af jordlovene og den politik, de er udtryk for. Under disse indre politiske kampe dør han pludselig i 129 f. Chr. De oldtidige kilder er meget uenige om døds måden, men mange antyder, at det var et politisk mord.

Forholdsvis få forskere har følt sig fristet til at vie dette ejendommelige levnedsløb en monografi. Grunden hertil er sikkert, at kildematerialet er meget mangelfuldt. Livius' bredt skrevne »ab urbe condita« er ikke bevaret for disse år lige så lidt som Livius' hovedkilde, grækeren Polybios, der var den yngre Scipios personlige ven. Også Plutarchs biografi er gået tabt, men en del værdifuldt stof kan findes i skildringen af Gracchernes levned. Hovedkilden er Appians skrift om Roms krige – formentlig i alle fald indirekte afhængigt af Polybs værk – men det kaster kun i ringe grad lys over Roms indenrigspolitik. Resten af overleveringen består i ret sene og/eller fragmentarisk overleverede kilder samt en række anekdotisk prægede udsagn af eller beretninger om den store mand. En række af disse er overleveret hos Cicero, der beundrede Aemilianus meget og gjorde ham til hovedperson i sit store statsteoretiske skrift »de re publica«.

A. E. Astin samler med stor dygtighed brudstykkerne sammen til et billede. Hans metode er klar. Han hører til den prosopografiske skole, som den i England især er repræsenteret af R. Syme og H. H. Scullard. Derfor anerkendes i regelen også den anekdotiske overlevering, for så vidt den udsiger noget om de bestående klikker – *factiones* – og den enkelte persons *amici* og *inimici*. Det er ganske spændende at se metoden anvendt på en periode, hvor vi slet ikke besidder nogen fuldstændig embedsmandsliste og næsten ikke har oplysninger om valgene og deres kandidater. Da Astin principielt synes at ville undgå at skildre det almindelige og velkendte historiske forløb, og mere interesserer sig for de politiske grupperinger, bliver bogen imidlertid i høj grad præget af hypoteser – ofte endda af flere alternative hypoteser. Heller ikke det åndshistoriske perspektiv interesserer, og hele skildringen af »Scipionernes kreds« gøres af i et kritisk appendix.

Forfatterens hovedanliggende er at skildre Scipio som romersk politiker, og her understreger han det irregulære i karrieren. Der fremdrages en række paralleller hertil i de sidste årtier inden det skæbnsvangre år 133, da den gracchiske revolution begynder, og i to kapitler om Tiberius Gracchus giver han da også en fortolkning af begivenhederne, der søger at understrege det tidstypiske både ved selve kampen om jordlovene og Scipios holdning til den.

I vurderingen af Scipio er Astin ret tilbageholdende. Der findes udsagn, der viser, at Scipio egentlig ikke havde sans for at skaffe sig et betydeligt og fasttømret *clientela*, og hans væsen gjorde det ikke let for ham at fastholde sine politiske venner. Gang på gang kommer det til brud mellem ham og betydelige mænd, der hidtil havde givet ham deres støtte – berømt er bruddet med svogeren og fætterten Tiberius Gracchus. Politisk set var Scipio således egentlig ikke nogen succes, og han kunne have meget vanskeligt ved at gennemføre sine ideer.

Man kunne her nok have ønsket sig en endnu stærkere pointering af den næsten påfaldende parallel, der er mellem den ældre og den yngre Scipio. Begge var først og fremmest militære begavelser, og begge gjorde en usædvanlig, ja strengt taget ulovlig karriere, i alle fald en karriere, der stred mod uskrevne love i romersk politisk praksis. Følgelig måtte begge være udsat for megen misundelse fra senatsadelens side, hvorfor det er indlysende, at mange slutter sig til oppositionelle grupper. Det er imidlertid påfaldende, at Aemilianus, der

jo som kødelig søn af Aemilius Paullus adopteredes ind i Corneliernes slægt, øjensynlig på et meget tidligt tidspunkt af sin karriere beslutter at kopiere sin store bedstefader og lægge sin løbebane så tæt op ad hans som muligt. Han ønsker naturligvis, at en del af den store forfaders auctoritas skal gå over til ham selv. Dette ved Astin naturligvis meget vel, men han er tilbøjelig til at tilskrive det visse karaktertræk hos Aemilianus. Personlig finder nærværende anmelder, at der er så mange paralleller hertil i romersk politik, at det snarere må tilskrives en meget bevidst politik, der så at sige ser et mål i at skabe identitet imellem to personer inden for samme gens. Det klareste eksempel herpå er måske Sextus Pompejus' forsøg på at kopiere sin berømte fader Gnaeus. I dette tilfælde er der i alle fald tale om en meget bevidst appel til dennes clientela.

Astins bog giver mange synspunkter og megen klog overvejelse af de forskellige muligheder i den enkelte politiske situation. Alligevel tegner billedet sig uskarpt af den yngre Scipio. Dette ligger nok i, at opgaven i sig selv er umulig. Som en studie i romersk politik i årtierne før Gracchernes reformer rummer bogen interessante synspunkter, som vel tidligere har været fremført af repræsentanter for den prosopografiske skole, men som her er udarbejdet i detaljer. Det er som sådan bogen har værdi.

JENS ERIK SKYDSGAARD

BARBARA LEVICK: *Roman Colonies in Southern Asia Minor*. Clarendon Press: Oxford University Press, 1967. xvi + 192 s. 8 appendices, bibliografi, 2 kort og illustrationer. 70 sh.

En romersk koloni var – i modsætning til den græske – et settlement af romerske borgere i fremmed land. Under erobringen af Italien var koloniseringen et virksomt middel til at befæste en fremskudt grænse, under og efter Graccherne var det en social hjælp til at bringe den forarmede plebs på fode økonomisk, så at den kunne levere mandskab til hæren. Marius udnytter som en af de første institutionen til at forsørge den dimitterede hær, og herefter er dette hovedformålet, når man danner nye *coloniae civium Romanorum*.

Det er velkendt, hvorledes kejsertidens *coloniae* – navnlig langs Rhinen og Donau – virkede som centra for den romanisering, der fulgte umiddelbart efter de romerske hære i vesten. Barbara Levick har imidlertid i sin nye bog vendt opmærksomheden imod seks kolonianlæg i Pisidien, hvoraf det vigtigste er Antiochia, bedst kendt fra Ramsays fund af de vigtige fragmenter af *Res Gestae Divi Augusti*. Her anbragte Augustus omkring 25 f. Chr. veteraner dels i gamle byer som Antiochia selv og dels i nyanlagte byer. Disse har været genstand for en række studier, men det er første gang, der foreligger en monografisk behandling.

Forfatteren går grundigt til værks. Først gives en omhyggelig geografisk-topografisk oversigt over området, derpå diskuteres de oprindelige anlægs størrelse, deres lokalstyre, økonomiske trivsel samt overklassens forbindelse dels med det øvrige Anatolien og dels med Rom selv. Først relativt sent – dvs. under Nero – bliver den repræsenteret i det romerske senat. Endelig følger en grundig redegørelse for koloniernes langsomme afromanisering og deres assimilation

med den kultur, man finder i de ikke-romerske byer omkring. Det latinske sprog i indskrifter og på mønter forsvinder eller barbariseres helt til uforståelighed i løbet af tredje århundrede, og et rids af deres historie i middelalderen viser, at de ikke her adskiller sig fra andre anatoliske byer under forskelligt fremmedherredømme. Sluttelig konkluderer forfatteren: studiet af de romerske oversøiske kolonier er at studere en kultur, der så at sige lægges over en anden. Augustus og mange af hans efterfølgere koloniserede især i områder, hvor bystaten ikke fra gammel tid var det naturlige centrum, dvs. i Spanien, Gallien og Germanien. Når der anlagdes kolonier i østen, var det især i områder, der havde en ret spredt befolkning. Koloniseringen i Pisidien, der til dels var gammelt hellenistisk kulturområde, må ses i denne sammenhæng. Forfatteren synes dog her i sin optagethed af emnet i nogen grad at undervurdere den umådelige forskel, der er mellem de pisidiske kolonier og de kolonier, der ligger i områder, hvor romernes erobring bliver et kulturskifte, der totalt ændrer befolkningens liv og vaner. Den romerske kolonisering sætter sig ikke varige spor i Pisidien, kolonisterne – d.v.s. de sproglige og kulturelle spor af dem – forsvinder. Grunden hertil kan næppe bestemmes entydigt. Formentlig har forbindelsen med Rom været for tynd og det omliggende milieu for stærkt. Hvilket dette milieu så har været, er en anden sag. Græsk sprog var fra gammel tid meget udbredt, men vor viden herom stammer naturligvis fra det epigrafiske materiale, og netop skikken at opsætte monumenter med indskrifter er udpræget græco-romersk. Det gælder i høj grad ved studiet af sådanne blandingskulturer, at de folk, der ikke har sat sig spor i overleveringen, heller ikke eksisterer for eftertiden. Derfor bliver hele vor problemstilling a priori skæv.

Metodisk set er bogen et skoleeksempel på, hvordan den moderne oldtids-historiker må arbejde med et sådant emne. I mangel af litterære kilder anvendes arkæologiske, epigrafiske og numismatiske, ligesom et dybtgående kendskab til områdets geografi giver mulighed for nye vurderinger af trafikmuligheder og samfærdselsforhold. At resultaterne så ikke altid synes umagen værd kan være læserens fejl. Overraskelser byder bogen næppe på, men på en sund og redelig fremlægning af et overordentligt broget og mangfoldigt kildemateriale.

JENS ERIK SKYDSGAARD

PETER SALWAY: *The Frontier People of Roman Britain*. Cambridge Classical Studies. Cambridge at the University Press, 1965. xviii + 286 s., 11 kort m. v., 8 plancher. 60 sh.

Peter Salway er en fornem repræsentant for den arkæologiske forskning, der tilstræber at kaste lys over et områdes og en befolkningens historie, men som klart og kritisk holder sig til sine egne resultater uden ønske om at rehabilitere guldrandede klassikeres beretninger eller bygge lokkende luftkasteller paa den forrige eller næstforrige historikergenerations grund. Hans bog handler om romaniseringen af det britiske grænseområde og civilbefolkningens plads i det romerske system dér, d.v.s. i det gamle briganterland omkring Hadriansmuren mellem Tyne og Solway og det i skiftende perioder besatte område nord for

denne op til Antoninismuren mellem Forth og Clyde. Interessen samler sig om dette grænseomraades særlige karakter, men det studeres stadig paa baggrund af forholdene i andre grænseomraader og i det romerske rige som helhed, hvilket svarer til, at den traditionsrige »Limes-Forschung« nu føres paa et internationalt plan.

Det romerske grænseomraade i Nordengland og Sydsotland indtager noget af en særstilling, dels fordi den romerske tid er klart kronologisk afgrænset af den berømte Cn. Julius Agricolas fremtrængen mellem 77 og 84 og grænsetrop- pernes tilbagetrækning i 383, dels fordi omraadet ikke tidligere vides at have haft nogen økonomisk eller kulturel betydning. Medens de mest præsentable arkæologiske og kunstneriske levn er fundet i Sydengland, laa den strategiske og dermed ogsaa den politiske hovedvægt navnlig i den senere periode paa grænseomraadet, og det er karakteristisk, at to betydelige romerske kejsere Septimius Severus og Constantius I er døde i York. Det er selve hærens tilstedeværelse, der er aarsag ikke blot til den indfødte befolknings romanisering, men ogsaa til den relative økonomiske fremgang i det tredie aarhundrede, hvor den anspændte forsyningsituation var fordelagtig for producenter nærmest ved garnisonerne, og hvor de severiske kejseres reformer betød en kraftig befordring af integrationen mellem hær og civilbefolkning. – Desværre har forfatteren, hvis manuskript er afleveret allerede i 1961, ikke kunnet tage stilling til Ramsay MacMullens *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire* (Cambridge Mass. 1963).

Salway skelner pragmatisk mellem civile, der var bosat i den egentlige militære bebyggelse i og ved forterne, d.v.s. kommandantens husstand og romerske embedsmænd m. fl., og civile, der boede i private huse og landsbyer, nemlig købmænd, haandværkere, lokale embedsmænd, veteraner og soldaternes familier, slaver o.s.v. Han gennemgaar minutøst alt materiale, der tillader en analyse af denne civilbefolknings etniske og sociale sammensætning, dens religion og erhvervsforhold; han skildrer de enkelte dele af grænseomraadet og gennemgaar de forskellige former for civil arkitektur: huse og butikker, officielle boliger, badeanlæg og templer; og endelig analyserer han forholdet mellem dette civile samfund og selve kejserdømmets system. I et stort appendix finder man et komplet katalog over indskrifter og skulptur, der har forbindelse med grænseomraadets civilbefolkning. Dele af bogen er tung læsning for den almindelige historisk interesserede læser, men des mere oplysende om det arkæologiske og epigrafiske kildemateriales vanskelige karakter og centrale betydning, og den er et væsentligt bidrag ikke blot til Englands romerske historie, men til kejsertidens socialhistorie overhovedet.

TORBEN DAMSHOLT

Studies in Latin Literature and its Influence, ed. by D. R. DUDLEY and T. A. DOREY. London, Routledge & Kegan Paul. – Latin Historians, ed. by T. A. DOREY. 1966. xiii + 194 s. – Latin Biography, ed. by T. A. DOREY. 1967. xi + 209 s. 35 sh. pr. bind.

Det er to latinlærere ved Birmingham University, der udgiver den serie, hvori bl. a. de to her nævnte bind om romersk historieskrivning og biografi

er udkommet, og alle bidragyderne er englændere. Den klassiske dannelses og orienterings stærke stilling i engelsk videnskabstradition præger da ogsaa de to bind paa godt og ondt. Paa godt især, fordi forfatterne medbringer den solide litterære indsigt, som er uomgængeligt nødvendig til forstaaelse af antik historieskrivning og biografi. Det drejer sig nemlig om to forskellige litterære genrer, hver med sine traditioner og sit forhold til erkendelsesteori og videnskabelighed; historien har sine egne førklassiske rødder i mytologi og kronologi, men næres siden navnlig gennem retorikken af stoikernes interesse for politiske, moralske og andre samfundsvidenskabelige teorier; biografien udspringer derimod direkte af festtalen og faar gennem den peripatetiske filosofis interesse for psykologi og fysiognomi et nærmere forhold til de eksakte videnskaber, der bl. a. viser sig i dens fra historieskrivningen vidt forskellige stilistiske regler, som tillader fyldige kildehenvisninger og indlæg af autentiske aktstykker. I god overensstemmelse hermed indledes begge bind da ogsaa med et udmærket kapitel, E. Badians om »The Early Historians« og Edna Jenkins om »Nepos, An Introduction to Latin Biography«, hvori henholdsvis den historiografiske og den biografiske genres græske baggrund, teorier og tidlige romerske udvikling opridses; og i samtlige bidrag lægges der vægt paa forfatterens erkendelses- og fremstillingsform og hele forhold til traditionen.

Den samme litterære orientering prægede M. L. W. Laistners nu klassiske *The Greater Roman Historians* (1947, pap. ed. 1963), men i de bedste bidrag til de to her omhandlede samle værker forenes den med en dybere indsigt i kildeforskningens problematik og i dens betydning for forstaaelsen af et historisk eller biografisk værk, ogsaa som litteratur, end Laistner lagde for dagen. Det gælder naturligvis, naar kapaciteter som F. W. Walbank, P. G. Walsh og E. A. Thompson sammenfatter deres egne tidligere arbejder om henholdsvis Polybios, Livius og Ammianus Marcellinus, men der er ogsaa grund til at fremhæve G. M. Pauls indtrængende analyse af Sallust (skrevet før udgivelsen af Ronald Symes monografi fra 1964) og A. J. Gossages essay om Plutarch. – Som man ser, tages der ikke for haandfast paa titelbladets »Latin«; til gengæld savner man saa Cassius Dio og Prokopios som repræsentanter for kejsertidens græsk-romerske historieskrivning. – Og det lykkes A. R. Birley at give et virkelig glimrende indtryk af den bizarre samling af kejserbiografier, som kaldes *Historia Augusta*, og som det har voldt forskningen uendeligt hovedbrud at placere saavel kronologisk som ideologisk og genremæssigt. Ogsaa om den foreligger der nu et større arbejde af Ronald Syme: *Ammianus and the Historia Augusta* (Oxford 1968).

Den klassiske orientering giver sig derimod mindre heldige udslag, naar det gælder aspektet »influence«. Bindet om latinsk historieskrivning slutter ganske vist med Beda, idet der annonceres er senere bind om middelalderlige historikere, men selvom ogsaa Tacitus er skudt ud til behandling i et selvstændigt bind, er *Latin Historians* utvivlsomt blevet det mest helstøbte af de to foreliggende. Derimod viser begrænsningen sig tydeligt i bindet om latinsk biografi, hvori dennes middelalderlige efterliv repræsenteres af Guillaume de Poitiers, William of Malmesbury og Franciscus-biografierne, medens en forfatter som Einhard behandles i G. B. Townends artikel om »Suetonius and his Influence«. Netop her er det paafaldende, hvorledes den klassiske orientering faar forskeren til kun at se den middelalderlige forfatter som en delvis ubehjælpesom efterligner af det

antikke forbillede, medens en dybere indføling i emnet, som den f. eks. demonstreres i H. Beumanns analyse af samme Einhardts fortale (i *Ideengeschichtliche Studien zu Einhard*, 1962), kan give en helt anden forstaaelse af, hvorledes en middelalderlig forfatter i selve sin anvendelse af traditionen formaar at distancere sig fra saavel forbillede som samtid. Som introduktion til klassisk romersk historieskrivning og biografi er de to bind imidlertid særdeles anbefalelsesværdige.

TORBEN DAMSHOLT

ANKER TEILGÅRD LAUGESSEN: Middelalderlitteraturen. En orientering. Københavns universitets fond til tilvejebringelse af læremidler. I kommission hos Gyldendal. København 1966. 440 s. 60,25 kr.

»Kirkens Internationale« kaldte Hartvig Frisch afsnittet om middelalderen i sin kulturhistorie fra 1929 og viste hermed hen til det træk i det middelalderlige åndsliv, dets fælleseuropæiske karakter, der på samme tid, i reaktion mod det nazistiske barbari, satte den tyske romanist Ernst Robert Curtius i gang med middelalderstudier. Resultatet blev en lang række af handlinger som i 1948 blev samlet i det også metodisk banebrydende værk »Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter«.

Også forfatteren til nærværende grundbog, universitetslektor Anker Teilgård Laugesen, ser den europæiske enhed som et konstituerende element i middelalderforskningen, men hvor Curtius søgte traditionens forløb fra antikken gennem middelalderen og frem til nutiden – som han lod begynde med romanikken – ønsker Laugesen at indkredse middelalderens særpræg. Afgrænsningen bliver derfor vigtig; den bliver bestemt af det område og den periode i hvilken den katolske kirke dominerede, eller med særligt henblik på litteraturen: Vulgatas epoke, som forfatteren har udtrykt det i en tidligere afhandling (Middelalderen som litteraturhistorisk periode, Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning, 1962). Den byzantinsk-slaviske litteratur er således ikke inddraget, derimod er der i høj grad taget hensyn til norrøn digtning – hvis originalitet sandelig ikke bliver mindre af at blive set i europæisk sammenhæng. Dette træk, og det at danske forskningsbidrag har fået deres selvfølgeligelige plads i dokumentationen, gør bogen særlig værdifuld for de danske studenter den er skrevet til – blot kunne man have ønsket at den, ganske vist beskedne, hjemlige middelalderlitteratur, først og fremmest folkeviserne, havde fået en lidt udførligere behandling.

Værket indledes med et citat der fremhæver det tvetyls som hviler over middelalderen: den dobbelte arv fra den antikke og den jødisk-kristelige kultur, den sproglige dobbelthed, idet latinen altid levede side om side med et idiom, der enten var en videreudvikling af det klassiske latin, et vulgærprog, eller et »barbarsprog«, som oftest germansk.

Latinen blev forandret når den skulle bruges som kommunikationsmiddel med nye sociale lag, den blev vulgariseret i syntaks, morfologi og ordforråd. Man måtte prædike »piscatorie non Aristotelice«, som fiskeren ikke som filosofen, og bibelen måtte oversættes så jævne folk, ikke mindst kvinderne, kunne få udbytte af den. Skønt skolen, der vedvarende lagde de romerske forfattere til

grund for undervisningen, og den autoriserede bibeltekst virkede konserverende, fjernede det latinske skriftsprog sig efterhånden stærkt fra den klassiske norm, som det kan iagttages i Gregor af Tours's skrifter. Gregor undskylder selv manglerne med at han har villet skrive på en måde der var forståelig for hans folk – endnu i det 6. årh. har man altså ikke opfattet latin og fransk som to forskellige sprog. Men ved konciliet i Tours i 813 måtte man anbefale gejstligheden at prædike på »rustica Romana lingua«, hvis menigheden skulle have noget udbytte af det – da var adskillelsen fuldbyrdet. Baggrunden var ifølge Laugesen at den karolingiske reform havde nærmet latinen til den klassiske norm og derved fjernet den fra talesproget. Også i andre henseender var Karl den Stores tid skelsættende; med kapitulariet *De studiis colendis* blev grundlaget lagt til Frankrigs førende stilling i højmiddelalderen, både i studiet og i litteraturen.

Egentlig havde Karl den Store jo hentet inspirationen i England, den angelsaksiske, kirkeligt prægede kulturindsats er af afgørende betydning i den tidlige middelalder. »Skotteklostre« og frisermission er en væsentlig baggrund for den ældste tyske digtning: forfatteren peger på muligheden af en forbindelse mellem det oldtyske evangeliedigt *Heliand* og det angelsaksiske religiøse epos. Også de vilde normanner havde jo deres første møde med europæisk kultur på de britiske øer. Egil Skallegrimssøns *Höfuðlausn* angives at være digtet i York ved Æthelstans hof (ca. 930), og har metriske ligheder med den angelsaksiske digtning. Men på den hjemlige kulturudvikling fik den angelsaksiske litteratur, vel på grund af de politiske forhold, kun en begrænset indflydelse: fra perioden 1000–1200 er kun få engelsksprogede tekster bevaret, og da det middelengelske sprog dukker op, har det kun svage forbindelser med angelsaksisk; kulturelt er fransk dominerende helt frem til det 14. årh.

Som en vigtig side af sprogforholdene i middelalderen ser forfatteren metrikens forvandling fra de kvantiterende antikke versemål til de accentuerende og rimede middelalderlige. Rimet kendes først i kunstprosaen og har fundet indpas i poesien via homiletik og hymnologi, der har et af sine udgangspunkter i behovet for ledsagende tekster, oprindelig i prosaform, til musikalske temaer i liturgien. I det hele taget understreges musikens betydning for hele epokens lyrik: troubadour- og minnedigtning indgik i »orkestrale« helheder.

En forudsætning for det middelalderlige kulturlivs fællespræg var skolens ensartethed, dels i undervisningsfagene grammatik og retorik, dels i den betydning man tillagde læsningen af de romerske litteraturværker. Som forbilleder blev de genfortalt, kommenteret og efterlignet, man lærte af dem at disponere stoffet, man hentede hos dem *topoi*, direkte eller indirekte citater der hørte hjemme i bestemte sammenhænge (Curtius har påvist at *topik*, der i antikken betegner læren om argumenternes rette placering i retstalen, i middelalderen bruges mere alment, på linie med andre *colores rhetorici*). Kort sagt: man studerede de stilistiske midler der gjorde den største virkning. Bl. a. blev digressionen anbefalet for at give fremstillingen fylde, et træk der får megen middelalderlig litteratur til at støde an mod moderne æstetisk fornemmelse som er præget af det klassicistiske enhedskrav. Kompositionen blev derimod ikke behandlet i lærebøgerne. Blandt de løsninger man der fandt frem til var en særlig karakteristisk: det regelmæssige talforhold i opbygningen. For eks. består det islandske Mariadigt »Lilja« af 100 strofer, en for hvert bogstav i Mariahilsenen, og Dante

byggede »Den guddommelige komedie« op af 1 + 33 + 33 + 33 sange og fik derved både tallet 100 (10 betegner de 9 himle + empyreon) treenighedens hellige tal og Jesu levealder indpasset i skemaet. Kompositionsprincippet havde således symbolsk betydning.

Symbolik er et nøgleord i det middelalderlige åndsliv, hvilket fremgår af de fængslende kapitler Allegori, Allegorese og Middelalderlig æstetik. Allegorien var et meget yndet stiltræk, navnlig i høj- og senmiddelalderen, og allegoresen, den allegoriske udlægning, epokens typiske tolkningsmetode. Allevegne søgte man en dybere mening bag ordene, i bibelen – ud fra troen på verbalinspiratio- nen – men også i digterværkerne, ikke mindst de klassiske. Digteren fik derved en vigtig position: han havde en særlig indsigt i de evige værdier, og med sin kunst gjorde han det tillokkende at beskæftige sig med dem. – Intetsteds fremgår det så klart som her hvad det betød for litteraturen at den var knyttet til en skriftreligion.

– Som man vil forstå holder fremstillingen gennemgående overmenneskelige mål: her er ingen forfatterbiografier og værksanalyser. Heller ikke periodiseringen tages op, bortset fra at renaissance-begrebet drøftes. Det medfører i det store perspektiv at det kronologiske forløb ikke er taget i betragtning, i det lille at forbindelsen med ikke-litterære foreteelser kun sjældent fremgår. Dog kan man rundt omkring i bogen finde brikkerne til et billede af troubadourdigtingens miljø i det 12. årh.s Poitiers og Limoges. Her får vi en diskussion af såvel digtningens sproglige og metriske forudsætninger som af baggrunden for dens dyrkelse af den høviske kærlighed, vi får en skildring af dens udbredelse til andre fyrstehoffer, der næsten alle var knyttet til Aliénor af Aquitaniens dynasti, og vi oplyses om digtningens forfald i hjemegnen, da kathar-forfølgelserne ødelagde dens økonomiske og sociale baggrund. – For en almindelig historiker er det ganske forfriskende at se et konkret miljø tegne sig, men det skal indrømmes at forfatteren ved iøvrigt at holde sig på abstraktionsplanet, ved at sætte værker og problemer ind i systematiske sammenhænge, har formået at pege på væsentlige træk i periodens egenart – at give »la longue durée« i litteraturforskningens perspektiv.

– Teknisk har bogen sine mangler som forfatter og udgiver må dele ansvaret for og helst rette i kommende udgaver. Der er intet sagregister, bogen kan altså ikke bruges som håndbog. Kun de middelalderlige autorens, ikke værkerne der jo ofte er anonyme, er registrerede, og der er ingen fortegnelse over de mange forskningsbidrag der citeres. En litteraturliste med henvisninger både til teksten og til de ofte livligt diskuterende noter kunne give noget så værdifuldt som en kommenteret bibliografi.

På alle andre punkter er bogen lidt af en pædagogisk bedrift med dens mange væsentlige oplysninger og stimulerende sammenhængsforklaringer og med en forskningsdiskussion som aldrig er polemisk og selvhævdende, et udtryk for en fin holdning til et interessant emne.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

FRIEDRICH PRINZ: *Frühes Mönchtum im Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung (4.–8. Jahrhundert)*. München-Wien, R. Oldenbourg Verlag, 1965. 634 s. + kortbilag. DM 125.

ARCHIBALD R. LEWIS: *The Development of Southern French and Catalan Society, 718–1050*. Austin, University of Texas Press, 1965. xviii + 471 s. \$ 8,00.

De seneste års intensivstudium af den tidlige middelalder har på mange måder bragt hele vor opfattelse af denne periode i støbeskeen. Den foregående generations problemstilling, kontinuitet eller kulturbrud mellem oldtid og middelalder, spiller naturligvis og nødvendigvis stadig en central rolle i debatten, men i andre henseender er man efterhånden blevet mere tilbøjelig til at betone periodens egenart eller til at give en mindre negativ vurdering af den tidligste middelalders samfundsudvikling. Ikke mindst synes de seneste års forskning at pege mod, at der må tillægges udviklingen i det 7. århundrede en central placering. Det kan i denne sammenhæng være tilstrækkeligt blot at minde om den store tobinds kongresrapport om »il carattere del secolo VII in Occidente« (Spoleto 1958), om den engelske historiker J. M. Wallace-Hadrills positive vurdering af samarbejdet mellem kongemagt og kirke for merovingerrigets organisation eller om franskmænden Pierre Richés fine studier over »éducation et culture dans l'Occident barbare«, som særligt understreger periodens egenart i modsætning til senantikens og oldkirkens dannelses- og kulturidealer og dens betydning for den karolingiske renaissance.

Friedrich Prinz' meget store bog følger sig værdigt ind i denne forsknings-tradition; forfatterens intentioner og undersøgelsesfelt dækkes meget præcist af bogens undertitel: med støtte i en minutøs kortlægning af klostergrundlæggelserne og kulturforbindelserne at beskrive Frankrigs omdannelse fra den senromerske *provincia Gallia* til det middelalderlige karolingerrige. Undersøgelsen er uhyre stofmættet, men den er tillige gennemført med en meget klar fornemmelse for udviklingens hovedtendenser, klostergrundlæggelsernes politiske (også kirkepolitiske), samfundsmæssige og kulturelle betydning. Som helhed falder denne udvikling i tre faser med hver sin geografiske og kronologiske afgrænsning, en senantik-gallisk etape, den irsk-frankiske klosterbevægelse og endelig den angelsachsisk-karolingiske.

I den senantike klosterkultur, som havde sit støttepunkt i Sydfrankrig (men iøvrigt nogenlunde dækkede den gamle provins' kerneområder indtil Somme), og hvis organisation synes at have været meget uensartet og delvis orientalsk præget, får klostret i Lérins efter provinsens reorganisation i 5. århundrede en central organisatorisk og kulturel betydning. Den irsk-frankiske klostergrundlæggelsesbølge indledes af St. Columban omkring 590 i nøje samarbejde med merovingerne, specielt efter rigets reorganisation 611–13, og den bærer præg af den irske udformning af benediktinerreglen. Hvad endelig angår de angelsachsisk-karolingiske klostergrundlæggelser, som indledes af Willibrord omkring 690, og som fuldbyrdes af Bonifacius ved midten af det 8. århundrede, lægger dr. Prinz afgørende vægt på deres geografiske sammenfald med den karolingiske ekspansion mod Øst og missionens nøje samarbejde med de nye magthavere.

Indadtil får denne bølge af klostergrundlæggelser og kirkelig reorganisation sin særlige betydning ved gennemførelsen af de strammere benediktinske regler i ren skikkelse; på den anden side står den karolingiske renaissance i dyb gæld ikke blot til merovingertidens klosterkultur, men også (hvad den franske forsker Jean Hubert iøvrigt allerede har betonet) til klostret i Lérins.

Dr. Prinz' bog fremtræder på alle måder som et centralt og vægtigt bidrag til den løbende diskussion. I metodisk henseende er den betydningsfuld ved sin systematiske kombination af kartografiske og klassiske metoder, som tilsyneladende trækker konturerne i udviklingen meget præcist op. Metodisk interessant er også inddragelsen af den hagiografiske litteratur under andre og nye synsvinkler end de traditionelle. Medens den czekiske historiker František Graus i en omfattende og ganske inspirerende studie over »Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger« (Prag 1965) udnyttede den hagiografiske litteratur fra socialhistoriske synspunkter, tillægger Prinz den merovingiske og karolingiske hagiografi en væsentlig funktion i omdannelsen af det hedensk-frankiske aristokrati til en middelalderlig adel med plads i det kristne samfund – bl.a. i det kirkelige samarbejde, som også han tilmåler afgørende vægt.

De tre elementer i klostergrundlæggelserne har hver sin farve og også hver sin samfundsmæssige placering; de påvirker nok hinanden gensidigt, men brudfladerne fremtræder ikke mindre prægnant. I de frankiske klostergrundlæggelser kronologiske og regionale ekspansion fra Nord til Syd ser forfatteren et udtryk for det egentlige middelaldersamfunds fremtrængen. Sydgalien bevarede meget længe sit senantike præg, og det lod sig kun med meget store vanskeligheder og meget langsomt og ufuldstændigt indordne under den karolingiske statsorganisation. At den samfundsmæssige udvikling i Sydfrankrig efter 7. århundrede ikke følger helt samme mønster som karolingerrigets kerneområder er ingen forskningsmæssig nyhed; Archibald Lewis gør således næppe sine ikke helt få og ubetydelige forgængere (Leonce Auzias, Charles Higuenet, Rob. Boutruche, R. de Abadal i de Vinyals og andre) fuld ret, når han sætter sig som mål »to fill the void«, som de har efterladt sig ved ikke at give en dækkende fremstilling af den sydfranske kulturs særpræg i forhold til det territorielt atomiserede og feudaliserede Nordfrankrig, især området mellem Loire og Rhinen.

Med udgangspunkt i en – iøvrigt ikke altfor dybtgående – fremstilling af det sydfranske samfund og dets organisation ved begyndelsen af 8. århundrede skildres den karolingiske erobring og reorganisation, samfundets gradvise, men ufuldstændige omformning under indflydelse af karolingerrigets opløsning og feudalismen. Hovedresultatet er dog, at det sydfranske samfund og den spanske mark under alle tilskikkelser bevarede sit særpræg, hvis hovedelementer var til stede allerede i merovingertidens gallo-romanske samfundsorden. Samfundet feudaliseres og territorialiseres ikke i samme udstrækning som Nordfrankrig, jordbesiddelsen bevarer i stor udstrækning sin allodiale karakter og både militærorganisation, forvaltning og retspleje må formes over en anden læst end i Nordfrankrig, hyppigt ved kollektive aftaler eller institutioner; endelig bevarer dette område romersk og visigotisk ret.

Det afgørende element bliver således det sydfranske og katalanske samfunds manglende evne til eller modvilje mod at absorbere impulserne fra karolingerrigets organisation og fra feudalismen, men også det karolingiske styres bri-

stende evne til at omforme det sydfranske samfund i sit eget billede. Archibald Lewis' bog fremlægger et overmåde omfattende konkret materiale, hvorimod der vil kunne rettes mange og væsentlige indvendinger mod hans argumentation. Først og fremmest er den mange steder for usammenhængende og upræcis. Mest vellykket er formodentlig forfatterens dokumentation af anvendelsen af *aprisio*-systemet (bosættelse på særlige vilkår af kolonister, oftest på nyopdyrket område), hvis udbredelse og betydning har været omstridt. Mindre præcis er analysen af den specielt sydfranske anvendelse af begreberne *beneficium* og *precarium*, som ifølge Lewis her ikke forbindes med militære eller administrative forpligtelser for indehaveren, men får karakter af forpagtning; uklart er det ligeledes, om forfatteren mener, at der opstår – formelt eller i praksis – nogen forbindelse af *beneficium* og *fidelitas*. Selvom vi således finder spor af karolingeriget og den fremvoksende feudalisme også i disse egne, er Archibald Lewis tilbøjelig til at mene, at de karolingiske magthavere – trods den genstridighed, de mødte i Aquitanien og Narbonnais – indrømmede hele området vidtstrakt autonomi og bevidst respekterede dets specielle former; han synes dog ikke at være i stand til at give en rationel forklaring af sit resultat, og under alle omstændigheder skal man sikkert være varsom med at overvurdere det karolingiske centralstyres muligheder for overhovedet at skabe en blot nogenlunde effektiv forvaltning eller kontrol med den lokale forvaltning.

Archibald Lewis' bog er på én gang overmåde stofmættet og overordentlig kontant; den tynges ikke af noget virkeligt forsøg på analyse, hverken i detaljen eller i helheden. Kendsgernerne føjes i rækkefølge ind i en ramme, som i hvert fald for en umiddelbar betragtning giver en plausibel sammenhæng, men som også får ikke så lidt præg af geometrisk harmoni. Det betyder ikke, at Lewis' bog kan frakendes stof og synspunkter, som ved mere nærgående analyse kan vise sig frugtbare, men forfatterens ambitiøse interesse for helhed og mønster i den historiske udvikling har nødvendigvis måttet foregå på bekostning af fordybelse og analyse.

E. LADEWIG PETERSEN

H.-J. BARTMUSS: Die Geburt des ersten deutschen Staates. Schriftenreihe des Instituts für deutsche Geschichte an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, hrsg. v. L. Stern, Bd. 2. Berlin, VEB Deutsche Verlag der Wissenschaften, 1966. 294 s. 46 MDN.

Berettigelsen af denne afhandling beror udelukkende på forfatterens forsøg på at omfortolke den tyske statsdannelse i begyndelsen af det 10. århundrede på aktuelt, marxistisk grundlag. Forfatteren gennemgår meget omhyggeligt den hidtidige udforskning af dette område, og på en måde, som forekommer unødigt aggressiv. Specielt får de »borgerlige« og »klerikalt-imperialistiske« middelalderforskere på vestsiden af jerntæppet adskillige svovlduftende bredsider. Alle hidtidige tolkningsforsøg manes i jorden, fordi borgerlige historikere efter forfatterens målestok i virkeligheden ikke er nået udover de middelalderlige historiskrivers horizon og problemstillinger; klerikalt-imperialistisk er den vesttyske efterkrigsforskning, fordi den har forsømt sine nationale opgaver for

kosmopolitiske abstraktioner. Ingen af disse banale og monotone klicheer kræver kommentar, og det er vel strengt taget også ligegyldigt udenfor Tysklands grænser. En passant kan man notere sig, at dr. Bartmuss' gæld til betydelige forskere som Martin Lintzel, Carl Erdmann og Walther Schlesinger trods alt er endog meget betydelig.

Forfatterens egen tolkning af grundlæggelsen af det første tyske rige følger i virkeligheden kun meget lidt til, hvad man i forvejen har været bekendt med. Statsdannelsen beror for ham på den klassekamp-fortættede atmosfære under karolingerrigets opløsning og feudaliseringsprocessen. Kun denne situation betingede (og nødvendiggjorde), at den sachsiske stammehertug i samarbejde med landets middelstore feudalherrer og kirken, men i modsætning til de store og uregerlige vasaller, påtog sig rigets samling. Holdbarheden af dette overmåde doktrinære tolkningsforsøg afhænger helt af, om det uden videre lader sig gøre at opretholde forestillingen om feudalismen (med alle marxismens komplikationer af dette begreb) i den skikkelse, hvori salig Marx og Engels så den, og som Bartmuss uden forbehold accepterer. Dermed være ikke sagt, at mere afklaret eller mådeholden forskning fra marxistiske synspunkter ikke vil kunne afdække emnet synspunkter af væsentlig interesse.

E. LADEWIG PETERSEN

KNUD J. KROGH: Erik den Rødes Grønland. Sagatekster ved Hans Bekker-Nielsen. Nationalmuseet 1967. 187 s. Ill. og kort. 25,30 kr.

Et af de mest opsigtsvækkende nordbofund i Grønland blev gjort i 1961, da man stødte på en gravplads med spor af en bygning i K'agssiarsuk. Stedet var allerede i 1899 blevet identificeret med Erik den Rødes boplads, Brattahlid, og derfor satte man fra første færd fundet i forbindelse med sagaberetningen om kristendommens indførelse på Grønland. Heri hedder det at Eriks søn Leif på Olaf Tryggvasons bud bragte evangeliet til Grønland, hvor hans far var »langsom til at tage nogen Bestemmelse om at forlade sin Tro, men Thjodhild lod sig snart bevæge, og hun lod bygge en Kirke ikke ganske nær ved Husene; dette Huus blev kaldt Thjodhildes Kirke. Der holdt hun og de andre, som antog Christendommen, deres Bønner. Thjodhild vilde ikke, fra den Tid hun havde antaget Troen, have nogen Omgang med Erik; og dette var ham meget imod«. Da den nyfundne gravplads ligger næsten 200 m fra gården på Brattahlid, medens det normale er at kirkerne, både i nordbofygderne i Grønland og i Island, ligger i umiddelbar tilknytning til gårdene, har man identificeret bygningen med Thjodhildes kirke, idet man forestiller sig at den kun har været i brug i kort tid og derefter er blevet afløst af en ny kirke og kirkegård, som stadig kan påvises lige ved det sted, hvor bonden på Brattahlid lige fra vikingetiden har haft sin gård.

Endnu er fundet ikke videnskabeligt publiceret, men det har flere gange været omtalt i mere populær form (Jørgen Meldgaard: Nordboerne i Grønland, Søndagsuniversitetet 62, 1965, endvidere artikler i Skalk 1961, Naturens Verden årg. 44, Grønland 1964. J. Balslev Jørgensen i Skalk 1965 og K. J. Krogh i

Nationalmuseets Arbejdsmark 1963/65). Da Nationalmuseet i sommeren 1967 afholdt en udstilling af nordbofund fra Grønland, var hovedattraktionen en rekonstruktion af »Thjodhildes kirke«; ligesom tyngdepunktet i Knud J. Kroghs samtidig udkomne bog, både i teksten og i de meget oplysende fotografier, ligger i fundene fra K'agssirsuk.

Rent arkæologisk synes argumenterne for identifikationen at være følgende: skeletresterne godtgør at det er en nordbo-gravplads, begravelsesmåden at det er en kristen kirkegård. Bygningens krumme langsider viser hen til vikingetiden, dens konstruktionsmæssige ligheder med islandske græstørvskirker fra en langt senere tid er det typologiske holdepunkt for at den er en kirke. En relativ datering i forhold til den anden kirke og kirkegård synes ikke foretaget og absolutte daterings-muligheder har man øjensynlig ikke. Man har altså imødegået tanken om at der er tale om en eskimoisk eller en hedensk gravplads – navnlig den sidste mulighed er nærliggende, for kristenretten forbød nedlæggelse af en kirkegård, medmindre gravene var blevet flyttet over til det nye indviede sted – men længere er argumentationen ikke ført. Tanken må være at når der er fundet en ikke-hedensk gravplads – hvor sikkert kan man egentlig skelne mellem hedensk og kristent i vikingetiden? mange kristne forestillinger synes jo at være trængt ind i Norden før det egentlige religionsskifte – og en bygning et stykke vej fra gården på Brattahlid, når det altså *kan* være Thjodhildes kirke, så er beviset for sagaens pålidelighed ført. Derfor oplives fremstillingen af forskellige episoder fra sagaen som har fundet sted på Brattahlid, og det hævdes at »Et af skeletterne må være Thjodhild og et andet Leif den Heldige«.

Når der her tales om »sagaen« er det lidt uretfærdigt, for så vidt som Krogh udmærket er klar over at der findes to sagaer der behandler kolonisationen på Grønland og, især, Vinlandsrejserne, nemlig Grønlendinga saga og Eiríks saga rauða. Han ved også at Grønlendinga saga regnes for den ældste, og derfor har han ladet filologen Hans Bekker-Nielsen foretage en ny oversættelse af den – absolut en ekstra fortjeneste for bogen – samt redegøre for overleveringen af den i Flateyjarbók og for dens alder. Bekker-Nielsen tilslutter sig her den islandske forsker Jón Jóhannessons resultat (Um aldur Grænlinga, Nordæla, 1956) der går ud på at denne saga stammer fra tiden omkring år 1200, medens Erik den Rødes saga først er skrevet i sidste halvdel af 13. årh. Jón Jóhannessons andet resultat, at Grønlendinga har været forlæg for Erik den Rødes saga, er derimod ikke omtalt af Bekker-Nielsen, sålidt som de kildekritiske konsekvenser heraf er draget. Derfor bruger Knud J. Krogh de to sagaer i flæng som om de tilsammen dækkede virkeligheden.

Dette er ikke stedet til at forsøge at gøre de to sagaers kildeværdi op, men et sådant forsøg vil ikke blive foregrebet af påpegelsen af at der ikke findes mindre end tre versioner af beretningen om Eriks forhold til kristendommen i de to sagaer tilsammen. Det ovenfor citerede sted er fra Erik den Rødes saga, og i Grønlendinga saga findes der hele to, én i kap. 1 hvor der berettes at Erik harcellerede over den præst Leif havde haft med fra Norge, men dog lod sig overtale til at modtage dåben, og én i kap. 5 ifølge hvilken Erik døde før kristendommens indførelse. Det er klart at de tre udsagn ikke alle kan være sande. Et af kriterierne for at vælge mellem dem må være, hvilket af dem der hører hjemme i den ældste kilde. Ifølge bogens egen fremstilling er det Grønlendinga

saga, og da dennes to første kapitler regnes for en senere tilføjelse, har den sidste version altså mest for sig. Dermed være ikke sagt at den er sand – den kendes i en sammenhæng der tidligst kan være blevet til 200 år efter de omhandlede begivenheder, og sandheden kan være glemmt. Men lad os sætte at Erik den Røde virkelig var død før kristendommen blev antaget på Brattahlid: så falder hele historien om hans og Thjodhildes uenighed om den nye tro og dermed motiveringen for at Thjodhild byggede en kirke et stykke fra gården. Hvordan skulle man i så fald forklare overensstemmelsen mellem Erik den Rødes saga og de arkæologiske fund? Ja, så kunne det jo tænkes at historien om Thjodhildes kirkebyggeri var en teori, opstået som en forklaring på den usædvanlige afstand mellem gård og kirke på Brattahlid.

Man må gøre sig klart at de arkæologiske fund – for så vidt de er sikkert daterede! – er dele af situationen omkring år 1000, men at sagaerne kun er fjerne eftervirkninger af den, og at mange faktorer, udover iagttagelser og oplevelser fra den tid, har bestemt deres form. Konklusionen må være at erkendelsen må gå fra fund til saga, ikke den modsatte vej, og at man aldrig vil kunne bevise at sagaernes udsagn er korrekte – kun at de *kan* være det. Erik den Rødes Grønland er en betegnelse for en arkæologisk periode, ikke for et historisk miljø.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

GUNTHER WOLF (Hrsg.): *Stupor Mundi. Zur Geschichte Friedrichs II. von Hohenstaufen. Wege der Forschung Bd. CI.* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1966. viii + 800 s. 57,60 (34,50) DM.

Kejser Frederik II, den sidste store repræsentant for huset Hohenstaufen, har til alle tider påkaldt sig opmærksomhed og vakt forundring. Dommen over ham er faldet meget forskelligt ud. Af sine samtidige modstandere blev han smædet som selveste antikrist, mens Nietzsche hilste ham som det første europæiske menneske efter hans smag. Var han som kristenhedens verdslige overhoved trods alt bundet af en middelalderlig forestillingsverden, eller peger hans opfattelse af statsræsonen frem til renæssancens og senere tiders statsopfattelse? Var han en grusom despot, eller var hans styre præget af en oplyst enevælde i det 18. årh.'s ånd? Hvilken betydning har han haft for Tyskland? Er han banebryder for den splittelse, der karakteriserer Tysklands historie helt frem til den nyeste tid, eller forsøgte han at gå imod en udvikling i den retning, som allerede var indledt under hans forgængere? Disse og mange andre spørgsmål diskuteres stadig for fuld kraft.

Det foreliggende værk påtager sig ved at genoptrykke tidsskriftsartikler, anmeldelser, festskriftbidrag o.l. den fortjenstfulde opgave at orientere om de vigtigste bidrag til den videnskabelige diskussion, siden hovedværket af Ernst Kantorowicz fremkom (Kaiser Friedrich der Zweite. Textband: Berlin 1927. Ergänzungsband: Berlin 1931). Da der er tale om et udvalg af afhandlinger, kan det i forbigarten nævnes, at der andetsteds foreligger en oversigt af R. M. Kloos over forskningen indtil 1956 (»Traditio« XII/1956, s. 426–56). *Stupor Mundi* indeholder anmeldelser af Kantorowicz's bog, prøver på den efterfølgende

polemik, indsigtfulde biografier over kejseren af H. Grundmann, A. Brackmann og Fr. Baethgen, men særligt belyses i en række detailstudier kejserens stats-tanker, hans betydning for den indre tyske udvikling og hans forhold til tidens åndsliv.

Til belysning af den statsopfattelse, der prægede Frederik II's hof i Palermo, kan fremhæves en afhandling, hvori Kantorowicz viderefører sine tidligere studier, *Kaiser Friedrich II. und das Königsbild des Hellenismus*. Heri vises, hvordan træk i det hellenistiske herskerideal lever videre i Byzans og atter genfindes hos Frederik II. Karakteristisk er tanken om, at kejseren – ikke menneskene som helhed – er skabt i Guds billede og dermed bliver en formidler mellem himmel og jord. I slægt hermed findes opfattelsen af herskeren som den besjælede lov (*lex animata*), som Gud har sendt til menneskene.

Tysklands forfatningsudvikling i det 13. årh. har ofte været behandlet. På den ene side er det hævdet, at Frederik II prisgav så godt som alle kronens rettigheder og udstyrede territorialherrerne med uindskrænket magt i deres områder. På den anden side fremføres det, at der i denne tid intet væsentligt nyt indføres; der er kun tale om sanktionering af tidligere tildelte rettigheder. Emnet tages op i en lærd afhandling af E. Klingelhöfer: *Die Reichsgesetze von 1220, 1231/32 und 1235*. Han indrømmer, at privilegierne til kirkefyrsterne i 1220 og til de verdslige fyrster i 1231/32 gav dem visse fordele, men mener dog ikke, at disse øjeblikksbestemte indrømmelser i nævneværdig grad bidrog til at forøge fyrstemagten i Frederik II's tid, da kejseren allerede fra 1235 bl.a. som lovgiver var optaget af at styrke kronen stik mod privilegiernes ordlyd. Når det alligevel ikke fuldt ud lykkedes kejseren igen at stille fyrsterne i rigets tjeneste, skyldtes det den opslidende kamp mod pavemagten.

Frederik II's interesse i og betydning for åndslivet berøres i flere læseværdige afhandlinger. Nævnes kan Francesco Gabrieli: *Friedrich II. und die Kultur des Islam*, Herbert Grundmann: *Friedrich II. und das Geistesleben seiner Zeit*, Martin Grabmann: *Kaiser Friedrich II. und sein Verhältnis zur aristotelischen und arabischen Philosophie*. Grabmann går ind på kejserhoffets og Neapel-universitetets betydning for udviklingen af den middelalderlige filosofi ved at befordre oversættelser af og kommentarer til værker af Aristoteles og Averroës, som snart vandt indpas i den kristne skolastik. Det er velkendt, at Frederik II rettede spørgsmål til islamitiske lærde, som viser kendskab til centrale problemer i den græske filosofi – spørgsmål som verdens evighed og sjælnes udødelighed. Af kejserens interesse for sådanne emner har man ikke sjældent draget den slutning, at han var skeptisk indstillet over for kristendommen, men Grabmann afviser med rette, at optagethed af Aristoteles og arabiske filosoffer implicerer, at hans livsanskuelse har været antikristelig.

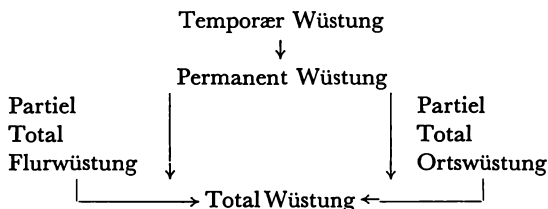
Det har her kun været muligt at antyde indholdet af enkelte af de 36 bidrag, som bogen består af. De mange indslag giver værket et vist kalejdoskopisk præg, som forstærkes ved, at afhandlingerne af udgiveren normalt er anbragt kronologisk efter deres udgivelsesår uden forsøg på en saglig ordning. Alene af den grund er det uheldigt, at bogen helt mangler registre. Det er dog utvivlsomt, at udgiveren ved at samle stof de forskellige steder fra og ved at lade italienske bidrag oversætte til tysk har lettet adgangen til den forskning, der ikke mindst efter 2. verdenskrig har udfoldet sig om emnet.

ESBEN ALBRECHTSEN

Wüstungen in Deutschland. Ein Sammelbericht herausgegeben von WILHELM ABEL. Sonderheft 2 der Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Frankfurt am Main, DLG-Verlag, 1967. (iv), 104 sider. 20 billeder, kort m. v. 26 DM.

I Tyskland er Wüstung-forskningen i højere grad end i andre lande nået ud over det indledende stadium, der overvejende karakteriseres ved indsamling af materiale, og frem til mere avancerede problemstillinger. Hvad de arkæologiske undersøgelser angår, ligger Danmark dog i spidsen med Axel Steensberg som foregangsmand (se Atlas over Borups Agre, 1968). For Tysklands vedkommende har især historikere og geografer ydet væsentlige bidrag til studiet af Wüstungen, omend også arkæologer m. fl. begynder at gøre sig gældende. Udviklingen inden for disciplinen sker i øjeblikket så hurtigt, at selv solide resultater kan forældes i løbet af få år.

I midten af 1950'erne satte den senere afdøde geograf Kurt Scharlau skel ved sin påvisning af, at Wüstung-begrebet var langt mere kompliceret end hidtil antaget. På grundlag af Scharlau's resultater er siden historikeren Wilhelm Abel (Göttingen) nået frem til følgende skema (s. 2; jfr. Villages désertés et histoire économique, 1965, s. 516):

Abel ansætter (s. 4) den tyske Wüstung-kvotient til gennemsnitlig 23 % (eller 40.000) af de ved år 1300 eksisterende (170.000) landsbyer. Kvotienten, der dækker over kraftige lokale variationer, stammer fra slutningen af 1950'erne og er nok den sikreste beregning af denne art, noget europæisk land kan opvise. Abel gør imidlertid opmærksom på, at de til grund liggende (ialt 214) regionale arbejder er af meget forskellig værdi, og en af bidragyderne til det foreliggende bind, geografen Wolf-Dieter Sick (Freiburg), mener (s. 36), at en mere intensiv lokalforskning utvivlsomt vil føre til højere Wüstung-tal.

Mere betænkeligt er det vel, at den beregnede Wüstung-kvotient bygger på permanente Totalwüstungen (ss. 5, 69), hvorfor de anvendte tal kun giver et ufuldstændigt indtryk af Wüstung-processen som helhed. Geograferne Helmut Jäger (Würzburg) og Horst-R. Marten (Göttingen) fremhæver i deres indlæg det store antal af temporære og partielle Wüstungen. Dybere borer dog historikeren Wolfgang Prange (Slesvig), der foruden at beskæftige sig med partielle Ortswüstungen godtgør, »daß die Flurwüstung, so stark sie auf dem Höhepunkt der Wüstung auch gewesen sein mag, auf die Dauer doch nicht annähernd so stark war wie die Ortswüstung, der Rückgang der Stellenzahl«; i 21 klosterlandsbyer i det østlige Holsten og Lauenburg kan der i 16. århundrede – trods en formindskelse af gårdtallet med 47 % – ikke konstateres Flurwüstung

(s. 76). Hermed har Prange for alvor åbnet debatten om det afgørende spørgsmål, som ikke nok så sikre og fuldstændige tal på nedlagte landsbyer og gårde kan besvare: Hvor megen agerjord blev i realiteten øde?

Desværre er de tyske undersøgelser i marken ikke så langt fremme som ønskeligt. De omfattende kortlægninger, der foretages fra de geografiske institutter i Frankfurt, Münster, Giessen, Würzburg, Hamburg, Freiburg etc. af middelalderlige agre, øde som bestående, er trods det imponerende arbejde, der er lagt i dem, kun en begyndelse, en forløber for mere indgående undersøgelser af terrænet. Lidt af en undtagelse er Walter Janssen's (Siegburg) udgravning af Königshagen i det sydvestlige Harzen, hvorfor han redegør i nærværende bind efter i 1965 at have udsendt en udførlig udgravningsberetning. Janssen beskæftiger sig hovedsagelig med bygningerne, der brændte 1413/20; men af interesse i forbindelse med spørgsmålet om Flurwüstung er en pollenundersøgelse, der peger i retning af, at græsningsarealerne på stedet i 14./15. århundrede er forøget på korndyrkningens bekostning, dog således, at en del af agrene efter en vis tid igen blev taget ind til ekstensiv kornavl.

De forskellige forfatters behandling af årsagerne til, at så mange lokaliteter blev helt eller delvis ødelagt i senmiddelalderen, bringer ikke noget egentligt nyt, hvilket vel også vanskeligt kan lade sig gøre, så længe ødelæggelsens omfang og forløb, samt forholdet mellem Ortswüstung og Flurwüstung, ikke er klart belyst i deres regionale nuancer. Af større betydning er historikeren Wilhelm Koppe's (Preetz) med C. A. Christensens studier beslægtede undersøgelse af tre østholstenske landsbyers skæbne i 15. og 16. århundrede, idet han ved hjælp af nonneklostret Preetz' jordebøger giver værdifulde oplysninger om byernes besatte, ubesatte og nedlagte gårde, afgifterne og de enkelte bondeslægters historie; Koppe kan derved kaste lys over krisens sociale følger. Waldemar Reinhardt's (Wilhelmshaven) ganske korte gennemgang af forholdene i den østfrisiske marsk indtager i flere henseender en særstilling mellem artiklerne.

Den hermed præsenterede »Sammelbericht« bygger fortrinsvis på de indlæg, der 25. august 1965 leveredes fra tysk side ved debatten i sektion 4 under den internationale kongres for økonomisk historie i München (Se Historisk Tidsskrift 12. r. bd. II, s. 226). Af bidragyderne er Abel og Jäger de bredest orienterede. Meget må det beklages, at geografen Anneliese Krenzlin (Frankfurt a. M.), der i München tog sig af de østelbiske områder, ikke også har medvirket her (Se s. 18). Iøvrigt savnes blandt forfatterne flere andre fremtrædende tyske geografer, bl. a. Gerhard Oberbeck (Hamburg) og Wilhelm Müller-Wille (Münster), der er specialister i henholdsvis Nedresachsen og Westfalen. Alt i alt må det siges, at indholdet af det lille bind trods de medvirkende gode kræfter bærer et noget tilfældigt præg.

SVEND GISSEL

FELIKS KIRYK: *Jakub z Dębna na tle wewnętrznej i zagranicznej polityki Kazimierza Jagiellończyka* (Jakub z Dębna på baggrund af Kazimierz Jagiellończyk's indre og ydre politik). Russisk og fransk resumé. Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Nauk Historycznych nr. 18. Wrocław, Warszawa, Kraków 1967. Ossolineum. 147 s. 27 złotych (2,25 \$).

Feliks Kiryk's biografi om den polske statsmand Jakub z Dębna eller Dębiński (i det polske biografiske leksikon kaldet *Dembiński*) udgør henvend $\frac{2}{3}$ af det arbejde, hvormed han i 1962 erhvervede den historiske doktorgrad i Kraków. Bogen er den første monografi om en af kong Kazimierz Jagiellończyks fortrolige medarbejdere, og det er fortjenstfuldt, at Kiryk nu har fremstillet hans levnedsløb på baggrund af det politiske spil imellem periodens repræsentanter for de øverste samfundslag. Men det er uheldigt, at forfatteren – vel af tekniske grunde – har publiceret gennemgangen af D.s økonomiske, erhvervsmæssige og kulturelle foretagsomhed særskilt, nemlig i et årsskrift fra den pædagogiske højskole i Kraków (se nedenfor). Kiryk belyser nemlig her en hidtil lidet kendt side af D.s virksomhed, og disse resultater refereres kun i stor almindelighed i et afslutningskapitel (s. 137–140).

Indledningsvis gøres der rede for den politiske stilling i Polen efter kong Władysław III's død i slaget ved Varna (1444) og indtil o. 1460. Kongen kunne støtte sig på et parti omkring sin moder dronning Zofia (kong Władysław Jagiello's fjerde og sidste dronning), der stod i stærk modsætning til magnaterne omkring den mægtige biskop af Kraków, kardinal Z. Oleśnicki. Ikke få fra denne sydpolske adelsgruppe træffes allerede i 1430'ernes hussitiske bevægelse. De lidt yngre, der nåede høje gejstlige og verdslige embeder, fik dem ofte ved at avancere gennem hof- og kancellitjeneste, og D. er et godt eksempel herpå.

Jakub Dębiński tilhørte en lidet fremtrædende gren af den mægtige *Odrowąż* slægt og var født o. 1427 i Dębno (et halvt hundrede km øst for Kraków). Han fik sin første hofværdighed 1448, og fra omkring 1460 kommer vigtige embeder i rask følge, så han snart bliver den mægtigste kongelige embedsmand i Syd-Polen. Kiryk har haft det held at finde 30 breve fra D. i arkivet i den lille slovakiske by Bardejov, og de belyser hans indsats i en periode, hvor røverriddere af forskellig art grasserede i de polsk-ungarske grænsedistrikter. D.s karriere blev kronet med, at han fra 1478 til sin død 1490 beklædte det næst kongen højeste verdslige embede i Polen som kastellan i Kraków.

Sidste kapitel behandler D.s diplomatiske missioner, hvoraf en række til Böhmen og to til Rom. I Böhmen forsøgte mægling mellem kong Jiří z Poděbrad og det katolske, ungarsk støttede parti, samt ikke mindst at sikre støtte til Władysław, Kazimierz' søn, som den næste böhmiske konge. I Rom drejer forhandlingerne sig også om vanskelighederne i forholdet til Preussen efter 1450'ernes og 60'ernes heldige kampe. Kilderne tegner et billede af en energisk og temperamentsfuld politiker og diplomat, hvis linje til sidst skiltes fra kongen, således at han kun kom til at beklæde kanslerembedet til 1473.

Kiryk har fremlagt et materiale, der vel udelukker, at D. tiere »glemmes«, således som det skete i Videnskabsakademiets store Polens-historie fra 1950'erne. Men bogens vanskelige fødsel har sat kedelige spor, og det kniber med at fastholde facts fra D.s levnedsløb. Således omtales D.s udnævnelse til kansler kun i

forbigående midt i et to sider langt ubrudt afsnit om Piotrków-sejmen 1469, og først i forbindelse med D.s afsættelse diskuteres i en note (s. 131, note 142) det formentlige udnævnelsestidspunkt til denne ikke uvigtige stilling.

Som nævnt kom undersøgelsen over D.s økonomiske virksomhed i en særlig afhandling i *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny*, 20, *Historia (Prace Historyczne II)*, *Wyższa Szkoła Pedagogiczna*, Kraków 1965, side 31–66, russisk og fransk resumé.

Denne afhandling bygger i høj grad på vidtspredt og uudgivet arkivmateriale. D. afveg fra sine standsfællers normale forhold til jorden, for han søgte ikke at eje jord, men at forpakte den eller få den i pant. Han skaffede sig kapital ved at låne til lav rente af slægtninge eller folk, der var afhængige af ham, men udlånte til kongen, hvad der betalte sig bedst; D. var dog heller ikke fremmed for at tage private godser i pant. I D.s omfattende byggeri har den smukke, bevarede borg i Dębno en fremtrædende plads, men Kiryk bringer intet afgørende nyt til dens datering.

Der var en naturlig, snæver forbindelse mellem væksten i D.s politiske betydning og hans økonomiske position. Alligevel var målet ikke personlig rigdom. D. synes nemlig at have haft endnu en egenskab, som polakkerne gennem århundreder har elsket og beundret: Han var rundhåndet. Ikke sjældent afholdt han statsudgifter af egen lomme, og kort før sin død eftergav han kongen betydelige pengesummer.

JØRGEN STEEN JENSEN

Norges gamle Love. 2. rk. 1388–1604. Utgitt av Den retthistoriske kommisjon. 3. bd. 1483–1513. I. Statens lovgivning 1483–1513. Ved GRETHE AUTHÉN BLOM. I kommisjon hos Universitetsforlaget, Oslo, 1966. xvi + 336 s.

Norges gamle Love var for sin tid en agtværdig forskningsindsats, både udgivelsen af de egentlige lovtekster fra tiden før 1387, som R. Keyser og P. A. Munch udarbejdede i 1840'erne, og Gustav Storms redegørelse for håndskrifterne, der udkom som bd. IV og V i henhv. 1885 og 1895. Af forskellige grunde har udgivelsen af 2. rk., der er tilrettelagt af Absalon Taranger, fulgt andre retningslinier. Der anvendes her i vid udstrækning tidligere trykkudgaver som forlæg, til gengæld har man fra 1904–12 kunnet få udgivet lovgivningen fra tiden 1388–1447, delt i statens, kirkens og den lokale lovgivning, og fra 1914–34 blev de tilsvarende emner i Kristian I's tid behandlet. Derefter lå arbejdet stille i 25 år til det i 1959 blev overdraget Grethe Authén Blom at videreføre det; med nærværende bind foreligger nu statens lovgivning under kong Hans.

Alt hvad der blot er kronologisk ordnet er et fremskridt i forhold til *Diplomatarium Norvegicum*, og også for dansk histories vedkommende udfyldes et savn ved at så meget af brevstoffet fra denne tid nu er samlet. Men det er unægtelig en mangel at man har indskrænket sig til at reproducere tidligere, ofte gamle udgivelser. For eks. er de to, indbyrdes ret forskellige, domme i forbindelse med mordet på Knud Alfsen i aug. 1502 aftrykt (s. 250–253) efter henhv. bd. V og bd. XII i *Dipl. Norv.* med de deri angivne arkivoplysninger. Heri hedder det at den ene dom findes i kongens arkiv, medens den anden er beva-

ret i Arne Magnussons diplomsamling. Derimod oplyses det ikke, hvilket fremgår af Repertoriet, at den sidste kendes i 4 eksemplarer, hvoraf det ene stammer fra Henrik Krummediges arkiv. Der ligger i denne oplysning en mulighed for at forstå at der er to versioner: den ene var udarbejdet til kongen, den anden til brug for drabsmændene. Diplomantik er ikke unødvendigt pedanteri, men i høj grad historisk relevant.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

NYERE TID

E. E. RICH og C. H. WILSON (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. IV, *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Cambridge University Press, 1967. xxxii + 642 s. Ill. 75 sh.

Det langsomt fremadskridende værk *Cambridge Economic History of Europe* har til århundrederne mellem middelalderens slutning og den industrielle revolution afsat to bind, IV og V, af hvilke det første nu foreligger. Perioden, der skal behandles i de to bind, betragtes som en kronologisk enhed, men desværre oplyses det ikke, hvilke emner der agtes behandlet i vol. V; en vurdering af værket som helhed må derfor blive af foreløbig karakter.

Temaet i det foreliggende bind er angivet i undertitlen, det er den europæiske ekspansion i videste forstand, dvs. ikke som traditionel »kolonihistorie«, men betragtet som en fusion af demografiske, økonomiske, sociale og åndshistoriske elementer, der tilsammen var med til at skabe grundlaget for det industrielle gennembrud i det 18. årh. Det er en utraditionel synsvinkel; hvis værket var blevet afsluttet på få år efter planlæggelsen i 1948, ville den have være banebrydende. Nu må man nøjes med at udtrykke sin glæde over, at redaktørerne har valgt en linje, der i så høj grad er i overensstemmelse med den retning, forskningen har taget inden for dette område i de mellemliggende år.

Bindet er delt i otte kapitler, der alle er udarbejdet af fremragende eksperter inden for de pågældende områder. Første kapitel er en klar og kontant redegørelse for befolkningsudviklingen fra Den sorte Død til det forf., Karl F. Hell-einer, træffende kalder *the Vital Revolution*, det 18. årh.s befolkningseksplosion. Det er den klareste redegørelse for dette spegede problemkompleks, jeg mindes at have set, kun må det beklages, at manuskriptet til kapitlet, efter hvad der oplyses, forelå færdigt allerede i 1955. Forf. har dermed ikke kunnet udnytte den omfattende forskning af især engelsk og fransk befolkningshistorie inden for det sidste tiår. Ganske vist ville denne forsknings resultater næppe have ændret ved kapitlets hovedsynspunkter, men de fleste ville vel nok i dag i endnu højere grad end det er tilfældet i dette kapitel, understrege betydningen af udsvingene i det korte forløb og af de regionale eller lokale afvigelser fra de generelle tendenser.

Tidspunktet for manuskriptets afslutning oplyses ikke i forbindelse med E. L. J. Coornaerts overraskende svage kapitel om handelskompagnerne, men den mistanke, man får under læsningen, synes bekræftet af litteraturlisten.

Intet af de anførte værker er udkommet senere end 1958, hvad der indebærer katastrofale huller i den anførte litteratur. Enten er forf. ualmindelig skidt orienteret i den nyere forskning, hvad der vel er utænkeligt, eller også har redaktørerne forsømt at gøre opmærksom på, at denne redegørelse er stærkt forældet ved bindets udsendelse. Hvor fejlen end ligger er det en uforskammethed mod de læsere, der med god ret vil vente at den foreliggende behandling er ajourført.

For de øvrige kapitler gælder med en enkelt undtagelse, at de på godt og ondt er karakteristiske for engelske kollektive fremstillinger. Forfatterne har haft så frie hænder som muligt, hvert enkelt kapitel udgør et essay for sig. Faren ved denne form er forfatternes tilbøjelighed til at gøre deres fremstilling for afrundet og problemløs. Somme tider føler man det under læsningen, som overværede man den gamle virtuos, der gentager sit glansnummer for 117. gang. Når C. H. Wilson står som forfatter til et kapitel med titlen *Trade, Society and the State*, får fremstillingen unægtelig for den, der kender hans øvrige produktion, et Schein des Bekanntes, mens på den anden side den uindviiede vanskelig vil kunne se, hvori problemerne består, hvor Wilsons synspunkter er kontroversielle, og på hvilke punkter han yder originale bidrag til forståelsen af den før-industrielle økonomiske politik. Den samme beklemmende følelse af overvældende virtuositet indgyder E. E. Rich's kapitel *Colonial Settlement and its Labour Problems* og A. Rupert Hall's *Scientific Method and the Progress of Techniques*. Kritikken er naturligvis udtryk for den dybeste utaknemmelighed; forfatterne er så lærde og så dygtigt skrivende; men måske læseren gerne ind imellem ville have et ubesvaret spørgsmål, en løs ende, noget, der kunne give ham en chance for selv at være med.

Det behov tilfredsstillende det kapitel, der for anmelderen var det mest interessante, Braudels og Spooners *Prices in Europe from 1450 to 1750*. Det er et godt disponeret kapitel, og for en gangs skyld er der gjort et ærligt forsøg på at gøre rede for materialet bag prishistoriernes lange rækker af tal og for de teoretiske begreber, der opereres med. Personligt kan jeg ikke deltage i de franske økonomiske historikers begejstring for cykler af alle tænkelige længder og navne, og Braudels retorik kan virke pudsig i engelsk oversættelse, alligevel – eller måske netop på grund af denne form – er kapitlet bogens mest inspirerende. Planen er mere end ambitiøs, det er vel det første forsøg på at gøre hele det publicerede prishistoriske materiale til genstand for en omfattende komparativ analyse, og den har naturligvis vist sig uigennemførlig, forfatterne opstiller mange hypoteser, men giver få svar. Kapitlet støttes af en smuk række kort og grafiske fremstillinger, derimod er det tabelmateriale, der må have ligget til grund for de grafiske fremstillinger, desværre ikke meddelt. Det er beklageligt, dels fordi det ville have været interessant at se, hvorledes forfatterne har klaret de mange praktiske problemer, der opstår i forbindelse med de omregninger, der skal gøre et historisk prismateriale sammenligneligt, dels fordi der dermed ville være fremlagt et sammenligningsgrundlag til brug for de økonomiske historikere, der ønsker at danne sig et skøn over en bestemt prISRækkes relation til den almindelige prisudvikling.

På godt og ondt er dette bind typisk for samleværkerne fra Cambridge University Press. Hvert af de enkelte kapitler er lærde og velskrevne introduktioner

til de behandlede emner, somme tider så lærde og så velskrevne, at man får indtrykket af, at der ikke er tale om en introduktion, men om det sidste ord i sagen. Boglisterne, der er udarbejdet af kapitlernes forfattere, er nyttige, dog som nævnt ikke uden alvorlige mangler. Om helheden vil der først kunne dømmes, når vol. V foreligger.

NIELS STEENGAARD

HERBERT MATIS: Hernán Cortés. Eroberer und Kolonisator. Persönlichkeit und Geschichte, Band 45. Göttingen, Musterschmidt-Verlag, 1967. 94 s. Ill. 5,80 DM.

Denne korte fremstilling af Hernán Cortés' liv koncentrerer sig næsten udelukkende om at skildre erobringen af aztekerriget. Der er tale om en rent refererende fremstilling, som støtter sig på velkendte kilder, herunder navnlig Bernal Díaz' klassiske beretning. Forf. har kun interesseret sig lidt for Cortés' politiske spil i forbindelse med erobringen. Om forbundet med Tlaxcala hedder det således lakonisk: »Ein Bündnisvertrag wurde abgeschlossen« (s. 42) uden at der oplyses nærmere om baggrunden.

Forf. har også givet afkald på at skildre Cortés' indsats som kolonisator, og om hans mislykkede bestræbelser på at blive guvernør siges det blot, at han blev bittert skuffet over, at »die Regierung auf seine Erfahrungen und Fähigkeiten in Zukunft zu verzichten bereit war« (s. 88). Hvorfor regeringen var indstillet herpå, søges ikke belyst.

NIELS AMSTRUP

HOLGER BRØNDSTED: Kolonitiden i spansk Amerika. København, Gyldendal, 1967. 171 s. 29,50 kr.

Forfatteren finder – med rette – at det spanske herredømme i Amerika har påkaldt sig meget ringe interesse i dansk historisk litteratur, og han har med sin bog villet bidrage til at afhjælpe denne mangel. Det er blevet en engageret fremstilling. Ganske vist hævder forf. (s. 20), at »det skal ikke her blive forsøgt at overmale den »sorte Legende«, som Uforstand og Fjendskab har haft Held til at fabrikere og udgive for historisk Sandhed, med en gylden«, men han mener (s. 21), at »trods alle Misbrug har – Danskernes Optræden paa Grønland alene undtagen – ingen anden europæisk Kolonisation kunnet maale sig med den spanske hverken i Effektivitet eller i human Sigt«.

Forf. gennemgår omhyggeligt koloniseringens første årtier, og han fremhæver her, at den spanske krone hurtigt og ret effektivt greb ind for at sikre sine interesser over for *conquistadores*, og at den på forskellig måde søgte at beskytte den indianske befolkning. Han omtaler den hurtige opbygning af et omfattende administrativt apparat til bestyrelse af de nyerhvervede kolonier (eller rettere det nye kongerige, for de spanske besiddelser opfattedes ikke som kolonier, men som et kongerige under den spanske krone).

Det er rigtigt og væsentligt at pege på den dygtighed og energi, som prægede det spanske styre i Amerika i 16. årh. – og det er her gjort langt mere udførligt

og kyndigt, end man før har set i en dansk fremstilling – men på den anden side må man jo nok spørge sig selv, hvorfor den spanske krone ikke var i stand til at opretholde dette effektive styre. Her kan der måske særlig være grund til at pege på ét bestemt forhold, som forf. slet ikke tager i betragtning, nemlig nedgangen i ædelmetalproduktionen i Spansk Amerika i løbet af 17. årh. Da Spansk Amerika ikke havde stort andet end ædelmetal at tilbyde i handelen med Spanien, betød nedgangen i ædelmetalproduktionen, at samhandelen med Spanien gik stærkt tilbage. Dette var en faktor, som medvirkede stærkt til at svække det spanske centralstyre og ligesom isolere Spansk Amerika fra omverdenen.

I denne forbindelse kan også nævnes, at kronen blev mindre interesseret i at begrænse de store godsejeres jorderhvervelser. Ved betaling af en afgift (*composición*) til kronen kunne mere eller mindre lovlig jorderhvervelse blive legaliseret, og dette skete i løbet af det 17. årh. i en langt mere omfattende målestok, end forf.s korte bemærkninger (s. 73) lader forstå. Der lå heri én af forudsætningerne for dannelsen af de store *haciendas*, som netop synes at finde sted i 17. årh., i hvert fald i Mexico, hvor udviklingen er belyst gennem François Chevalier's undersøgelser.

Også på andre punkter kan forf.s synspunkter give anledning til debat. Når det f.ex. om udviklingen i 18. årh. hedder, at »Langt fra at være stillestaaende og forbenet fulgte den spanske Styrelse af Koloniriget med Udviklingen og kom ikke sjældent paa intelligent Maade Tidens Krav i Møde« (s. 129), må det nok siges, at således opfattede den velhavende *criollos*-befolkning i Spansk Amerika næppe kolonistyre. De følte sig netop i modsætning til et centralt kontrolleret styre, som ikke var sindet at give dem den medindflydelse i administrationen, som de mente at have krav på.

I sit forsøg på at yde den spanske kolonisering af Amerika retfærdighed kan det derfor ikke nægtes, at forf. kommer til at undervurdere de problemer, som det spanske styre i Amerika ikke formåede at løse. Men ved den stærke understregning af de positive sider i det spanske herredømme giver fremstillingen et både værdifuldt og tiltrængt bidrag til den sparsomme danske litteratur om Latinamerikas historie.

NIELS AMSTRUP

P. M. HOLT: *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922*. London, Longmans, 1966. xii + 337 s. 42 sh.

Det er et forsømt emne professoren i arabisk historie ved School of Oriental and African Studies har taget op i denne bog. Den tyrkiske historieskrivning in-teresserede sig ikke stort for provinsernes historie, de nationale arabiske historikere har ikke følt sig tiltrukket af århundrederne under fremmedherredømme, arkiverne er endnu stort set uudnyttede. Vanskelighederne for den historiker, der vil skildre Ægyptens, Syriens og Iraqs historie under tyrkisk herredømme, fremgår med al tydelighed af litteraturlisten. Enkelte punkter, nemlig hvor der er berøring med Vesten, er grundigt udforsket, bedst dækket er Ægyptens historie i det 19. årh. På andre punkter må Holt fortrinsvis støtte sig til lokal-

historiske krøniker, der ikke har været genstand for en kritisk bearbejdelse.

Disse vanskeligheder afspejles nødvendigvis i bogen. Af de tre hovedafsnit, 1516-66, 1566-ca. 1800 og ca. 1800-1922, er det afgjort det første og det sidste, der er mest vellykket, mens forf. i det midterste afsnit har brugt umådelig mange sider på intriger omkring statholderskaberne i de forskellige provinser, der i deres isolation fra den kulturelle og sociale sammenhæng forekommer uendelig kedsommelige. Helt uden skyld i kedsommeligheden er forf. ikke, han må virkelig interessere sig for alle disse blodtørstige og intrigante pashaer, for der foreligger da i det mindste for det 18. årh.s vedkommende tilgængelige kilder til belysning af også sociale og kulturelle forhold, kilder der bl. a. er udnyttet i H.A.R. Gibb og H. Bowen: *Islamic Society and the West*.

Ikke blot i denne koncentration om den politiske historie, men også i sin behandling af kilderne virker bogen noget gammeldags. Når f. eks. to berettende kilders datering af en opstand i Bagdad afviger fra hinanden med fem år, konkluderer forf.: »The dating of the whole episode is very confused«. Det er noget foruroligende, at han derefter går over til at skildre opstandens forløb uden nærmere diskussion af kildegrundlaget – i det mindste det ene af hans forlæg må være mindre pålideligt, og den af forf. foretrukne datering, 1603-04, kan ikke være rigtig. Naturligvis er dateringen af en mindre opstand i en tyrkisk provinshovedstad en petitesse, men usikkerheden gør læseren skeptisk over for bogen mange andre detaljer.

Til trods for de anførte mangler, snæverheden i stofvalg og det ikke helt overbevisende forhold til de berettende kilder, vil bogen utvivlsomt for en årække blive stående som standardværket, i al fald for det 16.-19. årh.s vedkommende. Forhåbentlig vil den også blive en stadig påmindelse om, hvor langt der er igen, før Nærorientens nyere historie kan gøres til genstand for en både kritisk og udtømmende behandling.

NIELS STEENGAARD

ARTHUR THOMSON: *Otidigt sängelag*. Skrifter utgivna av Institutet för rätts-historisk forskning. Serien I. Rättshistoriskt bibliotek. Band IX. Lund 1966. xii + 240 s. 15 sv. kr.

Afhandlingen er opdelt i to hovedafsnit. Det første og største, »Generella regler i lagstiftning och rättstillämpning«, omhandler såvel verdslig som kirkelig lovgivning og retspraksis om »otidigt sängelag« fra Magnus Eriksons Lands- og Stadslag og frem til gældende ret. Det andet hovedafsnit omhandler de specielle regler, som trådte i funktion, hvis en præst havde forsyndet sig mod tidens køns-moral.

Disse afsnit følges af 4 exkurser: Den første om præstestandens overenskomst af 1617 om kirke-disciplinen rummer en drøftelse af spørgsmålet, om denne overenskomst opnåede egentlig lovskraft, eller om den kun fik indirekte betydning. I den anden ekskurs gennemgås begreberne »mökränkning« og »lönska-läger« i retspraksis indtil loven af 1734. I og med denne lov forsvandt ordet »mökränkning« ud af lovgivningen, og forfatteren tilføjer parentetisk »och i praxis«, hvormed han formentlig tænker på retspraksis. I tredje ekskurs under-

kastes udtrykket »sängelag« en særbehandling, og i fjerde gennemgås et specialtilfælde af »otidigt sängelag« med en provst som den ene af delinkventerne, hvad der ligefrem afstedkom politiske konflikter. Ved »otidigt sängelag« forstår forfatteren det samleje mellem ugifte, som påfulgtes af ægteskab, hvadenten parterne allerede var forlovet eller ej, eller kvinden var besvangret under ægteskabsløfte eller ej.

I første halvdel af første hovedafsnit oprulles ældre verdslig og gejstlig ret, herunder regler om arveret for børn af slige forbindelser, forskellige bødereger, problemet om i visse situationer at gennemtvunge vielse etc. Derefter går forf. over til nærmere at udvikle, hvorledes en ændret kirkelig opfattelse fik indflydelse på domstolspraksis i tiden fra kirkeloven af 1686 og frem til loven af 1734, selvom gejstligheden fortsat var afhængig af øvrighedens magtapparat til indrivelse af bøder.

De sidste underpunkter er helliget ovennævnte love og deres forarbejder samt afviklingen af dem i nyere tid. Ved straffeloven af 1864 ophævedes således bødestrafen for »otidigt sängelag« efter loven af 1734. Fra samme tid betragtede man bestemmelserne i kirkeloven af 1686 om bøder til kirken for værende sat ud af kraft, selvom det ikke skete ved en formel beslutning. Men først i 1948 ophævedes de sidste fordømmende rester af kirkens (utidige) indblanding i svensk privatliv.

Andet hovedafsnit, om de regler som gjaldt, når en præst havde gjort sig skyldig i denne specielle form for kødets utålmodighed, rummer en del af interesse også for dansk kirkeretshistorie. Udviklingen i Sverige og Danmark forløb i årene efter reformationen på flere områder parallelt, selvom der var visse afgørende forskelle. Men efter Roskildefreden fulgte man endog direkte dansk lov i de erobrede provinser, ihvertfald i de første årtier. Først efter freden i Lund 1679 gennemførtes forsvenskningen også med hensyn til lov og ret.

Blandt sagerne fra denne periode påkalder en enkelt sig opmærksomheden, fordi den rummer en interessant sammenstødssituation mellem dansk og svensk ret. I det foreliggende tilfælde ville svensk ret afgjort have været gunstigst for den uheldige præst, men han blev efter dansk ret fradømt sit embede. Ved en regeringsbeslutning blev han dog genindsat i sit gamle embede. Efter svensk ret ville han blot være blevet suspenderet fra tjenesten en kortere tid.

Med tiden ændredes forholdene til det mere humane også for præster. Straffen for »otidigt sängelag« i forbindelse med troløvelse ophævedes. Kun, hvis der ikke var tale om troløvelse, blev der pålagt bøder, der til gengæld med hjemmel i en kgl. resolution af 1714 var højere end dem, andre skulle betale, hvilket var helt i modstrid med bestemmelserne i kirkeloven af 1686. Ifølge forf. varede denne retstilstand ved også efter loven af 1734.

Fra dansk side bør man være A. Thomson taknemlig for det arbejde, han her har skænket os, idet han specielt i anden del har undersøgt et stykke af vores kirkelige retshistorie, som vi selv vistnok i nogen grad har forsømt. Men også den øvrige del af afhandlingen er værd at stifte bekendtskab med. Thomson er en omhyggelig og alvorlig forfatter, men med en udtalt sans for at finde morsomme emner for sin efterhånden vidtfavnende forskning.

INGER SKYUM-NIELSEN f. DUBECK

ARTHUR THOMSON: Hävdande under äktenskapslöfte. En rättshistorisk studie. Studier utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 1965–1966: 1. Lund, C. W. K. Gleerup, 1967. 109 s. 20 sv. kr.

Med denne afhandling har Arthur Thomson valgt besvangring under løfte om ægteskab som genstand for en nærmere retshistorisk undersøgelse. Han oplyser i forordet, at dette emne dels har været behandlet i forarbejderne til lag om äktenskaps ingående och upplösning m.m. og dels i hans egen afhandling »Otidigt sängelag«. Derfor har han valgt at begrænse sin undersøgelse til en nærmere belysning af de principielle tankegange, som lå bag nogle af de vigtigste ældre forordninger, for at finde frem til, i hvilket omfang de angav nærmere foranstaltninger til at fremtvinge vielse efter en sådan besvangring.

Afhandlingen er opdelt i otte punkter, hvortil kommer en meget udførlig sammenfatning på tysk, to små vedhæng, hvor enkelte problemer uddybes, samt litteraturliste og forkortelsesliste.

Forfatteren åbner med en gennemgang af den kirkelige vielse i svensk ret fra lands- og bylovenes tid og frem til kirkeloven af 1686 og loven af 1734, hvorefter der gives en oversigt over de forskellige retsvirkninger, som kunne indtræde i tilfælde af besvangring under løfte om ægteskab.

Kirkeloven af 1686 indeholdt visse uklarheder om strafudmålingen i tilfælde af, at en mand nægtede at lade sig vie efter at have besvangret en pige under foregivende af at ville gifte sig med hende, som kungl. maj:t ved en resolution af 1716 ønskede imødegået ved forskellige foranstaltninger. Efter en indgående drøftelse af disse problemer, behandler forf. præsteskabets utilfredshed med den eksisterende retspraksis. Man ønskede strengere straffe, og man fik det, til en vis grad, hvilket fremgår af forordningerne af 1728 og 1755 samt af loven af 1734. Først da hele spørgsmålet blev taget op til drøftelse i rigsdagssamlingen 1809–10, lykkedes det at komme de fleste af de gamle tvangsforanstaltninger til livs.

I sidste underpunkt af sin afhandling giver Thomson et kort rids af udviklingen fra 1810 og frem til den moderne ægteskabslovgivning. Nu ophæves straffen for at forlokke en kvinde ved løfte om ægteskab, og tilbage står kun spørgsmålet om eventuel erstatning; men familieretskomiteen ønskede i 1964 ikke at have en fast lovregulering af denne erstatningsadgang, idet man mente, at tilfældet måtte høre ind under de almindelige erstatningsregler.

Selvom afhandlingen i nogen grad skylder andre arbejder sin tilblivelse, fremstår den dog som en afrundet helhed med et klart afgrænset emne. Alligevel vil jeg anbefale, at den læses i forbindelse med den ovenfor anmeldte afhandling »Otidigt sängelag«, som den jo som nævnt skylder sin eksistens på næsten samme måde, som Eva blev skabt af Adams ene ribben.

INGER SKYUM-NIELSEN f. DÜBECK

FRITZ REDLICH: *The German Military Enterprises and his Work Force*. Vol. I–II. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft 47 und 48. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH, 1965. xvi, 532 + viii, 322 s. 27 tabeller. 68 + 48 DM.

Her foreligger et værk med en usædvanlig titel, men også værkets indhold anviser det en speciel plads. I sit forord har forfatteren forklaret, hvad han lægger i udtrykket »military enterprises«. Begrebet omfatter de europæiske mænd, som i den sene middelalder og op i den nyere tid til c. 1800 organiserede, vedligeholdte og førte troppeled i kampe og felttog for vindings skyld.

Fritz Redlich, der en årrække var knyttet til The Research Center in Entrepreneurial History ved Harvard University, indledte 1954 sit arbejde om den militære entreprenør i Tyskland. Efter centrets lukning i 1958 opnåede Redlich støtte fra forskellige fonds til sit fortsatte arbejde med emnet, og resultatet foreligger nu på engelsk i to digre bind udsendt af det nævnte tyske tidsskrift med støtte fra Deutsche Forschungsgemeinschaft.

Sin studie i et særpræget område af europæisk økonomisk og social historie har Redlich delt op i tre afsnit, hvoraf det første omfatter tiden 1350–1600, andet afsnit behandler den militære entreprenørvirksomheds blomstringstid 1600–1660, medens tredje beskriver virksomhedens afvikling frem til c. 1800. De to første afsnit danner det første særhefte, det sidste det andet.

Af det allerede anførte fremgår, at Redlichs værk er analyserende og behandler hvervæsenet ud fra en social-økonomisk synsvinkel; det har således meget lidt til fælles med sædvanlig landsknægt- eller krigslitteratur. Værket afsluttes i øvrigt med en såre omfattende bibliografi – hele 400 numre – og et 42 spalter stort personindeks.

Den militære entreprenør fremstod i løbet af 14. århundrede, og det karakteristiske var, at han for fortjenestens skyld opstillede militære styrker, som han også førte på krigsskuepladsen – enten helt for egen regning og risiko eller på kontrakt med en fyrste. Op til år 1400 var virksomheden af forholdsvis beskedent omfang, men herefter opstilledes de efterhånden svulmende og så berygtede landsknægtthære.

Trediveårskrigen førte til entreprenørvirksomhedens egentlige blomstring. Entreprenøren var enten oberst eller kaptajn og opstillede enten regiment eller kompagni – i sjældnere tilfælde var der tale om storentreprenører: generaler. Et omslag i virksomhedens karakter skete omkring 1675, idet kaptajnen trådte tydeligere frem i billedet, og fra da af ejede og drev alle officerer fra kaptajn til oberst den »forretning«, som et kompagni dengang var. Samtidig trådte i hvert fald i de tyske lande udlejningen af tropper i baggrunden. Medens lejegeneralen var topfiguren i Trediveårskrigen, blev i 1700-tallet den regerende fyrste den militære storentreprenør, der ofte stillede sig i en stormagts tjeneste.

I det 18. århundrede blev fyrsterne således både feltherrer og forretningsmænd. I den første egenskab fik fyrsterne løn og i deres egenskab af forretningsfolk tog de den fortjeneste, som kontrakter og anskaffelse af våben, heste og uniformer m. v. afkastede; hertil kom profitten ved kontributioner, gaver fra underordnede og donationer. Hvis den militære entreprenør havde heldet med sig, stod han over for at investere sit udbytte fordelagtigt, og det skete i første række ved

erhvervelse af jordejendom; hertil føjede sig ofte opbygning af skatte i mønt, ædelmetaller, juveler o. s. v.

Trediveårskrigenes entreprenørvirksomhed var en vej opad i samfundet for mænd af de lavere klasser, således at de socialt og økonomisk kunne nærme sig adelens niveau. Dette lykkedes imidlertid kun forholdsvis få, for krigshåndværket var jo en livsfarlig beskæftigelse. Også dette ændredes i det 18. århundrede, idet adelen søgte at monopolisere officersstillingen. Fra major og opefter blev adelen næsten fuldstændig dominerende, men i de såkaldte nye våbenarter – i det lette kavalleri og infanteri – var der dog stadig mulighed for stræbsomme borgerlige. Da artilleri og ingeniørtropper mod århundredets slutning fik øget betydning, afgav disse våbenarter gode muligheder for borgerlige med tekniske anlæg, men disse videnskabelige våbenarter organiseredes til gengæld ikke på entreprenørbasis.

Medens der i hærene før Trediveårskrigen var et væsentligt kontingent af agtværdige folk, ændredes dette under krigen således, at samfundets udskud blev dominerende; og da lønnen sank suppleredes den ved plyndring og afpresning i kvartererne. Med de stående hæres indførelse i 1600-tallets slutning skete en midlertidig forbedring af mandskabskvaliteten, men som følge af det økonomiske livs fremgang forværredes den atter hen i 1700-tallet.

I 1720 gik man i Preussen ind for en vekselvirkning mellem samfundets militære og civile dele, idet der meddeltes en væsentlig del af de hvervede soldater orlov i fredstid. Da soldaterne i vid udstrækning tog civilt arbejde i orlovstiden bl. a. i den spirende industri, blev hæren således en slags svinghjul for det økonomiske livs opblomstren. Soldaterne – entreprenørens »arbejdsstyrke« – fik selv ingen anerkendelse fra civil side herfor; de var stadig ikke velsete i det traditionsprægede samfundsmønster – ofte endda almindeligt foragtede.

Forfatteren behandler også de velfærdsproblemer, som opstod blandt de ofte for livstid tjenstgørende hvervede. I hæren måtte man, stillet over for kravet om social sikkerhed, mere end 100 år før samfundet i øvrigt, tage de hermed forbundne problemer op og søge dem løst under datidens vilkår.

Det skal til slut nævnes, at det betydelige statistiske materiale, som Redlich har samlet, bearbejdet og udnyttet, præsenteres i 27 til dels ret omfattende skemaer eller tavler.

Der har i de sidste årtier vist sig en tydelig tendens i den militærhistoriske litteratur til at gøre betydelig mere ud af sociale og økonomiske aspekter end hidtil; i *The German Military Enterprises and his Work Force* er disse aspekter aldeles dominerende. Den, der fremtidig vil have et mere end overfladisk kendskab til Europas landsknægtære og de stående, hvervede hære i 1700-tallet, kan hente meget i Redlichs værk.

HELGE KLINT

UDO ARNOLD: Studien zur preussischen Historiographie des 16. Jahrhunderts.
Bonn, Rotaprint Universität Bonn, 1967. 259 s. Ill. 16 DM.

Forfatteren har i denne Bonner-dissertation sat sig for at skabe klarhed over udviklingen af den preussiske kronistik i det 16. århundrede. S. 11–35 gennemgår den preussiske krønikeoverlevering frem til midten af århundredet, s. 36–65

undersøges en Danzigerkrønike overleveret i et håndskrift i Bibliothek des Oberlandesgerichts Celle, s. 66–86 forholdet mellem dette og Heinrich von Redens krønike, s. 87–150 analyseres Cellehåndskriftets indhold og kildeforhold, og s. 151–93 bestemmes Danzigerkronistikkens placering i forhold til polsk og preussisk historieskrivning. Undersøgelsen er kritisk-analytisk og interessant ved ikke blot at behandle tekst-, men også billedoverlevering. Den er et forarbejde til de planlagte bind 6 og 7 af *Scriptores rerum Prussicarum*, hvorved forfatteren er medarbejder.

HARALD ILSØE

ERNST PITZ: *Landeskulturtechnik, Markscheide- und Vermessungswesen im Herzogtum Braunschweig bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung, Heft 23. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. 432 s. 28 DM.*

Også danske landbrugs- og skovbrugsinteresserede læsere kan med udbytte søge til dette ret specielle og omfangsrige arbejde. Den fyldige indledning omtaler det geografiske og kartografiske studium i middelalderen og belyser dernæst opmålingsteknikken og dens økonomiske betydning indenfor en række stater, især tyske. Fremskridt på dette område havde en naturlig forbindelse med landbrugstekniske og landøkonomiske forholdsregler truffet af regeringerne i store dele af Europa fra o. 1750. Men på flere punkter synes udviklingen i hertugdømmet Braunschweig af særlig interesse.

Det var en arkivundersøgelse, der i 1957 førte forfatteren ind på en nærmere bestemmelse af »Landeskulturtechnik«, d.v.s. de forholdsregler, som har bidraget til at fremme rationel udnyttelse af naturrigdomme ved land- og skovbrug, til dels også ved bjergværksdrift og industri. Allerede i senmiddelalderen indledtes en udvikling, der kan sammenlignes med den engelske enclosurebevægelse. Omkring 1600 forekom overdrevsdelinger og begyndende rationel skovdrift kendetegnet ved opmålinger, der forudsatte en ikke ringe teknisk indsigt og tillige forståelse af, at talmæssige beregninger af denne art var nødvendige i erhvervsmæssigt øjemed. Pitz fremhæver betydningen af, at der ved siden af den humanistiske stræben fandtes en mere materielt betonet videnskabelig erkendelsestrang, der i det 18. århundrede satte frugt i oprettelsen af tekniske læreanstalter.

Afhandlingens 1. del skildrer udviklingen på det nævnte område i det 16. og begyndelsen af det 17. årh., 2. del fører op til omkring år 1800. Undersøgelsen viser, at nogle af de ældste kort var materiale fremskaffet til afgørelse af grænsestridigheder og havde forbindelse med romerrettens udbredelse; de tjente til underretning for dommere ved processer. Endvidere havde hertugerne af Braunschweig allerede i den ældre periode brug for kort og arealberegninger ved anlæg og drift af deres bjerg- og saltværker. Disse erhverv måtte så vidt muligt tilpasses den naturlige produktion af træ langt ud i fremtiden. Også administrative interesser tilskyndede til opmålingsforetagender, men befolkningen betragtede ofte denne virksomhed med mistillid og fik bange anelser om nye skattepålæg, når kartografer viste sig. Ønsket om større retslig sikkerhed

m.h.t. jordbesiddelse animerede imidlertid til opmåling, selv om dette arbejde var tidkrævende og dyrt. Trods ukendskab til egentlige måleapparater før 1600 var landmålerne til uvurderlig hjælp for datidens bjergværksdrift.

Trediveårskrigen medførte store ødelæggelser og bragte megen uorden i besiddelsesforholdene, men fra 1644 søgte hertug August den Yngre at genoprette den tidligere ejendoms- og retstilstand. Opmålingsteknikken blev væsentlig forbedret i slutningen af det 17. årh., og en hel erhvervsgruppe af landmålere og ingeniører opnåede efterhånden en sådan erfaring og rutine, at landets fuldstændige opmåling ikke mere var et uløseligt problem. Kortlægningen og beskrivelsen af Harzen var både teknisk og organisatorisk en bedrift, muligvis den første metodisk eksakte opmåling af sin art. Pitz skildrer indgående opmålingsvæsenets tekniske udvikling såvel i Braunschweig som i Blankenburg, der gennem det meste af perioden var et selvstændigt grevskab. I et afsluttende kapitel (s. 374–404) giver han en oversigt – stadig med mange detaljer! – over udviklingen på de forskellige områder: grænseopmålinger, matrikulering, skovopmåling og nyindretning af forstsvænet (skovbruget var i fortsat udvikling fra det 16. til det 18. årh.), bjergværksdriften, der i stigende grad blev statsforetagende, fæstnings- og byanlæg, landopmåling i forbindelse med jordreformer, samt endelig selve opmålingsteknikkens og ingeniørvæsenets udvikling i en periode, hvor Braunschweigs ingeniørkorps blev »en planteskole for teknik og naturvidenskab i det lille land«.

F. SKRUBBELTRANG

ROLAND SEEBERG-ELVERFELDT: Revaler Regesten. Beziehungen der Städte Deutschlands zu Reval in den Jahren 1500-1807. Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung Heft 22. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1966. 477 s. 48 DM.

Under den anden verdenskrig blev dele af Revals stadsarkiv overført til Tyskland, hvor de nu sammen med arkivfunds fra Königsberg, Schwerin og Zerbst har til huse i Staatliches Archivlager i Göttingen.

Da Reval-arkivet ordnedes og registreredes i sidste halvdel af forrige århundrede, blev de breve, som Reval havde modtaget fra tyske byer, samlet i en særlig gruppe, der fik betegnelsen Korrespondenz aus deutschen Städten, signaturerne BB 38-BB 42.

Det er brevene under BB 38–39 og BB 41–42, der danner grundstammen i den foreliggende regestudgave, hvis udgiver, Archivdirektor Roland Seeberg-Elverfeldt, har udført et stort og omhyggeligt arbejde. Udgaven indeholder ialt 1405 registre af breve fra ca. 200 tyske byer og spænder i tid over mere end 300 år. Hovedparten af brevene omhandler arve- og gældsspørgsmål; typisk er således denne form: Borgmester og råd i . . . beder om, at der til . . . udleveres arven efter hendes i Reval afdøde mand . . . Umiddelbart forekommer udgaven derfor mest givende for den genealogiske og demografiske forskning, men også handelshistorien og i noget mindre grad den politiske historie vil have interesse i Seeberg-Elverfeldts udgave.

Bogen er forsynet med person- og stedsnavneregister, og en emneoversigt, der erstatter et emneregister, er indarbejdet i indledningen. Det havde været ønskeligt, om enkelte af de breve, som ligger til grund for regesterne, var blevet aftrykt in extenso.

Roland Seeberg-Elverfeldt oplyser i indledningen, at BB 40 Korrespondenz aus Lübeck, der naturligt hørte hjemme i denne udgave, ikke findes i Göttingen. Da det ikke kendte hyppigt forekommer mest interessant, sidder læseren tilbage med sit nysgerrige spørgsmål: Hvor er denne korrespondance så? Er disse Lübeck-breve simpelthen forsvundne, eller er de blevet tilbage i Reval? Noget kunne tyde på det sidste, jvf. den sovjetiske rigsarkivar Belovs omtale af Revals stadsarkiv i »Gosudarstvennye archivy SSSR. Kratkij spravočnik«, Moskva 1956, s. 475. Seeberg-Elverfeldt kunne sikkert med held have foretaget visse undersøgelser i så henseende.

Bogen omfatter som nævnt breve fra tyske byer indtil det første kejserriges opløsning. Man kan beklage, at hertugdømmet Slesvig ved denne lejlighed er blevet inkorporeret i det gamle tyske rige, men må i hvert fald gøre opmærksom på, at udgaven indeholder enkelte breve fra byer som Åbenrå og Flensborg.

Meget af direkte relation til Danmark bringer bogen ikke, og her skal blot peges på et par tvivlsomme oplysninger. Det er næppe Kristian III, der hentydes til i brev nr. 159 fra 1525, og det må betragtes som en overdrivelse i nr. 883 at kalde Peter August Frederik af Holstein-Beck (død 1775) for stamfaderen til de nuværende danske og norske kongehuse.

Udgiveren oplyser, at han er gået i gang med en regestudgave af breve, der belyser Revals forbindelser med Skandinavien og Nederlandene. Fra dansk side må en sådan udgave hilses meget velkommen.

KNUD RASMUSSEN

ZBIGNIEW WÓJCİK (red): Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku (Den polske diplomatiske tjeneste fra 16. til 18. århundrede). Engelsk resumé. Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Pracownia historii stosunków międzynarodowych XVI–XVIII w. Warszawa, PWN, 1966. 487 s. 50 złotych (4,25 \$).

Da polsk historieforskning manglede en fremstilling af det polske diplomatiske historie i ældre tid, tog professor A. Wyczański fra Videnskabsakademiets historiske institut initiativet til en kollektiv bearbejdelse af emnet. Perioden 1506–1764, hvis øvre afgrænsning er ukonventionel, går fra det polsk-litauiske riges storhedstid til det dybe forfald under personalunionen med Sachsen. Den blev inddelt i seks afsnit: 1) Sigismund I's regering indtil 1530, 2) Sigismund Augusts regering 1548–1572, 3) Perioden til storkansler Jan Zamoyskis død 1605, 4) Vasa-dynastiet til Władysław IV's død 1648, 5) Perioden 1648–1678 samt 6) Den polsk-sachsiske personalunion 1697–1763. Forfatterne er (i samme rækkefølge) prof. A. Wyczański, R. Żelewski, St. Grzybowski, prof. Wł. Czapliński, docent Zb. Wójcik, medens sidste afsnit deltes af professorerne J. A. Gierowski og J. Leszczyński. Man har således ikke taget hensyn til den senere del af Sigismund I's regering (indtil 1548) og, nok så uheldigt, den længste del

af Jan Sobieskis regering († 1696). Værket har også en betydelig territorial indskrænkning, idet man stort set har set bort fra det litauiske diplomati (også efter unionen i Lublin 1569 beholdt Litauen sine egne embeder), og man får derved en ufuldkommen fremstilling af forbindelserne med østlige og nordlige naboer, som f. eks. Den livlandske orden. Denne mangel skyldes, at kildemateriale nu væsentlig skal søges i arkiver indenfor Sovjetunionens grænser.

De seks fremstillinger giver et godt indblik i udviklingen af den polske udenrigspolitik og det polske diplomati. Både Sigismund I og Sigismund August havde en afgørende personlig indflydelse på ledelsen af udenrigspolitikken, men kongemagtens dominerende stilling blev fra 1570'erne gradvis erstattet af en tilsvarende kompetence for senatet. Samtidig begyndte hetmanens specielle diplomati, hvis område var de sydøstlige naboer (Tyrkiet, Krim samt Donaufyrstendømmerne Moldau og Valachiet). Dette hærførerdiplomati fremmedes, fordi statsmanden Jan Zamoyski gennem næsten et kvart århundrede forenede hetman- og kanslerembederne. Kongen havde dog stadig gode muligheder for at gøre sin indflydelse gældende, og undertiden fører han en helt selvstændig udenrigspolitik. Wł. Czapliński fremfører en række argumenter for, at nogle magnat-hærtog i 1600-tallets første tiår, bl. a. til Donaufyrstendømmerne, der ofte fremhæves som bevis på opløsningen i 'republikken', i virkeligheden udførtes med Sigismund III's viden og stiltiende tilladelse (s. 214 f.). Først i sidste fjerdedel af 1600-tallet begrænses kongens indflydelse for alvor, og det ender med, at han ikke selv må afsende eller modtage missioner. Under den sachsisk-polske personalunion i 1700-tallet afspejles den almindelige tilbagegang også i stagnation af diplomatiet – over 1/3 af periodens diplomatiske sendelser sker under interregna for at underrette fremmede hoffere om kongens død. Det kan ellers være vanskeligt at skille det sachsiske og det polske diplomati fra hinanden, men først under August III viser forfaldet sig for alvor. I perioden udvikler de enkelte magnater deres eget diplomati, og forfatterne giver graverende eksempler på de personer, der, officielt eller privat, kunne blive anvendt.

Det kan i øvrigt bemærkes, at den første længere polske ambassade var J. Dantyszeks hos kejser Karl V (1525–1532), medens den første udenlandske resident (J. Low, Loov eller Law) blev udnævnt i Danmark 1634. Han skulle overrække breve fra den polske konge til den danske konge, tage imod svar samt ellers være om sig på den polske konges vegne (s. 250 f.).

Polsk diplomatisk glansperiode var 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet, hvor de polske diplomater var kundskabsrige og velkvalificerede. En af dem, K. Warszewicki, skrev det ældste polske værk om diplomati »De legato et legatione«, Kraków 1595, hvis førsteudgave er bevaret på talrige biblioteker, også Det Kongelige (et annoteret eksemplar, der senere er indbundet og indgået i Frederik III's bibliotek). Udenlandske legationer var statens gæster, og polakkerne kendte nytten af et godt køkken ved diplomatiske forhandlinger. Fra 1500-tallets slutning er bevaret en række regninger, der viser, at man sammensatte menuerne forskelligt, alt efter som gæsterne var moskovitiske, tyrkiske, franske, spanske eller tartariske (s. 197 f., note). Senere udøvedes denne gæstfrihed dog kun overfor østlige legationer.

Alle forfatterne har interesseret sig for diplomaternes oprindelse og deres nationalitet. Man valgte fortrinsvis magnater til at lede de store sendelser, f. eks.

til Tyrkiet, hvor det gjaldt om at gøre indtryk med et stort følge (op til over 1.000 mand og 100 vogne) samt til de både da og senere så berømte, pompøse legationer til Paris og Rom i første halvdel af 1600-tallet, hvor man undertiden lod en guldhestesko falde af under indtoget. Ellers var der rigtig gode muligheder for andre, både lavadel (szlachta) og ikke-adelige, også armenere, særlig hvis de beherskede de orientalske sprog. Også finansieringen af udenrigstjenesten er et gennemgående emne i afhandlingerne.

I øvrigt følger de enkelte forfattere deres egne interesser. Eksempelvis gennemgår R. Żelewski hele den interne organisation i kancelliet og giver biografier af de næst kongen vigtigste ledere af udenrigspolitikken, samtlige kanslere og vicekanslere i Sigismund Augusts 24-årige regeringstid, medens Zb. Wójcik minutiøst gennemgår formalia i forbindelse med de diplomatiske sendelser. Netop i Wójciks store oversigt over diplomatiet i anden halvdel af 1600-tallet (s. 257–367) ligger værkets tyngdepunkt med mange generelle, nyttige oplysninger. For resten er Czapliński og Wójcik uenige i den kvalitative vurdering af polsk udenrigstjeneste. Czapliński finder, at niveauet sænkedes hos de folk, der anvendtes i første halvdel af 1600-tallet, medens Wójcik for de næste årtier slutter med en positiv vurdering.

Spredt i værket findes talrige henvisninger til forholdet til Danmark. Et enkelt punkt skal fremdrages her, nemlig de 12.000 rhinske gylden, som Christian III 1535 fik som subvention, (s. 66). Wyczański kender i denne periode ellers kun polske subventioner til tartar-khaner! Anmelderen vil dog formode, at den polske krone ikke direkte blev tyngt af nogen subvention til Danmark. Det fremgår nemlig af nogle aktstykker i Rigsarkivet (T.K.U.A. Polen A II 7), at Sigismund I henviste en dansk anmodning om hjælp med orlogsskibe til endelig beslutning hos stænderne i den kongelige, polske del af Preussen. Det besluttedes her, (reces af 19. marts 1535), at Danmark skulle forstrækkes med de nævnte 12.000 rhinske gylden (à 30 groschen gangbar præjsisk mønt), og da de allerede var udbetalt den følgende dag, kan vi nok gå ud fra, at summen blev udredt direkte af præjserne, så meget des mere som den danske modydelse, håndhævelsen af privilegierne til lands og til vands, først og fremmest kom netop Sigismund I's præjsiske undersætter til gode.

Bogen er også teknisk velredigeret; den afsluttes med forkortelsesliste, personregister (citerede forfattere er i kursiv) samt stedregister. De engelske summaries findes s. 463–487.

JØRGEN STEEN JENSEN

WŁADYSŁAW CZAPLIŃSKI: O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy. (Om Polen i det 17. årh. Problemer og spørgsmål). Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa 1966. 291 s. 25 zł.

Som begivenhederne i Polen i foråret 1968 har vist, spiller fædrelandets omskiftelige historie en helt anden rolle i det polske åndsliv end tilfældet er f. eks. i Danmark. Det 17. årh. indtager en central plads heri, som den periode hvor Polen oplevede sine største triumfer og dybeste fald, hvor storhedstiden kulminerede og nedgangsperioden begyndte. Medvirkende til den store interesse

har været, at Sienkiewicz og andre klassiske forfattere ofte valgte deres emner netop fra denne tid.

Efter den anden verdenskrig har man flittigt studeret det 17. årh., og i overensstemmelse med den ændrede historieopfattelse har man især arbejdet med de økonomiske og sociale forhold, således som det fremtræder i det officielle polske historieværk fra 1950-erne, *Historia Polski*.

Władysław Czapliński er professor i den nyere tids historie ved universitetet i Wrocław. I det festskrift, der blev udgivet i anledning af hans 60-årsdag fornylig, bemærker man hans imponerende produktion, hans bibliografi indtil 1964 omfatter mere end 200 numre, næsten alle vedrørende emner fra det 16. og 17. årh., og selv om hovedvægten naturligvis ligger på Polens historie, fremtræder tydeligt hans interesse for spørgsmål vedrørende Østersøens og Skandinavens historie. Han er en af de få slaviske historikere, der har formået at gennembryde sprogbarrieren; karakteristisk er det, at den *Historia Danii*, han sammen med Karol Górski udgav i 1965, er den første Danmarks historie skrevet på noget slavisk sprog.

Den bog, der her skal omtales, består af en samling artikler omhandlende en række af de problemer, der måtte opstå i den faglige debat som følge af den undertiden noget krampagtige omvurdering i den nye polske historieskrivning. Og Czapliński må siges at have de bedste forudsætninger for at gøre dette, idet han på en gang taler med den autoritet, som 40 års intense studier i perioden naturligt giver, samtidig med at han er yderst objektiv overfor den nyeste forskning og tydeligt søger at fremstille problemerne så nuanceret som vel muligt uden at være bundet af dogmatiske grundopfattelser. Det modsatte er dog blevet hævdet af Andrzej Nowicki i tidsskriftet »*Współczesność*« (nr. 10, 8. maj 1968), som meget skarpt beskylder Czapliński for med bogen at ville drive propaganda for sine egne nationalistiske og katolske synspunkter. Disse beskyldninger er omgående blevet imødegået af tre kendte polske historikere i det udbredte tidsskrift »*Kultura*« (nr. 22, 2. juni 1968).

Bogens første artikel benævnes et forsøg på en generel karakteristik af det 17. årh. i Polen. I *Historia Polski* delte man århundredet i to perioder ved århundredets midte, således at man kædede den første halvdel sammen med det 16. årh. og den sidste del sammen med den saksiske tid. Årsagen hertil var, at man anså krigene med kosakker og svenskere 1648–1660 for at have betydet en sådan katastrofe, at det gav et afgørende brud i den polske historie.

Czapliński mener derimod, at man bør betragte det 17. århundrede som én historisk periode, idet begyndelsen sættes ved Sigismunds tronbestigelse 1587 og afslutningen ved Jan Sobieskis død 1696. Den nyeste forskning indenfor den økonomiske historie viser, at omkring 1625 begyndte faldet i de internationale kornpriser og samtidig hermed en nedgang i produktiviteten indenfor det polske landbrug med deraf følgende mindsket kornproduktion og -eksport, en udvikling der fortsatte igennem århundredet. Forfatteren vil ikke undervurdere krigenes betydning, men finder at de kun yderligere accelererede den nedgang, der længe havde været tydelig, og bevirkede, at Polen var længe om at komme over krigenes ødelæggelser.

Den økonomiske nedgang bevirkede, at godsejerne søgte at øge bøndernes byrder for derved at opnå de samme indtægter som tidligere, hvorved de sociale

spændinger øgedes. Og samtidig svækkedes også statsmagten, fordi det kneb med at få skatter ind fra befolkningen, hvorved mulighederne for at opretholde hæren mindskedes og dermed også grundlaget for en aktiv udenrigspolitik. Alt dette bevirkede at forskellen mellem Polen og Nord- og Vesteuropa stedse blev større.

Polske historikere har været tilbøjelige til at mene, at det var noget ganske specielt for Polen, at det kun var adelen, szlachtaen, der besad politisk indflydelse, idet de andre stænder var udelukkede fra sejmen. Men Czapliński fremhæver, at det, der i virkeligheden var det specifikt polske, var, at adelen udgjorde hen mod 10 % af den samlede befolkning, hvorimod f. eks. den danske adel kun udgjorde ca. 1 %, og at i forhold til det øvrige Europa en relativ stor del af befolkningen havde politisk indflydelse.

Den nedgang i antallet af adelige målt i absolutte tal, man kan konstatere i Danmark hen imod midten af det 17. årh., finder man ikke i Polen, måske tværtimod. Forfatteren forklarer dette forhold med, at der i Polen var en langt højere social mobilitet end tilfældet var i Danmark, idet den polske adel ikke var nogen isoleret klasse, men at bønder og borgere i stort tal sivede ind i szlachtaen via ægteskaber, kirken, hæren og tjeneste hos adelige.

Der er almindelig enighed om, at bøndernes kår især i anden halvdel af århundredet blev forringede. Og spørgsmålet melder sig, hvorfor der ikke i Polen blev tale om større bondeoprør, som det var tilfældet i andre dele af Europa. Efter 1945 har man ihærdigt arbejdet med problemet, men de mest nøgterne forskere må erkende, at man, når der ses bort fra kosakopstanden, der i lige så høj grad var nationalt betinget, faktisk ikke kan påvise større bondeoprør. Czapliński forsikrer, at han ikke vil betvivle klassekampens eksistens, men årsagen til at den ikke kom til udbrud, finder han dels i den nævnte større sociale mobilitet og dels i, at der var store forskelle på bøndernes økonomiske og sociale stilling såvel indenfor den enkelte landsby som i de forskellige geografiske regioner.

Af bogens andre artikler kan nævnes: Hovedretninger indenfor den politiske filosofi i Polen i årene 1587–1655, hvor forfatteren viser, at der var en stor aktivitet, som især i første halvdel af perioden lå på et plan, der ikke står tilbage for den tilsvarende i Vesteuropa. En lignende konklusion når han til i en undersøgelse af tolerancen i Polen under modreformationen. Han finder, at man hverken var mere eller mindre tolerant i Polen end i f.eks. den protestantiske del af Europa.

Et centralt problem behandler Czapliński i en tidligere offentliggjort artikel om det oligarkiske styre i Polen i det 17. årh., et emne der er blevet livligt diskuteret i de polske fagtidsskrifter i de seneste år. Det er blevet anført, at det traditionelle adelsdemokrati var en illusion, og at det i virkeligheden var magnaterne, der fuldstændig besad al politisk magt. Endvidere at overgangen fra adelsdemokrati til oligarki fandt sted i årene 1573 til 1606, og at dette magnatvælde var noget særligt for Polen på en tid, hvor udviklingen i Europa gik i retning af enevælde.

Czapliński afviser, at der under Sigismund og Władysław 4. var tale om noget magnatvælde. Han fremhæver, at kongernes reelle magt var meget større end forfatningerne giver indtrykket af, at kongerne i virkeligheden forstod at vinde stor indflydelse blandt sejmens deltagere og også i det stående udvalg af sena-

torer, der fungerede som kongens råd, når sejmen ikke var samlet. Ganske vist fik magnaterne tidligt eneretten til rigsembederne, men disse embedsmænd var ofte stærkt afhængige af kongen, og han viser, at stort set formåede kongerne at føre deres egen politik igennem. Først i 1660-erne og de følgende årtier fik magnaterne så stor indflydelse på rigets politik, at det er rimeligt at tale om et oligarki. Derimod er det rigtigt, at på de lokale sejmikker (landdage) havde magnaterne den dominerende magt allerede tidligt som følge af deres betydelige økonomiske position, det nævnes, at kansleren Jan Zamoyski ejede et område på 6.440 km².

Endelig benægter forfatteren at Polen med hensyn til magnaternes stilling var nogen anomali i Europa. Han henviser dels til det danske rådsaristokrati indtil 1660 og dels til det svenske i formynderperioderne, som havde en stilling, der ikke afveg væsentlig fra det polske.

En lille interessant detailstudie med vidtrækkende perspektiver er kapitlet med titlen: Propagandaen i de store planers tjeneste. Den omhandler en hidtil upåagtet pjece skrevet af adelsmanden Paweł Palczowski i begyndelsen af 1609, utvivlsomt udgivet med hoffets støtte. Dens tydelige tendens er: Alle Polens problemer kan løses ved en ekspansion mod øst. Derved vil man kunne komme svenskerne i forkøbet og finde Lebensraum for den stærkt voksende polske befolkning. Der var især tale om en stærk tilvækst indenfor szlachtaen, og det kneb med at finde beskæftigelse til de unge, da koncentrationen af jordegods på magnaternes hænder netop kulminerede på denne tid.

Palczowski maler i lyse farver de umådelige rigdomme det moskovittiske rige rummer. Spanierne kunne med få hundrede soldater besejre flere hundrede tusinde »indere«, hvorfor skulle polakkerne så ikke kunne erobre Rusland, der netop nu er i opløsning som følge af stridighederne mellem de forskellige tronprætendenter efter Boris Godunovs død.

Czapliński finder, at Palczowskis propaganda i meget stemte overens med de faktiske forhold, og at hans pjece var medvirkende til, at sejmen stort set støttede kong Sigismund i beslutningen om at angribe Rusland.

Af særlig interesse for danske er den studie Czapliński foretager over Jan Paseks erindringer. Disse har været velkendte i Danmark siden Stanisław Rosznecki i 1896 udgav »Polakkerne i Danmark 1659 efter Jan Paseks erindringer« og forsynede oversættelsen med en udførlig realkommentar. Paseks meget morsomme og levende skildring af begivenhederne og forholdene i Jylland under de polske troppers ophold her sammen med den kejserlig-brandenburgske hjælpehær er siden indgået som et fast led i den danske historieskrivning.

Også i Polen har Paseks erindringer længe været almindelig kendte, i det mindste fra skolernes undervisning i polsk litteratur. Den forskning, der har været foretaget, er da også mest udført af litteraturhistorikere, og deres generelle opfattelse har været, at som historisk kilde mangler erindringerne enhver værdi.

De ældre historikere var vel nok klar over Paseks svagheder, men anvendte ham alligevel som grundlag for fremstillinger af det polske felttog i Jylland, også fordi kontrolmateriale manglede. Czapliński har selv i nogle tidsskriftsartikler fra 1930-erne behandlet felttoget ud fra primært materiale, og det samme er tilfældet med den nyeste undersøgelse af emnet i Adam Kerstens biografi af Stefan Czarniecki (1963). Begge er nået til, at i hvert fald kernen i Paseks beret-

ning er sand, og når begivenhederne sættes i forkert perspektiv forklares det med, at Pasek jo kun var menig soldat. Dog mangler undersøgelser af erindringernes kildeværdi som helhed, det bedste er stadig Roszneckis kommentarer.

Czapliński prøver her at vurdere de kulturhistoriske træk, som Pasek så malende giver, og især dem, man på forhånd har erklæret for usandsynlige. Han kan bekræfte Paseks bemærkninger om de mærkelige skabsalkover med masser af dyner i samt det forargelige faktum, at folk klædte sig helt af, før de gik i seng.

Pasek gør sig skyldig i en lille misforståelse, hvor han beskriver det danske skattegrundlag som værende plove, medens man i Polen beskattede ud fra arealenheder, men Czapliński forklarer at plov-beskatningen (dog kun som skattemål) jo var gældende i Slesvig, hvor polakkerne havde opholdt sig længe og derfor nemt kunne tro, at det samme var tilfældet i Nørrejylland. Men her begår Czapliński desværre selv en endnu større fejltagelse, idet han forveksler og sammenblander begreberne tøndehartkorn og tøndeland.

Konklusionen bliver, at man ikke kan fratage Paseks erindringer enhver kildeværdi, men naturligvis må man ikke tage dem for mere end det de er: Erindringer skrevet mange år efter begivenhederne.

Af hensyn til den videre udbredelse af de mange interessante synspunkter og resultater i bogen, hvoraf her kun nogle enkelte er refereret, havde et udenlandsk resumé været ønskeligt, men som så ofte i polsk faglitteratur er dette ikke tilfældet. Man må så håbe, at i det mindste det vestligt-sprogede historiske tidsskrift *Acta Poloniae Historica* vil oversætte eller referere de væsentligste artikler.

KARL-ERIK FRANDSEN

CHARLES HOWARD CARTER: *The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598-1625*. New York og London, Columbia University Press, 1964. xiv + 321 s. 56 sh.

Titlen på professor Carters bog er temmelig misvisende, idet bogen kun handler om Habsburgerne i Spanien og De spanske Nederlande, ligesom den hovedsagelig kun behandler årene 1620-21.

Omslaget melder triumferende, at det er lykkedes forfatteren at rekonstruere »the body of information« på grund af hvilken hofferne i Madrid og Bruxelles traf deres politiske beslutninger. I virkeligheden er undersøgelsen dog begrænset til indberetningerne fra gesandterne i London, og forfatteren har foretaget en grundig analyse af »spionagen« der og dens muligheder for at afsløre det engelske og allierede hoffers planer. Carter viser hvorledes »efterretningstjenesten«, efter i efteråret 1620 at have fejret triumfer ved fuldstændig at blotlægge den franske gesandts mislykkede forsøg på at få engelsk medvirken til indgriben i striden om Valtellina, svigter totalt i foråret 1621, hvor et hollandsk gesandtskabs forhandlinger om hjælp fra James I. mod Spanien fortolkes som hollandske ønsker om at forlænge våbenstilstanden. Indberetningerne herom er medvirkende til, at hoffet i Bruxelles trods interesse i fred stiller helt uantagelige krav til Generalstaterne og derved bevirker, at krigen øjeblikkelig begynder igen.

Forfatteren følger det udmærkede princip at lade læseren selv læse kilderne i oversat form i så vid udstrækning som muligt. Og naturligvis er det meget fristende, når man nu alligevel har afskrevet og oversat de mange kilder, så også at trykke dem. Men når resultatet bliver, at en tiendedel af bogens tekst optages af kilder, tilmed sat med petit, med bibeholdelse af alle tidens høflighedsfraser og snørklede vendinger, er det dog et spørgsmål, om det ikke havde været bedre at nøjes med nogle eksempler på stil og form fra de vigtigste breve og referere resten.

Bogens første 40 sider indtages af et afsnit om »The Context for Policy-making« ment som en redegørelse for de internationale relationer i tiden op til 1620. Det kan undre, at forfatteren ofrer 7 sider på en gennemgang af striden om Jülich-Kleve og de strategiske problemer ved Nedre-Rhin, medens de senere begivenheder i Pfalz og Böhmen, der er langt vigtigere for forståelsen af de centrale dele af bogen, knap nok omtales.

Derimod giver det næste kapitel, skildringen af »the policymaking apparatus« i Spanien og De spanske Nederlande, et glimrende indblik i dette bureaukrati, der ganske vist arbejdede særdeles tungt men alligevel besad en imponerende effektivitet.

Carter har drevet indgående studier i spanske, belgiske og engelske arkiver. Men det virker besynderligt at hovedmaterialet, de belgiske arkivalier der findes i Haus-, Hof- und Staatsarchiv i Wien, er benyttet i form af mikrofilm i arkivet i Bruxelles, og at bogens henvisninger sker til disse films signaturer og ikke til de originale.

Den forståelige begrænsning af arbejdsområdet har bevirket, at fremstillingen får slagside. Der er dog ingen tvivl om, at Habsburgernes »body of information« har bestået i meget andet end i indberetningerne fra London, et forhold som forfatteren tilsyneladende negligerer.

Bogen, der oprindeligt er skrevet som disputats, slutter naturligvis med en konklusion: Udenrigspolitikken er frem for alt afhængig af de informationer som »the decision makers« besidder. Dette postulat er sikkert rigtigt, men overraskende nok indtager begrundelsen herfor kun en meget begrænset del af bogen, som derfor ikke kan siges at have givet noget stort bidrag til diskussionen om dette interessante emne.

KARL-ERIK FRANDSEN

Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626. Adelige jordebøger. Udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie ved C. RISE HANSEN.

I kommission hos Dansk videnskabs forlag, Kbh. 1965. xxiii + 144 s. 21 kr.

Da rigsråd Esge Brock døde i december 1625 var han uden sammenligning landets største hartkornsbesidder; meget nær 7.700 tønder hartkorn efterlod han til deling mellem de tre døtre, som overlevede ham. Denne godsrigdom repræsenterer mere end blot arv; den har i dette tilfælde et så enormt omfang, at den stiller Esge Brock helt i særklasse. I praksis var dette omfattende godskompleks blevet til ved systematisk og målbevidst godssamling, hovedsagelig omkring Brock-slægtens gamle, jydsk hovedsæde, Gammel Estrup, i mindre grad om-

kring Vemmetofte, Fjellebro og Valden i Halland. På mange måder synes Esge Brocks godssamling at være produkt af den kriseprægede, økonomiske situation, hvori i hvert fald dele af den danske adel befandt sig i disse år. Med undtagelse af en enkelt, værdifuld undersøgelse har hans aktivitet dog mærkeligt nok aldrig været genstand for konsekvent studium.

Den foreliggende udgave fra arkivar Rise Hansens hånd baner vejen for en sådan ved offentliggørelsen af det meget omfattende skifte af Esge Brocks jordegods. Editionsteknisk vil det næppe være muligt at rejse nogen alvorlig indvending mod udgaven. Indledningen redegør nøjagtigt og nøgternt for de ydre omstændigheder ved skiftet og kritisk meget sikkert for håndskriftets tilblivelse og opbygning. Kun undlader udgiveren at tage stilling til, på hvilket forlæg skiftejordebogen er bygget op. Det samlede hartkornsareal svarer ret nøje til det tal, vi kender fra den samtidige rostjeneste-taksation, men begge kan meget vel bero på samme forlæg.

Det er givet, at Esge Brocks skiftejordebog indeholder et meget stort materiale af landbohistorisk og retshistorisk interesse; fra et mere specielt (men overmåde væsentligt) synspunkt giver den et klart overblik over dette adelsgods' struktur. Af arkivar Rise Hansens indledning fremgår det, at denne udgave er tænkt som indledning til en samlet publicering af Esge Brocks dagbøger og af en samling dokumenter til belysning af hans godssamling og godsdrift. Et sådant supplerende udgivelsesarbejde vil være af allerstørste betydning for dansk adelshistorisk forskning, og det bør kunne realiseres uden altfor store vanskeligheder.

E. LADEWIG PETERSEN

ROGER HOWELL, JR.: *Newcastle-upon-Tyne and the Puritan Revolution. A Study of the Civil War in North England.* Oxford, At the Clarendon Press, 1967. xiv + 398 s. 63 sh.

Den engelske gentry-strid startede i 1941, da R. H. Tawney publicerede sin teori om, at borgerkrigen i 1642 som sin væsentligste årsag havde at lavadelen, the gentry, søgte at opnå politisk position svarende til en nyvundet forbedret økonomisk stilling. Tawney's teori blev i 1948 udbygget af Lawrence Stone der mente at kunne konstatere, at samtidig med at gentry'en var i fremgang befandt højadelen sig i en krisesituation. I 1951 angreb H. R. Trevor-Roper Tawney's og Stone's tese: Gentry'en som helhed var tværtimod i en økonomisk vanskelig situation, kun enkelte af dens medlemmer formåede gennem handel eller forbindelse ved hoffet at hævde sig. Trevor-Roper igen blev i 1959-61 angrebet af Christopher Hill, P. Zagorin og J. H. Hexter, der hver for sig pegede på det spinkle grundlag, som hans opstilling hvilede på. Det blev klart, at der var for mange teorier og for lidt faktisk viden; der manglede det, som man noget nedladende kaldte »pedestrian research«.

I 1960'erne blev denne forskningsopgave taget op ved universiteterne. Ved en koncentration af kræfterne om borgerkrigen og dens forhistorie fremkom en række af enkeltundersøgelser der åbenbarede nye lokalhistoriske, politiske, økonomiske, religionshistoriske, sociale eller biografiske aspekter. En god del af

disse arbejder ligger som maskinskrevne dissertationer i bibliotekerne, men mange er blevet publiceret. Som særligt fremragende kan nævnes G. E. Aylmer: *The King's Servants* (1961), V. Pearl: *London and the Outbreak of the Puritan Revolution* (1961), Lawrence Stone: *The Crisis of the Aristocracy* (1965) og E. M. Everitt: *The Community of Kent and the Great Rebellion* (1966).

Roger Howell's bog om Newcastle er et nyt stykke »pedestrian research« i dette udtryks bedste betydning. Byen var Nordenglands største, af militær betydning fordi den spærrede for skotternes nedtrængen i England, og fordi den var den havn, hvortil våben og soldater bedst kunne overføres fra Danmark. Den 8. januar 1643 indskærpede dronning Henrietta Maria over for Charles I, at når forhandlingerne med Christian IV var gået i orden, burde den danske militære hjælp landsættes i Newcastle. Endnu større betydning havde besiddelsen af Newcastle, fordi man ved at lukke for kultiltørslen kunne gøre tilværelsen meget ubehagelig for Londons indbyggere. De rent faktiske oplysninger der bringes om byens historie under krigen er interessante, men mere betydningsfuldt er det oprydningsarbejde der foretages i en del vedtagne men dårligt underbyggede generalisationer.

Howell konstaterer at Newcastle, som hidtil har været anset for at være udpræget royalistisk, først blev dette efter at byen var blevet besat af kongens soldater. Købmandsstanden, som traditionelt anses for i hele England at have støttet parlamentet, var ikke i særlig grad politisk engageret. Overhovedet kan Howell kun i meget ringe grad spore de politiske ideers indflydelse i de magtkampe, som dog foregik mellem byens to partier. De kendte politiske strømninger, som de kom til udtryk mellem konge og parlament, lader sig ikke uden videre projicere ned på det plan, som det politiske liv foregik på i Newcastle. Betegnelserne royalister og parlamentstilhængere brugtes, men synes snarest at være hægtet på allerede gennem lang tid eksisterende partier, der stredes om rent lokale spørgsmål vedrørende bystyre og handelsforhold. Det puritanske element i byen var kun lille forud for krigen og under den royalistiske besættelse, men voksede i tal og indflydelse med parlamentets erobring af byen. Hvis forholdene var sådanne i Newcastle, spørger Howell, i en af landets største byer og det ledende center for industri, blev så ikke det politiske tilhørsforhold andre steder i endnu højere grad bestemt af tilfældigheder og militære begivenheder, har hovedparten af Englands befolkning ikke skiftet loyalitet som krigssituationen gjorde det belejligt, og indskrænkes ikke betydningen af spekulationerne om borgerkrigens grupperinger efter ideologier eller efter sociale og geografiske skel.

Til bogen er benyttet meget hidtil ikke undersøgt materiale fra arkiverne i Newcastle. Kilderne er sobert behandlet, kun synes Howell at acceptere de personlige formues-ansættelser til the Committee for Compounding with Delinquents for ukritisk. De kan næppe tillægges større pålidelighed end selv-angivelser i almindelighed kan det. Bogen mangler en bibliografi, men er forsynet med en fin redegørelse for arkivmaterialet i og vedrørende Newcastle.

JENS ENGBERG

KLAUS-RICHARD BÖHME: *Bremisch-Verdische Staatsfinanzen 1645–1676. Die schwedische Krone als deutsche Landesherrin.* Studia Historica Upsaliensia XXVI. Scandinavian University Books. Uppsala 1967. Svenska Bokförlaget/Norstedts. 599 s. 94 sv. kr.

Da Carl Christiansen skrev sit store værk: *Bidrag til Dansk Statshusholdnings Historie*, var alt hvad han anvendte til belysning af spørgsmålet om påvirkning fra tysk side Veit Ludwig von Seckendorf's *Teutcher Fürsten Stat* fra 1656. Vel drog Knud Fabricius senere i sit afsnit i værket *Den danske Centraladministration* (1921) i højere grad nytte af tysk litteratur, men det var naturligvis ikke muligt i dette lejlighedsskrift at komme til bunds i problemerne – så meget mindre som ordningen i Rigsarkivet af Rentekammerarkivet indtil 1660 er foretaget uden forudgående administrationshistoriske undersøgelser. K.-R. Böhmes arbejde om svensk-tyske relationer på det statsfinansielle område i 17. århundrede fortjener altså opmærksomhed fra dansk side. Excursioner er fremkommet i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 90, 1965, og i *Scandia* 33, 1967. Den meget grundige, for grundige fremstilling giver i øvrigt ikke så lidt mere end titlen strengt taget stiller i udsigt i retning af almindelig administrations- og politisk historie, hvorimod afgrænsningen til den økonomiske historie forekommer meget skarp.

Da svenskerne efter det danske nederlag rykkede ind i Bremen, var problemet at sørge for civil og især militær forvaltning, således at befolkningen mest muligt kunne skånes og erhvervslivet fortsætte. Erfaringerne fra den svenske arméforvaltning i Tyskland kom her i anvendelse; en pengeøkonomi søgtes opretholdt i videst muligt omfang. Fra fyrstebisperne, den sidste var hertug Frederik af Danmark, arvedes en monarkisk politik overfor de skattebevilgende, skattefri stænder. Hertil kom efter den svenske erobring de konfliktmuligheder, som samarbejdet mellem Stockholmregeringen og regeringsmyndighederne i Stade bød, især så længe guvernøren var generalen og magnaten Hans Christopher von Königsmarck. Bogen giver en meget grundig redegørelse for finansstyrets udvikling under disse vilkår, der yderligere kompliceredes ved de hensyn, der måtte tages til donatarierne. Først 1651–52 fik centraladministrationen en mere permanent karakter. På tysk vis fik man en kammer- og kabinetsregering, idet den tidligere hemmelige rådgiverkreds nu kollegialiseredes. Kancelliet, der hidtil havde været det centrale regeringsorgan, fik en mere underordnet stilling som justitskollegium, og endelig indrettedes et konsistorium. Ganske vist var dette sidstes oprettelse fastslået i en landdagsreces året forinden, men i det hele var regeringsordningen af 20. juli 1652 udarbejdet uden stændernes medvirken. Også i enkelte konkrete spørgsmål blev stænderne forbigået, således ved indførelsen af en trælasttold og en forhøjelse af accisen. I løbet af 1650'erne voxede de svenske krav om kontributioner, og samtidigt kom det til en krise i forholdet til staden Bremen, hvis rigsumiddelbare stilling kejseren havde anerkendt som en særlig opmærksomhed overfor svenskerne, netop som disse var i begreb med at overtage byen efter hertug Frederiks forjagelse. Trods de vanskelige forhold især efter krigserklæringen fra Danmark 1657 indgik kontributionerne i forbavsende grad præcist, 1660 endog 91 % af skatterne. Medens hertug Frederik

måtte have tilskud hjemmefra, ydede Bremen-Verden nu et betragteligt bidrag til den svenske krigsfinansiering.

Hertugdømmerne lod sig imidlertid ikke uden videre regere hverken fra Stockholm eller fra Karl Gustavs hovedkvarter, og bedre end de protesterende stænder varetog i virkeligheden, som forf. påviser, lokalregeringen i Stade skatteborgernes interesse.

Medens første halvdel af den periode værket omfatter rummer adskillig dramatik, må sidste halvdel nødvendigvis forekomme noget mattere. Den svenske formynderregering havde hverken evne eller vilje til at fortsætte i Karl Gustavs spor, og dens finansielle program med hærindskrænkning og gældssanering kunne ikke vække uvilje i Bremen-Verden. Skatterne, over hvilke klagerne fra befolkningen og lokalregeringen synes at have været overdrevne, indgik fortsat præcist, og skatteevnen er næppe blevet udnyttet fuldt ud. Det er betegnende, at medens den militære execution for alvor kom i brug i Danmark på denne tid (via den kongelige del af hertugdømmerne) kunne man i Bremen-Verden lade den hvile. Det påpeges også, at Stockholmregeringen tilsyneladende veg tilbage for en forhøjelse af den ordinære kontribution. Pengeøkonomien fastholdtes fortsat, og ydelserne til den svenske hær var stadig betragtelige, idet dog gælden øgedes under kriserne i slutningen af 1660erne og begyndelsen af 1670erne. Imidlertid respekteredes efter 1663 stændernes bevillingsret, og forf. konkluderer, at hertugdømmerne i tiden 1663–1675 er at regne blandt de stænderstyrede tyske lande.

K.-R. Böhmes store og indholdsrige, men noget uoverskuelige og ikke helt let tilgængelige værk er selvfølgelig af størst interesse for bremisk og svensk specialhistorie, men også den der i almindelighed beskæftiger sig med denne periode kan have nytte af bogen. Ganske vist må der på grund af Bremen-Verdens særlige stilling som svensk lydland udvises stor forsigtighed ved sammenligninger med tilstande andetsteds. Men der kan fremhæves værdifulde enkeltheder som betænkningerne om forholdet mellem beskatningsformerne og bøndernes kreaturhold (s. 126) eller det bidrag til øxnehandelens historie, der leveres på grundlag af svensk materiale (s. 44), hvorved visse af H. Wieses samtidigt givne oplysninger bliver diskutabile (H. Wiese und J. Bölts: Rinderhandel und Rinderhaltung vom 15. bis zum 19. Jahrhundert. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, Bd. XIV, Stuttgart 1966, s. 122). Meget interessant er også fra et almindeligt synspunkt skildringen af forholdet mellem Karl Gustav og Königsmarck, den suspecte men uundværlige, svingende fra kongelig vrede over at embedsmænd aflagde ed til ham til en mere forsonlig holdning, da det viste sig ønskeligt at optage lån.

JOHAN JØRGENSEN

ALF ERLANDSSON: Skånska Generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar. Bibliotheca Historica Lundensis XVIII. Lund, Gleerup, 1967. 290 s. 30 sv. kr.

Den efterhånden meget omfattende litteratur om Skåne i 17. århundrede har med arkivar ved landsarkivet i Lund Alf Erlandssons disputats fået en værdi-

fuld forøgelse. Indledningsvis skildres de ældre svenske generalguvernementer i Balticum og i Halland; grænseegne og erobrede områder, hvor administrationens leder også havde militære beføjelser. Første hovedafsnit bringer forvaltningshistorien. Grundlæggelsesperioden 1658–1660 var højst urolig med krigen lige uden for døren, obstruktion fra den danskorienterede lokaladministration (ridefogderne) og ubehændighed fra svensk med pålæg af »lilla tullen« på skatteydelse, som præsteredes i naturalier og således belastedes med en ekstrakat. I 1660'erne, som også i Sverige var »dagen derpå«, gik generalguvernørembedet lidt efter lidt i forfald. Den altid bortrejste Gustaf Banér var ikke mand for at gøre dets existensberettigelse indlysende, visse huller i arkivet, som siden omtales (s. 226), virker desuden betænkelige, og i tiden 1670–1675 var embedet simpelt hen nedlagt. Skånske krig og den følgende forsvenkningskampagne nødvendiggjorde imidlertid en genoprettelse, og denne anden periode begyndte lige så dramatisk som den første. Den nye generalguvernør Fabian v. Fersen faldt på sin post under forsvaret af Malmø, og hans efterfølger Johan Gyllenstierna døde uventet ganske kort efter sin udnævnelse. Det er interessant at se, hvorledes den næste generalguvernør Rutger v. Ascheberg kunne stille sine betingelser for at overtage posten; under hans lange virke stabiliseredes forholdene omsider så meget, at embedet kunne nedlægges ved hans død 1693.

Bogen giver en indgående skildring af administrationens forskellige led. Den er forsynet med en embedsstat og en ekstrakt af registraturen over de pågældende embedsarkiver (kancelliets, bogholderiets, kommandantens) samt – selvfølgelig – et personregister, der forøger dens håndbogsværdi. Forfatteren er grundig og forsigtig og giver ikke kritikken mange holdepunkter. Måske kan det siges, at vurderingen af Adolf Johans virksomhed (s. 25) ikke er tilstrækkeligt underbygget, og man kan finde, at omtalen (s. 92) af overkommandanten er for knap. Langt hyppigere glæder man sig over gode og interessante iagttagelser som instruxernes konfrontation med praxis (s. 146 og s. 207), bemærkningerne om ansvarlighed for regnskaber (s. 64, 84 og 91), undersøgelsen af fogdernes rekrutteringsforhold og kvalifikationer (et tilfælde af analfabetisme er fremdraget s. 171) eller redegørelsen for de mere fremtrædende embedsmænds karriere.

Også bogens andet, lidt mere specielle afsnit om arkivets historie rummer adskilligt af interesse, således kapitlerne om kancellivaner, om jordebøger og om tingbøger og endelig det lige så korte som vigtige afsnit om de tab, arkivet har lidt i tidens løb.

Alf Erlandssons bog er selvfølgelig først og fremmest et stykke Skåneshistorie, men den har tillige betydelig værdi for den der interesserer sig for administrationshistorie i almindelighed.

JOHAN JØRGENSEN

PEDER HANSEN RESEN: Atlas Danicus. Århus stift. Tekst og oversættelse med tilhørende illustrationer ved HELGE SØGAARD. Udgivet af Aarhus byhistoriske Udvalg. Universitetsforlaget i Aarhus 1967. 160 s. 27 plancher. 32 kr.

I tiden fra 1925 til 1935 lykkedes det Johs. Knudsen og senere Chr. Behrend og Gunnar Knudsen at få udgivet en del af Peder Hansen Resens Atlas Danicus

(Bornholm, Helsingør, Roskilde, Sydsjælland og Viborg bispedømme). Bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard har taget denne opgave op og fortsat rækken med et bind om Århus stift. Nu er det ingen let ting at forsøge at tilgængeliggøre det store håndskriftmateriale, der for en stor del består af mere eller mindre sammentrængte redaktioner af det indsamlingsarbejde, som Resen selv igangsatte i sidste halvdel af det 17. århundrede. Johs. Knudsen, Behrend og Gunnar Knudsen stykkede deres udgaver sammen af de fyldigste bearbejdelser, der forelå, men supplerede dem tillige med præsternes egne sognebeskrivelser, forsåvidt sådanne forefandt. Hele fremstillingen bragtes i dansk oversættelse med fyldige kommentarer samt indledninger med bedømmelser af de udgivne håndskrifers formentlige værdi. Ved udgivelsen af Århus stift har man haft et begrænset udvalg af kilder til rådighed. Af Resens oprindelige indsamlede materiale og bearbejdning synes intet mere bevaret. Johs. Brunsmands redaktion er ligeledes tabt, mens Aarslevs mere forkortede, men samtidig langt mere læselige redaktion foreligger. Denne har udgiveren dog forståeligt nok ikke benyttet, men derimod en langt fyldigere afskrift eller redaktion fra første halvdel af det 18. århundrede, der blev foretaget på foranledning af arkitekten Laurids de Thurah. Dette håndskrift, der udgør 7 store folianter skrevet med en letlæselig og øvet skriverhånd, og som i Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling har betegnelsen Uldall 186 folio, får vi her fremlagt for Århus stifts vedkommende. Udgiven er forsynet med indledninger, et fyldigt og værdifuldt noteapparat samt et stednavneregister. Det må navnlig betegnes som en gevinst i forhold til de tidligere udgaver, at vi denne gang også får den latinske text sammen med den danske oversættelse i paralleltryk. Hertil kommer, at udgaven er illustreret med originale tegninger, kort og grundplaner af stiftets købstæder. Enkelte af de tegninger, som Resen muligvis havde tænkt sig at illustrere sit atlas med, har han dog uden videre lånt fra Worms Monumenta, og dem kunne man uden skade have undværet. Når udgiveren gerne vil bringe et portræt af Lyskander, er det ikke heldigt, at han anvender en ringe kopi fra det 19. årh., når originalen findes på et epitafium i Herfølge kirke og er gengivet flere steder (for ex. i Lund: Danske malede Portrætter). En del diplomer o. l., der sidenhen er trykt andetsteds, er fornuftigvis udeladt med henvisning til de steder, hvor de er trykt.

Manuskriptet Uldall 186 fol. er et kompilatorisk værk, måske fra 1720'erne, der udover Brunsmands og Aarslevs redaktioner er stykket sammen af forskellige andre kilder, som afskriveren desværre ikke henviser til. Ikke uden grund var de tidligere udgivere særdeles kritiske overfor indholdet, da det indeholdt adskillige let påviselige fejllæsninger, misforståelser og formentlig også lærde konstruktioner. Selv om Brunsmands nu tabte redaktion af Århus stift har været afskriverens vigtigste kilde, kan man ikke uden videre karakterisere afskriften som Brunsmands version. Det ville derfor have været af betydning, om benytteren af denne ikke uvigtige kilde havde fået en nøjere bedømmelse af den bearbejdelse, der er sket med det overleverede materiale. Resen udsendte i 1675 som en prøve på sit atlas en Samsø descriptio, og det forekommer derfor nærliggende at sammenligne denne med teksten i Uldall 186 fol. En nyudgave af Resens beskrivelse af Samsø havde således været et udmærket supplement til det her udgivne. I stedet har udgiveren desværre foretrukket helt at udelade Samsø bl. a. med den ejendommelige begrundelse, at øen hørte under Kalundborg len. Indled-

ningen behandler kun i mindre grad den udgivne text, mere ganske andre emner såsom Århus stifts udstrækning i tidens løb og den ældre lokalhistoriske litteratur om stiftet. Nu kan mange oplysninger om atlasets skæbne findes i de tidligere udgavers indledninger og noter, og navnlig i bindet om Sydsjælland har man gode muligheder for at se, hvorledes Resen arbejdede, og hvorledes materialet blev bearbejdet, her er også udgivet enkelte bevarede præsteindberetninger. For øvrigt adskilte Resen sig fra sine lærde forgængere som Niels Krag, Ole Worm og Hans Lauremberg ved tilsyneladende på egen hånd at henvende sig til bisperne om hjælp til sit topografiske værk. Tidligere havde kancelliet ved et missive beordret indsamlingsarbejdet sat igang.

Udgaven er fremkommet med støtte af Århus byhistoriske udvalg, hvad der kunne tyde på, at man navnlig har villet komme den lokalhistoriske forskning til hjælp. Der er da heller ingen tvivl om, at den vil blive benyttet flittigt og ikke alene af lokalhistorikere, men det står samtidig fast, at den, trods de mange værdifulde oplysninger den indholder, er en dubiøs kilde, selv om udgiveren har forsynet teksten med mange gode oplysende noter og desuden i noteform rettet mange af de skrivefejl og misforståelser den indeholder. Vi må i det hele være forsigtige med at sætte lighedstegn mellem Resen og Uldall 186 fol., og når det i indledningen fastslås, at Resen ikke har benyttet indberetningerne til kancelliet fra 1623 om Århus stift, må vi vist nøjes med at slutte, at benyttelsen af disse indberetninger ikke træder frem i det her udgivne manuskript. Helge Søgaard nævner selv i indledningen, at beskrivelsen af Århus stift mest har betydning for lærdomshistorien, et standpunkt man helt kan tilslutte sig, men derfor ville en nærmere undersøgelse af den udgivne kildes tilblivelseshistorie have været af betydning. I betragtning af den store anvendelse af de mange antikvariske oplysninger, der indeholdes i de forskellige redaktioner af det Resenske materiale, er udgaven af værdi, idet det nu i højere grad end tidligere vil være muligt at undersøge oprindelsen til og pålideligheden af mangt og meget i vor topografiske, kunsthistoriske og arkæologiske litteratur.

FRANK JØRGENSEN

TÖNNES KLEBERG: Bibliotek i krigstid. Uppsala universitetsbibliotek i stora nordiska krigets slutskede. Acta Universitatis Upsaliensis. C. Organisation och historia. 10. Uppsala, Almqvist och Wiksell, 1966. 64 s. Ill. 12 sv. kr.

Værdifulde samlinger af bøger og håndskrifter blev i det 17. århundrede erobret af de svenske hære i Danmark, Polen og Tyskland og er endnu i dag en vigtig bestanddel af Sveriges biblioteksskatte. Da situationen under Store nordiske krig var blevet den stik modsatte, at landet truedes med invasion fra alle sider, blev de ansvarlige biblioteksledere med god grund ængstelige og forberedte forskellige foranstaltninger til sikring mod eventuelle plyndringer. Om disse bestræbelser giver Tönnes Klebergs lille bog omhyggelig besked. Mens universitetsbibliotekerne i Dorpat og Åbo blev ført til Stockholm og rigsarkivet til Örebro, kom evakueringsplanerne for universitetsbiblioteket i Lund ikke til udførelse og blev kun for et kortere tidsrum effektueret for Uppsalabibliotekets vedkommende. Dette sidste står med rette i centrum af fremstillingen, da det

både var det betydeligste og langt det største. Arbejdet med evakueringen af Uppsalabiblioteket var forbilledligt organiseret af Eric Benzelius d. Y., som bl. a. drog omsorg for at indholdet af hver enkelt kiste blev specificeret i protokoller, der endnu bevarede kan tjene som kilde til biblioteksbestandens historie. Farerne drev som bekendt over, først under 2. verdenskrig måtte lignende forholdsregler træffes af de svenske bibliotekschefer.

HARALD ILSØE

HOLDEN FURBER: *Bombay Presidency in the Mid-Eighteenth Century*. London, Asia Publishing House, 1965. viii + 76 s. 21 sh.

Ved udsendelsen i 1948 af »John Company at Work. A Study of European Expansion in India in the Late Eighteenth Century« stillede Holden Furber i udsigt at ville tage det samme emne op til undersøgelse også for den tidligere del af århundredet. Med »John Company at Work« gav Holden Furber en overbevisende analyse af den europæiske ekspansion i Indien i den kortvarige fredsperiode imellem den amerikanske frihedskrig og revolutionskrigene, og af de forskellige europæiske nationers rolle ved opbygningen af et Britisk Indien. Den foreliggende lille publikation rummer tre Heras Memorial Lectures, der i 1962 blev givet på St. Xavier's College i Bombay. På grundlag af materiale fra engelske, hollandske, portugisiske og svenske arkiver følger forfatteren her den europæiske deltagelse i den lokale handel langs Indiens vestkyst og belyser især det voksende engelske element inden for denne handel. Bag en let form skjuler sig et omfattende arkivarbejde, og forelæseringerne udsendes i virkeligheden som et prøvetryk af et større arbejde om den europæiske ekspansion i Indien i begyndelsen og midten af det 18. århundrede. Man kan håbe, at det indiske aspekt – i højere grad end det har været tilfældet her – vil blive inddraget i det lovede større arbejde, hvis fremkomst imødeses med forventning.

OLE FELDBÆK

JOHN C. MILLER: *Origins of the American Revolution*. (1943, rev. ed. 1959). Stanford paperbacks 8. Stanford U. P., London, Oxford U. P., 1966. xxii + 530 s. 28 sh.

Bogen er velskrevet og grundig. Den er mangesidet i måden hvorpå den beskriver det komplekse af faktorer som »styrede« kolonisternes tøvende kurs fra Pariserfreden 1763 frem til Uafhængighedserklæringen 1776. At store dele af den præger gængse lærebøger bevidner dens ry som klassiker. I korthed ser Miller udviklingen således:

Ved Syvårskrigens slutning havde England efterhånden vundet verdensherredømmet i den lange kamp mod Frankrig, men statsgælden var fordoblet, og godsejerne ville ikke fortsat betale »gildet« for »handelen« (The City of London). Den unge magtsøgende Georg III allierede sig med Toryelementer som med tronskiftet 1760 så en chance for at komme til magten igen omsider: Krigen skulle slutes, Pitt og Whiggerne ud, jordskatterne ned. Kolonisterne

skulle betale til statskassen. Administrationen af det nye Imperium skulle strammes, det viste erfaringerne fra krigen: det prærogative »rekvisitionssystem« var blevet ignoreret af kolonisterne, som iøvrigt havde drevet illegal handel med Frankrig som ingensinde før. Grenville påtog sig at bringe »orden«. Det blev til Act of America 1764 med foreskrivelse af militære indkvarteringer i kolonierne, uden konsultation af de koloniale »assemblies« og uden brug af amerikanere som officerer. Dernæst fast besluttethed på at de merkantilistiske principper efter mange års slendrian skulle effektueres; således kom Sukkerloven af 1733 i ny udgave i 1764 og nu for at blive administreret: flåden jagtede smuglere, admiralitetsdomstole uden brug af lokale juries indførtes, og afgifterne ville som statsindtægt blive brugt på koloniernes forsvar og administration. Det sidste betød at guvernører (og dommere) ville lønnes hjemmefra, og den bevillingsmyndighed de enkelte assemblies i tidens løb havde tiltvunget sig i forhold til guvernørerne ville dermed være truet. Allerede året efter kom så Loven om Stempelafgifter, nem at administrere, mente man, men indført så hurtigt efter Sukkerloven kom den uundgåeligt til at udløse en artikuleret opposition: storkøbmænd, skibsredere, sagførere og redaktører fremførte det traditionelle »No taxation without representation«. Mens »naturetten« og Locke var afskrevet i England til fordel for doktrinen om Parlamentets suverænitet, blev principperne fra The Glorious Revolution, Locke, og Biblen taget i brug i kolonierne til støtte for doktrinen om »de regeredes samtykke«. En kolonial fællesfølelse sprang frem: The Stamp Act Congress 1765. Optøjer og forbrugerstrejker (dygtigt beskrevet) fik City's købmænd til at lægge pres på Parlamentet, Rockingham kom midlertidigt til magten og tilbagekaldte »Stempel-loven«, men med en ledsagelov (Declaratory Act 1766) der hævdede Parlamentets principielle ret til at opkræve skatter og således ikke bare retten til at »regulere« handelen og erhvervslivet indenfor Imperiet gennem afgifter på specificerede varegrupper. Denne sidste form for »extern« beskatning havde kolonisterne hidtil accepteret, men med Townshend afgifterne 1768 afklaredes debatten snart derhen at skellet mellem »interne« og »eksterne« skatter var umuligt: kolonisterne ville ikke beskattes uden repræsentation. Og nye optøjer, forbrugerstrejker, og propagandafremstød førte frem til krigen.

For at spare på militær mod indianerne (der ev. måtte være støttet af Frankrig) udstedte Parlamentet i 1763 erklæringen om »The Proclamation Line«: kolonisterne måtte indtil videre ikke overskride Alleghenybjergene og kolonisere området nord for Ohio. Koloniale jordspekulanter såvel som farmere og arbejdere følte frustration, og da Parlamentet i 1774 med Quebec Loven, tænkt som en pragmatisk reorganisation af Canada (med særlig hensyntagen til Fransk-Canadierne) og som en inddæmning af New Englænderne, indlemmede hele området nord for Ohio i den nye Quebec Provins, udløstes frustrationen i raseri og anti-papistisk propaganda. Sammenstød mellem militær og »patrioter«, tvangslove, lukning af Bostons havn, mv. spillede ind i dette kompleks.

At Frankrig var slået i den nye verden, og at Canada var blevet engelsk, medførte at kolonisterne ikke længere følte behov for Englands stærke arm, og slet ikke i form af et militær som man selv skulle betale for og ikke kunne bestemme over.

Miller interesserer sig for de økonomiske og handelsmæssige forhold (her-

under kreditsystemer til særlig ulempe for Sydens plantageejere som »råvareproducenter«; og den negative betalingsbalance for kolonierne med den stadig mindskede pengemængde i cirkulation, mens befolkning og handelsvolumen voksede stærkt). Han interesserer sig dernæst for socialhistorien (sociale og regionale spændinger, magtstrukturer i de enkelte kolonier, de kirkelige forhold, mv.). Man mærker han er forfatter til *Sam Adams, Pioneer in Propaganda*, 1935: de radikale »patrioter« venter hele tiden på en lejlighed, skaber den ev. selv gennem optøjer, hvad der var forholdsvis nemt eftersom den engelske ordensmagt var svagt udbygget. Videre er Miller stærk i det institutionelle (guvernørens forhold til »assembly«, handels- og navigationslovenes administration, retsmaskineriet, etc.), og han ofrer megen plads på opinionen (*The Public Mind*) i England som i Amerika. Dette skyldes at bogen bygger på arkivmaterialer i de enkelte kolonier og i England, men dernæst i imponerende grad på aviser og pjecer.

Miller viser på overbevisende måde hvorledes problematikken omkring moderparlamentets overhøjhed i forhold til de koloniale assemblies hjemme i England repræsenterede en trusel mod »virtual representation«, pocket boroughs, og dermed den forældede magtstruktur i England. Det amerikanske problem spillede således ind i den begyndende radikale uro derhjemme (Herbert Butterfields beskrivelse af den radikale National Association som forløber for bl. a. Chartisterne i 1830'erne i *George III* (1950) er delvis foregribet her).

Af særlig interesse er Millers beskrivelse af de amerikanske Whiggers sporadiske forsøg på at formulere sig frem til en Commonwealth ordning. De havde dog svært ved at få kontakt med de engelske Whigger, hvis partidannelse var så udvisket (hvad Kongen netop udnyttede til at styre gennem Parlamentet ved bestukne »King's Friends«, efter nogenlunde samme model som Walpole og Newcastle), og som iøvrigt næsten alle var af den opfattelse at Parlamentet måtte være Imperiets øverste myndighed, – det der mere end noget andet medførte Revolutionen.

Miller er ikke nogen egentlig tesis-skribent; hans hovedsynspunkt er dog at Uafhængighedskrigen ville være kommet før eller senere, men Georg III og hans Tories accelererede en udvikling ved at bringe det mangeartede konfliktstof i *focus* i den kritiske periode efter 1762.

Det skal føjes til at bogen naturligvis har et kapitel om Uafhængighedskrigen som »social revolution«, og derudover et ideologisk betonet forord om den amerikanske revolution som inspiration for senere revolutioner: det er tydeligt skrevet med den »tredie verden« in mente, men burde sikkert have været undladt i en ellers forbilledlig bog.

ERIK ARNE HANSEN

ROBERT ERIC FRYKENBERG: *Guntur District, 1788–1848. A History of Local Influence and Central Authority in South India*. Oxford University Press, 1965. 244 s. 45 sh.

I den periode, som professor Frykenberg beskæftiger sig med, nåede det engelske embedsmandskorps i Indien aldrig op over et trecifret tal. Alligevel styredes

3/5 af det indiske kontinent i det engelsk ostindiske kompagnis navn, og skatterne opkrævedes selv i de fjerneste landsbyer på kompagniets befaling. Professor Frykenberg beskæftiger sig ikke så meget med den engelske politik i Indien og hvorledes denne blev til, men han har til gengæld forsøgt at give et billede af, hvorledes regeringens beslutninger kunne og blev ført ud i livet. At de engelske beslutninger ikke altid blev ført ud i den ånd, i hvilke de var ment, kan næppe undre, men den afstand mellem teori og praksis, imellem mål og midler, som Frykenbergs bog afslører, virker som lidt af et chock. Hvis forholdene i Guntur svarede til forholdene i andre dele af Indien på samme tid, måtte man konkludere, at Englænderne takket være deres militære overlegenhed nok kunne give nye samfundsgrupper eller kaster privilegier på gamle stænders bekostning, men de kunne i virkeligheden ikke gøre det ringeste for at sætte en ny og mere fremskridtsvenlig samfundsudvikling i gang. Snarere var Guntur i 1845 fattigere, ulykkeligere og mere udpint end det havde været, da englænderne 57 år tidligere overtog distriktet fra Nizamen af Hyderabad. Årsagerne var ifølge Frykenberg, og han har overbevisende dokumenteret sin påstand, at statsmagten ikke var i stand til at varetage sine interesser og hævde sin magt over for dem, der skulle føre dens beslutninger ud i livet, men som i stedet meledede deres egen kage.

Madrasprovinzen var på dette tidspunkt opdelt i 21 distrikter, hvert med omkring 1 1/2 million indbyggere. I et distrikt fandtes der en engelsk dommer og en engelsk skatteopkræver, sidstnævnte gerne med en eller to yngre assistenter. Foruden sine europæiske assistenter rådede skatteopkræveren over et stort indisk embedsmandskorps. Hvis vi medregner landsbyembedsmændene, kunne dette let omfatte flere tusinde personer. Frykenberg har nøje redegjort for dette enorme administrationsapparat og de opgaver, som det var sat til at løse.

I Guntur var der i 1827 36 mindre købstæder, 846 landsbyer og 650 flækker. Den engelske skatteopkræver opholdt sig gerne i en af de vigtigste købstæder, hvor han havde sine faste kontorer og sin stab af arkivarer, regnskabskyndige og skrivere. Distriktet var opdelt i 6 underafdelinger, taluks, med hver sin stab af embedsmænd underordnet en ahmin eller tahsildar, d.v.s. en indisk skatteembedsmand. Imellem taluken og landsbyerne var der endnu et administrativt led, nemlig de såkaldte samutus, der omfattede fra 1–24 landsbyer, og som stod under ledelse af en samatdar. At styre, administrere og føre regnskaber var, som alle andre erhverv i Indien, et kastemonopol. Forskellige kaster havde dygtiggjort sig til disse opgaver gennem mange århundreder. De vigtigste embedsmandskaster i Guntur var desastha brahminerne og niyogi brahminerne. Desastha brahminerne kom fra Maharashta, og en stor del af dem var indvandret allerede i slutningen af det 16. århundrede. Siden den tid havde de forstået at gøre sig uundværlige i distriktsadministrationen, som de beherskede gennem omfattende indberetninger og usandsynligt udviklede regnskaber. I Guntur havde de monopoliseret stillingerne i distriktskontorerne og i taluken, hvorimod indfødte niyogi brahminere havde erobret embederne i samutusen. Niyogi brahminerne var indfødte i Guntur og var i kraft af jordbesiddelser og familieband nøje knyttet til de landsbyer, som de skulle føre opsyn med.

Hvis dette, at skaffe de oplysninger, som var nødvendige for skatteligningen af distriktet, og at føre tilsyn med selve opkrævningen, således at den fulgte de retningslinier, som øvrighedsmagten havde fastsat, overhovedet skulle være

muligt, så måtte den engelske skatteopkræver sørge for, at hans underordnede indiske embedsmænd repræsenterede modstridende interesser, som hindrede dem i ved fælles hjælp at føre ham bag lyset. Dette var ikke så umuligt, som det måske rent umiddelbart kunne se ud. Der var mange desastha brahminer familier, og de konkurrerede indbyrdes om englændernes gunst. Ikke destomindre må man sige, at der var to forudsætninger, som måtte være til stede, hvis det skulle lykkes for den engelske skatteopkræver hårfint at balancere imellem forskellige interesser, stænder og familier og i sidste instans være den, der holdt magtens tøjler i sin hånd. For det første måtte han være en mand af stor dygtighed og indsigt, for det andet måtte han besidde sine overordnedes fulde tillid og støtte. I Guntur lykkedes det i årene 1837–45 distriktets højeste indiske embedsmand sheristadaren, desastha brahmineren Nyapati Shashagiri Rao, at indsætte sine egne venner og slægtninge i alle nøgleposter, at udkonkurrere en anden og rivaliserende familie af desastha brahminere og at indgå et forbund med de lokale niyogi brahminere, hvis simple formål var at berige sig selv på statsmagtens og de fattige bondekasters bekostning. Når en sådan sammensværgelse lykkedes, til stor skade både for distriktet og for øvrighedsmagten, var årsagen ikke, at de engelske skatteopkrævere var udygtige, men at skatterådet i Madras, som førte tilsyn med de engelske skatteopkrævere, ikke gav dem den støtte, som de med rette kunne have gjort krav på. Snarere må man vist sige, at skatterådets sympati lå hos Nyapati Shashagiri Rao, hvem de nægtede at tiltro noget ondt. Skatterådet i Madras frygtede sikkert med rette en al for hårdhændet udskiftning af indfødte embedsmænd, som også kunne føre til et administrativt sammenbrud. Men hvad Guntur distriktet angår, er der ingen tvivl om, at de begik en alvorlig fejl ved at styrke Nyapati Shashagiri Rao's magtposition på bekostning af de engelske skatteopkræveres.

Sammensværgelsen og dens omkostninger for distriktet og for statsmagten blev afsløret, da den dygtige administrator og eminente orientalist, Walter Elliot, blev sendt til Guntur med særlige beføjelser til at udrede årsagerne til distriktets vantrivsel. Walter Elliots rapport er en af hovedkilderne for denne studie af forholdene i Guntur.

Når man har læst Frykenbergs bog, sidder man tilbage med en stille rædsel og tænker uvilkårligt: gik det ligesådan til i de andre distrikter. Man tænker på en del andre korruptionssager, som man har hørt om i Madura, Coimbatore, Tanjore og Rajahmundry. Var forholdene i Guntur repræsentative for kompagniets styre i al almindelighed? Frykenberg har ikke forsøgt at besvare dette spørgsmål, og det tjener ham til ære, for det kan ikke fyldestgørende besvares, før hver enkelt distrikts historie er blevet fortalt. Frykenbergs konklusion er langt mere optimistisk end man egentlig forventer. De engelske myndigheder, mener han, tog ved lære af de fejl, der var blevet begået. I tiden 1850–70 gennemførte man en række reformer, der på afgørende måde forbedrede distrikts-administrationen i Madras provinsen.

Frykenbergs bog er efter anmelderens mening det interessanteste bidrag, som i mange år er blevet leveret til forståelse af de vilkår, under hvilke det engelske ostindiske kompagni styrede sine omfattende besiddelser. Det er et pionerarbejde, og som så mange pionerarbejder rejser det flere spørgsmål end det besvarer; men det er spørgsmål som historikerne fremover vil have glæde af at

tumle med, og vi kan kun være professor Frykenberg taknemmelige. Guntur District er en spændende bog, men takket være de mange administrative detaljer ikke en let læst bog.

BENEDICTE HJEJLE

DHARMA KUMAR: Land and Caste in South India. Agricultural Labour in the Madras Presidency during the Nineteenth Century. Cambridge Studies in Economic History. Cambridge University Press, 1965. xii + 211 s. 45 sh.

De emner, som Dharma Kumar har taget under behandling i sin bog Land and Caste in South India, ville, hvis de skulle have været tilfredsstillende behandlet, have krævet forfatterens kendskab både til historisk metode og til økonomisk teori. Dharma Kumar er ikke i besiddelse af nogen af delene. Bogen er som følge heraf blevet en temmelig forvirret opremssning af kendsgerninger og tal, hvis sandhedsværdi ikke er nøjere undersøgt, og fra hvilke det ikke er muligt at drage nogensomhelst form for konklusioner. Det kan undre, at en ellers så anerkendt skriferække som Cambridge Studies in Economic History har anset bogen for værdig til optagelse.

Bogen drejer sig ikke, som dens første titel lader formode, om forholdet mellem jordbesiddelse og kaste i Sydindien. Dette er tværtimod et emne, som ganske forsømmes, og det til trods for at en analyse af ejendomsforholdene utvivlsomt ville føre til en ny og bedre forståelse af provinsens økonomiske udvikling. Bogens anden titel Agricultural Labour in the Madras Presidency during the Nineteenth Century er mere dækkende. Dr. Kumar har stedvis forsøgt at udregne det jordløse landproletariats størrelse og beskrive dets kår; men udvalget af tal og kendsgerninger er tilfældigt, og der er ingen sikker og overbevisende sammenhæng mellem de oplysninger, som serveres, og forfatterens egne refleksioner. Årsagerne til denne forvirring er ikke svær at opspore. Dharma Kumar har næsten udelukkende gjort brug af et trykt kildemateriale, som er ganske uegnet til det formål til hvilket det her er benyttet. Hvis vi ser lidt nærmere på dette kildemateriale, vil vi opdage, at det blev trykt med det formål for øje enten at orientere overordnede instanser i England om de problemer, vanskeligheder og bestræbelser, som provinsregeringerne måtte tage stilling til, eller at tjene til vejledning for yngre embedsmænd, der savnede oplysninger om de opgaver, de skulle løse i embeds medfør.

De kriterier, der var lagt til grund for udvælgelsen af de trykte rapporter, svarer således ikke til dem, som en historiker ville følge, hvis vedkommende havde til opgave at udgive en kildesamling. Om nogle af rapporterne gælder det, at de var udvalgt med et ganske bestemt formål for øje, f. eks. at skabe en opinion til fordel for en ganske bestemt politik, om andre, at det var lidt af en tilfældighed, at de overhovedet nogensinde blev trykt. Hvad angår reelle oplysninger, som vi finder i disse rapporter, f. eks. oplysninger om ejendomsforhold, kornpriser og lønninger, må man altid erindre sig, at disse oplysninger havde passeret 3-6 led i det administrative hierarki, før de blev nedfældet i selve rapporten. Man skal derfor være varsom med at benytte dem, før man har eftersporet deres tilblivelseshistorie. Et opgør med dette store trykte kildemateriale synes at være påkrævet ikke bare for Dharma Kumars skyld, men også til

vejledning for talløse unge indiske historikere, som ukritisk godtager rapporter-nes indhold uden at skele til de forhold, under hvilke de blev til. Når Dr. Kumars bog er blevet aldeles værdiløs, skyldes det, at hun ikke har fattet, at de oplysninger, som rapporterne byder på, overhovedet kan og bør gøres til genstand for en kildekritisk analyse. Dr. Kumar har brugt rub og stub af de oplysninger hun er faldet over. Dette er så meget mere uheldigt som hun gør rig brug af talmateriale, gerne udregnet i procenter, så man ikke kan kontrollere tallene. Hun synes at have fulgt devisen: der findes ikke andre tal, altså må vi bruge disse. Det er imidlertid ikke rigtigt, at der ikke findes andre tal, og at der ikke findes andre oplysninger, ikke medmindre man lider af arkiv fobi. Der findes et meget righoldigt kildemateriale i London til belysning af den økonomiske udvikling i Indien i det 19. og 20. århundrede. For den provins og den periode, Dr. Kumar beskæftiger sig med, er de vigtigste serier Madras Revenue Consultations og Proceedings of the Madras Board of Revenue. Til begge disse serier findes der et index, og selvom begge serier omfatter mange tusinde bind, og det ville være umuligt systematisk at gennemgå dem, kan man takket være disse index finde frem til væsentligt og interessant kildemateriale. Dr. Kumar kunne også have arbejdet baglæns; hvis hun havde forsøgt at efterspore, hvorledes nogle af de vigtigste rapporter eller håndbøger, som f. eks. de kendte District Manuals, var blevet til, ville hun hurtigt være faldet over kildemateriale af høj værdi. Kun få måneders arkivarbejde kunne have skaffet Dr. Kumar et materiale, der var langt mere interessant og repræsentativt for de problemstillinger, som hun forgæves har tumlet med på grundlag af det trykte materiale. Som sagerne står, må man med sorg erkende, at Land and Caste in India er et helt igennem mislykket forsøg på at skrive økonomisk historie.

BENEDICTE HJÆJLE

J. LLOYD MECHAM: Church and State in Latin America. A History of Politico-Ecclesiastical Relations. Revised Edition. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1966. xii + 465 s. \$ 8.50.

Bogen udkom første gang i 1934, og den blev hurtigt et klassisk oversigtsværk om forholdet mellem kirke og stat i de latinamerikanske lande. Den er ikke blevet afløst af nogen anden fremstilling, og det er allerede af den grund velkomment, at den nu udsendes i en ny udgave.

Forfatteren fremhæver i sit forord, at han har ajourført fremstillingen med henblik på udviklingen efter 1934, og at han også har taget hensyn til forskningens udvikling i de mellemliggende godt 30 år. I virkeligheden er revisionen og ajourføringen dog langt fra så omfattende som forordet lover. Som helhed er skildringen af udviklingen efter 1934 temmelig skitse-mæssig, og den følger stort set de linier, som var lagt op i 1934-udgaven.

Heller ikke er forskningens nye resultater blevet indarbejdet i større udstrækning. Det fremgår allerede af enkelte mindre eksempler. Man kan f. ex. nævne, at Clarence H. Harings redegørelse for kirkekampen i Brasilien 1872-75 (Empire in Brazil. Cambridge, Mass., 1958) ikke er blevet nyttiggjort, skønt den indeholder et interessant eksempel på pavelig politik. W. R. Crawford's studier over

positivismens indflydelse i slutningen af det 19. århundrede (A Century of Latin American Thought, Cambridge, Mass., 1945, rev. ed. 1961) og den opposition mod kirken, som blev et resultat heraf, er heller ikke omtalt, og Crawfords bog er ikke medtaget i den ellers udførlige bibliografi.

Mere afgørende er det nok, at visse grundlæggende synspunkter er blevet fastholdt. Således synes Mecham at forestille sig »kirken« som en monolitisk organisation i de latinamerikanske lande. Denne opfattelse kunne måske forekomme rimelig i 1934, men udviklingen siden har klart vist de dybe spændinger, der gør sig gældende mellem kirkens forskellige sociale lag. Det giver en helt utilstrækkelig vurdering kun at betragte relationerne mellem kirke og stat så at sige på »højeste plan«. Heller ikke giver forf. nogen analyse af de ejendommelige forskelle, som gør sig gældende i kirkens stilling i de forskellige latinamerikanske lande. Det fremgår af fremstillingen, at der er en afgørende forskel imellem f. ex. Colombia og Peru på den ene side og Chile og Brasilien på den anden, men der gøres intet forsøg på at redegøre for baggrunden for disse forskelle.

I det hele taget indeholder fremstillingen meget få sammenligninger mellem udviklingen i de forskellige lande. Bortset fra en indledning om kolonitiden bliver mere generelle synspunkter egentlig kun anlagt i det meget interessante afsnit om pavens stilling til de latinamerikanske landes uafhængighedsbestræbelser i de første årtier af det 19. århundrede. Hovedvægten i fremstillingen ligger på en omhyggelig redegørelse for udviklingen i hvert enkelt land, og det overlades til læseren at drage sammenligningerne.

Det har med disse bemærkninger ikke været hensigten at underkende Mechams værk. Det indeholder et væld af solide oplysninger, og det er stadig et standardværk. Blot er det rimeligt at gøre sig klart, at der er tale om et ældre standardværk.

NIELS AMSTRUP

JOHNY LEISNER: Europas historie i det 19. århundrede. I. København, Jørgen Paludans Forlag, 1967. 419 s. 24,75 kr.

Fremkomsten af første del af Johnny Leisners planlagte værk om Europas historie i det 19. århundrede må af alle, der beskæftiger sig med den nyere tids historie, betragtes som en glædelig begivenhed. I mange årtier er danske historikere vejet tilbage fra den i og for sig naturlige, men samtidig yderst krævende opgave at præsentere sammenfattende og selvstændige fremstillinger af større perioder i den europæiske historie. Leisner har haft den fornødne blanding af mod, energi og viden, og selv om det endnu er for tidligt at vurdere hans syn på det 19. århundrede som historisk periode, så fremtræder det nu foreliggende bind som et afsluttet hele, som giver læserne rige muligheder for at tage stilling til arbejds måde og resultater.

I bogens forord siges det, at »hovedbestræbelsen har været at søge fortiden belyst gennem en konfrontation mellem idé og virkelighed«, og ideerne præciseres nærmere som »de forestillinger, der i en bestemt periode gør sig gældende, hvad angår f.eks. verdensbilledet, det økonomiske system, forholdet mellem stænder og klasser etc.« (s. 7). I fortsættelse heraf anlægges en sondring mellem

bogens generaliserende og differentierende afsnit, hvor det generaliserende opfattes som »almeneuropæiske strømninger og tendenser«, og hvor det differentierende er konkretiseret i skildringen af enkelte samfunds historie og af de internationale relationer. Dette oplæg er således i god overensstemmelse med Ottar Dahls opfattelse af, at historievidenskabens hovedopgave er at undersøge, hvorledes det generelle manifesterer sig og varierer i det konkrete. Imidlertid forekommer det, at J. L. i sin videre argumentation svækker den således formulerede sondring, idet han (s. 8) erklærer, at det er hans overbevisning, »at det er en illusion at betragte Europa i denne periode som en helhed, og at en generaliserende fremstillingsform meget nemt nærmer sig en utilsigtet historieforfalskning«. Det er klart, at J. L. herved har villet tage et forbehold over for holdbarheden af stærkt generaliserende synsmåder: at generalisationer for ham er en art analytiske konstruktioner, ved hjælp af hvilke der ikke kan siges noget værdifuldt eller holdbart om den enkelte stats ydre og indre muligheder eller vilkår. Men konsekvensen af denne betragtningsmåde bliver let, at man placerer sig i en situation, hvor det ikke længere har noget formål at opfatte og skildre en periodes historie. De historiske begivenheder holdes alene sammen af en tids- og stedsbunden ramme, inden for hvilken der ikke kan påvises nogen indre logik eller konsekvens, hvor man m.a.o. mangler en relevant skelnen mellem væsentligt og uvæsentligt.

I god overensstemmelse med forfatterens grundsyn er fremstillingens tyngde at finde i de detaljerede beskrivelser og vurderinger af situationer, begivenheder og personer. Tilsyneladende ubesværet bevæger J. L. sig suverænt i periodens litteratur, filosofi eller videnskabsteori, samtidig med at han afslører et imponerende kendskab til den relevante historiske litteratur. Sjældent finder man en periodefremstilling, hvor der mere omhyggeligt er redegjort for, hvorfra inspiration og synspunkter er hentet – J. L. har kunnet tillade sig denne krævende fremstillingsform, fordi han er uhyre belæst og kan anvende, hvad han har læst. Der lægges f.eks. ikke skjul på, at Charles Webster er blandt favoritterne. Websters rehabilitering eller rettere opdagelse af Castlereagh og hans deraf afhængige reduktion af Metternichs rolle som Wienerfredens skaber og oprettholder har i fuld udstrækning fundet vej til fremstillingen. Men selv om J. L. i denne og i en række andre vurderinger bevæger sig ad stier, som allerede er betrådt af andre, så tilføjer han – for den læser, som er mindre vidende end han selv (og hvem er ikke det?) – en lang række nye og relevante træk, der belyser tidsrummet 1815-1834.

I en bog af denne art vil det for de fleste således være nyt at møde en omfattende gennemgang af det intellektuelle liv. Illustreret med citater, som er sat på plads gennem andres eller egne vurderinger, rummer fremstillingen et selvstændigt afsnit på knap 100 sider, om de ideer der opstod inden for den europæiske kulturkreds. Man kunne hævde, at hvad der her behandles alene er finkulturen – J. L. er selv inde på denne betragtning, når han i sin gennemgang af den begyndende tyske nationalisme påpeger, at ideen endnu kun havde fået fængst i visse intellektuelle og studentikose miljøer, men at »en kim var lagt, der skulle vise sig at være særdeles levedygtig, da den senere i århundredet virkelig fandt næring i en folkelig jordbund« (s. 93). Men er interessen således koncentreret om det intellektuelle liv, forstået som de intellektuelles nye tanker,

så får læseren til gengæld god besked om, hvad der – inden for denne snævre, men indflydelsesrige cirkel – rørte sig i tiden.

Over for ideernes verden stilles »virkelighedens«, som især søges anskuet gennem en række enkeltsituationer, i hvilke der træffes beslutninger, som har betydning for eftertiden, eller i hvilke der handles således, at det er muligt at sige noget om de handlendes intentioner og betydning. I denne sammenhæng tillægges de agerende personer en fremtrædende rolle. Nævnt er allerede Castlereagh og Metternich, men hertil kommer en lang række kendte eller glemte personer, som placeres og vurderes ud fra deres forbindelse med og indflydelse på politiske handlinger og begivenhedsforløb. I vid udstrækning karakteriseres disse mennesker, ofte under anvendelse af ikke helt præcise udtryk: Alexander I var en blanding af »genialitet og charlatanisme«; Lafayette var »den internationale revolutions inkompetente generalstabschef«; om Karl X hedder det: »Hans ridderlighed, hans retskaffenhed og hans devote katolicisme gik godt i spænd med reaktionens gotik, men alle hans kvalifikationer kunne ikke opveje hans katastrofale stupiditet, der fik ham til med næsten søvngængeragtig sikkerhed i enhver tænkelig situation at handle forkert« (s. 207).

Prisen for fremhævelsen af de agerende er i nogen grad, at de faktorer, som ikke dirigeredes af den politiske og evt. den intellektuelle elite, træder i baggrunden. Ganske vist redegøres der i afsnittet om restaurationstidens samfundsstruktur for erhvervsforhold og samfundstyper, men det er åbenbart, at J. L. i første række har ønsket at skildre de af ham fremdragne begivenheder som produkter af menneskelig adfærd og således, at den relevante menneskelige adfærd må søges hos de relativt få beslutningstagere. Det er vel netop denne antagelse, som betinger J. L.s bestræbelser på at konfrontere ide med virkelighed. De agerende personer var i langt de fleste tilfælde netop mennesker, som stod det intellektuelle liv nær, og som derfor havde muligheder for at gribe eller forkaste de i tiden formulerede ideer.

På trods af – eller måske netop fordi – J. L.s bog ikke bevæger sig ad de tankebaner, som i mange år har præget en betydelig del af såvel den danske som den internationale historievitenskaber, er den en guldgrube for den, der ønsker konkret viden om det tidlige 1800-tals historie. Det er langt fra nogen lettilgængelig bog, men såfremt man i forvejen mener at have en opfattelse af disse årtiers historie, vil man med stort udbytte kunne dykke ned i de behandlede problemer – og så skal det såmænd nok vise sig, at den opfattelse, med hvilken man møder bogen, ikke holder stik eller kan suppleres og nuanceres, når den konfronteres med Leisners del af virkeligheden.

Af disse grunde er der da rig lejlighed til at glæde sig over første del af Europas historie i det 19. århundrede. Med spænding vil man afvente det (eller de?) følgende bind, hvor man må formode, at dette binds detailstudier sættes ind i et mønster, således at værket i højere grad kan blive ikke blot beskrivelsen, men tillige struktureringen af 1800-tallets Europa som en ved visse særtræk karakteriseret periode, der gør det muligt og frugtbart at udskille den fra andre forudgående og efterfølgende perioder.

KNUD LARSEN

BARBARA JELAVICH: *Russia and the Greek Revolution of 1843. Südosteuropäische Arbeiten, Band 65. München, R. Oldenbourg Verlag, 1966. vii + 124 s. DM 20.*

Hovedparten i denne fremstilling udgøres af et kildemateriale til belysning af især Ruslands, men tillige Englands, Frankrigs og Bayerns holdning til den græske revolution (eller snarere: det græske militærkup) i 1843. Materialet er fremdraget fra Geheimes Staatsarchiv i München og fra Haus-, Hof-, und Staatsarchiv i Wien, og det er forsynet med en indledning på små 50 sider, hvori søges skitseret en problemstilling.

Begivenhederne i 1843 er blevet genstand for Barbara Jelavichs interesse af to grunde: for det første fordi Grækenland var et fælles interesseområde for periodens tre europæiske stormagter, for det andet fordi revolutionen – i hvert fald på overfladen – havde et konstitutionelt program, som tilsyneladende stillede Rusland i en vanskelig situation.

I Grækenland fandtes i hovedsagen 3 opfattelser af den græske politiks muligheder – hos 3 grupper, som efter deres udenlandske præferencer betegnes som hhvs. 'det russiske', 'det franske' og 'det engelske' parti. Under oprøret mod den kongelige enevælde var det russiske parti at finde blandt kongens modstandere, partiet stillede sig m.a.o. bag kravet om en konstitution. Produktet af revolutionen blev en forfatning, som stort set svarede til den franske 1830-forfatning, og revolutionen mundede således ud i en politisk situation, som Rusland i tilsvarende situationer havde søgt at undgå eller bekæmpe.

Ved udarbejdelsen af forfatningen formåede Rusland på et enkelt punkt at øve indflydelse. Rusland havde siden den græske uafhængighed benyttet den ortodokse tro som en indgang til indblanding i græske forhold, og det var et traditionelt russisk krav, at den græske konge skulle tilhøre den ortodokse kirke. I 1843 lykkedes det for Rusland at få indføjede bestemmelser i forfatningen, hvorefter enhver tronarving til den græske trone skulle bekende sig til den 'orientalske og ortodokse kristendom'.

B. J. anser på disse præmisser den russiske Grækenlands-politik for at være i modstrid med grundlæggende principper i russisk udenrigspolitik. Ikke alene søgte Rusland ikke på noget tidspunkt at gennemføre en intervention i Grækenland til forsvar for de enevældige principper, men tilmed deltog Rusland aktivt i udarbejdelsen af forfatningsbestemmelser, som var afledt af et kup, der på mange punkter lignede decembrist-opstanden i Rusland. Forklaringen på den manglende russiske standhaftighed i det græske spørgsmål finder forfatteren i det forhold, at 'politisk kontrol (over Grækenland) ikke var Ruslands mål'. Men det antydes tillige – og det er vel nok så vigtigt – at Rusland i den givne situation ikke havde mulighed for at sætte magt bag eventuelle primære politiske interesser. Forfatteren siger selv, at 'i Athen førte flådemagterne det store ord'. Når Rusland lod sig nøje med en beskeden indflydelse på enkelte forfatningsbestemmelser, ligger den slutning derfor nær, at den manglende russiske interesse i at fastholde principielle synspunkter var et udtryk for en nøgtern vurdering af de herskende magtforhold, og – omvendt – at 'principperne' i den russiske politik kun blev bragt i anvendelse der, hvor omstændighederne gjorde det fordelagtigt.

KNUD LARSEN

P. H. NOYES: *Organization and Revolution. Working-Class Associations in the German Revolutions of 1848-1849*. Princeton University Press, 1966. xii + 434 s. \$ 10.

Den tidligt afdøde amerikanske historiker P. H. Noyes har med sin monografi over den tyske arbejderbevægelses rolle under martsrevolutionen og dens efterslæt søgt at gøre op med Namiers these om »the Revolution of the Intellectuals« ved at påvise, at den sociale uro og dens organiserede udtryk spillede en vigtig, måske afgørende rolle, ikke blot ved revolutionens udbrud, men under hele dens forløb. Forf. har gennemgående indskrænket sig til en behandling af det trykte kildemateriale, men har tilsyneladende på udtømmende vis i sin undersøgelse inddraget alt, hvad der kan formodes relevant, når det drejer sig om at belyse de forskellige håndværkerorganisationers og arbejderforeningers hensigter og faktisk førte politik. Som håndbog er bogen derfor af høj karat; noget mere tvivlende må man stille sig over for dele af forfatterens theser og problematik.

Ofte forekommer det således, som om forf. indlader sig på kamp med vejr-møller, fx. når han hævder, at »artisans, and not industrial workers, were the major source of mass-revolutionary unrest in mid-nineteenth century Europe«. Hvem har i og for sig påstået andet, og hvordan kunne det overhovedet være anderledes, når kontinentalstaternes sociale struktur og tekniske og økonomiske udviklingstrin tages i betragtning? 1848-revolutionen var, som ofte bemærket, håndværkerradikalismens sidste manifestation, snarere end den socialistiske arbejderbevægelses første. På denne baggrund virker også forf.s forsøg på en total nedvurdering af Karl Marx' betydning overdimensioneret. Bortset fra marxistiske firmahistorikere har vist ingen seriøst arbejdende historiker tildelt Marx nogen fremtrædende rolle i det revolutionære drama – og Marx selv havde jo netop ikke en socialistisk, men en borgerlig revolution i tankerne – men der er et spring herfra til at forsøge som Noyes at benægte hans ubestridelige betydning som inspirator og igangsætter for fx. Stephan Born og Karl Schapper. Det var dog også fra Marx, at så væsentlige begreber som »klassekamp« og »klassebevidsthed« blev ført ind i den revolutionære debat.

Noyes' hovedthese, at arbejderbevægelsen led fiasko, fordi den var overorganiseret og derfor lammedes af indbyrdes opgør og fraktionsdannelser, er inden for sin begrænsning indlysende rigtig. Men hvor stor slagkraft ville bevægelsen have haft selv uden denne opløsning? I hvor høj grad afgjordes Tysklands skæbne i 1848 i byerne? Og hvilke muligheder havde en økonomisk reaktionær håndværkerstand i det hele taget over for et økonomisk progressivt bourgeoisie? I virkeligheden er Noyes ikke mindre ensidig end Namier, og opgaven at afveje 1848-revolutionens liberalt-nationale og radikalt-sociale aspekter er stadig uløst.

JOHNY LEISNER

NYESTE TID

VINCENT CONFER: France and Algeria. The Problem of Civil and Political Reform, 1870–1920. Syracuse University Press 1966. xii + 148 s. \$ 5.00.

Forfatteren til denne studie er professor i historie ved Syracuse universitetet. Under indtryk af de voldsomme sammenstød mellem algeriere og franskmænd siden 1954 og Algeriets selvstændighed 1962 har han stillet sig selv dette spørgsmål: var denne udvikling uundgåelig?, var der ikke på noget tidspunkt mellem den franske erobring 1830 og Algeriets selvstændighed tendenser, der tydede i retning af, at Algeriet kunne forblive inden for den franske nation, eller i hvert fald, at en adskillelse ikke behøvede at ske under så voldsomme ydre former? Besvares dette spørgsmål positivt, må det næste spørgsmål naturligt blive: hvad betingede da, at disse tendenser ikke slog igennem?

Begrundelsen for at vælge årene 1870–1920 til en besvarelse af disse spørgsmål er velunderbygget. Indtil 1870 var selve fredeliggørelsen af Algeriet og håndhævelsen af den franske tilstedeværelse så omfattende opgaver, at de i sig selv kunne lægge beslag på al opmærksomhed. Efter 1920 var linierne lagt for den holdning, man med kun få nuancer indtog fra de franske myndigheders side, lige indtil de Gaulle i 1959 skiftede signaler og anerkendte tanken om Algeriets selvstændighed. I de mellemliggende 50 år befandt både franskmænd og algeriere sig i en overvejelses- og forhandlingsperiode, hvor mange muligheder syntes åbne, og hvor valget mellem disse blev afgjort.

Ved at gennemgå offentlige debatter i og uden for det franske parlament og ved at inddrage forbindelserne fra administrationen i Algeriet til regeringen i Paris i sin analyse formår forfatteren at optrevle, hvad uenigheden med hensyn til Algeriet drejede sig om, hvilke grupper og enkeltindivider der var fortalere for de forskellige synspunkter, og på hvilke punkter kompromiserne blev opnået. Af stor betydning er forfatterens anvendelse af den algeriske deputerede Eugène Etienne's privatarkiv og breve fra den mangeårige generalguvernør Charles Jonnart i Waldeck-Rousseau's papirer. Slående er, hvad forfatteren ikke direkte påpeger, men dog tydeligt tager hensyn til i sin analyse, at vidnesbyrd fra de ikke-europæiske algeriere – dvs. områdets store flertal – totalt mangler. Først i 1912, da en deputation af 'unge algeriere' indfinder sig i Paris, begynder disse selv at tage del i debatten, men – ifølge forfatteren – fortrinsvis gennem franskmænd, der af mange forskellige grunde og med vidtforskellige formål talte deres sag.

Frontdannelserne i spørgsmålet om Algeriet, dets administration og forhold til Frankrig var spegede og omskiftelige. Dertil kom, at det tilsyneladende ikke på noget tidspunkt i den omhandlede periode var et spørgsmål, som i den franske politiske sammenhæng blev tillagt central betydning. Dette medvirkede til at give de europæiske algeriere – hvoraf kun et mindretal var franskmænd – en særlig fremtrædende position. For disse 'colons' var spørgsmålet af indlysende grunde altid centralt, og i den udbredte atmosfære af ligegyldighed havde de gode muligheder for at opnå tilslutning til deres synspunkter eller i hvert fald modsætte sig at der blev vedtaget foranstaltninger, der gik imod disse synspunkter. Deres position styrkedes yderligere af, at deres modparter var indbyrdes splittede, havde forskellige formelle positioner og forskellige synspunkter.

Uenigheden skiftede også genstand. Indtil ca. 1900 drejede den sig mest om fordele og ulemper ved henholdsvis militær og civil administration af Algeriet, samt hvor stor eller lille afhængigheden skulle være af Paris. 'Colons' foretrak civilt fremfor militært styre og så ringe afhængighed af Paris som vel muligt, fordi det gav dem de bedste arbejdsvilkår – ikke mindst i deres forbindelser med den ikke-europæiske befolkning. Mere perspektivrig blev uenigheden omkring 1910, da den kom til at dreje sig om ikke-europæernes mulighed for deltagelse i Algeriets og indirekte Frankrigs etablerede politiske organer. Her fremførtes hele det arsenal af argumenter, der kendes fra andre perioder og områder; de indfødtes manglende forudsætninger, deres manglende interesse for politisk medansvar, faren ved at ødelægge deres 'oprindelige værdier', fordele og ulemper ved en assimilation over for en association, der betød en adskilt udvikling, og i yderste fald de dystre perspektiver ved en talmæssigt dominerende indfødt befolkning, der var af en 'anden psykologi' og fundamentalt fjendtlig over for Frankrig og fransk kultur. Ikke mindst det ønskelige i at kunne anvende ikke-europæiske algeriere som soldater under 1. verdenskrig tilspidsede denne argumentation, idet man fra administrationens, nogle universitetsfolks og enkelte politikeres side i længden fandt det uholdbart, at man overlod disse ikke-europæere til 'colons', mens man samtidig opfordrede dem til at udføre funktioner som franske borgere. Omstridt og indtil videre uafklaret er spørgsmålet om, i hvor høj grad de ikke-europæiske algeriere selv ønskede et fuldt fransk statsborgerskab. Det kunne være afhængigt af de modkrav, man stillede dem overfor – f. eks. opgivelse af deres religiøse tro. Men kan man anse de 'unge algeriere' fra 1912 – eller den senere så fremtrædende Fehrat Abbas – som repræsentative for Algeriets ikke-europæiske befolkningsdele, lå der ikke i deres synspunkter eller argumente nogen modstand mod en sådan 'opgåen i den franske nation'.

Undersøgelsen afsluttes med en redegørelse for, hvorledes den såkaldte Jonnart-lov af 1919 blev til. Dens indhold var hovedsagelig en fastslåen af den forskellige status for Algeriets indbyggere, idet der med den indførtes to valgklasser – én for franske borgere, fortrinsvis europæere, og én for ikke-europæere. Bagudskuende er det let at se, hvorfor denne ordning ikke kunne holde og i længden måtte være utilfredsstillende for flertallet af Algeriets indbyggere. Men det tjener forfatteren til ære, at han fremhæver, at denne lov i 1919 blev anset for et meget stort fremskridt – både af de algeriere, der overhovedet ytrede sig, og af deres fortalere i Frankrig – og som et udtryk for den mest yderliggående form for romantisk assimilation af talsmændene for 'colons'. Hans konklusion er, at det hele 'reformperioden' igennem lykkedes 'colons' og deres talsmænd på udslagsgivende måde at præge de løsninger, man valgte – og at der ikke i disse løsninger lå nogen mulighed for en fredelig videreudvikling af forholdet mellem ikke-europæere og 'colons', eller mellem regeringen i Paris og flertallet af Algeriets befolkning. At se et så langt historisk perspektiv i afgørelser, der blev truffet 30–40 år senere, kan forekomme lidt vel overdrevet. Men anerkender man udgangspåstanden: at der mellem 1870 og 1920 forelå muligheder, som senere blev sat overstyr, og formoder man, at nogen fransk indflydelsesrig politisk gruppe på noget tidspunkt har sat den fredelige udvikling i forholdet mellem Frankrig og dets besiddelser – herunder Algeriet – meget højt,

må man erkende, at det er lykkedes forfatteren at bidrage til besvarelsen af de spørgsmål, han opstillede som genstand for sin undersøgelse.

Undersøgelser af denne art er vigtige. Skønt inspireret af samtidige ydre dramatiske begivenheder søger de at trænge bag disse og skaffe større indsigt i de ofte langsomme, i det ydre udramatiske og som regel i samtiden meget lidt påagtede processer, der er gået forud. Det er en detailstudie, som gør os klogere om en vigtig detalje, og som er gennemført med al ønskelig disciplin.

OLE KARUP PEDERSEN

MARTIN WINCKLER: Bismarcks Bündnispolitik und das europäische Gleichgewicht. Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1964. 47 s. 4,80 DM.

Efter Preussen-Tysklands sejr over Danmark i 1864, over Østrig i 1866 og over Frankrig i 1870-71 var den europæiske magtbalance i den form, den havde fået under Wienerkongressen, brudt sammen. Som tidligere Karl Vs og Philip IIs Spanien og Ludvig XIVs eller Napoleon Is Frankrig var nu Bismarcks Tyskland på vej til at etablere sig som europæisk hegemonialmagt. Efter hidtidige europæiske erfaringer burde dette medføre en tysk diplomatisk isolation og opbygning af en bred koalition med brod imod Tyskland. Men det blev det slagne Frankrig, og ikke det sejrrige Tyskland, der befandt sig isoleret. Hvorfor?

Denne ikke ukendte problemstilling danner udgangspunktet for Martin Wincklers korte, men indholdsmættede, prisværdigt klare og til dels provokerende fremstilling. Hovedvægten lægges på en analyse af »Krieg-in-Sicht«-krisen 1875 (og dens forspil i 1874) og af, hvad forf. kalder den kolde krig mellem Tyskland og Rusland 1878-79, den første som illustration af, at Tyskland faktisk *ikke* undgik at blive isoleret efter opgøret med Frankrig, den anden som dokumentation af de metoder, den tyske kansler anvendte til at overvinde den tyske »Einkreisung«.

Had, misundelse og mistro var den europæiske reaktion på det tyske riges fødsel, og dets forsikringer om sit fredelige sindelag og om at det »weder das Bedürfnis noch die Neigung [habe] über seine Grenzen hinauszustreben« forekom hykleriske på baggrund af annektionen af Alsace-Lorraine og fastholdelsen af Nordslesvig. Derfor, hævder Winckler, var Bismarcks indsats i 1874-75 ligeså afgørende som hans sejr i 1860'erne, og hans resultater ligeså imponerende, ikke mindst når det betænkes, at han i modsætning til en Talleyrand eller en Metternich i sit diplomatiske spil havde en nationalistisk og let antændelig offentlig mening at tage hensyn til.

Det militære forspring, hærreformen af 1861 havde givet Preussen, måtte nødvendigvis være af begrænset varighed. Derfor følte Bismarck sig, da han konfronteredes med konturerne af en russisk-østrigsk-italiensk-fransk alliance, stillet over for et alternativ: Når forsikringerne om, at Tyskland var »saturiert« ingen tiltro vakte, måtte man enten »das Prävenire spielen«, først over for Østrig, men derefter over for Frankrig, eller også måtte man blæse til retræte ved fx. at tillade en fransk annekstion af Belgien og ved at opfylde Pragfredens art. 5. Foråret 1875 var Bismarck meget nær ved at vælge alternativets første

mulighed, men skræmtes i sidste øjeblik ved rygterne om engelske følere i St. Petersborg om en fælles europæisk fredsoffensiv rettet mod Tyskland. Derefter fulgte det overrumplende tilbud til Paris om annekktion af ihvertfald en del af Belgien.

Imidlertid viste den europæiske solidaritet sig skrøbelig, idet Andrassy, den østrigske udenrigsminister, så sin fordel i at komme til en forståelse med Bismarck, og tilbuddet til Frankrig blev taget af bordet lige så brat, som det var blevet fremsat.

I 1875 ser Winckler begyndelsen til det indviklede intrigespil, der skridt for skridt fører til 1880ernes store alliancesystem. Ved at puste til ilden på Balkan hindrede Bismarck en fortsat østrigsk-russisk tilnærmelse, ved at optræde som »den ærlige mægler« på Berliner kongressen lagde han kold luft mellem Tyskland og Rusland, og ved en behændig udnyttelse af Berlinertraktatens art. 44 – spørgsmålet om de nærmere betingelser for anerkendelse af Rumæniens fulde suverænitet – lykkedes det ham »verstaunlicherweise, England, Frankreich und auch Italien vor den deutschen Wagen zu spannen«. Også offentliggørelsen af den østrigske accept af ophævelsen af art. 5 skal vurderes som et led i den kolde krig mod Rusland. Ved Tysklands overgang sommeren 1879 til en protektionistisk toldpolitik føjedes den økonomiske krigsførelse til den diplomatiske, og inden årets udgang havde Bismarck nået sit mål: at tvinge et diplomatisk isoleret og økonomisk udmarvet Rusland til at søge tilnærmelse til Tyskland. Herved var faren for en »Einkreisung« afværget, samtidig med at Rusland stiltiende havde accepteret Tysklands forrang i Europa.

Winckler fremhæver, at tyske historikere hidtil har været tilbøjelige til at undervurdere betydningen af Bismarcks politik over for Rumænien og Danmark i 1878-79 som et led i hans Ruslandspolitik men hævder samtidig, at de tildels har været undskyldte: Friedrich Thimme og de øvrige udgivere af »die grosse Politik« har været meget tendentiøse og meget sparsomme i deres udvalg af aktstykker fra bl. a. denne periode. Mere påfaldende forekommer det ham, at man hidtil i Bismarck-forskningen kun i ringe grad har gjort brug af periodens officiose publikationer, og han fremdrager selv en række eksempler, hvor Bismarcks manipulationer med den tyske presse kan kaste nyt lys over hans diplomatiske taktik og strategi.

Forf.s Bismarckbillede er lige langt fra panegyrikken og nedvurderingen. Kanslerens diplomatiske evner vurderes højt, men samtidig påpeges hans begrænsninger skarpt, når det drejer sig om at finde en langsigtet løsning på Tysklands dilemma, det Tyskland, der – med Gentz' udtryk – var blevet »zu gross für das kleine Europa«, men som ikke var stærkt nok til at beherske det. Dette dilemma kunne kun en virkelig forsoningspolitik have løst. De bismarckske manipulationer udsatte den europæiske konflikt, men formåede hverken at bringe Tyskland eller dets naboer sikkerhed.

JOHNY LEISNER

VERNON L. LIDTKE: *The Outlawed Party: Social Democracy in Germany, 1878–1890*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1966. xiv + 374 s. \$ 10.00.

Vernon L. Lidtke's »The Outlawed Party« er først og fremmest en interessant analyse af et parti, der levede på kanten af det herskende politiske og sociale system. Dette gjaldt *juridisk*: Socialistlovene forbød næsten alle andre aktiviteter end parlamentsarbejdet i snævrere forstand. Og det gjaldt *socialt*: Partiet byggede på en befolkningskategori, der ikke var accepteret som ligeberettiget i samfundet. Og endelig gjaldt det med hensyn til partiets *ideologiske indstilling*: Lidtke's undersøgelse har som hovedtema spørgsmålet, om man skulle – og kunne – virke inden for det bestående system, eller om dette skulle forkastes som uanvendeligt, selv til mindre forbedringer. Her var situationen imidlertid langt fra så klar, som den juridiske og sociale baggrund kunne indicere. Der var ikke tale om nogen ideologisk enhed. Flere forhold trak i forskellig retning.

Der var således flere traditioner i det tyske socialdemokrati ved socialistlovenes indførelse: Lassalle havde arbejdet for statshjælp til oprettelse af arbejder-virksomheder fra den eksisterende Bismarck'ske stat. Eisenacherne havde en stærkt antipreussisk indstilling, men tillige en fortid i det radikalt-demokratiske saksiske folkeparti, og dette talte lige fuldt for en videreudvikling af de demokratiske ansatser i det wilhelminske Tyskland som for en forkastelse af alt i dette.

Fortiden var tvetydig. Men det samme var den samtidige situation. Den juridiske forfølgelse, den sociale isolation og den marxistiske tese om staten som en klassestat talte for en forkastelse af alt bestående og for, at man opfattede parlamenterne som humbug, der alene skulle udnyttes til agitatoriske formål. Men andre faktorer trak i modsat retning. Lidtke peger på, at det kunne være farligt at give Bismarck argumenter ved at indtage en for radikal holdning, og ikke mindst var det nødvendigt at afsværge al forbindelse med anarkistiske elementer. Og netop det, at parlamenterne var blevet de væsentligste, for ikke at sige de eneste arbejdspladser efter socialistforbudet, koncentrerede opmærksomheden om arbejdet i Rigsdagen og Landdagene. Det var fristende for mange deputerede at søge konkrete forbedringer gennemført. Og skulle man tale til vælgerne, var det nødvendigt at kunne pege på mere end agitatoriske taler. Man måtte fremsætte lovforslag, og det var svært ikke at tage dem alvorligt.

Socialdemokratiet var i et dilemma, og Lidtke giver en grundig redegørelse både for den tvetydige holdning, partiet indtog til det parlamentariske arbejde, og for den stadige strid mellem »moderate«, der tog parlamentsarbejdet absolut alvorligt, og »radikale«, der var tilbøjelige til at reducere det til at være en agitatorisk virksomhed. Slutresultatet var de radikales sejr under Bebel, men Lidtke peger på, at denne sejr ledsagedes af en tilnærmelse til det moderate standpunkt.

Uklarheden i det politiske syn hang sammen med uklarheder i de økonomisk-sociale anskuelser. Det varede længe inden marxismen blev eneherskende, og Vernon Lidtke peger på, at i mellemtiden gjorde også andre »skoler« sig gældende. For eksempel øvede en konservativ tænker som Rodbertus en vis indflydelse. Og selv med marxismens sejr kom der ikke fuld klarhed. Kunne for eksempel revolutionen ske gradvis?

Vernon L. Lidtke's bog beskæftiger sig hovedsageligt med meningsbrydningerne og fraktionskampene. Den har en særlig interesse i forbindelse med den videnskabelige »afideologiseringsdebat« ved sin tydelige udredning af den ideologiske uklarhed i et »ideologisk« parti i en »ideologisk« tidsalder. Og på grund af situationen bliver redegørelsen for fraktionskampene og meningsbrydningerne tillige et studie i en besværlig – og langtfra fuldkommen – social integrationsproces.

Eet kan dog kritiseres: Titlen er for generel. Der er ikke tale om en egentlig partihistorie, dertil er hovedvægten i alt for høj grad lagt på eet aspekt. Man bliver ikke meget klogere med hensyn til for eksempel det illegale organisatoriske netværk, der trods alt var nødvendigt. Blandt andet for at udbrede tidskrifter trykt i udlandet. Og bogen koncentrerer sig videre om begivenhederne på topniveau – ikke mindst i rigsdagsgruppen, der fungerede som partiets ledelse – medens det er meget lidt, man får at vide om arbejdet i for eksempel Landdagene.

»The Outlawed Party« er i dokumentariske tillæg forsynet med engelske oversættelser af Gotha-programmet fra 1875, Erfurt-programmet fra 1891 og socialistloven fra 1878, hvortil kommer et større bibliografisk efterskrift.

H. JØRGEN NIELSEN

JENS B. PLASS: England zwischen Russland und Deutschland. Der Persische Golf in der britischen Vorkriegspolitik, 1899–1907, dargestellt nach englischem Archivmaterial. Schriftenreihe des Instituts für Auswärtige Politik, Bd. 3. Hamburg 1966. viii + 507 s. 4 kort. 24,80 DM.

Hovedtitlen på bogen er ganske misvisende. Dette er ikke en studie i storpolitik, hvor de involverede staters handlinger over for hinanden gøres til genstand for analyse. Bogen belyser først og fremmest de interne engelske vilkår for udformningen af en politik i et meget begrænset geografisk område, nemlig den persiske Golf, som »gewiss nicht der Nabel der Weltpolitik (war)« (s. 9).

Forfatterens synspunkt er, at engelsk udenrigspolitik i denne periode ikke kan forstås alene ud fra de europæiske magtforhold, men må ansues ud fra »globale« aspekter, fortrinsvis af strategisk karakter (s. 13). Dette er i og for sig et frugtbart synspunkt, men forfatterens undersøgelse har dog vistnok hovedsagelig interesse på et helt andet område. Det påvises, at den engelske udenrigspolitik netop i Golf-området var præget af stærke modsætninger mellem forskellige myndigheder. Tyngdepunktet i afhandlingen ligger derfor i kapitlerne om Golfen i Englands Mellempolitik 1899–1905 og den engelsk-russiske overenskomst af 31.8.1907 (s. 114–212). I den tidlige fase af dette spørgsmål kan man iagttage en stærk modsætning mellem Curzon, den engelske vicekonge 1899–1905, og Foreign Office. Curzon ivrer hele tiden for en sikring af engelske interesser i Golfen, og han argumenterer for en fast holdning over for russisk fremtrængen i Persien. Foreign Office peger på, at hvis ikke den hårde kurs over for Rusland skulle være det rene bluff, måtte den hvile på en militær magt, som England imidlertid ikke besad. Og skulle man risikere en konflikt med Rusland,

måtte der vælges en bedre sag end tvivlsomme engelske rettigheder i den persiske Golf (s. 123 og 134).

Med den engelske militære svækkelse som følge af Boerkrigen kom også de militære instanser ind i billedet, navnlig ved oprettelsen af Committee of Imperial Defence i 1902. CID var kun et rådgivende organ, men forfatteren peger med rette på, at komiteens råd måtte have en stor vægt, fordi den omfattede de betydeligste medlemmer af regeringen. Det skal tilføjes, at også ud fra rent kildemæssige synspunkter har CID betydning. Der førtes ikke (før 1916) protokol over kabinetsmøderne, mens der foreligger referater af møderne i CID.

Det fremgår af den dokumentation, forf. fremlægger, at de militære myndigheder agtede sig vel for at tage medansvar for storpolitiske afgørelser og alene pegede på nødvendigheden af en styrkelse af rent militære forholdsregler. Admiralitetets redegørelse af 12.11.1902 er et skoleeksempel i den retning (s. 458-460).

Løvrigt er det et karakteristisk træk i udviklingen af Golf-problemet i denne periode, at den engelske regering mindre og mindre lod sig påvirke af den indiske vicekonge og den indiske regering i Simla. Det hedder udtrykkeligt i flere redegørelser fra Foreign Office, at den indiske regering er for langt fra de »store« begivenheder til at kunne vurdere situationen. Det er ganske karakteristisk, at den indiske regering ikke underrettes på forhånd om den engelsk-russiske overenskomst af 1907.

Forf. behandler også den offentlige debat om Golf-spørgsmålet. Det påpeges, at »opinionen« er meget kritisk indstillet over for Rusland. På den anden side accepteres 1907-overenskomsten uden større vanskeligheder (s. 62-63 og 211). Man tør måske heraf slutte, at den engelske regering ikke i større udstrækning var bundet i sin handlefrihed af hensyn til opinionen.

Mindre interessant forekommer behandlingen af Kuwaitspørgsmålet og til dels også af den voksende tyske handel i Golf-området. Netop disse afsnit har forf. forkortet en hel del efter ønske fra Hamburgs filosofiske fakultet, oplyses det i forordet. At dømme efter den nuværende fremstilling kan fakultetets råd kun anses for yderst rimeligt.

NIELS AMSTRUP

SOLOMON M. SCHWARZ: *The Russian Revolution of 1905. The Workers' Movement and the Formation of Bolshevism and Menshevism. The History of Menshevism.* General Editor LEOPOLD H. HAIMSON. Chicago, London, The University of Chicago Press, 1967. xxii + 361 s. \$ 8,95.

Hoover-instituttet har stået som sponsor for udgivelsen af dette værk, det først udkomne bind i en projekteret serie om menshevismens historie, som påtænkes belyst ved memoirer, bibliografier, dokumentariske studier og monografier. Af udgiverens forord fremgår det, at der er tale om et meget ambitiøst og kostbart projekt, hvori bl. a. en række amerikanske universiteter står opført som deltagere.

Menshevismen er, som det også fremgår af projektets motivering, et glemt og udforsket område indenfor den russiske arbejderbevægelses historie før 1917.

Om det også er et tilstrækkeligt frugtbringende felt at drive en så storstilet historisk forskning på, må lades ubesvaret, indtil flere af de bebudede bind i serien udkommer.

Værkets forfatter har selv deltaget i 1905-revolutionen som bolshevikisk agitator, men tilsluttede sig derefter menshevikerne og udvandrede efter 1917-revolutionen til USA. Han har således et førstehåndskendskab til mange af de begivenheder, han skildrer i sit værk. Dette suppleret med en udstrakt anvendelse af samtidige, nu kun meget vanskeligt tilgængelige kilder, dog ikke utrykt russisk arkivmateriale, har gjort det muligt for ham at give en præcis, ofte særdeles detaljeret og interessant skildring af de mange revolutionære og for en dels vedkommende af Ohrana fremmede arbejderorganisationer og -partier, som eksisterede eller opstod i de begivenhedsrige år omkring 1905-revolutionen.

Specielt følges menshevikernes udvikling fra Lenins splittelse af Det russiske socialdemokratiske Arbejderparti under dets 2. Kongres i 1903 i bolshevik (flertalsfolk) og menshevik (mindretalsfolk). Særlig interessant er forfatterens påvisning af, at menshevikerne – i modsætning til senere almindeligt accepterede antagelser – i 1905 var mere revolutionære end bolshevikerne, hvis ledelse stod meget tøvende overfor oprettelsen af den første Petrogradsovet oktober 1905 og var modstander af iværksættelsen af den generalstrejke, som aftvang zaren Oktober-manifestet, som lovede indførelse af konstitutionelle forhold i Rusland.

Men trods sin rigdom på detaljer bringer værket ingen væsentlige nye synspunkter frem og er desuden blottet for perspektiv, dels i relation til de udenrigspolitiske begivenheder og zardømmets udelighed, hvilke faktorer dog først og fremmest må siges at have fremkaldt 1905-revolutionen, og dels i relation til de russiske arbejderpartiers forhold til de øvrige europæiske socialdemokratier, først og fremmest deres forbillede, SPD.

Fremstillingen er således ret ubalanceret, og denne fejl forværres ved at forfatterens egen disposition er uoverskuelig og rodet, hverken kronologisk eller systematisk. Forfatteren har været opsat på at benytte sit rige kildemateriale, for hvad han ikke kan presse ind i fremstillingen, finder sin plads i det over 100 sider lange tillæg, hvor han desuden polemiserer mod de senere udlægninger af de af ham skildrede begivenheder. Især må den stalinistiske ortodoksis historieforskende fremstillinger fra 1930-erne med Stalins egen partihistorie fra 1938 i spidsen stå for skud, men dette er ærligt talt en for taknemmelig opgave at bruge så megen plads til, principielle historiografiske overvejelser ville være mere værdifulde, men sådanne savnes desværre.

MARTON DE HARTYANI

LAURENCE LAFORE: *The Long Fuse. An Interpretation of the Origins of World War I. Critical Periods of History.* Philadelphia and New York, J. B. Lippincott Company, 1965. 282 s. \$ 4,50.

I det lille, men banebrydende essay, *The World Crisis of 1914–1918*, skrev Élie Halévy i 1929: »If so formidable an event as the dismemberment of Austria occurred, nothing short of a miracle could prevent its developing into a general war. European diplomacy did not work the miracle. And there was war«.

Dette citat kunne udmærket have stået som motto for Lafores bog, for det er netop i Sydøsteuropas politiske forhold, og i det han kalder »The Austrian Anomaly«, at forf. tager sit udgangspunkt.

Denne »anomali« var jo den kendsgerning, at Østrig-Ungarn i modsætning til alle andre stormagter ikke var en nationalstat, og derfor i en periode, hvor nationalismen blev stadig mere dominerende, blev uhyre sårbar. De indledende kapitler, hvor denne Østrigs specielle situation analyseres og diskuteres, er fulde af spændende perspektiver og nye synsvinkler. Men i de følgende afsnit, hvor de storpolitiske kriser i tiden 1870–1914 analyseres, er det som om formålet tabes af syne. Forf.s lette og underfundige stil udarter til maner, det hele virker temmelig trættende og meget velkendt. Dette mellemspil bør imidlertid ikke afskrække læseren fra at følge fremstillingen til den på alle måder bitre ende, for i de to afsluttende kapitler tager forf. revanche. Han giver her en yderst afbalanceret og velgennemtænkt fremstilling af Julikrisen, der endog er yderst let læst. Med et overlegent overblik diskuterer Lafore de forskellige fortolkninger af kontroversielle punkter og tager sit standpunkt, køligt og nøgternt, for, som han så rigtigt bemærker i indledningen: »By now, after fifty years, it seems wise to view the question of war guilt as a fact, and not a purpose, of history«.

Lafore fremlægger ingen nye kilder, knap nok en ny fortolkning, men den oversigt han giver, er overmåde læseværdig, og bogen er, hvor mærkeligt det end kan lyde: en morsom bog.

INGA FLOTO

GERALD D. FELDMAN: *Army, Industry, and Labor in Germany, 1914–1918.*

Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1966. 572 s. \$ 12,50.

Man har ofte fremhævet den tyske historieskrivnings tendens til koncentration om den politiske historie på bekostning af den sociale og økonomiske. Også Hans Herzfeld har i en statusopgørelse for nylig berørt dette problem, og han skrev samtidig om »the great number of young American historians of German name and extraction who seem to form the spearhead of research into modern German history«. Denne karakteristik forekommer i forbindelse med Feldmans bog meget rammende, omend det er anmelderen ubekendt, om forf. virkelig er af tysk afstamning, eller kun bærer et tysk navn. En kendsgerning er det imidlertid, at der her er tale om en ung amerikansk historiker, der som den første har behandlet et centralt økonomisk og socialt problem i tysk historie under Den første Verdenskrig.

Skønt titlen er »Army, Industry, and Labor« bliver det på grund af kilde-materialets natur først og fremmest hærens politik der behandles. Da krigen ikke blev den forventede korte krig, men i stedet en langvarig affære, der krævede mobilisering af landets ressourcer på længere sigt, viste det sig hurtigt, at det civile bureaukrati ikke magtede opgaven, der måtte overtages af hæren, nærmere betegnet det preussiske krigsministerium. Stik imod hvad man ud fra en dogmatisk opfattelse af hærens politiske observans skulle have ventet, blev dette en fordel for fagforeningerne. Medens bureaukratiet og industrien veg tilbage for koncessioner til fagforeningerne, fordi de frygtede virkningen på læn-

gere sigt, nærrede hæren ikke samme betænkeligheder, fordi man kun tænkte på at vinde krigen. Derfor betød de to første krigsår en afgjort styrkelse af fagforeningernes position.

Det bemærkelsesværdige er imidlertid, at denne politik også fortsattes, efter at Hindenburg og Ludendorff var kommet til magten. Det »Kriegsamt«, der nu blev oprettet under General Groeners ledelse, fulgte ganske den samme politik. Og den tvangsarbejdslov, som blev gennemført på Ludendorffs befaling og efter industriens ønske, fik heller ikke den forventede virkning, idet det for dens gennemførelse var nødvendigt at give så store koncessioner til Socialdemokraterne, at loven faktisk kom til at betyde en væsentlig styrkelse af fagforeningernes forhandlingsposition. Skønt utilfredsheden med Groeners arbejdervenlige politik var stor hos de industriledere, der havde OHL's øre, var det alligevel ikke dette, der førte til hans fald. Dette havde en helt anden årsag. Efterhånden blev det nemlig klart for Groener, at den eneste mulighed for at bremse inflationen, løn-pris spiralen, var at angribe ondets rod: sværindustriens enorme krigsprofitter. Men dette var at gå for vidt.

Hvis industrien ikke på det sociale område fik de forventede fordele af Hindenburg og Ludendorff, fik den det til gengæld på det økonomiske område med etableringen af det såkaldte Hindenburg-program. Dette program betød en total omlægning af industrien med højeste prioritering af sværindustrien, og det betød at væsentlig arbejdskraft måtte hjemsendes fra fronten for at honorere de øgede produktionskrav. Resultatet blev efter Feldmans mening en katastrofal dislokering af Tysklands økonomi, fordi ressourcerne slet ikke stod mål med de enorme krav.

Det samarbejde, der etableredes mellem hæren og fagforeningerne, kom til at betyde, at arbejderne sluttede op om krigen, og mere specielt, at fagforeningerne, der så deres position styrket gennem dette samarbejde, sluttede op om »systemet«. Således blev dette samarbejde også forløberen for det forbund mellem Ebert og Groener, der sikrede den tyske stats og den tyske samfundsstrukturens fortsatte beståen.

INGA FLOTO

HELLMUTH RÖSSLER (ed.): *Ideologie und Machtpolitik 1919. Plan und Werk der Pariser Friedenskonferenzen 1919.* Göttingen, Musterschmidt-Verlag, 1966. 273 s. 29,80 DM.

Under denne titel er her udgivet en række foredrag holdt i forbindelse med et af Ranke Gesellschaft foranstaltet møde. Trods titlens tydelige programmerklæring fremtræder bogen dog ikke som nogen enhed, samlet om en fælles problematik, men som en serie enkeltundersøgelser af meget forskelligartet karakter. Der kan her være god grund til at fremhæve det meget klare og instruktive indlæg af W. Deist om »Die militärischen Bestimmungen der Pariser Vorortverträge«, men ellers samler interessen sig naturligt om de to udenlandske bidrag: Man har her formået to så fremtrædende historikere som Geoffrey Barraclough og Maurice Baumont til at tale om henholdsvis den engelske og den franske politik. Det må dog straks siges, at begge bidrag er en skuffelse.

Geoffrey Barraclough har ikke selv tidligere beskæftiget sig med fredskonferencen, men han giver en udmærket oversigt over elementerne i den engelske politik, belyst ud fra den seneste litteratur, frem for alt Harold I. Nelson's *Land and Power*. Fremstillingen får dog ikke mindst interesse derved, at forfatterens universalhistoriske synsvinkel også her træder klart frem.

Når derimod Maurice Baumont skriver om »Clemenceau und der Friede von Versailles«, har man grund til at vente sig en analyse, baseret på et intimt kendskab til kilderne, også de utrykte. Det er imidlertid ikke tilfældet, man præsenteres i stedet for et defensorat, der viger uden om alle kontroversielle emner.

Bogen er imidlertid i sin helhed en udmærket og nuanceret introduktion til de mange problemer, der knytter sig til fredsslutningerne efter den første verdenskrig.

INGA FLOTO

KARL DIETRICH ERDMANN: *Adenauer in der Rheinlandpolitik nach dem Ersten Weltkrieg*. Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1966. 386 s. 28 DM.

Adenauers rolle i Rhinpolitikken 1918–19 og igen under Ruhrkampen 1923–24 har lige siden begivenhederne fandt sted været stærkt omdiskuteret. Kildematerialets tilgængelighed tillader imidlertid nu for første gang en virkelig veldokumenteret fremstilling af, hvad den daværende Køln overborgmester ville og gjorde, og en belysning af de motiver han og de øvrige hovedpersoner lagde til grund for deres handlinger. Det er denne fremstilling Erdmann har givet, og den er blevet i alle måder vellykket, ikke mindst fordi forf. på hvert enkelt handlings-trin nøje har gjort sig klart, inden for hvilke rammer hovedpersonen handler: hvilke udenrigs- og indenrigspolitiske faktorer der har vægt i den givne situation. Adenauer betragtes således ikke isoleret, hele det politiske kompleks omkring Rhinspørgsmålet drages ind. Da forf. desuden har haft adgang til Tirards arkiv, er det blevet muligt også at belyse nuancerne i den franske politik. Alligevel er der dunkle punkter tilbage, men denne dunkelhed ligger først og fremmest i Adenauers egen svært gennemskuelige personlighed: »Adenauer, patriotisch in seiner spontanen Reaktion auf die Not des Vaterlandes, hat sich darum bemüht, unideologisch im nationalen wie im übernationalen Sinne, weil er sah, wie die Dinge kommen würden, wenn die Überwindung der Erbfeindschaft nicht gelang. Seinen Argumenten fehlt oft die Überzeugungskraft, weil er sie allzu taktisch nach den wechselnden Situationen und Adressaten ausrichtet und sich in Widersprüche verwickelt. Ohne die Begabung zur grossen Rede, zur zwingenden sprachlichen Darstellung, blieb sein Tun im Zwielfichtigen«. Personlighedens format – og dens begrænsning.

To gange greb Adenauer ind i Rhinpolitikken, i begge tilfælde var der tale om dybt alvorlige kriser, hvor selve Det tyske Riges integritet stod på spil. I begge situationer var det middel Adenauer greb til forslaget om etablering af en vesttysk stat såvidt muligt inden for rigets rammer, men i yderste nødsfald som en selvstændig republik. Det helt essentielle ved planen, og det, der adskilte den fra så mange andre af lignende karakter, var, at en sådan vesttysk stat inden for

riget skulle optræde, og naturnødvendigt ville optræde til fordel for en udsoning med Frankrig. Den måtte derfor være af et sådant omfang, at den kunne gøre sig gældende, d.v.s. være fast funderet på begge sider af Rhinen og så vidt muligt også omfatte Ruhr. Den grundlæggende tanke var den, at Frankrigs sikkerhedskrav var en objektiv størrelse, man måtte regne med, og at de eneste alternativer på længere sigt var krig eller udsoning.

Som Adenauer i 1918–19 fremstillede sine tanker, var de imidlertid lidet overbevisende, fordi det ikke virkede indlysende hverken for franskmændene eller tyskerne, hvordan denne nye statsdannelse inden for rigets rammer skulle kunne virke for udsoning. I 1923–24 fandt imidlertid også dette problem sin løsning, ikke mindst takket være Hugo Stinnes: Med Versailles-traktaten var det i alle måder ideelle sværindustrikompleks Lothringen-Luxemburg-Ruhr slået i stykker. Alternativerne for den tyske sværindustri var da: oversøisk import af jernmalm til Ruhr eller intimt økonomisk-industrielt samarbejde med Frankrig. Krupp foretrak det første, Stinnes blev en indflydelsesrig talsmand for det sidste og leverede samtidig det afgørende argument, Adenauer havde manglet i 1919. En stærk tysk forbundsstat ved Rhinen, hvis hele økonomi var bundet til den franske i snævert interessefællesskab ville være den vigtigste garant for freden mellem Tyskland og Frankrig og dermed for freden i Europa. Forsøget strandede – af mange grunde, bl. a. Stresemanns modstand, men også, og ikke mindst, fordi tiden ikke var moden.

Det er det spegede politiske spil om disse ideers realisation, bogen beskriver; mange tråde redes ud, og mange nye enkeltheder drages frem, og i det sidste kapitel gøres facit op: De indvundne resultater konfronteres med de senere i debatten fremførte argumenter, også Adenauers egne, og forfatteren bringer i den forbindelse nogle betragtninger, der fortjener at citeres: »Der Erinnerungsvorgang des Politikers ist selber ein Politikum. Die Memoirenliteratur legt davon Zeugnis ab. Der Politiker ist kein Historiker. Die Erinnerung bildete sich ihm so, wie er sie für den unmittelbar praktischen Zweck oder für die Überlieferung braucht. Es wäre eine primitive Psychologie, bei jeder Feststellung einer Diskrepanz zwischen dem aus zeitgenössischen Quellen erarbeiteten Geschichtsbild des betrachtenden Historikers und dem Erinnerungsbild des an den Ereignissen handelnd beteiligten Politikers auf bewusste Manipulierung zu schliessen«.

INGA FLOTO

JOSEPH ROTHSCHILD: Pilsudski's Coup d'Etat. East Central European Studies of Columbia University. New York and London, Columbia University Press, 1966. xii + 435 s. 72 sh.

I sit forord forklarer forfatteren, at formålet med bogen er at skildre årsagerne til, begivenhederne omkring og følgerne af Pilsudski's statskup i maj 1926, men at det videre sigte mod undersøgelsen i starten var at lade den indgå som en case study til forklaring af statskup under givne historisk-politiske og social-økonomiske betingelser. Allerede denne målsætning afslører, at forfatteren er political scientist, ikke historiker. Det kan måske være opbyggeligt for historikere

at konstatere, at forfatteren har måttet modificere sit sigte under henvisning til, at Polen i mellemkrigstiden i afgørende grad var præget af specifikke politiske og kulturelle traditioner, som gør det umuligt at gennemføre en parallellisering mellem denne stat og f. eks. de nye stater, som er opstået efter 1945, og hvis styreformer på overfladen kunne minde om den polske.

Hvad enten resultatet af undersøgelsen skal klassificeres som statskundskab eller som historie, kan det i hvert fald konstateres, at målt med historikerens alen opfylder det de forventninger, man kunne stille. I nogle korte, indledende kapitler gennemgås en række af de kræfter, som virkede splittende i den polske politik efter 1918. Særlig vægt lægges på den distancering mellem det polske folk og de polske politikere, som var blevet tilvejebragt gennem de hyppige økonomiske kriser i årene fra 1920 til 1926. Med dette udgangspunkt gennemgås i to hovedafsnit statskuppet og den efterfølgende konsolidering af Pilsudski's magt. Fremstillingen afsluttes med en gennemgang af nogle hovedlinier i den udvikling, som førte frem til Pilsudski's næste kup: indskrænkningen i de politiske rettigheder i 1930.

Statskuppet i 1926 forklares af forfatteren som et produkt af to omstændigheder: dels at Polen var 'modent' til en omvæltning, dels at Pilsudski igennem længere tid havde forberedt en tilbagevenden til den politiske scene, som han nogle år i forvejen havde forladt. Gennem offentlig fremtræden, gennem hemmelige møder og gennem direkte konspiratorisk arbejde formåede P. at bevare og udbygge billedet af sig selv som et muligt og nærliggende alternativ til de politiske partiers ledere. Afgørende var det, at P. inden for hæren af mange betragtedes som den eneste, der kunne sikre officererne den indflydelse, hvortil de mente sig berettiget.

Det besynderlige ved P.s kup var ikke, at det fandt sted; næppe heller at det lykkedes (det skal dog bemærkes, at forfatteren efter en gennemgang af den militære situation under den kortvarige borgerkrig mellem P. og de gamle magthavere konkluderer, at den afgørende ændring i magtforholdene først indtrådte gennem en ikke-kalkuleret jernbanestrejke). Besynderligt forekommer det derimod eftertiden, at P. kun i ringe grad havde formuleret et politisk program, som kunne erstatte den afsatte regerings. Kuppet blev ikke umiddelbart indledningen til en total omlægning af den polske indenrigspolitik. Pilsudski udøvede ganske vist en afgørende indflydelse på de efterfølgende ministeriers sammensætning, men der gik 4 år, før han – efter forfatterens fremstilling: nødtvunget – tog skridt til at omsætte sin faktiske magt til direkte angreb på grundprincipperne i det polske demokrati.

Fremstillingen er på dette afgørende punkt prisværdig fattig på forenklede forklaringer. En række forhold fremdrages: P.s moralske holdning til politik og den heraf afledede politiske filosofi (*sanacja*), som krævede en moralsk genfødsel af den polske stat; P.s udtalte frygt for ikke at kunne gennemføre en sådan ændring; P.s langvarige forbindelse til det polske socialdemokrati og den derfra stammende frygt for et diktatur, hvilende på de aristokratiske – og tallose – officerer. Dette er kun eksempler på den række af ydre faktorer og indre personligheds-træk, som alle er relevante for en forståelse af P.s politik i årene 1926–30, men som hverken enkeltvis eller samlet tillader formulering af en entydig årsagsforklaring.

Bogen er da ikke blot en skildring af P.s vej til magten og valg af politiske og militære fremgangsmåder. Den fremtræder tillige som en studie i polsk politik i 1920'erne – en studie, som bidrager til en bedre forståelse af Polens placering i mellemkrigstidens europæiske politik.

KNUD LARSEN

WILLIAM SHERIDAN ALLEN: *The Nazi Seizure of Power. The experience of a single German town 1930–1935.* London, Eyre and Spottiswoode, 1966. xiv + 345 s. 30 sh.

Forskere fra mange lejre har gennem årene ydet vægtige bidrag til en forståelse af baggrunden for nationalsocialismens sejr i Tyskland, men på det sidste er det især sociologien og statsvidenskaben der har stået for de betydeligste landvindinger bl. a. med K. D. Brachers, W. Sauers og G. Schultz' uovertrufne og udtømmelige mammutværker om »Die Auflösung der Weimarer Republik« (1955) og »Die nationalsozialistische Machtergreifung« (1960). Kun få lokalhistorikere har meldt sig i koret – se dog her E. A. Roloff: »Bürgertum und Nationalsozialismus« (1961), omhandlende magtovertagelsen i Braunschweig, og R. Heberle: »Landbevölkerung und Nationalsozialismus« (1963), der beskæftiger sig med vælgeradfærden i Schleswig-Holstein – og det er derfor den amerikanske historiker W. S. Allens store fortjeneste, at han med »The Nazi Seizure of Power« som den første har udset sig et snævert afgrænset og overskueligt studieområde, nemlig en by på ca. 10.000 sjæle, for dér – hvor afstanden til objektet er så kort, at dramaets personer stadig kan fornemmes som mennesker af kød og blod og endnu ikke er blevet til abstrakt virkende kræfter i historikerens regi – at give en skildring, der måned for måned tegner den nationalsocialistiske bevægelses fremmarch fra kampårene i oppositionen over magtovertagelsen til konsolideringen og den endelige atomisering af den gamle samfundsorden.

Allens by bærer pseudonymet Thalburg, men det turde være en offentlig hemmelighed, at der er tale om jernbaneknudepunktet Northeim i Niedersachsen. Northeimerne har imidlertid af forståelige grunde ikke ønsket at skulle stå skoleret for verdensoffentligheden, og bogens ca. 20 interviewede vidner optræder da også under fingerede navne – uden at man iøvrigt af den grund skal tro, at anonymiteten bringer de store indiskretioner for dagen. I det hele taget vejer beretningerne kun lidet i det almindelige undersøgelsesbillede, til trods for at de udgør den næststørste kildegruppe, men deres værdi ligger formentlig først og fremmest i den baggrundsviden og de personlige kontakter som de har bibragt bogens forfatter. Derimod kan Allens anvendelse af sine interviews nok fra tid til anden føles noget foruroligende. Således kan det ikke være rigtigt at benytte dem alene som bevissteder for mere end 35 år gamle motiver og følelser – og især da ikke, når disse pådattes politiske modstandere; og også almindeligt holdte domme, såsom at de fleste gymnasiaster var stærkt nationalsocialistiske (s. 20), at nazisterne fandt northeimerne egocentriske og apolitiske (s. 131), at de borgerlige anså de socialistiske Reichsbanner-folk for kujoner og pacifister (s. 131), og at socialdemokraterne til gengæld betragtede borgereskabet

som nazistisk (s. 48), har svært ved at overbevise, når de alene støttes af et par interviews. Allen presser tydeligvis sine samtaler for meget mere end de kan svare på i bestræbelserne for at rette op på et materiale, der med avisstoffet som den helt dominerende kildegruppe så at sige næsten udelukkende er af officiel natur. I hvert tilfælde kan hans kilder af intern nazistisk proveniens tælles på en hånd.

Denne metodiske vaklen får dog kun konsekvenser for bogens udenværker, og kan ikke rokke ved den dybtgående sociale analyse af et bysamfund på overgangen mellem demokrati og diktatur som er bogens hovedtema og det originale i Allens forskerindsats. Og det er få sider af Northeims offentlige liv og organisations- og foreningsverden som amerikanerens sonde ikke når. Fra byrådet til skakklubben, fra brugsforeningen til skydeselskabet og fra gymnasiet til lokalpressen går hans ture på kryds og tværs gennem byen, og heller ikke kriminaliteten, arbejdsløshedstallet, valgstatistikker og bankernes konti undslipper hans opmærksomhed. Og hvad bliver da resultatet af denne byvandring? Hvorledes forklare N.S.D.A.P.s himmelflugt fra 123 stemmer i 1930 til 4268 i 1933? Ikke overraskende peger Allen i første række på depressionen, men han konstaterer samtidig, at Socialdemokratiet med den hårdest ramte vælgermasse kunne notere en forbavsende stabilitet i stemmetallet helt frem til foråret 1932. Hans undersøgelse tyder da også på, at borgerskabet kun i ringe grad led direkte økonomiske tab under krisen – der var således kun 17 krak i hele perioden og indlånene i bankerne steg! Det afgørende var imidlertid de psykologiske følgevirkninger med angsten for statusforringelse, kaos og socialisme. Resultatet blev, at de sociale spændinger i byen nu antog karakter af en klassekamp, der drev middelstanden over i armene på nazisterne. Formidleren var her i høj grad D.N.V.P., der trods sin ringe størrelse sad på pengene og indflydelsen i byen og var i de facto alliance med N.S.D.A.P. siden 1930. Alt dette er gammelkendte forhold, men original er Allen i sin detaljerede kortlægning af den nazistiske hverve- og agitationskampagne, som med sin drive og massivitet blev en afgørende faktor i magtspillet om Norheim. Det der her især slår læseren, er propagandens smidighed og rummelighed. Borgerskabet var nationalistisk, militaristisk og antisocialistisk, altså rørte man de patriotiske og »antimarxistiske« streng; men det var også stærkt religiøst, altså førte man ingen antikirkelig propaganda, men udnyttede tværtimod fuldt ud det lutheranske præstes kampsamarbejdsvilje; endelig var antisemitismen i byen ubetydelig, altså slog man ikke på stortromme her. Ikke mindre imponerende end den taktiske fornemmelse for den rette propaganda er den styrke og intensitet hvormed den blev serveret. Fra januar 1930 til januar 1933 holdt nazisterne således 95 møder i Norheim eller gennemsnitlig ca. 3 om måneden, og der var i egentligste forstand en taler for hver profession og for enhver smag; heller ikke fornøjelserne og de opstrammende parader eller den varme suppe til de arbejdsløse var glemt. Overfor denne fremstormen formåede socialdemokraterne kun at stable 60 arrangementer på benene, et stærkt udtryk for den selvopgivelsens ånd der efterhånden slog igennem i rækkerne. Kun på gaden var socialisterne til det sidste parate til at møde den nazistiske terror eller det ventede Hitler-putsch med åben modstand; til nazisternes erobring af magten ad den legale vej havde de imidlertid intet politisk alternativ, og da først modstanderne sad på magtapparatet i byen, faldt partiafdelingen her som overalt uden kamp.

Det var ikke fordi den nazistiske Gleichschaltung krævede den store fysiske terror i Northeim; formodentlig spillede byens ringe størrelse her afgørende ind. Ingen blev skudt, ingen blev lemlæstet, og ingen blev kastet i koncentrationslejre i den beskrevne periode. Som regel var det tilstrækkeligt at uskadeliggøre folk ved at afskedige dem – et særdeles effektivt våben i en by, hvor så stor en procentdel af funktionærer og arbejdere var ansatte ved de statsdrevne jernbaner eller sad som embedsmænd i forvaltningen. Et par ubetydelige våbenfund udnyttedes til at oppuste myten om et »Bolchevik«-kup og fik borgerne til at slutte endnu stærkere op bag de nye magthavere, samtidig med at de ændrede konjunkturer nu slog afgørende igennem og cementerede tilliden til det nye bystyre fast. Det er altsammen forhold som vi vil nikke genkendende til udfra vor viden om udviklingen på rigsplanet. Af videre interesse er imidlertid Allens skildring af nazisternes bevidste og systematiske nedbrydning og atomisering af den sociale struktur i byen. Partier og institutioner, klubber og foreninger blev knust eller simpelthen opløst, gamle bånd skåret over, og fasteablerede miljøer og gruppedannelser slået i stykker. Resultatet blev en total reorganisering af det sociale liv, som i løbet af sommeren 1933 gav den enkelte borger valget mellem isolationen eller førerstaten. Samtidig satte husundersøgelserne og arrestationerne ind, og frygten og terroren blev fra nu af en væsentlig bestanddel af norheimernes dagligdag.

Det må være nærliggende at spørge, i hvor høj grad Northeim kan betragtes som en typisk tysk by. Allen konstaterer selv, at den på et par væsentlige områder ikke er særlig repræsentativ: det gælder således det store antal fastansatte, og det gælder den meget høje stemmeprocent (62 %) for N.S.D.A.P. ved rigsdagsvalget i juli 1932. Med disse forbehold giver bogen dog et meget væsentligt bidrag til magtovertagelsens problematik, og den uddyber i et videre perspektiv vort kendskab til den totalitære stat og dens samfundsorden. HANS KIRCHHOFF

BASIL COLLIER: A Short History of the Second World War. London, Collins, 1967. 638 s. 63 sh.

Forfatteren til denne håndbog om 2. verdenskrig er en af de »officially accredited historians of the Second World War«. Han har allerede ydet flere bidrag til den officielle britiske serie om 2. verdenskrigs forløb. Umiddelbart vil man ikke være meget tryk ved en historiker, der af den ene part i et stort opgør betales for at skrive om forløbet af dette. Om det skyldes britisk historieforskningens høje stadi, forfatterens personlige integritet eller helt andre årsager, skal jeg lade være usagt – men i hvert fald er det lykkedes at fremstille en skildring af 2. verdenskrigs ydre hændelsesforløb, der langt fra at være endelig kan anses for at være både pålidelig og hæderlig i sin omtale af enkeltbegivenheder samt i de vurderinger, der fremsættes.

Forfatteren er hovedsagelig militærhistoriker, hvorfor det ganske naturligt er krigens militære forløb, der træder i forgrunden. Fremstillingen indledes dog med tre afsnit om udviklingen i mellemkrigsårene, hvor hovedvægten – igen set fra et militært synspunkt – lægges på, at man ikke ved afslutningen

af 1. verdenskrig havde sikret sig afvæbningen af fjenden. Herefter følger krigsforløbet fase for fase. Fremstillingen støttes af mange tabeller og kort, der viser parternes indbyrdes styrke målt i materiel, ildkraft og mandskab, samt de foretagne bevægelser. Det er beundringsværdigt, at det lykkes for forfatteren at få skabt en helhed ud af de mange enkelte slag, de geografisk vidt adskilte slagmarker og det for lægfolk at se ofte helt tilfældige og tilsyneladende uovervejede forløb af selve krigsbegivenhederne.

Når det lykkes ham, skyldes det ikke mindst, at han til stadighed holder sig for øje, hvorledes de mange spredte fægtninger og træfninger blev samlet, analyseret og søgt vurderet i de krigsførende staters centrale organer. Her samledes indtrykkene og her søgtes etableret en sammenhæng, på grundlag af hvilken de rent politiske beslutninger om krigens fortsættelse, indsatsen af mandskab og materiel blev truffet. Også med hensyn til disse – der så tydeligt afspejlede selv nære allieredes uforenelige interesser – er det forfatteren magtpåliggende at redegøre for deres indhold, deres rækkevidde og hvis muligt forudsætninger. Derimod afholder han sig helt fra at afsige domme, hvorvidt den ene politiske beslutning ville have været militært bedre end den anden.

I 6 tillæg redegøres mere udførligt for enkeltproblemer i fremstillingen. En litteraturfortegnelse muliggør yderligere undersøgelser samt redegør for grundlaget for fremstillingen, som iøvrigt dokumenteres nøje i det udførlige noteapparat, der er samlet sidst i bogen. Foruden på alle detailundersøgelser, der allerede er foretaget af militære forløb under 2. verdenskrig, bygger forfatteren i høj grad på endnu ubearbejdet materiale fra amerikanske, britiske og tyske arkiver. Sovjetisk materiale har han ikke haft mulighed for at se – men i en fremstilling, der så afgørende lægger vægten på at forstå de militære aspekter af sovjetiske forslag og dispositioner er det et spørgsmål, om dette overhovedet vil kunne dække andet end nuancer og detaljer. Krigstidens kampfællesskab og gensidige behov skabte uundgåeligt en så omfattende udveksling af meddelelser, at næppe mange betydningsfulde sovjetiske synspunkter forblev skjult for de øvrige allierede.

Bogen kan anbefales som håndbog til hurtig og præcis orientering om de vigtigste krigsbegivenheder under 2. verdenskrig.

OLE KARUP PEDERSEN

ANDREAS HILLGRUBER: *Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941.* Frankfurt am Main, Bernard und Graefe, 1965. 715 s. 78 DM.

Denne bog på 715 sider er typisk for meget af den tyske litteratur, der nu i stadig stigende tempo ser dagens lys i en bølge af studier over 2. verdenskrig og dens problematik. Tyske forskeres arbejde med det tredje riges kæmpemæssige dokumentmasser sætter efter års forløb deres præg på disse grundige værker. Der synes med folk som Hans-Adolf Jacobsen og Stuart Schramm som stødtrop at have dannet sig en tradition for på én gang klare og grundige værker, der trods deres ofte store omfang holder mål på det metodiske plan.

Andreas Hillgrubers bog om Hitlers strategi er et af disse værker og et af de mere interessante, eftersom det bygger på en konception af Hitlers person og

med udgangspunkt i denne skaber en periodisering og en skelnen imellem de forskellige typer af felttog, som Hitler startede, analyserende deres forudsætninger, belyst deres indhold og plan. Denne bog har ikke alene interesse som en strategisk studie, den har absolut sin plads i litteraturen om Hitler og i den diskussion om udløsningen af 2. verdenskrig, der startede med Taylors bog (se herom Historisk Tidsskrift 12. rk. III, s. 129 ff.).

Andreas Hillgruber står metodisk på det standpunkt, som er hævdet af Isaiah Berlin og Pieter Geyl, at historiens aktører har haft et frit valg mellem de forskellige muligheder, som hver situation indeholdt. Videnskabsteoretikeren Karl R. Popper har understreget dette synspunkt ved at hævde, at i den menneskelige verden ligger intet fast, alt er muligt. Synspunktet, der bygger på indeterminisme i det historiske forløb, har den praktiske konsekvens, at der i den givne historiske situation kan peges på muligheder, »som hver for sig frembød aldrig realiserede alternativer til den udvikling, der faktisk skete«. (H. P. Clausen: *Hvad er historie?*, s. 133).

Det hedder hos Hillgruber: »Die prinzipielle Überzeugung von der Offenheit aller geschichtlichen Situationen bleibt unangetastet, wenn man die enge Verflochtenheit der verschiedenen Teilbereiche der Politik in einem totalitären »Führerstaat« und die Einbettung der Aussen- und Kriegspolitik Hitlers in die Dynamik der Entfaltung seines vom Ursprung her radikalen rassenideologischen »Programm« anerkennt, die einen gewissen – bei fortschreitender »Ausrichtung« der gesamten deutschen Politik hierauf ständig zunehmender – immanenten »Zwang« ausübte, die dort gesteckten weitgespannten Expansionsziele zu verwirklichen, und wenn man den »fanatischen« Willen Hitlers zur völligen »rassischen« »Neugestaltung Europas« und zum Aufbau einer deutschen »Weltmacht-Stellung« als entscheidende Triebkraft seiner Politik ansieht« (s. 14).

Hvad angår bedømmelsen af Hitlers udenrigspolitik ligger Hillgruber på linie med Trevor-Roper og den række forfattere på tysk grund, der har videreuddybet hans teser: Deuerlein (1959), Schubert (1963), Dickmann (1964), Moltmann (1961), Conze (1961). Hvad angår vurderingen af Hitler som person og dennes program set i et større historisk perspektiv bygger Hillgruber på E. Nolte: »Der Fascismus in seiner Epoche«, München 1963. Han nøjes dog ikke med at bygge på disse forfattere alene, men uddyber selv og bidrager med primært kildemateriale til underbyggelsen af tesen om Hitlers »Programm«, idet han differentierer og modificerer den for så vidt angår perioden 1940–41.

Nolte har på udmærket måde adskilt Hitlers forskellige former for krigsførelse fra hinanden og danner hermed den begrebsmæssige baggrund for Hillgrubers store arbejde. Nolte skelner imellem tre faser i Hitlers krigsførelse: 1. Den nationale krig med det formål at indlemme tidligere rigstyske områder i Tyskland eller områder, der hørte under det tidligere habsburgske monarki. 2. Den europæiske »normalkrig« i hvilken det på konventionel maner var formålet at nedkæmpe en modstander militært (felttoget mod Frankrig) eller at besætte strategisk eller økonomisk betydningsfulde områder (Norgesfelttoget og Balkanfelttoget). 3. Den race-ideologisk begrundede erobrings- og tilintetgørelseskrig. I dette sidste tilfælde var den militære besættelse kun en forudsætning for udrøddelsen af de ledende klasser og decimering og trælbinding af masserne. (En

forsmag på denne type krigsførelse var Polensfelttoget. Den fulde udfoldelse fik denne form i Ruslandsfelttoget).

Dette grundsynspunkt efterviser Hillgruber i sin fremstilling på overbevisende måde under henvisning til de procedurer, planer og tanker som kendetegnede Hitlers politik i denne periode, hvor han besad det strategiske initiativ. Denne typologisering som, særligt hvad angår operation »Barbarossa«, felttoget mod Rusland, synes så vel underbygget, gør denne bog til noget af den uhyggeligste læsning, som anmelderen rent intellektuelt har mødt inden for dette område. Her er tale om en helhedsbetragtning både i bredden og dybden, hvori Hitlers grundtanker er sat ind med en følgerigtighed, der virker skræmmende. Tidligere værker har behandlet sider af disse problemer, har skildret enkeltheder der ikke stod tilbage i gru, men først gennem den koldsindige helhedsbetragtning, som her er anlagt, går det fulde omfang af begivenhederne op for en. Her falder brikkerne i den nazistiske ideologisk betingede udenrigspolitik på plads.

Den særlige karakter, som krigen mod Sovjet havde sammenlignet med for eks. felttoget mod Frankrig, udsprunget som den var af Hitlers tanker om en raceideologisk udryddelseskrig, uden hensyntagen til mulighederne for taktiske gevinster ved en human optræden i de besatte områder, fremgår med tydelighed af tallene for overlevende blandt de tilfangetagne, de frygtelige civile ofre og parternes fanatisme. De tredive millioner døde på begge sider gør denne krig til den blodigste i verdenshistorien. Over for Sovjets tab på 20 millioner mennesker, overfor decimeringen af Polens befolkning med 20 % står de engelske civile og militære tab med 380.000 og U.S.A.'s tab på samtlige krigsskuepladser på ialt 250.000. »Die Pflicht zur Entvölkerung« som Rauschnig havde hørt Hitler tale om i begyndelsen af trediverne kom her til fuld udfoldelse: millioner af russiske krigsfanger (der talte ialt over 5 millioner) ombragtes i fangelejrene, andre millioner dræbtes blandt civilbefolkningen under bekæmpelse af partisanbevægelsen, endnu andre millioner døde som følge af bevidst hidførte kaotiske tilstande i de besatte områder eller i tvangsarbejdslejre. Bag linierne opererede »Einsatzbataillon« og ombragte hele den jødiske befolkning, der opfattedes som det biologiske grundlag for de russiske ledende klasser. Den raceideologiske udryddelseskrig fortsattes i tilintetgørelseslejrene. Ud fra sine ideologiske forudsætninger accepterede Stalin denne krigsform og gav igen med samme mønt, ikke ukendt med metoderne, »dieser nahezu geniale Kerl«, som Hitler kaldte ham. Det næsten *totale* modsætningsforhold, der kendetegnede denne krig i modsætning til det *partielle* modsætningsforhold, der sædvanligvis har kendetegnet europæiske krige, udelukkede enhver form for separatfred à la Brest-Litowsk, skønt de allierede nærede frygt herfor, idet de ikke erkendte krigens særlige karakter. Den samme mangel på erkendelse har præget en lang række af efterkrigstidens historiske behandlinger, og det er et hovedformål for Hillgruber at bringe dette forhold frem i sin fulde klarhed. Han peger i denne forbindelse på, at verdenskrigen, for så vidt angår Europa, afgjordes mellem Sovjet og Tyskland endnu før den allierede hjælp kunne nå at få indflydelse på udviklingen og længe før de vestallierede havde styrke til at gå i offensiven. På trods af den sovjet-russiske nationalistiske historieskrivnings overdriven af den sovjetrussiske indsats under 2. verdenskrig er det berettiget at fastholde denne opfattelse efter Hillgrubers nøje studium af udviklingsforløbet.

Hillgrubers hovedemne er imidlertid at placere krigen i et bredere og dybere helhedsbillede. Han differentierer og modificerer opfattelsen af felttoget mod Rusland som den enkle konsekvens af Hitlers siden tyverne fastholdte udenrigspolitiske program. Han viser, at oprettelsen af et østimperium på Sovjetruslands bekostning ikke var Hitlers sidste programpunkt. Tidspunktet for udløsningen af denne krig var heller ikke det, der var nedlagt i hans planer før verdenskrigen. De strategiske forudsætninger var heller ikke de forudsatte i Hitlers langsigtede planlægning. De faktorer, der her spiller ind, er dels uventede vendinger i begivenhedsforløbet, dels modstandernes holdning, dels egne fejlbedømmelser. Igennem denne differentiering og modificering af Trevor Ropers teser når Hillgruber frem til en beskrivelse af samspillet mellem Hitler og hans omgivelser og af den tvang som begivenhedsforløbet pålagde Hitlers planlægning.

Hitler afviste det wilhelminske Tysklands samtidige ekspansion i de oversøiske og de europæiske områder. Denne politik havde ført Tyskland ud i et samtidigt modsætningsforhold til landmagterne og sømagterne. Efter Hitlers opfattelse måtte en tysk ekspansionspolitik med udsigt til at lykkes prioritere den ene eller den anden af stødretningerne. Ud fra Hitlers ideologiske synspunkter måtte den kontinentale stødretning være den første etape, ensbetydende med etableringen af et tysk imperium på raceideologisk grundlag i Østeuropa og et magtpolitisk lederskab på kontinentet inden for et tysk »Grossraum«. Med denne supermagtsstatus som baggrund kunne Tyskland optræde som »Weltmacht« og gøre krav på et samlet kolonionråde i Central Afrika, og på herredømmet over Middelhavet og Mellemøsten, støttet til en stærk flåde, i konkurrence med andre verdensmagter som USA og Storbritannien, om nødvendigt i modsætning til disse.

Denne tilsyneladende urealistiske fremtidsplan lykkedes det Hitler at realisere indtil et vist punkt takket være hans politiske og taktiske talent. Planen havde afgørende svagheder, således den naive opfattelse, at England ikke ville lægge afgørende hindringer i vejen for den tyske erobring af de østlige områder, men affinde sig med en tysk dominans på fastlandet. Denne opfattelse hos Hitler synes at gå tilbage til en forestilling om, at alene, hvor der var tale om en strid om den faktiske beherskelse af områder, kunne der bestå afgørende modsætningsforhold mellem staterne. Da England ikke nærede ønske om faktisk beherskelse af det europæiske kontinent, mente Hitler efter Hillgrubers opfattelse, at det måtte være muligt for denne magt at affinde sig med en tysk dominans af det europæiske »Grossraum«, når der som overbevisende argument forelå en hårdtslående tysk »Wehrmacht« og en midlertidig tilbageholdenhed, hvad flådemagt angik.

Denne forudsætning holdt ikke stik (hvad Hitler måske allerede i 1938 var ved at blive klar over). Alligevel mente han at kunne realisere første etape af sin østpolitik i 1939, uden at det ville komme til et afgørende brud med vestmagterne. Da han mod forventning kom til at befinde sig i krig med vestmagterne, besad han som sikkerhedsnet aftalen med Stalin, der levede ham tid til at slå til i vest i en ny lynkrig. Tankegangen var her den, at England ved et fransk nederlag ville føle sig tvunget til at affinde sig med den tyske østpolitik og slutte fred på dette grundlag. Hillgruber mener, at Hitler i første verdenskrig har tilsluttet sig den dengang gængse opfattelse, at var det lykkedes at slå Fran-

krig, ville England have måttet søge fred. Hillgruber lægger megen vægt på Hitlers overbevisning om, at Englands modstand mod Tyskland, hvad angik kontinentet, var snævert knyttet til håbet om at bibeholde baser på fastlandet, hvorfra en senere mobiliseret engelsk hær i forening med allierede kunne gå til angreb og slå Tyskland. Hans angreb på Skandinavien må efter Hillgrubers mening blandt andet ses under den synsvinkel. Muligheden for at føre krigen videre i Skandinavien, selv efter at Frankrig var faldet, måtte fratages England. Denne tese, der lyder besnærende og logisk og ville forklare en del uforklarede punkter omkring felttoget i Skandinavien, er desværre ikke særlig stærkt underbygget. Hillgruber støtter sig her hovedsagelig på en fremherskende opfattelse i tyske militære kredse, hvis slagkraft og rækkevidde det er vanskeligt at gøre sig nogen forestilling om. Hvilken opfattelse Hitler end havde af felttoget i Skandinavien, så hersker der ingen tvivl om, at han ventede, at Frankrigs nederlag ville bringe England til forhandlingsbordet. Hermed ville en væsentlig forudsætning være skabt for næste etape i hans politik, felttoget mod Sovjet.

Den krig som England havde »påtvunget« Hitler fremskyndede realiseringen af hans program, idet den medførte, at Frankrig blev elimineret som modstander. Det lykkedes imidlertid ikke Hitler magtpolitisk at skabe de nødvendige forudsætninger for hans efterfølgende politiske planer. Den for tidligt udløste krig mod Storbritannien gjorde, at han ikke besad de tilstrækkelige magtmidler til at tvinge England til fred ved en besættelse, og Churchills faste ledelse hindrede en forhandlingsfred, som andre kredse måtte have ønsket. En nedkæmpelse af Storbritannien medførte endvidere muligheden for, at den anden store magt, U.S.A., en magt af de kontinentale dimensioner, som Hitler drømte om at give Tyskland, ville gribe ind i krigen. Dette var, hvad Hitler mindst af alt ønskede. Hans langfristede planlægning forudsatte strategisk, at han havde ryggen fri, medens han realiserede sin østlige ekspansion. Det var ham ikke muligt at skabe denne situation. Han kom derfor i det dilemma at måtte vente, at U.S.A. ved et fortsat modsætningsforhold mellem Tyskland og England før eller siden, når dets oprustning var fuldennt, ville gribe ind på engelsk side. Tiden arbejdede således for England og sømagterne. Hitler havde kun én udvej ud af dette dilemma, at forsøge at realisere skabelsen af et tysk »Grossraum« af kontinentale dimensioner før U.S.A. var rede til at gribe ind i krigen. Der måtte skabes et »Grossraum« bestående af Europa til Ural og et centralafrikansk råstofimperium for at gøre Tyskland til en blokadesikker »Weltmacht«, der om fornødent kunne tage kampen op imod England og U.S.A. i forening, eventuelt nå til en afgrænsning af indflydelsessfærer.

Dette var en flugt fremad. Det var, som Hillgruber viser, på et tidspunkt og under forudsætninger, Hitler ikke havde ønsket, at forholdene tvang ham til at foretage det næste skridt i »programmet«, at udløse den raceideologiske krig mod Sovjet. Denne beslutning fremmedes på den anden side af Hitlers ringe vurdering af Sovjet som militærmagt. I en seksugers lynkrig ville Sovjet bryde sammen. Planerne for dette felttog var imidlertid efterretningsmæssigt set svagt underbygget. Først og fremmest underkendte den felttogsplan, der lagdes, betydningen af de industrielle centre, der var bygget op bag Ural, og som kunne forsyne krigsskuepladserne selv efter at det europæiske Ruslands industrielle og råstofområder var faldet i tyske hænder. Da planen om at nedkæmpe

Sovjet i en lynkrig af vældige dimensioner mislykkedes, var slaget tabt for Tyskland. Lynkrigstanken byggede på den forudsætning, at Tyskland takket være udnyttelsen af tidsfaktoren kunne mobilisere større øjeblikkelig styrke end de øvrige magter, der set i et længere tidsperspektiv havde mulighed for at mobilisere større ressourcer.

Efter dette tidspunkt mistede Hitler det strategiske initiativ, lynkrigsstrategien afløstes af en mobilisering af de tyske ressourcer i en udmattelseskrig, som landet var dømt til at tabe. Interessant er Hillgrubers påvisning af, at de allierede i det store og hele udkæmpede to af hinanden uafhængige krige mod Tyskland, og at de målsætninger, der lå bag den sovjetrussiske politik, allerede fra trediverne tog sigte på skabelsen af en europæisk forsvarsposition i dybden ved at skyde den russiske indflydelsessfære så langt frem som muligt i ønsket om at stå så stærkt som muligt over for vestmagterne i en efterkrigstidsperiode. Stalins udenrigspolitiske grundopfattelse synes efter Hillgruber ikke at have afvejet meget fra den, man i Vesteuropa skød ham i skoene, nemlig ønsket om at udnytte krigen mellem de imperialistiske magter til at skaffe sig fordele uden omkostninger ved indgriben i de sidste stadier af krigsførelsen. (Ruslands indgriben i den amerikansk-japanske krigs sidste stadier er et eksempel herpå).

Denne politik ser Hillgruber fastholdt fra 1939 til 1945 og i tiden derefter. Tesen genfindes i Hillgrubers i 1967 udkomne oversigt over Tysklands rolle i de to verdenskriges forhistorie. Den trænger imidlertid til en lige så grundig bearbejdelse som den, der nu er blevet Hitlers strategi til del. Det ville være uheldigt om en mistolkning grundlagde en myte om Stalins udenrigspolitik på ruinerne af myterne om Hitlers udenrigspolitik.

Enkelte af Hillgrubers teser er ikke så stærkt underbygget, som man kunne ønske. Det helhedsbillede, han tegner, er imidlertid af en sådan art, at det opfordrer til efterprøvelse på andre områder og i sig selv betegner en intellektuel fndsats af betydning, et focus for videre udforskning af perioden i retning af Hans-Adolf Jacobsens forsøg på at skabe en »konception« omkring 2. verdenskrig. Bogen er forsynet med tidstavle, omfattende litteraturfortegnelse, indeks og en oversigt, som fra dag til dag, i det omfang det har været muligt, rekonstruerer Hitlers møder med forskellige personer.

IB DAMGAARD PETERSEN

J. L. MOULTON: *The Norwegian Campaign of 1940*. London, Eyre and Spottiswoode, 1966. 328 s. Ill. 55 sh.

Denne bog er skrevet af en soldat, ikke som et memoireværk, men som en lektion i taktiske og strategiske problemer. Den er et indlæg i en debat og måske egnet som sengelæsning på officersskoler. Selve problematikken er efterhånden gammel. Det er først og fremmest problemet om at tilvejebringe en effektiv koordination af de tre værn.

Det materiale, som Moulton trækker frem som basis for sin argumentation, er det engelske felttog i Norge i 1940 og det amerikanske omkring øen Guadalcanal i 1942. Begge historier begynder på en vis måde med Gallipoli og første verdenskrig. Gallipoli blev Churchills politiske ruin mange år frem-

over. På trods af senere erkendelse af operationens strategiske rigtighed kom der til at klæbe en forestilling om unødvendig blodsudgydelse ved denne amfibie-operation og en forestilling om, at flådestyrker ikke med succes kunne indlade sig i kamp med batterier til lands. Problematikken blev ikke taget op i mellemkrigstiden og gennearbejdet til sin logiske konklusion, at løse koordinations-spørgsmålet imellem værnene, således at en integreret krigsførelse kunne overvinde de vanskeligheder man var stødt på.

1939 og 1940 traf England uforberedt uden en virkelig teori for integreret krigsførelse, hvorpå engelsk militær indsats kunne bygge, i stærk modsætning til de doktriner den tyske admiral Erich Raeder med stor taktisk og strategisk begavelse udtænkte. Raeders doktriner stod deres prøve i Norge, men kom aldrig til fuld udfoldelse på tysk side, da Hitlers »Weltkriegsstrategie« førte bort fra disse tanker.

Moulton viser, at Trondhjem mere end Narvik var den afgørende strategiske position i det norske felttog. Dristig indsats af flåden kunne have sikret englænderne Varnæs flyveplads ved Trondhjem, og med basis i lokal luftoverlegenhed ville en engelsk landgangsstyrke af større dimensioner have haft gode muligheder for at holde Trondhjem, hvis flåden samtidig bombarderede Sola flyveplads. Igennem et sådant samarbejde imellem de tre værn kunne felttoget være vendt til de allieredes fordel. Manglen på enhver teori for fælles indsats og manglen på forståelse af, at de forskellige værn igennem samarbejde ville kunne skabe forudsætningerne for hverandres indsats med succes, var tillige med Churchills forståelige frygt for at gennemtvinge et nyt Gallipoli mod den samlede stabs modstand afgørende.

I modsætning hertil blev det amerikanske marinekorps opbygget, efter at et nøje studium af Gallipoli felttoget havde vist behovet for en integreret amfibiestrategi byggende på en indsats af alle tre værn. Der var her ikke tale om integreret strategi eller taktik på det Raederske plan, men om en god praktisk sans for hvad der var nødvendigt, således at denne praktiske fremgangsmåde, da det blev aktuelt, kunne sættes i værk med kort varsel. Slaget omkring Guadalcanal, hvor det amerikanske marinekorps erobrede en japansk base og med støtte fra flåde og luftvåben (hangarskibsbaseret) udbyggede denne, således at den kunne tjene som luftstøttepunkt og kerne i en massiv militær opbygning, var et vendepunkt i stillehavskrigen. En lang række sø- og luftslag sekunderede de militære operationer til lands og tippede balancen i Amerikas favør. På trods af store tab, bakket op af Roosevelts vilje til at sætte alt ind i området, gennemførtes her med dristighed en operation, som først og fremmest lykkedes på grund af integrationen af de tre værn og etableringen af lokal luftoverlegenhed. Konklusionen er ikke vanskelig at drage.

Set fra et historisk synspunkt bringer denne bog ikke meget nyt. Den bygger på velkendte værker, Hubatsch, Derry, Sverre Steen, Ziemke m. v.

IB DAMGAARD PETERSEN

HANS KIRCHHOFF, HENRIK S. NISSEN & HENNING POULSEN: Besættelsestidens historie. Danmarks Radios grundbøger. København, Forlaget Fremad, 1964. 240 s. Ill. 8,25 kr.

Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor. Redaktion: JØRGEN HÆSTRUP, HENNING POULSEN, HJALMAR PETERSEN. København, Politikens Forlag, 1965 (2. reviderede udgave 1966). 488 s. Ill. 22,85 kr.

Det er et beklageligt faktum, at kun eet eneste område inden for dansk samtids-historie er taget op til nærmere udforskning: de bekendte fem aar fra 1940 til 1945. Her er indsatsen til gengæld massiv. Nogle undersøgelser – med Jørgen Hæstrups arbejder i spidsen – er allerede publiceret, andre er paa vej. Det er derfor rimeligt, at resultaterne af den foretagne forskning bliver fremlagt, og det er ogsaa rimeligt, at det sker allerede paa halvvejen. Baade læg og lærd har et naturligt krav paa en foreløbig status, ikke mindst naar det drejer sig om et saa engagerende tidsrum som besættelsestiden. At forskningen efter de 4, henhv. 5 aar, som de to fremstillinger nu har paa bagen, i flere henseender kan revidere tidligere opfattelser, er en banal selvfølge. Ligesaa, at forfatterne ikke kan dadles for, at de i 1964/65 har skrevet paa grundlag af den datidige forsknings-status. Til en vis grad skal derfor de følgende betragtninger opfattes som en paavisning af omraader, hvor man i dag enten har gravet dybere ned i problematikken – eller véd, hvor der skal graves.

De to korte oversigter udkom i 1964 og 1965 med knapt et aars mellemrum. Førsteprisen maa gives til den seneste, Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor (forkortet: HHH), først og fremmest fordi den over en bred front repræsenterer en høj grad af ekspertise. Dens første del domineres af en oversigt af Jørgen Hæstrup, der giver en syntese af perioden paa grundlag af de resultater og synspunkter, man kender fra hans tre store værker. Bogens svageste del er et afsnit med biografier af periodens fremtrædende personer – baade de »hvide« og de »sorte«. Svagheden skyldes dels, at enhver udvælgelse af biografiværdige personer rummer et element af vilkaarlighed og fejlgreb, saaledes som det da ogsaa indrømmes i forordet til afsnittet, dels at biografiernes kvalitet er stærkt svingende, langt stærkere end artiklerne i bogens leksikalske, emnemæssige afsnit. Ikke mindst i dette vil man finde mange værdifulde undersøgelsesresultater nedlagt, omend der ogsaa er beklagelige huller. Saaledes leder man forgæves efter en detailleret omtale af folkestrejken i København i 1944.

Radiogrubbogen indledes med en kort oversigt af Hans Kirchhoff over forspillet til den 9. april, hvor han som en varm tilhænger af »provokationsteorien« ridser den storpolitiske baggrund op med lige dele stilistisk færdighed og kompetence. Man kan med føje indvende, at han under sin færden mellem stormagternes topkonferencer og militære planlægninger glemmer den hjemlige arena, en forglemmelse, han har raadet bod paa i sit tilsvarende afsnit af HHH.

Bortset fra denne indledning er grundbogen Henrik S. Nissens og Henning Poulsens værk, saaledes at Nissen behandler tiden frem til efteraaret 1942, hvorefter Poulsen tager fat. Hvor den ene holder op, og den anden tager fat, mærkes en vis overlapning, uden at den dog føles generende. Dertil ligger de to forfatteres synspunkter for meget paa linie. Man mærker, at begges speciale er den legale, politiske side af besættelsestiden. Saaledes giver de gode analyser

af detailforløbet af de forskellige ministerkriser. (Det kan i denne forbindelse parentetisk bemærkes, at Hæstrup i HHH forbigaar den skjulte ministerkrise i juli 1941. Til gengæld har han medtaget »lex Ørum« fra januar 1941, som Nissen kun hentyder til anonymt s. 100). Svagere staar behandlingen af modstandsbevægelsen og det illegale arbejde. Denne svaghed viser sig ganske naturligt først og fremmest i Poulsens afsnit, da modstandsbevægelsens blomstring falder inden for dette.

Det viser sig ved enkelte konkrete fejl. Det er ikke rigtigt, at 7.000 betjente undslap fra tyskerne den 19. september 1944 (s. 216), eftersom tyskerne uden for hovedstaden og de tre store provinsbyer slet ikke gjorde forsøg paa at arresterere betjentene. Det er heller ikke rigtigt at hævde, at der ikke paa papiret eksisterede en overledelse for Jylland (s. 214). Det gjorde der. Bennike var som Jyllandsleder regulært indplaceret i regionssystemet og som saadan ogsaa anerkendt fra London. Naar sammesteds modsætningen mellem ham og Toldstrup skildres som bestaaende gennem hele den tid, de samarbejdede, er perspektivet galt. Striden opstod først hen paa efteraaret 1944 efter flere maaneders samarbejde. Den parallel, der drages mellem denne jyske strid og den københavnske strid om den skæve vaabenfordeling, lader sig ikke gennemføre. Dertil rummer de to sæt modsætninger i alt for høj grad hver sine specifikke træk.

Væsentligere er, at skildringen af sabotagen efter den 29. august 1943 (s. 198ff.) skaber et forkert tyngdepunkt. Den skildres primært som en fabrikkssabotage og eksemplificeres med den berømte aktion mod »Globus« i juni 1944. Her er sagens kerne den, at centrum for saavel modstandsbevægelsens militære virksomhed i almindelighed som i særdeleshed sabotagen laa i Jylland. Baade i Londons og i tyskernes øjne – og med andres øjne end de krigsførendes kan disse militære anliggender ikke anskues – var det Jylland, der var taktisk relevant, og den form for sabotage, der var ønsket, henhv. frygtet, var jernbanesabotagen. Den omtales først senere (s. 212). At Poulsen i sin omtale af den opererer med vage vurderinger som »betydelige forsinkelser« og »stadig vanskeligere for tyskerne at faa repareret skaderne«, skal ikke lægges ham til last. Dybereboende vurderinger kan ikke forlanges, saa længe jernbanesabotagen ikke er blevet nærmere undersøgt.

Ogsaa folkestrejkerne problematik fortjener et par bemærkninger. De mange lokale folkestrejker, der i det sidste besættelsesaar 1944–45 gennemførtes som protest mod fænomener som clearingmord, henrettelser, formodede tyske provokationer, politiets opløsning og overførsel af fanger fra Frøslev til koncentrationslejre i Tyskland, omtales ikke, hvad de nok kunne have fortjent. Disse strejker, der oftest lededes af Frihedsraadet, eller dets stedlige lokalkomité, var tidsbegrænsede proteststrejker, og derfor kom spørgsmaalet om at vinde eller tabe dem slet ikke ind i billedet. Forudsætningen for dem var den skoling i at strejke, som bybefolkningen havde faaet i august 1943. Her spillede kommunisterne gennem deres bevidste organisatoriske indsats en langt mere dominerende rolle, end Poulsen giver indtryk af, og deres eventyrlige bedrift var, at de ikke alene formaaede at kalde de gennem aartier strejkevante arbejdere ud paa gaden, men ogsaa at vinde borgerskabet for strejketanken. Strejkerne i august 1943 var kampstrejker, som det principielt gjaldt om at faa afsluttet paa en saadan maade, at de for bevidstheden stod som vundne. De voksede direkte ud af de

mange partialstrejker, der i de første besættelsesaar var ingenlunde ukendte fænomener. Disse havde først og fremmest et socialt sigte, og kommunisterne gav dem al deres kærlige omsorg og pleje. Her som i andre henseender gælder det, at HHH i sine specialartikler er i stand til at spidde problemerne mere præcist. Hvad der maa forundre, er, at København ikke var med i strejkebevægelsen i august 1943, men først naaede dette stadium i juni 1944. Her ligger et vigtigt problem til behandling, og her svigter baade grundbogen og – som nævnt – HHH. Een ting er givet: Poulsens sammenhæng mellem invasionen og københavnerens rejning af hovedet (s. 203) udtømmer langtfra den københavnske folkestrejkes problematik.

Den tidlige illegalitet rummer et aspekt, som kunde ønskes stærkt fremhævet, nemlig dette, at 1941's og 1942's illegale arbejde i meget høj grad var identisk med den illegale videreførelse af det kommunistiske partiarbejde. Dette hænger sammen med, at andre aktivistisk indstillede kredse, f.x. Dansk Samling, i de første aar endnu kunde fremføre deres synspunkter legalt eller halvlegalt, og at den almindelige nationale besindelse og antityske indstilling helt igennem kunde finde legale udtryksformer, f. x. gennem alsangsbevægelse, kongedyrkelse og Dansk Ungdomssamvirkes aktivitet. I overensstemmelse hermed var ogsaa det tidlige illegale bladarbejde stort set en kommunistisk foreteelse. Disse daarligt duplikerede tryksager var kommunisternes vigtigste mulighed for at komme politisk til orde. Selv for Frit Danmark gælder det, som Hans Snitker fremhæver i HHH, at initiativet hertil udgik fra kommunisterne.

I forlængelse af disse betragtninger maa man sætte et stort spørgsmaalstegn ved Nissens paastand (s. 125), at »det, der tegner modstandsbevægelsens billede i 1942, var ikke organisationerne; i det illegale arbejde fandt folk sammen, som havde lyttet til Hal Kochs demokratiske offensiv, til laCours nationale foredrag eller deltaget i Dansk Samlings mødevirksomhed«. Ser man bort fra skoledrengenes »Churchill-klubber«, var det netop organisationerne, der tegnede det tidlige illegale arbejde. Ganske vist ikke Ungdomssamvirket, mediet for Hal Kochs demokratiske offensiv, men kommunisterne, det af dem baarne Frit Danmark og Dansk Samling – for at nævne tre landsomfattende organisationer. Lokalt kunde organisationer som Det frie Nord, Sct. Georgsgilderne eller terrænsportsafdelinger være katalysatorer for illegalt arbejde. Ethvert paaviseligt initiativ kom kun ud over naalestikvirkningen i det omfang, hvori det blev koblet paa en større organisatorisk helhed.

Samtiden selv indtog en ambivalent holdning til de problemer, der væltedes ind over den. Paa en og samme tid kunde den acceptere som ret adfærd, at den norske Haakon og hans regering tog til London og etablerede sig som det frie Norge, og at den danske Christian blev i sin rede og med sin regering førte forhandlingspolitik. Denne ambivalens, der i høj grad har overlevet i efterkrigstidens mytologisering af de fem aar, havde man gerne set belyst. I stedet er Nissen selv offer for den, naar han skriver (s. 113): »Paradoksalt kan man sige, at laCour gik med til frivillig internering, for at folk som Hal Koch kunde fortsætte deres virksomhed, mens Hal Koch skrev artiklen i »Lederbladet« for at hylde laCour og gøre dommens farlige tendenser klar for offentligheden«. Som udsagnet staar, er det galt, og man tør med sikkerhed hævde, at ingen af de to vilde vedkende sig de intentioner, Nissens paradoks tillægger dem. Var udsagnet

formuleret som en kausalsammenhæng, kunde det accepteres som et værdifuldt bidrag til forstaaelsen af tidens dialektik. Nu maa det tages som et eksempel paa, at en elegant formulering – eller en sproglig lapsus? – kan forfalske historien, og paa, at historikerens problemer ikke blot ligger i forskningen, men lige saa meget i fremstillingen. I nærværende tilfælde er Nissen kommet for skade at befæste en opfattelse, der snarere burde ryddes af vejen.

AAGE TROMMER

Japan's Decision for War. Records of the 1941 Policy Conferences. Translated, edited, and with an Introduction by NOBUTAKA IKE. Stanford, Stanford University Press, 1967. xxx + 306 s. \$ 8.50.

Forspillet til det japanske angreb på Pearl Harbor d. 7. december 1941 hører til de forholdsvis godt dokumenterede spørgsmål i den internationale politiks nyeste historie. Det amerikanske udenrigsministerium offentliggjorde tidligt store dokumentsamlinger, og meget materiale blev fremlagt for den kongreskomité, som umiddelbart efter krigen foretog en undersøgelse af baggrunden for angrebet på Pearl Harbor. Endelig blev der fremdraget dokumentarisk materiale i forbindelse med den store krigsforbryderproces mod de japanske ledere efter krigen.

Udgangspunktet for Ike's publicering af japanske akter har ikke primært været ønsket om en yderligere belysning af baggrunden for den konkrete konflikt. Forf. har arbejdet med teoretiske problemer vedrørende indholdsanalyse, og forspillet til den japansk-amerikanske krig blev for ham et vigtigt enkelttilfælde for studiet af dette spørgsmål. Den foreliggende publikation indeholder imidlertid intet spor af den mere teoretiske baggrund, men er – heldigvis, fristes man til at sige – blevet en udmærket historisk kildeudgave.

De »policy conferences«, som udgavens titel henviser til, er først og fremmest møderne i en samarbejdskomité, som bestod af regeringsmedlemmer og repræsentanter for hærens og flådens ledelse. Denne komité afholdt møder flere gange om ugen, men dens virksomhed har ikke været nøjere kendt, før referaterne fra dens møder i 1962–63 blev publiceret på japansk. Det er værdifuldt, at disse mødereferater nu foreligger på et vestligt sprog. Forf. har endvidere oversat referaterne fra fem »kejserkonferencer«, som dog næppe har krav på helt den samme interesse som samarbejdskomiteens møder.

Forf.s opfattelse er, at samarbejdskomiteen var det reelt bestemmende organ i japansk udenrigspolitik (s. xviii), og aktstykkerne indeholder en ganske overbevisende dokumentation for denne antagelse. Det er øjensynligt, at den japanske regering ikke kunne træffe nogen vigtigere afgørelse, før samarbejdskomiteen var blevet spurgt, og i nogle tilfælde indskrænkede regeringens rolle sig til at acceptere den af samarbejdskomiteen trufne afgørelse (se f. ex. s. 57–60).

Det har naturligvis ikke været ukendt, at militæret havde en afgørende indflydelse på den japanske udenrigspolitik, men dette forhold dokumenteres her ganske nøje. Hærens repræsentanter var f. eks. på et møde d. 18. sept. ikke blot i stand til at forkaste udenrigsministerens oplæg til videre forhandling med USA, men fik på det følgende møde d. 20. sept. vedtaget deres eget oplæg

(s. 172–76). Hærens repræsentanter fastholdt – for at nævne et andet eksempel – deres ret til selvstændigt at offentliggøre deres synspunkter vedrørende japansk udenrigspolitik (s. 121–124).

Et andet spørgsmål er, hvor frit de militære ledere handlede og tog standpunkt på komiteens møder. Herom oplyser dokumenterne ikke meget, men i hvert fald ved én lejlighed er det tydeligt, at flådens repræsentanter var stærkt bundet af netop fremsatte tilkendegivelser fra en organisation af søofficerer (s. 99–103).

Dokumenterne er interessante i mange henseender. Navnlig kan man måske fremhæve, at først på det tidspunkt, hvor konflikten syntes at være det eneste mulige alternativ, begyndte man i komiteen at overveje konsekvenserne af en krig. Forsyningsproblemerne navnlig m.h.t. stål og olie drøftedes overhovedet ikke før i slutningen af oktober (s. 188–190), da beslutningen om en krig reelt var truffet. Det fremgår også af dokumenterne, at chancerne for at vinde en krig mod USA slet ikke vurderedes optimistisk, men at alternativet – en forhandlingsløsning – på den anden side blev anset for uacceptabelt ud fra forestillinger om, at Japan herved ville blive reduceret til en tredierangs magt.

Foruden den generelle indledning er hvert enkelt mødereferat forsynet med en kort præsentation af forudsætninger og resultater. Desuden findes en liste over de betydeligste personer, som optræder i dokumenterne, og bogen afsluttes med en bibliografi. Det er meget velgørende at se, at forfatterens teoretiske studier har resulteret i en kildepublikation, som også tilfredsstiller historikerens krav.

NIELS AMSTRUP

OLE KARUP PEDERSEN: Tendenser i international politik efter 1945. Danmarks radios grundbøger. København, Fremad, 1967. 267 s. 13,75 kr.

Udviklingen i den internationale politik efter den anden verdenskrig har været præget af et tempo og en variationsrigdom, der har gjort det vanskeligt for mange mennesker at få et klart overblik over, hvad der egentlig er sket. Og problemerne bliver endnu mere uoverskuelige for den, der prøver at gå i dybden og finde frem til de årsager, der driver udviklingen videre. Det kan derfor være nyttigt at standse op nu, hvor verden bevæger sig ind i en ny fase, for at søge at gøre status og prøve at finde en forklaring på det, der er hændt.

Amanuensis Ole Karup Pedersen har stillet sig denne opgave, og resultatet er blevet en i mange henseender interessant fremstilling, der sikkert vil være en hjælp for dem, der gerne vil orientere sig i nutidens udenrigspolitiske problemer. Det er forfatterens hovedthesis, at de to supermagter, der fremstod efter 1945, nemlig USA og USSR, vedblivende dominerer udviklingen. Dette sker hovedsagelig gennem de to blokdannelser med undergrupper – i forfatterens specielle sprogbrug kaldet bipolariteten – som de har skabt. Ganske vist er disse dannelser blevet løsere i de senere år, men den såkaldte »tredie verden« har ikke kunnet bryde dette mønster, fordi dens stater er for fattige og har for mange uløste problemer. USA og USSR er idag jævnbyrdige magter og anerkender hinanden som jævnbyrdige. De nukleare våben synes at fastholde dem i en balance, hvor begge stater er uinteresserede i en militær konfrontation. Efter forfatterens me-

ning kan denne balance »i og for sig . . . blive ved med at bestå i en uoverskuelig fremtid«. Han erkender dog samtidig, at ingen af de to supermagter »kan opfattes som status quo stater i den forstand, at de finder den nuværende tilstand fuldt tilfredsstillende for varetagelsen af deres interesser . . . (og) ingen af dem har afskrevet deres bestræbelser for at blive verdens eneste dominerende stat« (s. 245).

Så langt kan sikkert de fleste følge forfatteren. Men når han går over til at diskutere problemerne om etableringen af en organiseret fred, bliver det vanskeligere. Dette skyldes, at forfatteren fra en kølig og med megen selvdisciplin gennemført undersøgelse af problematikken pludselig ændrer kurs og på bogens sidste sider fremsætter synspunkter, der har et skær af forkyndelse over sig.

Med forsigtige ord antyder han, at det ikke er ønskværdigt, at de to supermagter i fællesskab søger at opretholde en af dem organiseret fred, da dette ville ske til deres egen fordel og til skade for bl. a. de fattige stater mod syd. I stedet finder han håbet i FN. »Det er inden for den, at der overhovedet består muligheder for og udsigter til, at det overhovedet skal lykkes at nå frem til en acceptabel organisation af freden« (s. 248 f.). Forfatteren tænker sig ikke FN, som en egentlig konfliktløsende, men nærmest som en konfliktforhalende organisation, der skal udvikles til at blive rammen om den organiserede fred. Bogen slutter med de optimistiske ord: »Der er ikke nogen rimelig grund til at antage, at mennesker ikke med tiden skulle kunne etablere denne for det internationale samfund« (s. 249).

Dette er et overordentlig sympatisk synspunkt, men det må snarere siges at være udtryk for en bestemt trosretning end for en nøgtern vurdering af de sidste atten års internationale kriser, der har forvandlet FN. fra et handlende til et debatterende organ. FN. tåles indtil videre af super- og stormagterne, men lever iøvrigt en skyggetilværelse, afmægtig over for den rå kraft, der behersker verden med uformindsket eller rettere med en betydelig forøget styrke.

Karup Pedersens bog er imidlertid mere end en gennemgang og analyse af udviklingen siden 1945. Den har et indledningskapitel, hvor forfatteren gør rede for de forudsætninger og den tankegang, der ligger bag fremstillingen. Han fortjener al mulig anerkendelse for denne beslutning om at fremlægge og diskutere det teoretiske grundlag, han bygger på. Det er gjort med en vilje til klarhed, der aftvinger respekt, omend det ikke er muligt at være enig med forfatteren. I det følgende skal nogle af de punkter omtales, hvor anmelderen har en afvigende mening.

Om international politik siges det, at den »opfattes i denne fremstilling som en yderst menneskelig affære« (s. 8). Dette synspunkt kan formentlig alle være enige i, men alligevel nævnes meget få personnavne i bogen. Begrundelsen er, »at da statsmændene i international politik ikke handler som enkeltindivider på egne vegne, men som ansvarlige på staternes vegne, så er det mere klagørende at opfatte staterne som de handlende i international politik«. Desuden må disse statsmænd accepteres som »talsmænd af alle de mest indflydelsesrige grupper inden for deres stat. Sådanne indflydelsesrige grupper veksler langt trægere end enkeltpersoner, hvorfor det at påvirke en hel stats opfattelse af, hvad der er dens vilkår og interesser i international politik, må anses for en så vanskelig og langvarig proces, at man ikke kan formode, at en enkeltperson vil

kunne gøre det« (s. 9 f.). Konsekvensen af denne opfattelse kan man læse i kapitel V, hvor det side 234 hedder: »Personskifter synes at have meget ringe om overhovedet nogen betydning for staternes indbyrdes placering i det internationale system. Og netop denne placering betinger i høj grad staternes vilkår og muligheder«.

Hvad betyder nu dette i praksis? Såvidt anmelderen kan se, må det være forfatterens mening, at Stalins død i 1953, de Gaulles magtovertagelse i 1958 og mordet på Kennedy i 1963 har betydet meget lidt om overhovedet noget for deres staters indbyrdes placering, vilkår og muligheder. Det er en af den slags påstande, der på forhånd lyder usandsynlig, men som ifølge sagens natur er vanskelig at modbevise, fordi vi nok ved, hvorledes det er gået, efter at disse begivenheder er indtruffet, medens vi aldrig med sikkerhed kan vide, hvad der ville være sket, hvis de ikke var indtruffet eller havde fundet sted på et andet tidspunkt. Ikke des mindre vil de fleste forskere af fortidens hændelser ganske naturligt reagere mod forfatterens nedvurdering af den menneskelige faktors betydning. Denne nedvurdering står iøvrigt i en mærkelig modsætning til hans meget fornuftige betragtning, at international politik er en »yderst menneskelig affære«. Skønt det er vanskeligt at argumentere mod forfatterens »inhumane« teori, da man let kan forville sig ud i spekulationernes og hypotesernes hænge-dynd, så er der ingen grund til på forhånd at give op. Der findes situationer, hvor det virkelig er muligt at ane, hvilke konsekvenser et andet alternativ ville have ført til. Jeg skal nævne et klassisk eksempel.

I maj 1940 blev premierminister Chamberlain tvunget til at gå af. Der var to kandidater til stillingen: marineminister Churchill og udenrigsminister lord Halifax. Vi ved, hvorledes det gik, og hvad Churchills ord og handlinger betød for hans land og den øvrige verden i den skæbnesvangre sommer 1940. Men om nu Halifax var blevet premierminister, hvad så? Herom kan der siges to ting. For det første at vi kender hans lange karriere i den engelske statstjeneste, og anmelderen må give Herbert Tingsten ret i, at »det (er) umuligt at finde nogle præstationer af betydning. Man får en fornemmelse af, at han altid har opnået sine høje embeder i mangel af bedres havelse«. Men dernæst: da Frankrig den 17. juni 1940 bad om våbenstilstand hos Hitler, begav den svenske gesandt i London, minister Björn Prytz, sig til Foreign Office for at erfare, hvorledes man på officielt hold bedømte situationen. Indberetningen herom har den engelske regering hidtil nægtet at give sit samtykke til at offentliggøre. Men den er nu kommet for dagen gennem et interview med Björn Prytz i Sveriges Radio den 7. september 1965.

Da lord Halifax ikke kunne tage imod, talte Prytz i stedet med hans nærmeste medarbejder, understatssekretær Richard Butler. Denne udtalte, at Storbritanniens officielle holdning indtil videre var, at krigen måtte fortsætte. »Men Butler bad mig vara övertygad om, att inget tillfälle skulle försittas att uppnå en kompromissfred, om möjlighet därtill erbjöds på rimliga villkor, inga »die hards« skulle få stå i vägen. (Intervieweren): Han syftar på Churchill då. (Prytz): Troligen. Han ansåg att Storbritannien hade större underhandlings-möjligheter än de kunde komma att få längre fram, och att Ryssland skulle komma att spela en större roll än USA om konversationer kommo igång. Under samtalets gång inkallades Butler til Halifax, som lät hälsa mig att »common

sense not bravado«, det är citat, skulle diktera den britiska regeringens politik«.

Efter min opfattelse giver dette referat rimelig grund til at antage, at havde lord Halifax været premierminister den 17. juni 1940, så ville den engelske regering have indledt fredsforhandlinger med Hitler-Tyskland, og at et sådant initiativ ville have fået de alvorligste konsekvenser for »staternes indbyrdes placering« og dermed for deres »vilkår og muligheder«.

Karup Pedersens forhold til begrebet kronologi er ganske interessant. Han skriver på side 17: »Fremstillingen er med vilje ikke gjort kronologisk, men samlet om faser i den internationale politik efter 1945«, idet han dog erkender, at udgangspunktet giver »en vis kronologi«. Det er, som om han skammer sig lidt ved at måtte indrømme kronologien et vist spillerum. På dette punkt er han i overensstemmelse med nogle moderne historikere, der betragter det som noget gammeldags og lidt primitivt at ville give en kronologisk fremstilling af fortidens begivenheder. Denne undervurdering af kronologien som rygraden i enhver historisk fremstilling turde bero på en misforståelse. Thi ifald man ser bort fra kronologien – eller rettere prøver på det, for teori er et og praksis noget andet – så river man begivenhederne ud af deres naturlige sammenhæng, såvist som der altid finder en vekselvirkning sted mellem de politiske, økonomiske og ideologiske faktorer. Noget andet er, at visse problemer kan være så specielle og komplicerede, at det af praktiske grunde er nødvendigt at behandle dem for sig. Dette forhold kendes af enhver, der giver sig af med at skrive historie. Men dette er en nødhjælp og ingen idealløsning. Nu er det imidlertid sådan, at Karup Pedersen er en alt for god historiker til at han i praksis er i stand til at efterleve sin egen fordring. Hans bog er i virkeligheden bygget strengt kronologisk op. Kapitel I handler om situationen i 1945. Kapitel II går fra slutningen af 1945 til udgangen af september 1949. Kapitel III omhandler tiden fra oktober 1949 til 1957. Her indtræder imidlertid nogen uklarhed, idet slutningen af kapitlet fra side 132 naturligt hører sammen med det næste, der især omhandler opløsningen af den faste bipolaritet og omfatter tiden fra 1956 til 1966. Det sidste kapitel beskæftiger sig med den internationale situation ved udgangen af 1960erne.

Også på et andet område opstiller Karup Pedersen fordringer, han ikke selv kan honorere. Han siger om bogen, at »det er ikke dens formål at fremsætte kritik af enkelte staters eller statsgruppers adfærd, ej heller at afsige domme om, hvorvidt skete begivenheder eller tendenser er gode eller dårlige. Det er ikke en oplysningsopgave at påvirke mennesker til at indtage bestemte standpunkter til hverken stater eller problemer. Denne opgave må overlades til politikere« (s. 18).

Det synes klart, at Karup Pedersen anser værdiladede udsagn for suspekte og noget, som en rigtig videnskabsmand ikke bør befatte sig med. Hertil kan siges, at han naturligvis kan have ret i, at historikeren skal vogte sig for at optræde som selvbestaltet dommer i tide og utide. Men at hævde, at en historiker ikke må foretage en vurdering af de problemer, han beskæftiger sig med, er efter anmelderens opfattelse ikke blot teoretisk forkert, men praktisk uigennemførligt. Det er enhver historikers legitime ret at foretage en sådan vurdering, når blot han ikke lægger mere ind i kilderne, end de rummer, og han iøvrigt foretager sin vurdering på grundlag af et materiale, der kan kontrolleres. Dertil kommer,

at kravet om at afstå fra alle vurderinger ikke kan opfyldes af nogen forsker, der bestræber sig på at give en læselig fremstilling af fortidens begivenheder. Karup Pedersens bog er et bevis herpå. Thi selvom han pålægger sig den yderste tilbageholdenhed på dette område, så brister det alligevel. Det er allerede omtalt, hvorledes han af hensyn bl. a. til de fattige stater anser det for lidet ønskværdigt, at USA og USSR søger at organisere freden. Dette turde være en kraftig for-dømmelse af de to supermagter. Her er vi i den paradoksale situation, at Karup Pedersen nægter sig selv retten til at afsige en dom, men alligevel gør det.

Iøvrigt findes der adskillige værdidomme rundt om i bogen. Således på side 79: »det . . . lykkedes krigens parter . . . at kaste et ugunstigt skær over selve begrebet neutralitet«. Side 87: NATO.s politik blev udlagt som en forsvarsforanstaltning mod Sovjets formodede ekspansionstrang, hvilket var »både forståeligt og rimeligt«. Jvf. også siderne 95, 206, 216 og 219.

Det er altid interessant at se, hvad en begavet og belæst forsker kan få ud af et vanskeligt emne som moderne international politik. Selvom det i mange tilfælde ikke er muligt at være enig med Karup Pedersen, der synes at have en svaghed for at hengive sig til en noget anstrengt teoretiseren over problemerne, så rummer hans bog dog så mange gode iagttagelser, at den kan anbefales til alle, der gerne vil danne sig en opfattelse af, hvad der sker i disse år på det internationale plan. Men betingelsen er, at bogen læses med vågen kritisk sans.

VIGGO SJØQVIST

CHARLES L. ROBERTSON: *International Politics Since World War II: A short History*. New York and London, John Wiley & Sons, 1966. xii + 385 s. 6,95 \$. Paperback 3,95 \$.

Oversigter over udviklingen efter 1945 er åbenbart tiltrængt. Nærværende »korte verdenshistorie« er ifølge forordet udsprunget af et undervisningsbehov, idet forfatteren, der er professor i historie, ofte har følt savnet af en samlet fremstilling, som han kunne henvise sine studenter til. Dertil kommer, som han skriver, »I have found it hard to realize that twenty years have passed since World War II«. Om der egentlig er »sket« mere i disse godt tyve år, end i nogen forudgående periode, eventuelt af længere varighed, tages der ikke stilling til. Professionelt kan jeg ikke beklage, at interessen for tiden efter 1945 tilsyneladende er så levende. Nu og da bliver man blot lidt utryg ved, hvorfor den er blevet det.

Om selve fremstillingen er der ikke meget opsigtsvækkende at sige. Den starter med et kapitel om »sammenbruddet af magtbalancen«, hvori denne sidste tillægges en i sig selv helsebringende virkning, mens man ikke har indtryk af, at forfatteren har klargjort sig de dispositionsmæssige og erkendelsesmæssige følger af denne indledning. Derefter følger vi skridt for skridt afviklingen af krigen, den stigende modsætning mellem krigstidens allierede, den kolde krigs ydre manifestationer, den efterhånden afkølede krig – vendepunktet lægges i midten af 50'erne –, tilsynecomsten af de nye stater, den fredelige, men konkurrerende samexistens for endelig at slutte af med stormagtskonfrontationen under Cuba-krisen i 1962.

Forfatterens rent kronologiske disposition er søgt opvejet af en konklusion efter hvert afsnit, der fremhæver det afgørende og typiske for den netop gennemgåede periode og de omtalte begivenheder. Den er også forladt med afslutningskapitlet, idet fremstillingen iøvrigt føres frem til 1964, hvorved Cuba-krisen kommer til at stå som noget særligt afgørende og skelsættende.

En litteraturoversigt og et index forøger bogens værdi som håndbog, idet man ved hjælp af begge kan finde frem til både emner, enkeltbegivenheder og yderligere litteratur om emnet. Bogens omfang muliggør iøvrigt en meget anselig mængde detaljer og enkeltbegivenheder, hvis tidsmæssige placering det i givet fald kan være nyttigt at kunne slå op.

Som lærebog må den imidlertid anses for uegnet. Et gennemgående og sammenholdende synspunkt synes at mangle, og den eneste lære, man kan uddrage af fremstillingen, er, at havde det ikke været for »de andre« – det være sig sovjetrussere, kinesere, franskmænd eller cubanere – så kunne alt have været så dejligt. Eller, som det siges i afslutningen, »International politics and foreign policies are still remote from the citizen – difficult to understand and impossible to alter«. Heller ikke for denne forfatter er det lykkedes at gøre sig klart, hvad det egentlig er, han vil skrive om. Fremstillingen fører os skiftevis fra De forenede Nationer, forhandlinger mellem statsmænd og afslutninger af traktater mellem stater til parlamenter, indre regeringsdrøftelser, personskifter i administration og blandt politiske beslutningstagere og de enkelte statsmænds indre irgange.

Som håndbog – hvis Keesing ikke er inden for rækkevidde – kan bogen godt anbefales, blot man gør sig dens tendens klart. Men iøvrigt vil den antageligvis snart blive forældet, idet der ikke synes foretaget nogen afvejning af de mange detaljer eller nogen analyse af, om disse overhovedet peger i nogen retning og da i hvilken.

OLE KARUP PEDERSEN

AKSEL LASSEN: Vælgere på Vandring. Nordiske Valg 1947–66. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, nr. 18. Universitetsforlaget i Aarhus, 1967. 210 s. 34,40 kr.

Aksel Lassens »Vælgere på Vandring« kan med vidt forskellige resultater bedømmes ud fra to sæt kriterier: Set som et eksempel på moderne samfundsvidenskab – eller videnskab i det hele taget – er bogen uantagelig. Bedømt som en politisk iagttagers mere eller mindre velbegrundede gætterier om valgenes forskydninger er den mange steder ganske interessant og idegivende. Alt afhænger af, hvilket plan bogen placeres på.

»Vælgere på Vandring« spænder vidt. Således analyseres de nordiske parlamentsvalg i efterkrigstiden med henblik på forskydningerne mellem partierne, og man føres ind i en debat om årsagerne til den geografiske udjævning i partiernes styrke, om forholdet mellem danske kommunal- og folketingsvalg og om de unges stemmeafgivning. De forskellige essays holdes imidlertid sammen af en fælles grundtendens: Med få undtagelser pointeres overalt, at denne eller hin forskydning i partiernes stemmetal og i styrkeforholdet mellem de politiske hovedblokke – »arbejderpartierne« og »deres borgerlige alternativer« – ikke skyldes skift fra den ene lejr til den anden. Andre faktorer er på spil.

For Danmarks vedkommende forklarer Aksel Lassen således forskydningerne mellem Venstre, Det konservative Folkeparti og De Uafhængige på den ene side og Socialdemokratiet, SF og Danmarks Kommunistiske Parti på den anden ved hjælp af to sæt faktorer: Partiblokkene har haft svingende nettogevinster i bytteforholdet med sofavælgergruppen – til tider har gevinsterne været negative – og de liberale midterpartier, Det radikale Venstre og Danmarks Retsforbund, har fungeret som et reservoir, hvortil der fra tid til anden flød flere vælgere fra den ene eller anden blok, end der kom ud til samme blok.

Der ligger en fornuftig betragtning bag denne tankegang: Vælgerne er ofte forbavsende stabile, og forskydningerne sker i et meget stort antal af tilfældene mellem naboparterne og ud og ind af sofavælgergruppen. Men denne tommelfingerregel udelukker ikke, at der *tillige* kan ske nettoforskydninger direkte mellem blokkene: Interviewundersøgelser ved valg i andre nordiske lande, hvor Aksel Lassen anvender samme betragtningsmåde, men alene med sofavælgergruppen som forklarende faktor, sandsynliggør det endda. Og her kommer den afgørende svaghed ved Aksel Lassens bog: Hans tal modbeviser det ikke, og kan ikke komme til det. Materialet passer simpelthen meget dårligt til problemstillingen. Aksel Lassen arbejder nemlig alene med resultaterne fra den officielle valgstatistik. Og de giver alene de samlede op- og nedadgående stemmetal for hele partier, og for den samlede sofavælgergruppe. Men for at sige noget om de underliggende nettostrømninger mellem partiblokkene og mellem disse og sofavælgergruppen plus midterpartierne må man have fat i de enkelte vælgers stemmeafgivning fra det ene valg til det andet. Muligvis skyldes »arbejderpartierne« sejr i 1960, som Aksel Lassen mener, at disse partier var i stand til netto at mobilisere særligt mange vælgere fra midterpartierne og sofavælgergruppen, og ikke et skred direkte fra Venstre og Det konservative Folkeparti til Socialdemokratiet og SF. Men akkurat de samme officielle valgtal kunne f. eks. være fremkommet som følge af en vis nettostrømning fra VK til »arbejderpartierne«, der delvis kompenseredes af en strømning fra midterpartierne og sofavælgerne mod højre.

Skulle Aksel Lassen kunne belyse sin problemstilling måtte han have gennemført en interviewundersøgelse, eller i det mindste have udnyttet de undersøgelser, der allerede foreligger fra andre nordiske lande.

Samme indvending rammer næsten alle andre afsnit i »Vælgere på Vandring«. Når Aksel Lassen fremhæver, at man i de indenlandske vandringer har en forklaring på den geografiske udjævning i partiernes styrke, er dette sandsynligt. Hvis københavnske arbejdere flytter ud fra Københavns centrum, er det ret naturligt, at Socialdemokratiet går frem i Øernes område. Men man kan ikke sige noget om størrelsen af denne faktors indflydelse – om den er afgørende, væsentlig eller ret marginal – før man ved, *hvor mange* arbejdere, gårdmandsbørn, funktionærer etc., der på *hvilket tidspunkt* flyttede *hvorhen*. Atter slår materialet ikke til, for Aksel Lassen spalter ikke sine tal op på befolkningskategorier. Og man kan slet ikke, som Aksel Lassen, sige, at de indenlandske vandringer er af større betydning end for eksempel fjernsynets gennembrud, al den stund noget så simpelt som fjernsynets udbredelse på de forskellige tidspunkter og i de forskellige landsdele ikke engang berøres.

Er det imidlertid en blandet fornøjelse at bedømme Aksel Lassens bog ud

fra et videnskabeligt kriterium, bliver vurderingen straks noget mere positiv, hvis man skruer forventningerne ned og ser »Vælgere på Vandring« som en kyndig iagttagers mere eller mindre sandsynlige overvejelser om valg i de nordiske lande. Her må man rose Aksel Lassen for den veludviklede evne til at se alternative forklarings*muligheder* til de gængse journalistiske, og også i de konkrete tilfælde er dette hyppigt givende. For eksempel lyder det sandsynligt, at arbejderpartierne i 1960 var i stand til at hente mange stemmer i midten og hos sofavælgerne. Selv om man langtfra kan udelukke nettogevinster fra Venstre og Det konservative Folkeparti.

H. JØRGEN NIELSEN

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING I ÅRET 1967

FORENINGEN udsendte i 1967 Historisk Tidsskrift 12. række bind II hæfte 2-3 samt Henry Bruun: Dansk historisk Bibliografi 1913-42 bind II. Den planlagte årsbibliografi for 1967 er under udarbejdelse, men vil ikke kunne udsendes før i 1969.

Foreningens medlemstal var 1. januar 1968 6 livsvarige og 381 ordinære medlemmer samt 385 studenter. Gennem boghandelen udsendes ca. 450 eksemplarer af Historisk Tidsskrift til faste abonnenter. Tidsskriftet vil fra og med 12. række bind III blive trykt i et oplag på 1700 eksemplarer (bind II: 1500 eksemplarer).

På årsmødet den 28. juni 1968, som afholdtes på Københavns Universitet, genvalgte professor Povl Bagge som medlem af bestyrelsen, og i medfør af den på årsmødet i 1967 vedtagne ændring af vedtægternes § 4 (udvidelse af bestyrelsen til indtil 9 medlemmer) indvalgte endvidere professor Troels Dahlerup og amanuensis Ole Karup Pedersen i bestyrelsen. Som revisorer genvalgte overinspektør ved Nationalmuseet Otto Mørkholm og nyvalgte arkivar i Rigsarkivet Johan Jørgensen.

På bestyrelsens forslag vedtoges det at forhøje medlemskontingentet/abonnementsprisen pr. årgang af tidsskriftet (= to hæfter) fra 30 kr. (+ moms) til 50 kr. (incl. moms) for ordinære medlemmer og abonnenter og fra 18 kr. (+ moms) til 30 kr. (incl. moms) for studenter. I forbindelse med den understøttelse, det har været muligt at opnå fra undervisningsministeriet samt fra forskellige legater og fonde, vil kontingent- og abonnementsindtægten efter denne forhøjelse sætte foreningen i stand til at udsende ca. 35 ark pr. årgang af tidsskriftet.

På det efter årsmødet følgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig på samme måde som i det foregående år, med professor Aksel E. Christensen som formand, professor Svend Ellehøj som sekretær og universitetsadjunkt Niels Steensgaard som kasserer. Fra 1969 vil professor Erling Ladewig Petersen og amanuensis Ole Karup Pedersen bistå sekretæren ved redaktionen af rubriken »Nyt fra historisk videnskab«, den førstnævnte især med hensyn til litteratur vedrørende oldtidens og middelalderens historie, den sidstnævnte med hensyn til litteratur vedrørende det 19. og det 20. århundredes historie. Et forslag fra sekretæren om at indføre en ny rubrik med titlen »Teori og metode« i Historisk Tidsskrift fik bestyrelsens tilslutning. Det er hensigten i denne rubrik at optage kortere bidrag, herunder foredrag, om de i titlen angivne emner.

Regnskabet for 1967

Driftsregnskab

Indtægter

Medlemsbidrag og salg af skrifter	33.255,03 kr.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	6.000,00 –
Understøttelse fra Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	5.000,00 –
Understøttelse fra Det Finneske Legat	3.000,00 –
Understøttelse fra Rask-Ørsted Fondet	2.500,00 –
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	1.000,00 –
Renteindtægter	2.228,67 –
Kursgevinst	481,95 –
Kassebeholdning 1. januar 1967	935,74 –
	<hr/>
	54.401,39 kr.

Udgifter

Forfatterhonorarer	6.158,75 kr.
Trykning af Historisk Tidsskrift 12. rk. II:2-3 (a conto)	28.734,40 –
Tilskud til trykning af Dansk historisk Bibliografi	13.072,00 –
Distribution af Historisk Tidsskrift	91,02 –
Administration og diverse	2.090,92 –
	<hr/>
	50.147,09 kr.

Status 31. december 1967

Aktiver

Kassebeholdning 31. december 1967	4.254,30 kr.
Private indsamlingsfond, obligationer til pålydende værdi	26.500,00 –
Kontingenttilgodehavender	7.339,20 –
	<hr/>
	38.093,50 kr.

Passiver

Trykkeriet til gode	11.002,84 kr.
Formue 31. december 1967	27.090,66 kr.

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettets indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritiker, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentlig medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordelel forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på forman- dens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige

møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister

VED

KAI HØRBY

- Aachen 274.
Aagaard, H. H., da. godsejer 95.
Aakjær, Svend, da. historiker 176 264f.
Aarsleb, Chr. Nielsen, da. præst 596.
Aasland, Tertit, no. historiker 534.
Aasum hd. 310.
Abbas I, pers. konge 315f.
Abbo, fr. munk og historieskriver 289f.
Abel, Wilhelm, ty. historiker 268ff 275 568f.
Aberdeen, George Hamilton Gordon Lord, eng. politiker 544.
Absalon, ærkebiskop af Lund 448f 451.
Acerbus Morena 395 404 410.
Achelis, Th. O., ty. historiker 261 311.
Achen, Sven Tito, da. forlagsredaktør 196.
Adalbero, ærkebiskop af Hamburg-Bremen 429.
Adaldag, ærkebiskop af Hamburg-Bremen 435.
Adam af Bremen, ty. historieskriver 313 431–441 448–452.
Adam, abbed af Ebrach 394f.
Adams, Samuel, amer. politiker 600.
Adenauer, Konrad, ty. politiker 620f.
Adolf, greve af Holsten 386.
Afghanistan 512 550.
Aggesen, Svend, da. historieskriver 197.
Agricola, Cn. Julius, rom. hærfører 556.
Ahlefeldt, Hans 210.
Ahnlund, Nils, sv. historiker 304.
Akershus 15 24 41 43ff 50 52–55 59f.
Albert, biskop af Freising 405 407ff 415 422.
Albert, eng. prinsgemal 539.
Albrechtsen, Esben, da. historiker 295 566f.
Albright, W. F., eng. nærorient. arkæolog 475.
Albuquerque 303.
Alexander, abbed af Citeaux 424.
Alexander I, russ. czar 607.
Alexander III, pave (kardinal Roland Bandinelli) 369–430.
Alexander Severus, rom. kejser 482.
Alexander den Store 550.
Aliprand, abbed af Morimond 376.
Alfons af Vadaterra, sp. biskop 297f.
Alfsen, Knud, no. stormand 571f.
Algier (Algeriet) 273 610ff.
Algreen-Ussing, Tage, da. politiker og jurist 91f.
Aliénor af Aquitanien 560.
Allen, C. F., da. historiker 18.
–, William Sheridan, amer. historiker 623ff.
Alsace-Lorraine 113 612.
Alt, A., ty. ægyptolog 547.
Ammann, Hektor, ty. historiker 274.
Ammianus Marcellinus, rom. historieskriver 557.
Amsler, Jean, fr. forfatter 353f.
Amstrup, Niels, da. historiker 344–347 574f 604f 615f 636f.
Anacletus II, pave 429.
Anatolien 554.
Andersen, J. Oskar, da. kirkehistoriker 305.
–, Niels, da. historiker 265–268.
Andrássy, Julius A., østr. politiker 613.
Andrup, Otto, da. museumsmand 160.

- Angola 303.
 Anthoni, Eric, fi. historiker 546.
 Anthiochia (i Pisidien) 554.
 Antiochos IV af Syrien 481.
 Appel, Jacob, da. højskolemand og politiker 224.
 Appian, rom. historieskriver 553.
 Aquitanien 560 563.
 Arabien 478.
 Ararat (Urartu) 477.
 Arbman, H., sv. arkæolog 290.
 Ardicus, kardinaldiakon af St. Theodorus 403.
 Argos 479.
 Aristophanes, gr. komedieforfatter 279.
 Aristoteles, gr. filosof 299f 567.
 Arnfred, J. Th., da. højskolemand 222f 225f.
 Arnold, ærkebiskop af Mainz 371 381.
 Arnold, Udo, ty. historiker 580f.
 Arnulf, biskop af Lisieux 387ff 391 404.
 Aron, Raymond, fr. sociolog 465.
 Arthaudus, prior i kl. Alveria (Genève stift) 409.
 Arup, Erik, da. historiker 156 163ff 168ff 173 178f 198f 428.
 Ascheberg, Rutger von, sv. embedsmand 595.
 Asdal s. (Vennebjerg hd. Hjørring a.) 221.
 Ashley, William, eng. nationaløkonom 544f.
 Askgaard, Finn, da. historiker 207ff 321f.
 Askov 222–226.
 Assendrup (Sjælland) 25 30 32 38.
 Assyrien 476.
 Astin, A. E., eng. historiker 552ff.
 Athen 281f 479.
 Athenaios 471.
 Aubin, Hermann, ty.-østr. historiker 273ff.
 August d. Y., hertug af Braunschweig 582.
 August III, po. konge 584.
 Augustin, kirkefader 205.
 Augustus, rom. kejser 482 554.
 Auzias, Leonce, sp. historiker 562.
 Averroës, Ibn Rosjd, arab. læge og filosof 567.
 Aydelotte, William O., amer. historiker 337 465.
 Aylmer, G. E., eng. historiker 592.
 Azorerne 314.
 Babylon 476.
 Bacon, Francis, eng. filosof 334.
 Baden, Oluf Mortensen, da. biskop 202.
 Badian, E., eng. historiker 557.
 Baeck, Leo, ty.-jød. organisationsmand 354.
 Baehrel, René, fr. historiker 270.
 Baethgen, Fr., ty. historiker 567.
 Bagdad 576.
 Bagge, Povl, da. historiker 171 174–182 194 276 313 453–468 645.
 –, Stig, da. lavadelsmand 35.
 Bahrain 478.
 Baldwin, ærkedegne af Exeter 421ff.
 Baldwin, Stanley, eng. politiker 146.
 Balkan 627.
 Bamford, Paul W., amer. historiker 272f.
 Banér, Gustaf, sv. embedsmand 595.
 Bang, Nina, da. historiker 164.
 Bardejov, slovak. by 570.
 Barfod, Fr., da. forfatter 105f.
 –, Jørgen H., da. historiker 226–233.
 Barnes, Harry Elmer, amer. historiker 352.
 Barraclough, Geoffrey, eng. historiker 619f.
 Barrett, Ward, eng. historiker 272.
 Bartholin, Thomas, da. læge 208.
 Bartholomæus, biskop af Exeter 421 423.
 Bartmuss, H.-J., ty. historiker 563f.
 Basler, Werner, ty. historiker 120.
 Baumann, Henrik R., da. ægyptolog 475.
 Baumgart, Winfried, ty. historiker 350.
 Baumont, Maurice, fr. historiker 619f.
 Bayern 608.
 Baynes, Norman, eng. historiker 283.
 Beard, Charles A., amer. historiker 352.
 Beauvais 389 391f.
 Bebel, August, ty. politiker 614.
 Bech, Svend Cedergreen, da. historiker 202f 209f.
 Beck, Joachim, da. rentemester 79.
 Becker, C. J., da. forhist. arkæolog 469.
 Beda, eng. kirkehistoriker 274 557.
 Begtrup, Holger, da. højskolemand 224.
 Behn, Friedrich, ty. arkæolog 549f.
 Behre, Göran, sv. historiker 325ff.
 Behrend, Chr., da. historiker 595f.

- Bekker-Nielsen, Hans, da. filolog 564 ff.
 Beldenak, Jens Andersen, da. biskop 201.
 Belgien 612 f.
 Bell, James Ford, amer. industrimand 272.
 Bellarmin, Robert, jesuit. kardinal 524.
 Belov, G. A., sovj. historiker 583.
 Bendtsen, Bendt, da. skolemand 499.
 Benedikt af Aniane 283.
 Benedikt af Nursia 283.
 Benevent 371 373 375.
 Beni Hasan 549.
 Bennathan, Esra, ty.-jød. historiker 355 f.
 Bennett, Jeremy, eng. historiker 365 f.
 Bennike, Vagn, da. officer 634.
 Bentham, Jeremy, eng. filosof 334.
 Benzelius, Erik (d. Y.), sv. biblioteksmand 598.
 Bergen 1 f 9 11–17 21 42 f 50 ff 54–57 60 63 65 67 70–75 80 293 f.
 Bergenhus 34 38 47 60 f 75 78.
 Berghaus, Peter, ty. historiker 275.
 Bergström, R., sv. historiker 5 f 18.
 Berlin 261 367 f 540.
 Berlin, Sir Isaiah, eng. historiker 627.
 Bernhard af Clairvaux 285 426 429.
 Bernhard, kardinalbiskop af Porto 403 415.
 Bernstorff, A. P., da. statsmand 210.
 –, J. H. E., da. statsmand 210 267.
 Berntsen, Arent, da. økon.-stat. forfatter 205.
 –, Klaus, da. politiker 224.
 Besançon 371 373.
 Best, Werner, ty. embedsmand 235 f 243 f.
 Bethlehem 204.
 Bethmann Hollweg, Theobald von, ty. rigskansler 112 118 ff 124–127.
 Beumann, H., ty. historiker 558.
 Beveridge, Sir William, eng. historiker 167.
 Biaudet, H., fi. historiker 523.
 Bibby, G., eng. arkæolog 478.
 Bickley, Francis, eng. historiker 324 f.
 Bielke, Julie, da. adelsdame 161.
 Bille, Anders, da. rigsråd 23.
 –, Claus, da. rigsråd 2 26 31 60 65 67 69–71 74 77 f 82.
 –, Esge, da. rigsråd 3 27 31 f 34 36 ff 57 60 65 71 75 77 f 80 f.
 –, Hans, da. rigsråd 32.
 Bille, Ove, biskop af Århus, kansler 23.
 Birgitta af Vadstena, sv. helgeninde 159 295–298.
 Birck, L. V., da. nationalekonom 229.
 Birka 510 f 513.
 Birley, A. R., eng. historiker 557.
 Bismarck, Otto von, ty. rigskansler 128 271 456 612 ff.
 Bjernum, Jørgen, da. historiker 289 f.
 Bjøl, Erling, da. statskundskabsforsker 247–252.
 Björklund, Stefan, sv. historiker 456.
 Bjørnbak, Lars, da. politiker 178.
 Bjørnson, Bjørnstjerne, no. digter 157.
 Bjørnstad, Karl, no. embedsmand 534–538.
 Blanka af Namur, sv. dronning 296.
 Blankenburg, ty. grevskab 582.
 Blathwayt, William, eng. politiker 325.
 Blekinge 6 18 ff.
 Blencowe 318.
 Blinkenberg, Chr., da. arkæolog 278 478.
 Bloch, Marc, fr. historiker 287.
 Blom, Grethe Authén, no. historiker 571 f.
 Bobbio, ital. kloster 284.
 Boëthius, B., sv. historiker 304.
 Bogbinder, Hans, borgmester i Kbhvn. 33.
 Boie, Jørgen, sønderjy. præst 310.
 Bojesen, S. A., da. forfatter 268.
 Bolin, G., sv. historiker 523.
 –, Sture, sv. historier 170 198 264 437.
 Bombay 598.
 Bongie, Laurence L., eng. historiker 327 f.
 Bonifacius, germ. missionær 561.
 Bonn 273.
 Bonnet, Georges, fr. politiker 145.
 Boockmann, Andrea, ty. historiker 518 ff.
 Bordesholm, slesv. kloster 261.
 Bording, Kristen, da. politiker 236 238.
 Born, Stephan, ty. revolutionær 609.
 Bornholm 364 f.
 Borup, forsv. landsby (Gunderslev s. Sorø a.) 568.
 Bosl, Karl, ty. historiker 275.
 Boso, kardinaldiakon af St. Cosmas et Damianus 403 420 424.
 Boston 599.

- Botzenhart, Manfred, ty. historiker 275f.
 Boutruche, Robert, fr. historiker 562.
 Bowen, H., eng. historiker 576.
 Boxer, C. R., eng. historiker 303f.
 Bracher, K. D., ty. historiker 623.
 Brackmann, A., ty. historiker 567.
 Brahe, Aksel, da. ridder og rigsråd 26.
 -, Niels, da. adelsmand 26.
 -, Ove, da. adelsmand 26.
 -, Tyge, da. ridder og rigsråd 26.
 Brandenburg 205 321.
 Brandrud, A., no. historiker 523.
 Brandt, Willy, ty. politiker 367f.
 Brasilien 303 604f.
 Brattahlid 564ff.
 Braubach, Max, ty. historiker 274.
 Braudel, Fernand, fr. historiker 288 573.
 Braunius, Georgius, ty. topograf 160.
 Braunschweig 525.
 Braunschweig 581f.
 Breitenstein, N., da. klass. arkæolog 469.
 Bremen 593f.
 Breslau 273.
 Brest-Litovsk 151.
 Bricka, C. F., da. historiker 160.
 Brissot, Jacques Pierre, fr. rev. politiker 328.
 Broberg, Christian August, da. politiker 86 94 106 109.
 Brochmand, Jesper, da. biskop 206.
 Brock, Esge, da. rigsråd 590f.
 Broholm, H. C., da. arkæolog 479.
 Brostrup, Jens, da. ærkebiskop 308.
 Brougham, H. P., eng. jurist og politiker 334.
 Brunlaug, no. gods 25 36 58.
 Brunner, Otto, østr. historiker 274.
 Brunsmann, Johan, da. præst og forfatter 596.
 Bruun, Henry, da. historiker 497-509 645.
 -, M. P., da. politiker 98.
 -, P. D., da. jurist og politiker 97.
 Bruxelles 589f.
 Brügge 294.
 Brøndsted, Holger, da. zoolog 574f.
 -, Johs., da. arkæolog 196f 290.
 -, Mogens, da. litteraturhistoriker 210f.
 Brøndum-Nielsen, Johs., da. filolog 176.
 Buckle, H. T., eng. historiker 455.
 Bugge, Thomas, da. astronom 268.
 Buhl, Marie-Louise, da. arkæolog 469 547ff.
 -, Vilh., da. politiker 237ff 241 243 246.
 Bullock, Alan, eng. historiker 135.
 Bundgaard, J. A., da. klass. filolog 479 481.
 Bunsen, Chr. J. K., preuss. diplomat 539f.
 Burchard, kejserlig notar 396f.
 Burke, Edmund, eng. filosof 328 334.
 Burley-on-the-Hill, eng. herresæde 324.
 Butler, Richard, eng. politiker 639.
 Butterfield, Herbert, eng. historiker 600.
 Byzans 483f 567.
 Bøggild-Andersen, C. O., da. historiker 171f 174-177 205 207.
 Böhme, Klaus-Richard, ty. historiker 593f.
 Böhmen 570.
 Bølle, Dorthe, g. m. Knud Rud 35.
 Børglum hd. (Hjørring a.) 220f.
 Båhus 16 35 39 41-44 50 52 70.
 Båhuslen 20 42 46 60f 65 70.
 Cahen, Claude, fr. historiker 287.
 Cairo 275.
 Calixtus III, pave 422 424 428.
 Canada 599.
 Canton 330.
 Capua 474 482.
 Caroline Mathilde, Chr. VII's dronning 212.
 Carsten, F. L., eng. historiker 113.
 Carter, Charles Howard, amer. historiker 589f.
 Carthago 552.
 Cassius Dio, gr.-rom. historieskriver 557.
 Castlereagh, Robert Stewart, eng. politiker 606f.
 Catherine Parr, eng. dronning 301.
 Celovsky, Boris, ty. historiker 147.
 Celtes, Konrad, ty.-østr. humanist 298.
 Chamberlain, Arthur Neville, eng. politiker 145-150 351 639.
 Chardin, Jean, fr. rejsende 316.
 Chaunu, Pierre, fr. økon. historiker 456f.
 Chen Du-xiu, kin. politiker 342.
 Chevalier, François, fr. historiker 575.
 Childe, V. Gordon, eng. forhist. arkæolog 470 484.
 Chile 605.

- Christensen, Aksel E., da. historiker 155–158 165 172 221 258 261 293 645.
- , Balthazar, da. politiker 90–93.
- , C. A., da. historiker 199f 264f 432 436 448 569.
- , Christian Hassager, da. søofficer 365.
- Christian I, da. konge 32 571.
- Christian II, da. konge 1f 4ff 9 11 14–20 23 32 39ff 43 47 50 56 62–68 77f 80 177 200f 305–308.
- Christian III, da. konge 2 6 21 43f 46 61 ff 78f 168f 174 583 585.
- Christian IV, da. konge 160f 204ff 317ff 526 592.
- Christian (V), udv. prins 160.
- Christian VIII, da. konge 90 213.
- Christian X, da. konge 239 635.
- Christian, ærkebiskop af Mainz 407 416 420 422.
- Christiansen, Carl, da. historiker 593.
- , Chr., da. fysiker 159.
- , Tage, da. genealog 211.
- Christina, sv. dronning 175.
- Christophersen, Bjørn, no. officer 322.
- Churchill, Sir Winston, eng. politiker 137 351 630ff 639.
- Cicero, Marcus Tullius, rom. politiker 280 282 334 553.
- , Quintus Tullius, rom. privatmand 282.
- Citeaux 284 376f 421 423.
- Clairvaux 376f 405 423.
- Clark, G. N., eng. historiker 316f.
- Clarke, E. D., eng. rejsende 331.
- Claudius Clavus (Claudius Claussøn Swart), da. geograf 203.
- Clausen, H. P., da. historiker 183–195 464.
- , Sven, da. jurist og forfatter 537.
- Clement, „Skipper“ (Klemen Andersen), jy. folkefører 61.
- Clinton, Sir Henry, eng. officer 466.
- Cluny 283ff.
- Cobbett, William, eng. politiker 333.
- Cochran, Thomas C., amer. historiker 460.
- Cockayne, Sir William (Alderman), eng. købmand 165f.
- Cohen, Morris R., amer. videnskabs-teoretiker 187.
- , Warren I., amer. historiker 352.
- Colbjørnsen, Christian, da. statsmand og jurist 211.
- Colet, John, eng. humanist 301.
- Collier, Basil, eng. historiker 625f.
- Collins, Arthur, eng. historiker 318.
- Colombia 605.
- Columban, irsk helgen 561.
- Columbus, Christoffer 272.
- Commendone, Giovanni Francesco, kardinallegat 524.
- Compiègne 415.
- Comte, Auguste, fr. filosof 455f.
- Confer, Vincent, amer. historiker 610ff.
- Constantius I, rom. kejser 556.
- Contentau, G., fr. arkæolog 476.
- Conze, W., ty. historiker 627.
- Cookridge, E. H., eng. forfatter 364f.
- Coornaert, E. L. J., fr. historiker 572.
- Cortés, Hernán, sp. kolonisateur 574.
- Cosa, rom. koloni i Etrurien 551.
- Courtin, Antoine de, fr.-sv. diplomat 207.
- Coxe, William, eng. historiker og rej-sende 332.
- Crawford, W. R., amer. historiker 604f.
- Crema 375 380.
- Croker, John W., eng. politiker 334.
- Cromwell, Oliver, eng. statsmand 301 324.
- Crook, David Paul, eng. historiker 333 ff.
- Cuba 641 f.
- Curtius, Ernst Robert, ty. romanist 558f.
- Curzon, George Lord, eng. general-gouvernør i Indien 615.
- Czapliński, Wl., po. historiker 583–589.
- Cypern 477 485.
- Cæsar, rom. statsmand 281 482.
- Cæsarea 482.
- Daenell, E. R., ty. historiker 293.
- Dahl, Torsten, da. filolog 290.
- Dahlbergh, Erik, sv. officer 321.
- Dahlerup, Troels, da. historiker 169 195–204 258 308ff 518–522 545f 645.
- Dahlgard, Bertel, da. politiker 241 243 253.
- Daladier, Edouard, fr. politiker 145.
- Dalgård, Sune, da. historiker 169 206.
- Damsholt, Torben, da. historiker 555–558.
- Daniel, abbed af Waldsassen 419.
- Daniel, biskop af Prag 381 383.

- Danielsen, Rolf, no. historiker 534 536f.
 Danstrup, John, da. historiker 195–218.
 Dante Allighieri 559f.
 Dantyszczk, J., po. diplomat 584.
 Danzig 10 25 32f 581.
 David, C. N., da. politiker og national-
 økonom 90–92.
 Dębiński, Jakub, po. statsmand 570f.
 Dębno (Polen) 571.
 de Gaulle, Charles, fr. præsident 363 610
 639.
 Dehio, Ludwig, ty. historiker 114ff.
 Deist, W., ty. historiker 619.
 Delbrück, Clemens von, ty. embeds-
 mand 120.
 Delhi 337f.
 Delisle, Leopold, fr. historiker 392.
 della Valle, ital. eventyrer 316.
 Delos, gr. ø 281.
 d'Encausse, Hélène Carrere, fr. histori-
 ker 341f.
 Deuerlein, Ernst, ty. historiker 627.
 Dhont, Jan, belg. historiker 287.
 Diaz, Bernal, sp. historieskriver 574.
 Dickmann, Fritz, ty. historiker 627.
 Diderichsen, Paul, da. filolog 259 454.
 Dige, E., da. embedsmand 236 244.
 Dilke, Sir Charles, eng. politiker 544f.
 Dionysios fra Halikarnassos 471.
 Dôle 404.
 Dollinger, Philippe, fr. historiker 293f.
 Dorestad 511f 514–517.
 Dorey, T. A., eng. klass. filolog 556ff.
 Dorpat 597.
 Douglas, R., sv. feltmarskal 323.
 Drachmann, A. G., da. klass. filolog
 473.
 Drewsen, J. C., da. politiker 86 91f 94
 106–109.
 Dronninglund (Hjørring a.) 222.
 Duby, Georges, fr. historiker 287.
 Duckwitz, G. F., ty. diplomat 244.
 Dudley, D. R., eng. klass. filolog 556ff.
 Dufourcq, Ch.-E., fr. historiker 287ff.
 Dunkerque 206.
 Durham 389.
 Durkop, Eggert, da. kirkeretslærd 308.
 Duroselle, Jean-Baptiste, fr. statskund-
 skabsforsker 248 250 252 465.
 Duverger, M., fr. statskundskabsforsker
 462.
 Duwall, Gustaf, sv. diplomat 207.
 Dybdahl, Vagn, da. historiker 174 176
 213ff.
 Dybvad, Jørgen, da. teolog 265.
 Dyggve, E., da. arkitekt og arkæolog
 469.
 Dyre, Mette Iversdatter, g. m. Knud
 Alfssen (Tre Roser) 23.
 Dyson, Robert H., amer. arkæolog 277
 477.
 Eberbach, ty. cisterc. kloster 406 408.
 Eberhard, abbed af Eberbach 394f.
 Eberhard, biskop af Bamberg 369 372
 376 381f 415f 424f 428.
 Eberhard, ærkebiskop af Salzburg 376
 381f 393f 396–399 401 405–409 414.
 Ebert, Max, ty. politiker 619.
 Edvard Bekenderen, eng. kongehelgen
 393 426.
 Edward VI, eng. konge 301f.
 Egil Skallegrimsson 559.
 Ehrencron-Müller, Holger, da. biblio-
 teksmand 498 521.
 Eidsvoll 534.
 Einarsdóttir, Ólafía, isl.-da. historiker
 291f.
 Einaudi, Luigi, ital. historiker 270.
 Einhard, ty. historieskriver 557f.
 Ekwall, Sara, sv. historiker 297f.
 Elben, ty. flod 30 36.
 Elfsborg 44 65.
 Elgenstierna, G. M., sv. genealog 546.
 Elizabeth I, eng. dronning 163 301f.
 Elle Jensen, F., da. historiker 209.
 Ellehøj, Svend, da. historiker 162–173
 195 204–208 257f 645.
 Elling, Chr., da. kunsthistoriker 209.
 Ellinge, gods i Skåne 26f.
 Ellinger, H. O. G., da. fysiker og politi-
 ker 227.
 Elliot, Walter, eng. embedsmand 602.
 Elsas, M. J., ty. historiker 270.
 Enemark, Poul, da. historiker 30.
 Engberg, Jens, da. historiker 591f.
 Engelbrektssen, Olaf, ærkebiskop af
 Trondhjem 2 10f 39 48 52 54f 57 59
 63 66 68–71 81.
 Engels, Friedrich, ty. socialist 278 341
 564.
 Engelstoft, C. T., da. kirkehistoriker 306.
 England 112 121 125–128 132 145ff 150
 152ff 156 159 163ff 175 290f 300ff

- 324–331 333–337 344–347 350ff 531
538–542 555–559 598ff 608 615f 629f
632 639f.
- Ephesos, by i Lilleasien 483.
- Epstein, Fritz T., ty. historiker 113.
- Epstein, Klaus, ty.-amer. historiker
113f 124 339.
- Erasmus af Rotterdam 177 301f.
- Erdmann, Carl, ty. historiker 564.
- , K. D., ty. historiker 119ff 125ff 620f.
- Erichsen, B., da. historiker 497–509.
- Erik Barn, da. konge 431f.
- Erik d. Æ., da. konge 432f 436 442.
- Erik Ejegod, da. konge 428.
- Erik Emune, da. konge 442f.
- Erik Lam, da. konge 441ff 446 451.
- Erik den Røde 564ff.
- Eriksen, Hans, lensmand på Båhus 16
44.
- Erlandsson, Alf, sv. historiker 594f.
- Ernst August, konge af Hannover, her-
tug af Cumberland 540.
- Ernstberger, Anton, ty. historiker 274.
- Erslev, Kr., da. historiker 160 163 168
170 179f 194 261 463 511.
- Ervisius, abbed af St. Victor 392.
- Eskil, ærkebiskop af Lund 371 429f 432
447f.
- Estrup, J. B. S., da. politiker 214.
- Etienne, Eugène, algerisk politiker 610.
- Ettersen, Johan, da. købmand 206.
- Eugenius III, pave 292f.
- Euripides, gr. tragedieforfatter 279.
- Everitt, E. M., eng. historiker 592.
- Fabricius, Adam, da. teolog og histori-
ker 178 181.
- , Knud, da. historiker 168–172 178–
182 593.
- Fabritius, Albert, da. historiker 463.
- Failaka (Ikaros), ø i Den pers. Golf 469
478 481.
- Falster 83f 86 101f 109f.
- Falsterbo 32 34.
- Fastrad, abbed af Clairvaux, sen. af
Citeaux 376 390 395 398.
- Favrholt, M., da. skolehistoriker 261
310f.
- Fedderson, Ernst, slesv.-holst. kirke-
historiker 161.
- Feldbæk, Ole, da. historiker 328ff 598.
- Feldmann, Gerald D., amer. historiker
618f.
- Ferber, Eberhard, borgmester i Danzig
33.
- Fersen, Fabian von, sv. embedsmand
595.
- Ficker, J., ty. historiker 410.
- Fiedler, Will., da. politiker 94 103f 106
108.
- Figueroa, Garcia de Silva y, sp. diplo-
mat 316.
- Finch, Allan George, eng. godsejer 324.
- , Daniel, 2. jarl af Nottingham, eng.
politiker 324f.
- Fincke, Kordt, rådmand i Kbhvn. 33.
- Fink, Troels, da. historiker 160 214 538–
542.
- Finland 347f.
- Finley, M. I., eng. historiker 279.
- Fischer, Fritz, ty. historiker 111–128
350.
- Flannery, K. V., amer. arkæolog 277.
- Flensborg 33 161 583.
- Flor, Christian, da. højskolemand 223.
- Floto, Inga, da. historiker 111–128 350
352 617–621.
- Fogtmann, Nikolai, da. biskop 91.
- Foot, M. R. D., eng. historiker 361–364.
- Forsell, Arne, sv. historiker 321.
- Foss, Alexander, da. industrimand og
politiker 227 229.
- Foster, Augustus John, eng. diplomat
545.
- Fostervoll, Kaare, no. skolemand og po-
litiker 534.
- Fotevig 447.
- Frandsen, Karl-Erik, da. historiker 270f
304f 320ff 585–590.
- Frank, Tenney, amer. historiker 281.
- Frankel, Joseph, amer. statskundskabs-
forsker 250.
- Frankland, N., eng. historiker 364.
- Frankrig 120f 146f 247–252 318f 324
330–333 348f 361–364 453f 541 559–
563 598f 608 610ff 621 627f 630 639.
- Frans af Assisi 285.
- Frayssinous, fr. gejstlig 333.
- Frederik I, da. konge 1–82 201 306.
- Frederik II, da. konge 524.
- Frederik III, da. konge 310f 317 593.
- Frederik VI, da. konge 210 266.
- Frederik VII, da. konge 540.

- Frederik III, hertug af Gottorp 319.
 Frederik, prins af Nør 545.
 Frederik I, ty. konge og rom. kejser 369-430.
 Frederik II (af Hohenstaufen), ty. konge og rom. kejser 566f.
 Frederik II den Store, preuss. konge 327.
 Frederiksborg 211.
 Frederiksgave, fy. gods 532f.
 Frederiksnagore (Ostindien) 529.
 Freiburg 273.
 Freud, Sigmund, østr. psykoanalytiker 296f.
 Fridericia, J. A., da. historiker 160 172 jfr. 673 181 205f 322.
 Friedrich, C. J., ty. historiker 317.
 Friis, Aage, da. historiker 170f 174 179 209f.
 -, Astrid, da. historiker 162-173.
 -, Christian, kansler 220.
 -, Frederik F., kgl. bygningsinspektør 163.
 -, Henning, da. sociolog 453.
 -, Johan, da. kansler 66 168f 173.
 -, Jørgen, biskop af Viborg 1.
 Frisch, Hartvig, da. filolog og historiker 558.
 Frykenberg, Robert Eric, eng. historiker 600-603.
 Fryxell, Anders, sv. historiker 304f.
 Frölich, Lorentz, da. kunstner 204.
 Frøslev 242 634.
 Frøloff, Henrik, købmand 33.
 Fugmann, E., da. arkæolog 547f.
 Funk, Walther, ty. politiker 360.
 Furber, Holden, eng. historiker 598.
 Furnia, Arthur, amer. historiker 147.
 Færøerne 531.
 Fønien 476 480 547f.
 Fønss, Povel, da. jurist 262.
- Gabel, Christoffer, da. rentemester 208.
 Gabrieli, Francesco, ital. historiker 567.
 Gad, Finn, da. historiker 263f.
 Galde, Gaute, no. rigsråd 43 ff 50 52f 55.
 -, Oluf, no. rigsråd 15f 20 43f 50 52f 55 58.
 Gallén, Jarl, fi. historiker 546.
 Gallipoli 631f.
 Galster, Georg, da. numismatiker 510-517.
- Garboe, Axel, da. naturvidenskabsmand 208 260.
 Gardiner, Sir John, eng. ægyptolog 549.
 Garsidonius, ærkebiskop af Mantova 386.
 Garstein, O., no. historiker 523 526.
 Gash, Norman, eng. historiker 335ff.
 Gatzke, Hans W., amer. historiker 113.
 Gautier, Hubert, fr. ingeniør 267.
 Geiger, Theodor, da. sociolog 457f.
 Geijer, Erik Gustaf, sv. historiker 304f.
 Geiss, Immanuel, ty. historiker 111 117f 125.
 Gemzell, Carl-Axel, sv. historiker 132f 361.
 Genschel, Helmut, ty. historiker 356ff.
 Genua 289 379.
 Georg III, eng. konge 598.
 Gerhard, Dietrich, ty. historiker 276.
 Gertz, M. Cl., da. klass. filolog 439.
 Gervasius af Canterbury, eng. historie-skriver 418.
 Geyl, Pieter, holl. historiker 627.
 Geza II, konge af Ungarn 381 383f.
 Gibb, H. A. R., eng. historiker 576.
 Gierowski, J. A., po. historiker 583.
 Giesebrecht, W., ty. historiker 375 422.
 Gilbert, Martin, eng. historiker 147 149 151 350ff.
 Gillingstam, Hans, sv. historiker 546.
 Gissel, Svend, da. historiker 264f 273 ff 568f.
 Gjødwad, Jens, da. journalist 90 93f.
 Gjordan, Claus, da. kansler 46 48f 66.
 Gladstone, William, eng. politiker 544.
 Glamann, Kristof, da. historiker 167.
 Glob, P. V., da. arkæolog 478.
 Goa 303.
 Godechot, Jacques, fr. historiker 333.
 Godfred, abbed af Clairvaux 398 419.
 Godfred, da. konge 433f 451 516.
 Goebbels, Hermann, ty. nazist 357.
 Goedicke, H., amer. filolog 548.
 Goldschmidt, Verner, da. sociolog 457.
 Goldsmith, M. M., eng. historiker 320.
 Goldstein, Thomas, amer. historiker 272.
 Goos, C., da. jurist 259 262.
 Górski, Karol, po. historiker 586.
 Gossage, A. J., eng. historiker 557.
 Gotland 510 513.
 Gott, Richard, eng. historiker 147.
 Graae, Fr., da. embedsmand 237.

- Grabmann, Martin, ty. historiker 567.
 Graccherne, rom. politikere 552 ff.
 Gram, Hans, da. historiker 177 209.
 Grattan, C. Hartley, amer. historiker 352.
 Graus, František, tjekk. historiker 562.
 Graversen, Chr. B., da. historiker 264.
 Greg, Hugh, eng. diplomat 325.
 Gregor VII, pave 428.
 Gregor XIII, pave 524.
 Gregor af Tours, fr. historieskriver 559.
 Grenville, George, eng. politiker 599.
 Greve, Tim, no. historiker 534 537.
 Grey, Sir Charles, eng. politiker 337.
 Griffenfeld, Peder Schumacher, da. rigskansler 180f 341.
 Grote, George, eng. politiker 334.
 Grotius, Hugo, holl. retslærd 279.
 Grundmann, Günther, ty. historiker 273.
 -, H., ty. historiker 567.
 Grundtvig, N. F. S., da. præst og digter 181 223 225 465.
 Grüne, J. P., da. pressemand 93.
 Grzybowski, St., po. historiker 583.
 Grækenland 276–279 478–481 608.
 Grønland 263 564 ff.
 Guadalcanal 631 f.
 Guido af Crema, kardinalpresbyter af St. Calixtus (sen. pave Paschalis III) 379 390 410 f 413 f.
 Guillaume de Poitiers, fr. historieskriver 557.
 Gunnensen, Byrge, da. ærkebiskop 201 308.
 Guntur (Indien) 600–603.
 Gustav II Adolf, sv. konge 305 526.
 Gustav Vasa, sv. konge 1 5 ff 15–21 31 43 f 47 51 53 61 f 76 ff 81.
 Gyldenløve, Niels Henriksen, no. rigshofmester 15.
 Gyldenstjerne, Mogens, da. rigsråd 38 59 ff 65 77 82.
 Gyllenstierna, Johan, sv. embedsmand 595.
 Göring, Hermann, ty. nazist 357 360.
 Gøye, Mogens, da. rigshofmester 23 60 306.
 Haase, Carl, ty. historiker 275.
 Haderslev 310 f.
 Hadrian IV, pave 370–373 375 376 f 380 382 388 429.
 Hage, G., da. forretningsmand 104.
 -, Hother, da. politiker og jurist 83 85 90.
 -, Peter Anton Alfred, da. politiker 104.
 Hak, Anders, da. rigsråd 26.
 Hald, Margrethe, da. tekstilforsker 474.
 Halévy, Élie, fr. historiker 617.
 Halifax, Edouard Wood Lord, eng. politiker 639 f.
 Halikarnassos 481.
 Hall, A. Rupert, eng. historiker 573.
 Haller, J., ty. historiker 375 422 f.
 Hallinger, Kassius, ty. kirkehistoriker 283.
 Hallund s. (Dronninglund hd. Hjørring a.) 222.
 Hals (Læsø) 220 ff.
 Hama 476 547 f.
 Hambro, C. J., no. politiker 534–538.
 Hamburg 274 314.
 Hamilton, Earl J., eng. historiker 167 270.
 Hammargren, J. A., sv. historiker 523.
 Hammerich, Martin, da. skolemand og forfatter 93.
 Han hd. 220 f.
 Hanneken, Hermann von, ty. general 236 244.
 Hannover 540.
 Hans, da. konge 40 57 64 76 f 307 571.
 Hans d. Æ., slev.-holst. hertug 261 310.
 Hansen, C. Rise, da. historiker 174 219–222 318 f 324 f 543 ff 590 f.
 -, Erik Arne, da. historiker 600.
 -, Gerd Thorkild, da. oversætter 353 f.
 -, H. C., da. politiker 253 255.
 -, H. P., da. bankdirektør og politiker 91 f.
 -, Hørsholt, da. journalist 366 f.
 -, Jørgen Qvistgaard, da. historiker 369–430.
 -, Niels, da. skolemand 104.
 -, Paul-Erik, da. historiker 23.
 Harald Blåtand, da. konge 433 435 ff 441 517.
 Harald Hen, da. konge 431 441 f 446 451.
 Harald Klak 436.
 Hardeknud, da.-eng. konge 291 437.
 Harings, Clarence H., amer. historiker 604 f.
 Hart, C. R., eng. historiker 290 f.

- Hartmann, biskop af Brixen 407f.
 Hartvig, biskop af Regensburg 381.
 Hartvig, ærkebiskop af Bremen 381.
 Hartyani, Marton de, da. historiker 616f.
 Harzen 512 582.
 Hassing hd. (Thisted a.) 220f.
 Hassinger, Herbert, østr. historiker 274.
 Hassø, Arthur G., da. historiker 169.
 Hastings, Warren, eng. embedsmand 329.
 Hatting, Jørgen, da. historiker 226–233.
 Hatz, Vera, ty. arkæolog 274.
 Hauberg, P., da. numismatiker 511.
 Hauck, A., ty. historiker 375.
 Heberle, R., ty. historiker 623.
 Heckscher, Eli F., sv. historiker 167.
 Hedeby 510f 513 516f.
 Hedemann-Heespen, Paul von, holst. godsejer og historiker 175.
 Hedemarken (Norge) 43f.
 Heinrici, Gotthard, ty. officer 368.
 Heinsius, Paul, ty. historiker 274.
 Helbæk, Hans, da. botaniker 473 477.
 Helck, W., ty. orientalist 547.
 Helgesen, Povl, da. teolog og historieskriver 23 176f 305–308.
 Helk, Vello, da. historiker 522–527.
 Helle, Knut, no. historiker 291f.
 Helleiner, Karl F., ty.-amer. historiker 572.
 Helmold, ty. historieskriver 274 395 404 433–437 439 443–446 448–452.
 Helsingfors 257f.
 Helsingør 34f 205.
 Hemmingsen, Niels, da. biskop 520.
 Henderson, Neville, eng. politiker 351.
 Hendriksen, Halfdan, da. politiker 236 240.
 Heinlein, Konrad, ty. historiker 140.
 Henningsen, Sven, da. historiker 257 460.
 Henrietta Maria, eng. dronning 592.
 Henrik, abbed af Lorsch 379.
 Henrik, biskop af Beauvais (sen. ærkebiskop af Reims) 387 398–402 405 407 411 419.
 Henrik, biskop af Liège 410.
 Henrik, biskop af Troyes 408.
 Henrik, greve af Champagne 391 400–403 410.
 Henrik Løve, hertug af Sachsen 411f 423 446.
 Henrik, kardinalpresbyter af St. Nereus et Achileus 384 386 390ff 412 417.
 Henrik II, eng. konge 372 378 381ff 385–388 390–393 399 404–408 411–419 422f 426f.
 Henrik VIII, eng. konge 301f.
 Henrik VI, ty. konge 424.
 Henrik, provst af Berchtesgaden 381f.
 Henrik, søn af Frederik Barbarossa 412.
 Herbert af Bosham, eng. gejstlig 408.
 Hermansen, Victor, da. arkæolog 267 469.
 Hermansson, Åke, sv. historiker 304.
 Herodes den Store 482.
 Herodot, gr. historieskriver 481.
 Herschend, Peter, da. embedsmand (stiftamtmand) 244.
 Herzfeld, Hans, ty. historiker 112 114 116f 618.
 Hessler, Carl Arvid, sv. historiker 304.
 Hetherington, Henry, eng. politiker 333.
 Heurlin, Bertel, da. historiker 226–233 253–256 347 353.
 Hexter, J. H., amer. historiker 591f.
 Hielmstjerne, Henrik (Henriksen), da. embedsmand 510.
 Higuenet, Charles, fr. historiker 562.
 Hildebrand, Hans, sv. arkæolog 511.
 –, K.G., sv. historiker 304.
 Hill, Christopher, eng. historiker 591.
 Hillerslev hd. (Thisted a.) 220f.
 Hillgruber, Andreas, ty. historiker 126–128 151–154 626–631.
 Hillin, ærkebiskop af Trier 371 381f 395 411 415.
 Himmler, Heinrich, ty. nazist 360.
 Hindenburg, Paul von, ty. præsident 112 353 619.
 Hintze, Paul von, ty. officer og politiker 350.
 Hipparch, gr. tyrann 479.
 Hirsau, ty. kloster 284.
 Hirsch, E. F., ty. historiker 272.
 Hisingen, ø i Götaälven 20.
 Hitler, Adolf 129–154 244 340 351 353–361 465 623–631 639.
 Hjejele, Benedicte, da. historiker 337ff 600–604.
 Hjelholt, Holger, da. historiker 159ff 538–542.
 Hjelmstev, Louis, da. filolog 471.

- Hjort, Peder, da. kritiker og skolemand 91.
- Hjorth-Nielsen, H., da. historiker 89 94f.
- Hjärne, Harald, sv. historiker 194 304.
- Hobbes, Thomas, eng. filosof 320.
- Hodges, George Lloyd, eng. officer 541.
- Hofer, Walther, ty. historiker 129 137f 142.
- Hoff, Gunner, no. historiker 534.
- Hofstadter, Richard, amer. historiker 468.
- Holberg, Ludvig, da. historiker 172 276.
- Holbæk 35.
- Holland, Henry Fox, eng. politiker 337.
- Holm, Edvard, da. historiker 172.
- Holmgaard, Jens, da. historiker 211 527-533.
- Holmquist, Hj., sv. teolog 523.
- Holsten 540.
- Holt, Jens, da. arkæolog 476.
- , P. M., eng. orientalist 575f.
- Holtzmann, Walther, ty. historiker 379 424.
- Honorius I, pave 284.
- Honorius II, pave 425.
- Horik I, da. konge 290.
- Hornemann, Bodil, da. ægyptolog 475.
- Horns hd. (Hjørring a.) 220f.
- Horskjær, Erik, da. museumsmand 203f.
- Hov (Hals s. Læsø) 222.
- Howell, Roger (Jr.), eng. historiker 591f.
- Hubald, kardinalpresbyter af St. Crux 403.
- Hubatsch, W., ty. historiker 632.
- Hubert, ærkebiskop af Milano 384.
- Hubert, Jean, fr. historiker 562.
- Hugo, abbed af Cluny 283f 398 406 673.
- Hugo, biskop af Soissons 400.
- Hugo af Poitiers, fr. historieskriver 402 406.
- Hughes, H. Stuart, amer. historiker 453.
- Huhnhäuser, A., ty. historiker 164.
- Huitfeldt, Arild, da. historiker 63f 169 173 312ff.
- Humbert, greve af Maurienne 421.
- Hume, David, eng. filosof 327f.
- Hundborg hd. (Thisted a.) 220f.
- Husum 34.
- Hvetbo hd. (Hjørring a.) 220f.
- Hvidt, L. N., da. finansmand 85 91f.
- Hvidtfeldt, Johan, da. historiker 201f.
- Hyazinth, kardinaldiakon af St. Maria in Cosmedin 403 409.
- Hæstrup, Jørgen, da. historiker 217 361-365 633-636.
- Høegh-Guldberg, Ove, da. statsmand 210.
- Høffding, Harald, da. filosof 159.
- Høgsbro, Sophus, da. højskolemand og politiker 500.
- Høirup, J., da. historiker 267.
- Hölzle, Erwin, ty. historiker 114 116 123.
- Hørby, Kai, da. historiker 262 293f.
- Høyer, Berndt, købmand i Bergen 34f.
- Håkon V Magnusson, no. konge 292.
- Håkon VII, no. konge 344 635.
- Ibsen, Henrik, no. digter 157.
- Ike, Nobutaka, jap. historiker 636f.
- Iliffe, J. H., eng. arkæolog 547.
- Ilsoe, Grethe, da. historiker 33.
- , Harald, da. historiker 302 331f 497-509 580f 597f.
- Imamuddin, S. M., arab. historiker 287ff.
- Indien 330 337ff 341 344f 478 550f 598 600-604.
- Indonesien 330 342.
- Ingholt, Harald, da.-amer. arkæolog 477 482.
- Innocens II, pave 369 428.
- Iraq 575.
- Irland 335 372.
- Island 531f 564f.
- Italien 159 481-484.
- Itô, jap. politiker 346f.
- Iuul, Stig, da. jurist 259f.
- Iversen, Erik, da. ægyptolog 475.
- Jaabæk, Søren P., no. politiker 537.
- Jacob I, eng. konge 166 319 589.
- Jacob II, eng. konge 309.
- Jacobsen, Hans-Adolf, ty. historiker 626 631.
- , J. C., da. retshistoriker 308ff.
- James, Patricia, eng. historiker 331f.
- Jankuhn, Herbert, ty. arkæolog 274 511.
- Jansen, F. J. Billeskov, da. litteraturhistoriker 324.
- Janssen, Walter, ty. arkæolog 569.

- Japan 128 342 346f 636f.
 Jeffrey, Francis, eng.-skotsk kritiker og jurist 334.
 Jelling 517.
 Jensen, Jørgen, da. arkæolog 276ff 470ff 549f.
 –, Jørgen Steen, da. historiker 570f 583ff.
 Jenkinson, Edna, eng. historiker 557.
 Jeppesen, Kr., da. arkæolog 480f.
 –, Nils-Henning, da. historiker og biblioteksmand 169.
 Jerslev hd. (Hjørring a.) 220ff.
 Jespersen, H., da. embedsmand 240.
 Jessen, F. C. von, da. postembedsmand 268.
 –, Thomas Balthasar, da. kancelliembedsmand 325.
 Johan Sobieski, po. konge 584 586.
 Johan III, sv. konge 524f.
 Johannes af Anagni, kardinallegat 384.
 Johannes, kardinalpresbyter af St. Anastasia 403.
 Johannes Cumini, eng. gejstlig 412.
 Johannes af Salisbury 388f 417 419–424.
 Johannesson, G., sv. historiker 29f.
 Jóhannesson, Jón, isl. historiker 565.
 Johansen, K. Friis, da. klass. filolog og arkæolog 276 469 479.
 Johnsen, Arne Odd, no. historiker 292f 322f.
 Joll, James, eng. historiker 111 124.
 Jonnart, Charles, fr. generalguvernør i Alger 610f.
 Jordan, Karl, ty. historiker 375.
 Josephson, Ragnar, sv. kunsthistoriker 473.
 Josias, konge af Juda 475.
 Judges, A. V., eng. historiker 270.
 Juel, Ove, da. adelsmand 321.
 Jugurtha, numid. konge 281.
 Jumne (Jomsborg) 511.
 Justinian, rom. kejser 380.
 Jäger, Helmuth, ty. geograf 568f.
 Jämtland 322f.
 Jørgensen, A. D., da. historiker 178 340f.
 –, Ellen, da. historiker 159 169ff 173ff 177 431f 451.
 –, Erik Stig, da. historiker 233–246.
 –, Frank, da. historiker 595ff.
 –, Harald, da. historiker 340.
 Jørgensen, J. Balslev, da. antropolog 564.
 –, Johan, da. historiker 204–212 275f 314f 317f 323f 593ff 645.
 –, Jørgen, da. politiker 235f.
 –, Poul Johs., da. retshistoriker 518.
 –, Troels G., da. jurist 100 340.
 Kaarsted, Tage, da. historiker 253–256 342ff 353.
 Kaartvedt, Alf, no. historiker 534 536.
 Kaas, Frederik Julius, da. statsminister 210.
 K'agssiarsuk (Grønland) 564f.
 Kalmar 26.
 Kampmann, Viggo, da. politiker 254f.
 Kantorowicz, Ernst, russ.-amer. historiker 566f.
 Karker, Allan, da. sprogmand 312ff.
 Karl den Store, frank. konge og rom. kejser 380 416 427 512 514ff 559.
 Karl V, kejser 584.
 Karl I, eng. konge 592.
 Karl X, fr. konge 607.
 Karl IX, sv. konge 305.
 Karl X Gustav, sv. konge 320–323 594.
 Karl XI, sv. konge 305.
 Karl XII, sv. konge 320.
 Karl XIV Johan, sv.-no. konge 535f.
 Karl, biskop af Västerås 295.
 Karling, Sten, sv. arkæolog 258.
 Karstensen, A. K., da. politiker 229.
 Karttunen, L. K., fi. historiker 523.
 Katarina (Jagellonica), sv. dronning 524.
 Kauffeldt, Carl, da. politiker 226–233.
 Kaye, Sir J. W., eng. historiker 339.
 Kazimierz IV Jagiellończyk, po. konge 570f.
 Kejlbø, Ib, da. geograf 263f.
 Kellenbenz, Hermann, ty. historiker 274 314f.
 Kennedy, John F., amer. præsident 639.
 Kenyon, Kathleen, eng. arkæolog 547f.
 Keynes, John Maynard, eng. nationaløkonom 465.
 Keyser, Erich, ty. historiker 275.
 –, R., no. historiker 571.
 Kersting, Wilh.-Chr., ty. jurist 275.
 Kiel 36 57 261.
 Kienast, Walther, ty. historiker 275.
 Kienitz, Fr. Karl, ty. historiker 275.
 Kina 303 342 346.

- Kirchhoff, Hans, da. historiker 354–358
365 ff 623 633–636.
- Kiryk, Feliks, po. historiker 570f.
- Kjersgaard, Erik, da. historiker 200 ff
470.
- Kjølens, F. H., da. søofficer 475.
–, Hans H., da. ingeniør 260.
- Kleberg, Tønnes, sv. historiker 597f.
- Klein, Burton S., amer. historiker og
økonom 132 358 361.
–, Fritz, ty. historiker 113.
- Klingelhöfer, E., ty. historiker 567.
- Klint, Helge, da. militærhistoriker 322f
367f 579f.
- Klockars, Birgit, sv. historiker 295 ff.
- Kloos, R. M., ty. historiker 566.
- Knowles, David, eng. historiker 282–
286.
- Knud den Store, da.-eng. konge 291 438.
- Knud den Hellige, da. konge 441.
- Knud Magnussen, da. konge 431–452.
- Knud VI, da. konge 430f 433 445.
- Knud Lavard 429f 447.
- Knudsen, Gunnar, da. stednavneforsker
595f.
–, Jakob, da. forfatter 224.
–, Johs., da. historiker 595f.
- Knuth, Frederik Marcus greve, da. poli-
tiker 98.
- Koch, H. H., da. embedsmand 245f.
–, Hal, da. kirkehistoriker 195–218 428
432 447 635.
- Kock, Jørgen, borgmester i Malmø 33f.
- Koefoed-Petersen, O., da. arkæolog 475.
- Kofod Ancher, Peder, da. retshistoriker
266.
- Koht, Halvdan, no. historiker 2f 11 42
48 69 80 155–158 178.
- Kolding 311.
- Kolsrud, Oluf, no. historiker 523 526.
- Kongsberg 317f.
- Kongsvinger(Norge) 332.
- Konow, Henri, da. søofficer 342 ff.
- Konrad, biskop af Passau, sen. ærke-
biskop af Salzburg 381 411 415f 421.
- Konrad III, ty. konge og rom. kejser
369 446.
- Konrad, ærkebiskop af Mainz, sen. kar-
dinalbiskop af St. Sabina 414–417 420.
- Konstantin den Store 380.
- Konstantinopel 273.
- Konstanz 370f.
- Koppe, Wilhelm, ty. historiker 569.
- Korea 342 346f.
- Korinth 479.
- Kornerup, Bj., da. kirke- og skole-
historiker 261 499.
- Korsen, Johan 33.
- Korst, Knud, da. embedsmand 237.
- Korsør 321.
- Kossinna, Gustav, ty. arkæolog 549f.
- Krabbe, Iver, no. adelsmand 322 ff.
–, Tyge, da. rigsmarsk 7 23 40 48 60 75
306.
- Kraft, Hans Rudolph, da. jurist 90.
- Krag, Niels, kgl. historiograf 169 597.
- Kraków 570.
- Krarup, Alfr., da. historiker 497–509.
–, Per, da. klass. filolog 479.
- Krenzlin, Anneliese, ty. geograf 569.
- Krinkberg(Holsten) 514 ff.
- Kristensen, Anne Katrine Gade, da.
historiker 431–452.
- , Curt Hahn, da. skolehistoriker 260f.
- Krogen 54.
- Krogsh, Knud J., da. arkitekt og arkæo-
log 564 ff.
- Krohn, Harald, no. historiker 534.
- Krummedige, Hartvig, lensmand på
Akershus 24f.
- , Henrik, no. og da. rigsråd 1–82 572.
–, Sofie, g. m. Esge Bille 37.
- Krupp von Bohlen und Halbach,
Gustav, ty. industrimand 621.
- Krustrup, Mogens, da. kunsthistoriker
484.
- Kuhn, Walther, ty. historiker 273.
- Kumar, Dharma, ind. historiker 603f.
- Kumlien, Kjell, sv. historiker 295.
- Kühlmann, R. von, ty. diplomat 350.
- Kær hd. (Ålborg a.) 220f.
- København 10 21 31f 34 43f 59 67 69
72 74 84f 90f 245 259–262 306 321
325 524 526–533 633 635 643.
- Købke, Christen Schellerup, da. maler
484.
- Köln 370 540.
- Königsberg 582.
- Königsmarck, Hans Christopher von,
ty. embedsmand 593f.
- Labrousse, C.-E., fr. historiker 269f 275.
- la Cour, Poul, da. fysiker og højskole-
mand 224.

- la Cour, Vilh., da. historiker 635.
 Lafayette, Marie Joseph, fr. politiker 607.
 Lafore, Laurence, amer. historiker 617f.
 Lagerroth, Fr., sv. historiker 304.
 Lahore (Indien) 345.
 Laistner, M. L. W., eng. historiker 557.
 Lambert, abbed af Cîteaux 376 398.
 Lammers, Walther, ty. historiker 274.
 Larsen, Eivind, da. embedsmand 241.
 -, Knud, da. historiker 339f 350ff 605-608 621ff.
 -, Svend, da. historiker 463.
 Laroche, E., fr. arkæolog 476.
 Lassalle, Ferdinand, ty. filosof og politiker 614.
 Lassen, Aksel, da. historiker 642ff.
 Latakia, fönik. by 476.
 Lauerentzen, Johannes, da. møntsamlér 510.
 Laugesen, Anker Teilgård, da. middelalderfilolog og litteraturhistoriker 558ff.
 Lauremberg, Hans, da. matematiker og digter 597.
 Laurentius Nicolai Norvegus, no. jesuit 522-527.
 Laurensen, Peder, da. reformator 307.
 Laursen, L., da. historiker 205.
 Lausten, Martin Schwarz, da. teolog 520ff.
 Laxmand, Poul, da. rigshofmester 26 33.
 Leach, A. F., eng. historiker 302.
 Lebeck, Mogens, da. kulturhistoriker 203f 212 218.
 Lehe, Erich von, ty. historiker 274.
 Lehmann, Julius, da. søofficer 89 91.
 - Orla, da. politiker 83-110.
 Leiel, Sander, rådmand (sen. borgmester) i Helsingør 34.
 Leif den Lykkelige 564f.
 Leipzig 155.
 Leisner, Johny, da. historiker 330-337 605ff 609 612f.
 Lembcke, Edvard, da. forfatter og skolemand 311.
 Lenin, Uljanov Vladimir Iljitj, russ. politiker 122f 341 350 617.
 Lente, Chr., da. diplomat 325.
 Leonora Christina, Chr. IV's datter 176 208.
 Lérins, fr. kloster 561f.
 Leszczyński, J., po. historiker 583.
 Levi-Provençal, E., fr. orientalist 288.
 Levick, Barbara, eng. historiker 554f.
 Lewis, Archibald R., amer. historiker 561ff.
 Lhotsky, Alphons, østr. historiker 298ff.
 Li Da-Zhao, kin. politiker 342.
 Lidtke, Vernon L., amer. historiker 614f.
 Lier, by i Brabant 63.
 Lihme, H. M., da. købmand 98.
 Lillibridge, G. D., amer. historiker 333.
 Limoges 560.
 Lindhardt, P. G., da. teolog 522-527.
 Linné, Carl von, sv. botaniker 511.
 Lindqvist, Sune, sv. arkæolog 511.
 Lintzel, Martin, ty. historiker 564.
 Linvald, Axel, da. historiker 169 171 213.
 Lissabon 303 532.
 Lister 35.
 Litauen 584.
 Litlæ, Peder Hansen, køgemester hos biskop Hans Mule 55.
 Liverpool, Robert Banks Jenkinson Lord, eng. politiker 336.
 Livia, g. m. kejser Augustus 482.
 Livius, Titus, rom. historieskriver 553 557.
 Livorno 273.
 Lloyd George, David, eng. politiker 351.
 Locke, John, eng. filosof 599.
 Lockhart, John Gibson, eng.-skotsk kritiker 334.
 Lodi 395 403 426.
 Loewenstein, K., ty. historiker 356.
 London 294 540 589.
 Loov, J., po. diplomat 584.
 Lorenzen, Ejvind, da. arkæolog 480.
 Lorich, Anders, sv. diplomat 526.
 Lothar I, frank. konge og rom. kejser 517.
 Lothar III, ty. konge og rom. kejser 370.
 Lothian, Philip Henry Kerr Lord, eng. politiker 150.
 Louvain 524.
 Ludendorff, Erich, ty. general 112 128 153 350 619.
 Ludvig den Tyske, frank. konge 517.
 Ludvig den Fromme, fr. konge 283.
 Ludvig VII, fr. konge 372 376 381f 384-387 389-392 398-408 410-414 417 419 423 426f 429.

- Lukman, N., da. sagnforsker 197.
- Lund (Skåne) 158 448ff 451f 511 519–522 597.
- Lund, Hans, da. historiker og højskolemand 222–225.
- Lundbye, J. T., da. ingeniør og hygiejniker 266f.
- Lunde, J. F., da. politiker 86 88 91 94 98 104ff 109.
- Lunge, Ove, da. rigsråd 23.
- , Vincens, da. og no. rigsråd 2 10 22ff 47f 50–62 67 71f 75 77f 81.
- Luno, Chr. P. Bianco, da. bogtrykker 90.
- Luristan 477f.
- Luther, Martin, ty. reformator 177 305f 465 521f.
- Lübeck 4f 7 10 32f.
- Lykke, Niels, da. rigsråd 66f 71.
- Lyschander, Claus Christoffersen, da. historiker 596.
- Lütge, Friedrich, ty. historiker 275.
- Lüthi, Herbert, schw. historiker 467.
- Lütken, A., da. ingeniør 267.
- Læssøe, Jørgen, da. assyriolog 476f.
- Løgumkloster 310.
- Lönnroth, Erik, sv. historiker 258 304.
- Løvland, Jørgen G., no. politiker 534.
- Mably, Gabriel Bonnot de, fr. filosof 328.
- Mac Adam, John L., eng. ingeniør 267.
- Macaulay-Graham, Catherine, eng. historiker 328.
- Mc Conica, James Kelsey, eng. historiker 301.
- Machiavelli, Nicolò 305.
- Mc Intosh, Sir James, eng. politiker 334.
- Mackeprang, M., da. historiker 169.
- , Mogens B., da. arkæolog 512.
- Macmillan, Harold, eng. politiker 362.
- Mac Mullen, Ramsay, amer. historiker 556.
- Madras 601–604.
- Madrid 303 589.
- Madsen, Hans Jørgen, da. forhist. arkæolog 475.
- , Mogens, da. biskop 313.
- Madsen Mygdal, Th., da. politiker 228f.
- Madvig, J. N., da. klass. filolog og politiker 460f 467.
- Magnus Eriksson, sv. konge 296 576.
- Magnus Lagabøter, no. konge 291.
- Magnussen, Arne, isl.-da. historiker 437 572.
- Mahn, Jean-Berthold, fr. historiker 377.
- Maigaard, Jes, da. historiker 196.
- Mainz 370 408.
- Maland, David, eng. historiker 316f.
- Malacca 303 329f.
- Malaya 328ff.
- Malmer, Brita, sv. numismatiker 510–517.
- , Mats P., sv. arkæolog 511f.
- Malmö 31–34 307 595.
- Malta 273.
- Malthus, T. R., eng. nationaløkonom 331f.
- Manasses, biskop af Orléans 402 405.
- Manchuriet 346f.
- Manetho, ægypt. historieskriver 547.
- Mannsåker, Dagfinn, no. historiker 257.
- Mansergh, Nicholas, eng. historiker 147.
- Manuel I, østrom. kejser 383 397 409.
- Mao Tse Tung, kin. politiker 342.
- Marczewski, Jean, fr. økonom 457.
- Margrethe, da. dronning 159 200.
- Maribo 159.
- Marie, grevinde af Boulogne-sur-Mer 423.
- Marius, Gaius, rom. politiker 281 554.
- Marten, Horst-R., ty. geograf 568.
- Martfelt, Chr., da. købmand 528.
- Marx, Karl, ty. filosof 278 341 564 609.
- Maschke, Erich, ty. historiker 275.
- Maser, Werner, ty. historiker 141.
- Mathiassen, Therkel, da. arkæolog 266.
- Matthiessen, Hugo, da. kulturhistoriker 209.
- Matzen, H., da. retshistoriker 259f 262.
- Mauro, Frédéric, fr. historiker 304.
- Maussolos, hellen. fyrste 481.
- Mayer, Arno J., amer. historiker 122f.
- Mecham, J. Lloyd, amer. historiker 604f.
- Meerut, eng. garnison i Indien 337ff.
- Mehlen, Berend von, ty. lejetropfører 6 18.
- Mehrotra, S. R., ind. historiker 344f.
- Meinecke, Friedrich, ty. historiker 122.
- Meisner, Povel, da. bibliotekar 218.
- Melanchton, Philip, ty. reformator 521f 525.

- Melbourne, William Lamb Lord, eng. politiker 337.
- Meldgaard, Jørgen, da. arkæolog 564.
- Melle (Frankrig) 512.
- Mende, Dietrich, ty. historiker 115ff.
- Merseburg 538.
- Mesopotamien 476f 547f.
- Metternich, Klemens Wenzel Lothar fyrst, østr. statsmand 606f 612.
- Meuvret, Jean, fr. historiker 270.
- Mezad Hashavyahu (Palæstina) 475.
- Micaud, Charles, fr. historiker 146f 150.
- Midsyssel (Norge) 35.
- Milano 370 376 399 400f.
- Mill, John Stuart, eng. nationaløkonom 334ff.
- Miller, John C., amer. historiker 598ff.
- Millis, Walter, amer. historiker 352.
- Milward, Alan S., eng. historiker 132 358–361.
- Mirabeau, Gabriel Honoré de Riqueti de, fr. politiker 328.
- Mithridates VI Eupator, konge i Pontos 280f.
- Mitterer, P. S., ty. historiker 377.
- Moen, Kristian, no. historiker 317f.
- Mogens (Lauridsen), biskop af Hamar 9 12 15 17 20 43ff 53 59 68–71.
- Mogenstrup, hgd. i Skåne 23 26 30f.
- Molbech, Chr., da. historiker 219.
- Molesworth, Robert, eng. diplomat 325.
- Mollat, Michel, fr. historiker 165.
- Moltke, A. G., da. statsmand 209f.
- Moltmann, Günter, ty. historiker 627.
- Mommsen, Theodor, ty. historiker 551f.
- , Wolfgang J., ty. historiker 124f.
- Mongoliet 342.
- Monrad, D. G., da. politiker og teolog 90 92ff 98 466.
- More, Thomas, eng. humanist 279 301.
- Morgenthau, Hans J., amer. statskundskabsforsker 133f.
- Morimond, fr. cisterc. kloster 376f.
- Morsø Nr. hd. (Thisted a.) 220f.
- Morsø Sdr. hd. (Thisted a.) 220f.
- Mosse, G. L., ty.-jød. historiker 355f.
- , W. E., ty.-jød. historiker 354ff.
- Moulton, J. L., eng. historiker 631f.
- Mousnier, Roland, fr. historiker 316.
- Mule, Hans, biskop af Oslo 15ff 20 35 39 43–46 55 57.
- Munch, P., da. historiker og politiker 228 235–239 241ff 455.
- , P. A., no. historiker 571.
- Mundt, Just Henrik, borgmester i Kbhvn. 92.
- Munkeliv, no. kloster 292f.
- Musculus, Andreas, luth. teolog 521.
- Musset, Lucien, fr. historiker 286f.
- Müller, Sophus, da. arkæolog 266 470.
- Müller-Wille, Wilhelm, ty. geograf 569.
- München 146 148ff 569.
- Münter, C. V. Th., københavnsk rådmann 91.
- Møller, Andreas, da. embedsmand 237.
- , J. Christmas, da. politiker 227 229–232 366f.
- , Axel, købmand i Ålborg 530.
- Mønster, Frederik, da. baptistleder 105f.
- , Peder, da. baptistleder 105f.
- Mørch, Søren, da. historiker 268f 316f.
- Mørkholm, Otto, da. historiker 481 550f 645.
- Namdalen, no. len 34–37.
- Namier, Lewis B., eng. historiker 137 609.
- Napoleon Bonaparte 271 332.
- Napoleon III 332.
- Narain, A. K., eng. historiker 551.
- Narbonnaise 563.
- Narvik 632.
- Nathanson, M. L., da. købmand 210.
- Neapel 524 567.
- Neck, Rudolf, østr. historiker 113 121.
- Nederlandene 324f 364.
- Neergaard, Niels, da. politiker 228.
- Nehru, Jawaharlal, ind. politiker 345.
- Nelson, Harold I., eng. historiker 620.
- Nemisøen 482.
- Nero, rom. kejser 554.
- Neudungus, abbed af Neuburg 396.
- Newcastle, eng. by 591f.
- Newcastle, Thomas Pelham Lord, eng. politiker 600.
- Nicolaus, abbed af Siegburg 397.
- Nicolaus, cisterciensermunk, magister 398.
- Niels, da. konge 431 442f 446f 451.
- Nielsen, Andreas, da. højskolemand 226.
- , Erik Levin, da. historiker 295–298.
- , Hans Jørgen, da. statskundskabsforsker 348f 614f 642ff.

- Nielsen, Herluf, da. historiker 262f.
 –, Niels, da. geograf 261.
 Nietzsche, Friedrich, ty. filosof 566.
 Nilsson, Sven A., sv. historiker 304.
 Nish, Ian H., eng. historiker 346f.
 Nissen, Henrik S., da. historiker 633–636.
 Nolte, E., ty. historiker 627.
 Norden, F. L., da. officer og rejsende 475.
 Norge 1–82 175 291f 331f 534–538 571f 627 631f.
 Norristown (Pennsylvania) 460 463.
 North, R., eng. filolog 548.
 Northeim, ty. by 623ff.
 Novgorod, russ. handelsby 294.
 Nowicki, Andrzej, po. historiker 586.
 Noyse, P. H., amer. historiker 609.
 Nubien 472 474f.
 Numantia, antik by i Spanien 552.
 Nussbaum, F. L., amer. historiker 317.
 Nyborg 321.
 Nykøbing (Falster) 86 102 104 159.
 Ny Lødøse 78.
 Nürnberg 275.
 Nørlund, Poul, da. historiker 199.
- Oberbeck, Gerhard, ty. geograf 569.
 Oddo, kardinaldiakon af St. Nicolaus in carcere Tulliano 384 386 390 ff 411 415.
 Odén, Birgitta, sv. historiker 321 468.
 Odense 60f 66 77 261.
 Odilo, cluniac. abbed 283.
 Odo, cluniac. abbed 283.
 Ogg, David, eng. historiker 316f.
 Ohlsson, Ragnar, sv. historiker 523.
 Olaf Skotkonge, sv. konge 510 516.
 Olaf Tryggvason, no. konge 510 516 564.
 Oldenburg, Evelyn, da. arkæolog 472 475.
 Oleśnicki, Z., po. kardinal 570.
 Olmütz 525.
 Olrik, Jørgen, da. historiker 431f 446f 451.
 Olsen, Albert, da. historiker 167 170f 463 539.
 –, Gunnar, da. historiker 207ff.
 –, Karl, da. politiker 226–233.
 –, Olaf, da. historiker 258f.
 Oluf Hunger, da. konge 431 442.
 Olufsborg, hgd. i Viken 44.
 Olympia 479.
- Omang, Reidar, no. historiker 534.
 Omnibonus, biskop af Verona 390.
 Ording, Arne, no. historiker 534.
 Oslo 10 15 35 43 62 65 155 158.
 Ostefeld, Ib, da. psykiater 461.
 Ostindien 529.
 Otte, Fr., købmand i Eckernförde 533.
 Otto af Freising, ty. historieskriver 393.
 Otto den Store 380.
 Otto af Wittelsbach, pfalzgreve 372ff 385.
 Ottosen, Johan, da. historiker 340.
 Owen, G. D., eng. historiker 318ff.
 –, Robert, eng. industrimand og social-reformator 335.
 Oxe, Torben, da. adelsmand 23 26.
 Oxenstierna, Axel, sv. rigskansler 305.
 Oxford 260.
- Paasivirta, Juhani, fi. historiker 347f.
 Pachomius 283.
 Paine, Tom, eng.-amer. filosof 332.
 Palczowski, Pawel, po. adelsmand 588.
 Palermo 567.
 Palladius, Niels, da. biskop 520ff.
 –, Peder, da. biskop 520ff.
 Palme, Sven Ulric, sv. historiker 526.
 Palmer, R. R., amer. historiker 467.
 Palmerston, Henry John Temple, eng. statsmand 538–542.
 Palmqvist, Arne, sv. historiker 257.
 Palmyra, by i den syr. ørken 483.
 Paludan-Müller, Caspar, da. historiker 50 177.
 Palæstina 475f 480 547f.
 Parenti, Giuseppe, ital. historiker 270.
 Paris 155 289f.
 Parker, John, amer. biblioteksmand 272f.
 –, John, eng. historiker 300.
 Parsberg, Tønne, da. rigsråd 32.
 Paschalis III, pave 410f 413f 417 427f.
 Pasek, Jan, po. soldat 588f.
 Paucker, Arnold, ty. historiker 354ff.
 Paul, G. M., eng. historiker 557.
 Paulsen, Henning, da. historiker 265.
 Pausanias, gr. geograf 471 479.
 Pavia 370 377–385 388–390 403 426 429.
 Pearl, V., eng. historiker 592.
 Pearl Harbor 636.
 Pedersen, Christiern, da. historisk forfatter 312.

- Pedersen, Ole Karup, da. historiker 212
 –218 247–252 610 ff 625 f 637–642 645.
 –, Oluf, da. politiker 238 246 253.
 Peel, Sir Robert, eng. politiker 335 f.
 Penang 329 f.
 Penshurst Place (Kent) 318 f.
 Peregrinus, patriark af Aquileja 381 383
 394 415.
 Perger, A., jesuit. historiker 523.
 Peringskjöld, Johan, sv. rigsantikvar
 510.
 Persien 315 f 477.
 Peru 605.
 Peter, biskop af Pavia 376 382 408 410
 421.
 Peter, ærkebiskop af Tarantaise 376.
 Peter August Frederik af Holstein-Beck
 583.
 Petersen, Erling Ladewig, da. historiker
 1–82 270 286–289 546 f 561–564 590
 645.
 –, Hjalmar, da. forfatter 633–636.
 –, Ib Damgaard, da. historiker 129–154
 353 f 358–361 626–632.
 –, Julius, da. medicinalhistoriker 159.
 Petra, ruinby i Jordan 476.
 Petrus Venerabilis 284 jfr. 673.
 Petry, Ludwig, ty. historiker 273.
 Peyrère, Issak de la, fr. adelsmand 324.
 Phaistos (Kreta) 479.
 Philip, abbed af Aumone 387 405 407.
 Philip af Sulzbach, pfalzgreve 322.
 Philip, ærkebiskop af Köln 422 424.
 Pilatus, Pontius 482 f.
 Pilsudski, J., po. officer og politiker
 621 ff.
 Pinborg, Jan, da. klass. filolog 298 ff.
 Pinson, Koppel S., amer. historiker 339 f.
 Piper, Emil, da. politiker 227 229.
 Pirenne, Henri, belg. historiker 129.
 Piræus 480.
 Pisisdien 554 f.
 Pitt (d. Æ.), William, eng. statsmand
 598.
 Pitz, Ernst, ty. historiker 275 581 f.
 Plass, Jens B., ty. historiker 615 f.
 Pleijel, Hilding, sv. teolog 258.
 Plinius (d. Æ.) 471.
 Ploug, Carl, da. politiker og forfatter
 83 86 88 90 93 f 98 106 109.
 –, Hother, da. forfatter 93.
 Plutarch, gr. forfatter 280 553 557.
 Pogwisch, Wulff, til Bukhagen, kgl. råd
 36 f.
 Poitiers 560.
 Polen 133 148 271 321 570 f 583–589
 621 ff 628.
 Polvinen, Tuomo, fi. historiker 257.
 Polybios, gr. historieskriver 553 557.
 Pompeji 484.
 Pompejus, Gnæus, rom. politiker 281
 554.
 –, Sextus, rom. politiker 554.
 Ponteil, Félix, fr. historiker 332 f.
 Pontigny, fr. cisterc. kloster 408.
 Pontius, abbed af Granselve (sen. af
 Clairvaux) 399 419 424.
 Pontoppidan, Erik, da. teolog og histo-
 riker 332.
 Popper, Karl R., eng. filosof 627.
 Porada, Edith, ty. arkæolog 478.
 Pors, Stig, da. lavadelsmand 35.
 –, Søren, da. lavadelsmand 35.
 Portugal 303 f.
 Possevino, Antonio, jesuit og pavel.
 diplomat 525.
 Poulsen, Frederik, da. kunsthistoriker
 473.
 –, Henning, da. historiker 633–636.
 –, Vagn, da. kunsthistoriker 473 482.
 Prag 525.
 Prange, Wolfgang, ty. geograf 568 f.
 Preetz, ty. nonnekloster 569.
 Preiss, M., ty. historiker 377 430.
 Prestwich, M., eng. historiker 166.
 Pretsch, Gerhard, ty. historiker 113.
 Preussen 321 538–542 570 580 f 585
 612 f.
 Prinz, Friedrich, ty. historiker 561 ff.
 Prokopios, gr.-rom. historieskriver 557.
 Prytz, Björn, sv. diplomat 639.
 Ptolemæus, Claudius, geograf 272.
 Pucelle, Girard, fr. diplomat 420.
 Puggaard, Hans, da. grosserer 87 97 f.
 Qatar (v. Den pers. Golf) 474.
 Quebec 599.
 Radulf de Diceto 412.
 Raeder, Erich, ty. admiral 632.
 Rahewin, ty. historieskriver 393 422 f.
 Rainald (v. Dassel), ærkebiskop af Köln
 371 f 375 381 386 390 395 402 f 406
 410–417 419 f 427 f.

- Ralph Niger, eng. historieskriver 431–452.
- Ramsay, W. M., eng. klass. arkæolog 554.
- Ramskou, Thorkild, da. arkæolog 197f.
- Rantzau, Henrik 160.
- , Melchior 169.
- , Schack Carl 160.
- Ranulf, Svend, da. sociolog og filosof 456ff 465.
- Rao, Nyapati Shashagiri, ind. embedsmand 602.
- Raoul, biskop af Serre 388.
- Rasch, Aage, da. historiker 527–533.
- Rasmussen, Erik, da. historiker og statskundskabsforsker 215f 247f 253.
- , Knud, da. historiker 583.
- , Laust, da. politiker 344.
- , Poul, da. historiker 264f.
- Rathsack, Mogens, da. historiker 282–286.
- Raumer, Kurt von, ty. historiker 275f.
- Rauschnig, Hermann, ty. nazist 135 628.
- Rechnitzer, Hjalmar, da. søofficer 344.
- Redlich, Fritz, ty.-amer. militærhistoriker 579f.
- Reff, Hans, biskop af Oslo 59 67–71.
- Refs hd. (Thisted a.) 220f.
- Rehefeld, Bonaventura, provst i Haderslev 311.
- Reichenau, Walter von, ty. officer 142.
- Reinhardt, C. E. F., da. historiker 85–88 95 100 102.
- , Waldemar, ty. historiker 569.
- Rémond, René, fr. historiker 330f.
- Rendsborg 318f.
- Renouvin, Pierre, fr. historiker 113f 250 331.
- Reric, by ved Østersøen 516.
- Rerup, Lorenz, da. historiker 222–226 258 340f.
- Resen, Hans Poulsen, da. biskop 205 520.
- , Peder Hansen, da. historiker 595ff.
- Reval 582f.
- Reventlow, Chr. Ditlev, da. statsmand 211.
- , Conrad, da. politiker 208.
- , Ditlev, da. statsmand 209.
- , Dortha Charlotte 533.
- , Fr., da. diplomat 540.
- Reventlow-Preetz, Friedrich greve, slev.-holst. politiker 540.
- Reynolds, P. A., eng. historiker 138. Rhodos 282.
- Ribe 51 53 58f 310.
- Riberhus 51.
- Rich, E. E., eng. historiker 572ff.
- Riché, Pierre, fr. historiker 561.
- Riezler, Kurt, ty. kancelliembedsmand 119 126.
- Riga 526 532.
- Riis, P. J., da. klass. og nærorient. arkæolog 469–495.
- Riisgaard, Knud, da. arkæolog 478.
- Riising, Anne, da. historiker 258.
- Ritter, Gerhard, ty. historiker 114 116–119 143f 350.
- Robert af Ely 443 448.
- Roberts, Michael, eng. historiker 304f.
- Robertson, Charles L., amer. historiker 641f.
- , E. M., eng. historiker 138ff 151 153.
- Rockingham, Charles W. Wentworth Lord, eng. politiker 599.
- Rockstroh, K. C., da. officer og historiker 322.
- Rodbertus, Johann Karl, ty. politiker 614.
- Rode, Ove, da. politiker 215.
- , Stig, da. jurist 83–110.
- Roebuck, John, eng. politiker 335.
- Roger, biskop af York 404.
- Roger II, konge af Sicilien 369f.
- Roger, søn af kong Vilhelm I af Sicilien 371.
- Rohde, H. P., da. kunsthistoriker 484.
- Roloff, E. A., ty. historiker 623.
- Rom 280ff 482ff 551–555 570.
- Romano, Ruggiero, ital. historiker 270.
- Rommel, Erwin, ty. officer 368.
- Roosevelt, Franklin D., amer. præsident 632.
- Rose, George Henry, eng. diplomat 545.
- Rosenkrantz, Niels Eriksen, da. rigshofmester 23.
- , Oluf Nielsen, da. rigsråd 306.
- , Otte Holgersen, da. rigsråd 52 54 56f.
- Roskilde 12 21 310 321 323 519.
- Rostock 10 32.
- Rostovtzeff, M., russ. historiker 281.
- Rosznecki, Stanislaw, po. historiker 588f.

- Rothschild, Joseph, amer. historiker 621 ff.
- Rotrou, biskop af Evreux, sen. ærkebiskop af Rouen 404 412 417.
- Rottbøll, Christian Michael, da. politiker 229.
- Rotwitt, C. E., da. politiker 95.
- Rowse, A. L., eng. historiker 146 150.
- Rud, Anne, g. m. Henrik Krummedige 25 27f 30ff 34 36ff 40f 67 76 80f.
- , Jørgen, da. rigsråd 27 30 38.
- , Mogens, da. forlagsredaktør 203f 218.
- , Otte, da. adelsmand 33.
- Ruhr 620f.
- Rumænien 613.
- Runeby, Nils, sv. historiker 304.
- Runquist, Kjell, sv. historiker 264.
- Rusland 112 123ff 127f 213 271 346f 349f 541f 588 608 612f 615f 628ff.
- Russell, John, eng. politiker 337.
- Ruutu, Martti, fi. historiker 257.
- Ryan, Cornelius, amer. forfatter 367f.
- Ryberg, Niels, da. købmand og godsejer 527-533.
- Rymæn, Hans, købmand 33.
- Rødning (Sønderjylland) 223 225.
- Röhrborn, Klaus-Michael, ty. orientalist 315f.
- Rømer, Ole, da. fysiker 264f.
- Rønneby 32.
- Rønnow, Joachim, biskop af Roskilde 73.
- Rørdam, H. F., da. kirkehistoriker 262 523.
- Rörig, Fritz, ty. historiker 293.
- Rössler, Hellmuth, ty. historiker 619f.
- Råbjerg s. (Horns hd. Hjørring a.) 221.
- Råbylaget (Norge) 35.
- Saabye, E. J., da. søofficer 342ff.
- Sachsen 583.
- Sahlgren, Nils, sv. historiker 265.
- Saint-Germain-des-Prés, fr. kloster 290.
- Saint-Gilles (Sydfrankrig) 274.
- St. Jean-de-Losne 403 421.
- Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy de, fr. socialist 335.
- Sallnäss, Birger, sv. historiker 327.
- Sallust, rom. historieskriver 557.
- Salmen, Wilhelm, ty. musikhistoriker 275.
- Salskov Roberts, Helle, da. arkæolog 473.
- Salter, Sir Arthur, eng. nationaløkonom 251.
- Salway, Peter, eng. historiker 555f.
- Samuelsen, Ole, da. historiker 353.
- St. Petersborg 613.
- Santifaller, Leo, østr. historiker 546f.
- Sardinien 474.
- Sass, Else Kai, da. kunsthistoriker 484.
- Sauer, W., ty. historiker 623.
- Saveth, E. N., amer. historiker 453.
- Saxo Grammaticus, da. historieskriver 180 197 312ff 404 441 448f 451f.
- Scavenius, Erik, da. politiker 239.
- Schachermeyer, F., østr. arkæolog 479.
- Schacht, Hjalmar, ty. finans ekspert 357.
- Schack, Anna Sophie 160.
- Schapper, Karl, ty. revolutionær 609.
- Scharlau, Kurt, ty. geograf 568.
- Schelling, Thomas C., amer. konfliktforsker 249.
- Schieder, Theodor, ty. historiker 122 467.
- Schiøler, Th., da. ingeniør 473.
- Schlenger, Hubert, ty. historiker 275.
- Schlesinger (jr.), Arthur, amer. historiker 458.
- Schlesinger, Walther, ty. historiker 564.
- Schlieffen, Alfred von, ty. general 127.
- Schmeidler, Bernhard, ty. historiker 432.
- Schoebe, Gerhard, ty. historiker 274.
- Schoeps, Hans Joachim, ty. religionshistoriker 323f.
- Schoubye, Jørgen, da. historiker 325ff.
- Schovelin, Julius Vilhelm, da. historikon. forfatter 531.
- Schramm, Percy Ernst, ty. historiker 274.
- , Stuart, ty. historiker 341f 626.
- Schreiner, Johan, no. historiker 4 50 534.
- Schröder, Ludwig, da. højskolemand 223f.
- Schult, Johan, ty.-sv. teolog 324.
- Schultz, G., ty. historiker 623.
- Schweigaard, Anton Martin, no. politiker 537.
- Schwarz, Solomon M., russ.-amer. historiker 616f.
- Schwerin 582.
- Schwidetsky, Ilse, ty. historiker 273.

- Schück, H., sv. historiker 523.
 Schäfer, Dietrich, ty. historiker 293.
 Schönheyder, J. F. G., da. rentekammerdirektør 97.
 Scipio (Africanus), Publius Cornelius 552 ff.
 Scocozza, Benito, da. historiker 301 320 327 f 342.
 Scullard, H. H., eng. historiker 553.
 Seckendorf, Veit Ludwig von, ty. historiker 593.
 Seeberg-Elverfeldt, Roland, ty. historiker 582 f.
 Sehested, Christen Thomesen, da. kansler 206.
 –, Hannibal, da. statsmand 175 f 207.
 Seignobos, Charles, fr. historiker 465.
 Seip, Jens Arup, no. historiker 534 537.
 Septimius Severus, rom. kejser 556.
 Serbien 125 f.
 Serridslev (= Serreslev, nedl. landsby v. Kbhvn.) 21.
 Sertorius, Quintus, rom. feltherre 281.
 Shilo (Palæstina) 475 548.
 Sick, Kr., da. skolemand 98.
 –, Wolf-Dicter, ty. geograf 568.
 Sidenius, Isaac, da. politiker 102 104.
 Sidney, eng. adelsfamilie 318 f.
 Sidon 476.
 Sienkiewicz, Henryk, po. forfatter 586.
 Sigbrit Villoms, Christian II's rådgiver-ske 202.
 Siebert af Gembloux, fr. historieskriver 434.
 Sigfred, da. konge 516 f.
 Sigismund I, po. konge 583 ff.
 Sigismund II August, po. konge 583 ff.
 Sigismund III, po. konge 525 584.
 Silkeborg 242 244.
 Simiand, François Charles, fr. national-økonom 465.
 Simon, Joan, eng. historiker 302.
 Singapore 329 f.
 Sjøberg, Erik, da. historiker 305–308.
 Sjødell, Ulf, sv. historiker 304.
 Sjödin, L., sv. historiker 5.
 Sjøqvist, Viggo, da. historiker 124 460 637–641.
 Sjørring (Hundborg hd. Thisted a.) 220.
 Skast hd. 309.
 Skau, Laurids, sønderjy. politiker 311.
 Skeel, Mogens, da. diplomat 325.
 Skelskør 264.
 Skien, no. by 155.
 Skodvin, Magne, no. historiker 257.
 Skovgaard, Hans, da. skolemand 159.
 –, Jes 159.
 –, Johanne, da. historiker 159 ff.
 Skovgaard-Petersen, Inge, da. historiker 312 ff 558 ff 564 ff 571 f.
 –, Vagn, da. historiker 311 341 534–538.
 Skovmand, Roar, da. historiker 212 f.
 Skrubbeltrang, Fridlev, da. historiker 219–222 463 467 581 f.
 Skydsgaard, Jens Erik, da. historiker 278–282 551–555.
 Skyum-Nielsen, Inger, da. jurist 259 f 576 ff.
 –, Niels, da. historiker 200 202 262 f 289–293.
 Slagheck, Didrik, ærkebiskop 306.
 Slange, Niels Pedersen, da. kancelli-embedsmand og historiker 176 207.
 Slesvig 161 314 518 ff 538–542.
 Sletten, Vegard, no. historiker 534.
 Slomann, Vilhelm, da. kunsthistoriker 473.
 Smith, Adam, eng. nationaløkonom 465.
 –, Kaj Birket, da. etnograf 353.
 –, Sidney, eng. kritiker 334.
 Snitker, Hans, da. modstandsmand 635.
 Snyder, Richard C., amer. statskundskabsforsker 250.
 Sofie, Vald. I's dronning 447.
 Soløyr, no. len 35.
 Sombart, Werner, ty. økon. historiker 275.
 Sorø 159 261 f.
 Southey, Robert, eng. politiker 334.
 Sovjetunionen 136 145 f 148 150 152 ff 637 641.
 Spanien 287 ff 324 574 f.
 Sparre, Niels Clausen, sv. rigsråd 26.
 Speer, Albert, ty. arkitekt 359 f.
 Spencer, Robert, eng. historiker 140.
 Sperling, Otto, da. læge og botaniker 206 510.
 Spoleto 561.
 Spooner, F. C., eng. historiker 573.
 Spuler, Bertold, ty. historiker 275.
 Stade, ty. by 593 f.
 Stade, Arne, sv. historiker 320 ff.
 Stadtmüller, Georg, ty. historiker 270 f.

- Stalin, Josef, russ. politiker 617 628f 639.
- Stauning, Th., da. politiker 228.
- Stavanger 11.
- Steen, Sverre, no. historiker 534–538 632.
- Steensberg, Axel, da. historiker 260 267 473 476 568.
- Steensgaard, Niels, da. historiker 273 300 303f 315f 572–576 645.
- Steenstrup, I. C. Vogelius, da. officer 267.
- , Johs. C. H. R., da. historiker 159f 170 179 205 262.
- Stefan, abbed af Cluny 398.
- Stefan, ærkebiskop af Uppsala 430.
- Steffensen, Peder, stændersuppleant for Falster 102 105.
- Steglich, Wolfgang, ty. historiker 121.
- Stein, H., da. politiker 240.
- Stenberger, Márten, sv. arkæolog 258f.
- Stenbock, G. O., sv. feltmarskal 323.
- Stensen, Niels, da. naturvidenskabsmand 208.
- Stinnes, Hugo, ty. industrileder 621.
- Stjerna, Knut, sv. arkæolog 511.
- Stockfleth, N. W., da. officer 267.
- Stockholm 19 158.
- Stolpe, Hjalmar, sv. arkæolog 511.
- Stone, Lawrence, eng. historiker 591f.
- Stoob, Heinz, ty. historiker 275.
- Storm, Gustav, no. historiker 571.
- Strabo, gr. geograf 272.
- Strange, John, da. arkæolog 475.
- Stresemann, Gustav, ty. politiker 621.
- Strøm, Ingrid, da. klass. arkæolog 276ff 478.
- Strömberg-Back, Kerstin, sv. historiker 304.
- Stubbe-Teglbjerg, Ib, da. kunstner 203.
- Sture, Svante Nilsson, sv. rigsforstander 24ff 28 32.
- , Sten (den Yngre) 23.
- Sturlason, Snorre, isl. historieskriver 155 157.
- Stygge, Ulrik, da. biskop 308.
- Suetonius Tranquillus, Caius, rom. historieskriver 557.
- Sunesen, Anders, da. ærkebiskop 264.
- Supple, B. E., eng. historiker 166.
- Suso, Heinrich, ty. teolog 296.
- Svahenström, Gunnar, sv. historiker 258.
- Svalastoga, Kåre, da. sociolog 144.
- Svane, Hans, da. biskop 276.
- Svart, Oluf, da. lavadelsmand 35.
- Svendborg 310.
- Svend Tveskæg, da. konge 314 436 510 516.
- Svend Estridsen, da. konge 291 428 431 433 438 441 444 451 516.
- Svend Grathe, da. konge 431 443ff 448 451.
- Svend Aggesen, da. historieskriver 432 441 444f 447ff 451f.
- Sverige 1 3–10 16ff 24 41 53 62 179f 304f 314 320–323 325ff 522 524ff 541 597f.
- Sverre, no. konge 157.
- Svenningsen, Niels, da. embedsmand 235–239 244.
- Sverdrup, Johan, no. politiker 156 536f.
- Syme, Ronald, eng. historiker 553 557.
- Syrien 476 485 547f 575.
- Säve-Söderbergh, Torgny, sv. arkæolog 475 547.
- Søgaard, Helge, da. historiker 595ff.
- Sønderborg 161.
- Sørensen, Rasmus, da. skolemand og lægprædikant 87 105.
- Tabor, Peder, da. journalist 254.
- Tacitus, Cornelius, rom. historieskriver 557.
- Tall Shimshara (Shusharra, Assyrien) 476f.
- Tall Sukås (Shuksu) 476.
- Talleyrand-Périgord, Charles Maurice, fr. diplomat 612.
- Tandrup, Leo, da. historiker 466.
- Tansill, Charles Callan, amer. historiker 352.
- Tawney, R. H., eng. historiker 165f 591.
- Taylor, A. J. P., eng. historiker 129–154 627.
- , Lily Ross, amer. historiker 551f.
- Tejn, Michael, da. oversætter 367f.
- Tepe Guran, pers. byhøj 477.
- Tersmeden, Lars, sv. historiker 321.
- Tessier, Georges, fr. historiker 546.
- Thaarup, Frederik, da. statistiker 332.
- Theiner, A., no. historiker 523.
- Theobald, abbed af St. Germain-des-Prés 402.

- Theobald, ærkebiskop af Canterbury 388 ff.
- Theoderich af Silve bénite, kartheusermunk 421.
- Theodosius den Store 380.
- Thieme, Hans, ty. historiker 356.
- Thimme, Friedrich, ty. historiker 613.
- Thistlethwaite, Frank, amer. historiker 333.
- Thjodhilde, g. m. Erik den Røde 564 ff.
- Thoden, no. landskab 35.
- Thomas Aquinas 308.
- Thomas (Beckett), ærkebiskop af Canterbury 407 f 410 ff 418 ff 422 427.
- Thompson, E. A., eng. historiker 557.
- Thomsen, C. J., da. arkæolog 196 511.
- Thomson, Arthur, sv. retshistoriker 576 ff.
- Thorvaldsen, Bertel, da. billedhugger 484.
- Thowsen, A., no. historiker 2.
- Thukydid 471.
- Thurah, Laurids de, da. arkitekt 596.
- Thygesen, Emanuel, da. købmand og godsejer 530.
- , Thyge Jesper, da. købmand 530.
- Thyssen, A. Pontoppidan, da. teolog 257.
- Tiberius, rom. kejser 482.
- Tiedje, A., da. skolemand 261.
- Tietgen, C. F., da. forretningsmand 465.
- Tilly, Charles, amer. sociolog 461 f 464.
- Timm, Albrecht, ty. historiker 273.
- Tingsten, Herbert, sv. politiker 639.
- Tirard, P.-E., fr. politiker 620.
- Tlaxcala, by i Mexico 574.
- Tocqueville, Alexis de, fr. historiker 333 ff.
- Toldstrup, Anton J., da. modstandsmænd 634.
- Topitsch, Ernst, ty. socialforsker 457.
- Topsøe, Vilh., da. forfatter 109.
- Topse-Jensen, Torben, da. jurist 265–268.
- Torkil den Høje 291.
- Tornby s. (Vennebjerg hd. Hjørring a.) 221.
- Toscanelli del Pozzo, Paolo, ital. naturforsker 272.
- Torstendahl, Rolf, sv. historiker 183–195.
- Tours 349 405 f.
- Townend, G. B., eng. historiker 557.
- Toynbee, Arnold, eng. historiker 146 f.
- Trajan, rom. kejser 483.
- Tre Roser, Karl Knutssen, no. adelsmand 23.
- , Knut Alfssen, no. rigsråd 23 f 32 39.
- Tre Rosor, Ture Jönsson, lensmand på Elfsborg 44.
- Tregonning, K. C., amer.-malay. historiker 328 ff.
- Trésaguet, fr. ingeniør 267.
- Treschow, W. F., da. jurist og politiker 95.
- Trevor-Roper, H. R., eng. historiker 135 f 138 140 f 143 152 f 591 627 629.
- Troels-Lund, Troels Fr., da. historiker 159 180.
- Trolle, Niels, no. adelsmand 323.
- Trommer, Aage, da. historiker 633–636.
- Tromsø, no. by 155.
- Trondheim 69 71 332 632.
- Truelsen, Sven G., sv. historiker 210.
- Tscherning, A. F., da. politiker 107.
- Tvevad, Jørgen, da. historiker 259–262.
- Tyrkiet 345 477 485 575 f.
- Tyskland 111–128 130–154 271 339 f 350 f 354–361 538–542 566–569 579 f 593 f 609 612 f 615 f 618–621 623–631 639 f.
- Tønsberg 10 32 292.
- Ueland, Ole Gabriel, no. politiker 537.
- Ulfeldt, Corfitz, da. rigshofmester 206 f.
- Ulfstand, Holger Gregersen, da. rigsråd 31.
- , Truid, da. rigsråd 26 31 67 69 71 74 77 f 82.
- Ulrich, biskop af Halberstadt 406.
- Ulrich, biskop af Treviso 409.
- Uppsala 295 525 f 597 f.
- Urne, Lage, biskop af Roskilde 16 f 48 306.
- Urup, Erik, no. rigsråd 55.
- USA 112 123 156 333 ff 347 f 352 453 f 529 598 ff 628 ff 632 637 639 641.
- Usher, A. P., amer. økon. historiker 270.
- Utenhof, Wolfgang von, kansler 14.
- Uttar Pradesh (Indien) 338.
- Valdemar I, da. konge 381 403 427–432 443–448 451.

- Valdemar II, da. konge 448.
 Valdemar Atterdag, da. konge 200.
 Valdemar (Knudsen), biskop af Slesvig
 431 ff 446f 451f.
 Valden, gods i Holland 26f 31.
 Valerian, rom. kejser 482.
 Valerius Maximus, rom. historieskriver
 280.
 Van Seters, John, amer. ægyptolog
 547ff.
 Varberg 39 41 56.
 Varna 570.
 Vasegård, Sigurd, da. kunstner 204.
 Vedel, Anders Sørensen, da. historiker
 173 312ff 437.
 -, P., da. embedsmand 460 462.
 Vendée 461.
 Venezia 371.
 Vennebjerg hd. (Hjørring a.) 220f.
 Ventris, Michael, eng. klass. filolog 485.
 Verden, ty. bispedømme 415 593f.
 Verduin 415.
 Vergil 482.
 Vestindien 228f 343 530 532.
 Viborg 309f.
 Vibæk, Jens, da. historiker 210ff.
 Victor IV, pave (kardinal Octavian)
 369-430.
 Victoria, eng. dronning 539.
 Vierhaus, Rudolf, ty. historiker 275f.
 Vietnam 342.
 Vigen, Anders, da. journalist 230.
 Viken, no. landskab 4 6 10 15-20 44
 47 61 65 70 81.
 Vilar, Pierre, fr. økon. historiker 454
 457 468.
 Villarsen, E., da. jurist 260.
 Villius, Hans, sv. historiker 321.
 Villumsen, Didrik, no. lavadelsmand 35.
 Vilhelm af Morimond, fr. cistercienser
 408.
 Vilhelm, kardinalpresbyter af St. Petrus
 ad Vincula 379 385f 390ff 409.
 Vilhelm I, konge af Sicilien 370ff 375
 382f 397 420.
 Vilhelm, markgreve af Montferrat 421.
 Vilhelm, ærkebiskop af Sens 423.
 Vilna 525f.
 Vincens af Prag 382.
 Vinje, Aasmund Olafsson, no. digter
 157.
 Visby 258f.
- Vitruvius 471.
 Vives, Johannes Ludovicus, sp. filosof
 302.
 Vogt, Joseph, ty. historiker 278ff.
 Voigt, Laurits Peter, da. politiker 98.
 Vordingborg 532.
 Walbank, F. W., eng. historiker 557.
 Wales 412.
 Walkelinus, ærkeidegn af Norwich 422.
 Wallace-Hadrill, J. M., eng. historiker
 561.
 Walpole, Sir Robert, eng. politiker 600.
 Walsh, P. G., eng. historiker 557.
 Wanscher, Ole, da. arkitekt og kunst-
 historiker 473.
 Warszewicki, K., po. diplomat 584.
 Weber, Max, ty. sociolog 129 353.
 Webster, Sir Charles, eng. historiker 364
 606.
 Wegener, C. F., da. historiker 159 313.
 -, Johan, da. teolog 159.
 Weibull, Curt, sv. historiker 156 170 175
 178 198f 304 321 428.
 -, Lauritz, sv. historiker 156 170 178
 198f 415 428.
 Weile, Christen Ostensen, da. jur. for-
 fatter 205.
 Welf, hertug af Spoleto 408.
 Wellington, Arthur Wellesley Lord, eng.
 politiker 336.
 Wendt, Bernd-Jürgen, ty. historiker 148
 150.
 -, F. W., da. historiker 171 216ff.
 Wergeland, Henrik, no. digter 157.
 Werner, J., ty. arkæolog 483.
 Wernstedt, Folke, sv. genealog 545f.
 Wessely, Abraham, da. politiker 90.
 Westergaard, Harald, da. statistiker 545.
 Westin, Gunnar T., sv. historiker 257.
 Weze, Johan, udv. ærkebiskop af Lund
 39.
 Wheeler, Mortimer, eng. arkæolog 478.
 Wheeler-Bennett, John W., eng. histo-
 riker 145f.
 Whiteside, Andrew G., amer. historiker
 142ff.
 Wibald, abbed af Stablo 369ff.
 Wichmann, ærkebiskop af Magdeburg
 381 411 414f 421.
 Wien 274f 298ff 525.
 Wiese, H., ty. historiker 594.
 Wilcke, J. W., da. embedsmand 237.

- Willcox, William B., amer. historiker 466.
 William III, eng. konge 148 324f.
 William af Malmesbury, eng. historie-
 skriver 557.
 Willibrord, germ. missionær 561.
 Wilson, A. J. N., eng. historiker 280 ff.
 –, C. H., eng. historiker 572 ff.
 –, Woodrow, amer. præsident 122 f.
 Winchester 389.
 Winckler, Martin, ty. historiker 612 f.
 Winther, Jens, da. historiker 226–233.
 Wiskemann, Elizabeth, ty. historiker 135.
 Wladyslaw II Jagiello, po. konge 570.
 Wladyslaw III, po. konge 570.
 Wladyslaw IV, po. konge 583 587.
 Wohl, Robert, amer. historiker 348 f.
 Wójcik, Z., po. historiker 583 ff.
 Woldering, Irmgard, ty. ægyptolog 475.
 Wolf, G., ty. historiker 566 f.
 –, W., ty. ægyptolog 549.
 Woodcock, George, eng. historiker 550 f.
 Wolley, Leonard, eng. arkæolog 485.
 Worm, Ole, da. oldforsker 196 596 f.
 Worm-Müller, Jacob S., no. historiker
 534–538.
 Wormordsen, Frans, da. reformator 307.
 Wrangel, Karl Gustaf, sv. feltherre 541.
 Wright, G. H. v., fi.-eng. filosof 258.
 Wulff, D. H., da. historiker 219.
 –, P. W., da. købmand og politiker 102
 105.
 Wyatt, Frederick, amer. psykolog 466.
 Wyczański, A., po. historiker 583.
 Würzburg 412 f 415 f 417 f 421 f 425 427 f.
 Yadin, Yigael, isr. arkæolog 548.
 York 556 559.
 Yrwing, H., sv. historiker 5 ff.
 Zagorin, P., amer. historiker 591.
 Zamoyski, Jan, po. storkansler 583 f 588.
 Zechlin, Egmont, ty. historiker 119 ff
 125 ff.
 Zeeberg, Jørgen, da. historiker 201.
 Zelewski, R., po. historiker 583 585.
 Zerbst 582.
 Ziegler, Mogens, da. kunstner 204.
 Ziemke, Earl F., ty. historiker 632.
 Zimmermann, Arthur, ty. embedsmand
 120.
 Zoëga, Georg, da.-ty. arkæolog 469 471
 484.
 Zofia, po. dronning 570.
 Zorn, Wolfgang, ty. historiker 275.
 Aethelred II den Rådvilde, angels. konge
 290 516.
 Æthelstan, angels. konge 559.
 Ægypten 475 479 547 575 f.
 Ælnoth 441 f 448 451.
 Øbjerggård, sjæll. gods 532 f.
 Øresund 164 f.
 Ørsnes, Mogens, da. arkæolog 483 f.
 Ørsted, Anders Sandøe, da. statsmand
 og retslærd 95 100.
 Øsby (Halland) 29.
 Øster Brønderslev (Børglum hd. Hjør-
 ring a.) 222.
 Östra Aros 295.
 Östra Nyaland (Finland) 257.
 Østredalen (Norge) 35.
 Østrig 111 113 124 ff 128 159 f 357 541
 612 f 618.
 Åbenrå 583.
 Åbo 597.
 Åkerhielm d. Y., Samuel, sv. statsmand
 327.
 Ålborg 219 f 310.
 Århus 261 595 ff.
 Ås (Halland) 29.

RETTELSER

- S. 9 l. 10 f. n.: 29. juli, læs: 20. juli.
 S. 85 l. 12: C. F. E. Reinhardt, læs: C. E. F. Reinhardt.
 S. 172 l. 10–11: som tidligere – J. A. Fridericia *udgår*.
 S. 270 l. 15: A. B. Usher, læs: A. P. Usher.
 S. 284 l. 13–14 f. n.: at Peter Venerabilis indenfor perioden 1132–46, læs: at alle-
 rede abbed Hugo.
 S. 511 l. 1: i Vaalsefundet, læs: langt senere.

HISTORISK TIDSSKRIFT

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND III

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN
ROSENKILDE OG BAGGER
1968-69

HISTORISK TIDSSKRIFT
Bispøtorvet 3, 1167 København K
Copyright © 1969
by Den danske historiske Forening

Printed in Denmark
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
København

INDHOLD

	Side
Pavestrid og europæisk storpolitik 1159–70. Af adjunkt, mag. art. JØRGEN QVIST- GAARD HANSEN	369
Summary	428
Knud Magnussens krønike. Af ANNE KATRINE GADE KRISTENSEN	431
Summary	451
Henrik Krummedige og Norge. Studier over Danmarks forhold til Norge 1523– 1533. Af professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN	1
Summary	80
Orla Lehmann og »den lehmannske subskription«. Af højesteretsagfører STIG RODE	83
Summary	110

Teori og metode

Historien og de andre samfundsvidenskaber. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE	453
---	-----

Oversigter

Litteratur om klassisk og nærorientalsk arkæologi i Danmark 1963–1967. Af pro- fessor, dr. phil. P. J. RIIS	469
Tysk debat om Den første Verdenskrig. Af universitetsadjunkt, cand. mag. INGA FLOTO	111
Nogle synspunkter på årsagsforløbet ved udbruddet af 2. Verdenskrig. Af universi- tetsadjunkt, cand. mag. IB DAMGAARD PETERSEN	129

Nekrologer

Halvdan Koht. Af professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN	155
Johanne Skovgaard. Af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	159
Astrid Friis. Af professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ	162
C. O. Bøggild-Andersen. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE	174
Knud Fabricius. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE	178

Anmeldelser

Dansk historisk Bibliografi 1913–1942. Udgivet af Den danske historiske Forening ved HENRY BRUUN. I–II. Anm. af bibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE	497
ROLF TORSTENDAHL: Introduktion till historieforskningen: Historia som vetenskap. Anm. af professor H. P. CLAUSEN	183
Danmarks Historie. Under redaktion af JOHN DANSTRUP og HAL KOCH. Bind 1–14. Anm. af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP, arkivar, dr. phil. JOHAN JØRGENSEN og universitetslektor, cand. mag. OLE KARUP PEDERSEN	195

	Side
BRITA MALMER: Nordiska mynt före år 1000. Anm. af fhv. overinspektör, dr. phil. GEORG GALSTER	510
ANDREA BOOCKMANN: Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig. Anm. af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP.....	518
MARTIN SCHWARZ LAUSTEN: Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550–60. Anm. af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP.....	520
Præsteindberetninger om fæstegods m. v. i Vendelbo stift 1568 og 1599. Udg. af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie ved C. RISE HANSEN. Anm. af universitetslektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG.....	219
VELLO HELK: Laurentius Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. Anm. af professor, dr. theol. P. G. LINDHARDT.....	522
AA. RASCH: Niels Ryberg. 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Anm. af landsarkivar, cand. mag. JENS HOLMGAARD	527
Det norske Storting gjennom 150 år. 1–4. Utg. av Norges Storting under redaksjon av C. J. HAMBRO, JACOB S. WORM-MÜLLER, KARL BJØRNSTAD, SVERRE STEEN. Anm. af afdelingsleder, cand. mag. VAGN SKOVGAARD-PETERSEN.....	534
HOLGER HJELHOLT: British Mediation in the Danish-German Conflict 1848–50. Anm. af generalkonsul, professor, dr. phil. TROELS FINK	538
HANS LUND: Askov Højskole 1865–1915. – J. TH. ARNFRED: Askov Højskole i Mands Minde. Anm. af amanuensis, mag. art. LORENZ RERUP.....	222
JØRGEN HATting og KARL OLSEN, red.: Det konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede, 1915–1965. Anm. af amanuensis, cand. mag. BERTEL HEURLIN.....	226
JØRGEN HÆSTRUP: . . . Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943–1945. I. Anm. af universitetslektor, arkivar, cand. mag. ERIK STIG JØRGENSEN	233
ERLING BJØL: La France devant l'Europe. La politique européenne de la IV ^e République. Anm. af universitetslektor, cand. mag. OLE KARUP PEDERSEN...	247
TAGE KAARSTED: Regeringskrisen 1957. Trekantregeringens tilblivelse. En studie i regeringsdannelsens proces. Anm. af amanuensis, cand. mag. BERTEL HEURLIN	253

Nyt fra historisk videnskab

Møder

Det nordiske historikermøde i Helsingfors 8.–11. august 1967 (SVEND ELLEHØJ) ..	257
Visby-symposiet för historiska vetenskaper (OLAF OLSEN).....	258

Hjælpebidler

Årbog for Københavns Universitet indeholdende meddelelser for det akademiske år 1964–65. Udg. ved INGER SKYUM-NIELSEN (JØRGEN TVEVAD).....	259
Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum 1931–1935. Published by the Trustees of the British Museum (C. RISE HANSEN).....	543
Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor. Utg. av Riddarhusdirektionen genom FOLKE WERNSTEDT (TROELS DAHLERUP).....	545
LEO SANTIFALLER: Urkundenforschung. Methoden, Ziele, Ergebnisse (E. LADEWIG PETERSEN)	546
HERLUF NIELSEN: Kronologi. Dansk historisk Fællesforenings håndbøger (NIELS SKYUM-NIELSEN)	262
IB KEJLBO: Historisk kartografi. Dansk historisk Fællesforenings håndbøger (FINN GAD)	263

POUL RASMUSSEN: Mål og vægt. Dansk historisk Fællesforenings håndbøger (SVEND GISSEL)	264
---	-----

Almindelig historie

TORBEN TOPSØE-JENSEN: Ad hjulspor og landeveje (NIELS ANDERSEN)	265
WILHELM ABEL: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter (SØREN MØRCH)	268
I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi. Saggi di storia dei prezzi raccolti e presentati da RUGGIERO ROMANO (E. LADEWIG PETERSEN)	270
GEORG STADTMÜLLER: Grundfragen der europäischen Geschichte (KARL-ERIK FRANSEN)	270
Merchants and Scholars. Essays in the History of Exploration and Trade. Ed. by JOHN PARKER (NIELS STEENSGAARD)	272
Festschrift Hermann Aubin. Hrsg. von OTTO BRUNNER, HERMANN KELLENBENZ, ERICH MASCHKE, WOLFGANG ZORN (SVEND GISSEL)	273
Dauer und Wandel der Geschichte. Festgabe für Kurt von Raumer. Hrsg. von RUDOLF VIERHAUS und MANFRED BOTZENHART (JOHAN JØRGENSEN)	275

Oldtid og middelalder

INGRID STRÖM: Grækenlands forhistoriske kulturer. I. Stenalder og tidlig bronzealder (JØRGEN JENSEN)	276
JOHN VAN SETERS: The Hyksos. A New Investigation (MARIE-LOUISE BUHL)	547
FRIEDRICH BEHN: Die Bronzezeit in Nordeuropa (JØRGEN JENSEN)	549
GEORGE WOODCOCK: The Greeks in India (OTTO MØRKHOLM)	550
JOSEPH VOGT: Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung (JENS ERIK SKYDSGAARD)	278
LILY ROSS TAYLOR: Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar (JENS ERIK SKYDSGAARD)	551
A. E. ASTIN: Scipio Aemilianus (JENS ERIK SKYDSGAARD)	552
A. J. N. WILSON: Emigration from Italy in the Republican Age of Rome (JENS ERIK SKYDSGAARD)	280
BARBARA LEVICK: Roman Colonies in Southern Asia Minor (JENS ERIK SKYDSGAARD)	554
PETER SALWAY: The Frontier People of Roman Britain (TORBEN DAMSHOLT)	555
Studies in Latin Literature and its Influence, ed. by D. R. DUDLEY and T. A. DOREY. – Latin Historians, ed. by T. A. DOREY. – Latin Biography, ed. by T. A. DOREY (TORBEN DAMSHOLT)	556
DAVID KNOWLES: From Pachomius to Ignatius. A Study in the Constitutional History of the Religious Orders (MOGENS RATHSACK)	282
ANKER TEILGÅRD LAUGESEN: Middelalderlitteraturen. En orientering (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	558
FRIEDRICH PRINZ: Frühes Mönchtum im Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung (4.–8. Jahrhundert) (E. LADEWIG PETERSEN)	561
LUCIEN MUSSET: Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII–XI ^e siècles) (E. LADEWIG PETERSEN)	286
S. M. IMAMUDDIN: Some Aspects of the Socio-Economic and Cultural History of Muslim Spain 711–1492 (E. LADEWIG PETERSEN)	287
ARCHIBALD R. LEWIS: The Development of Southern French and Catalan Society, 718–1050 (E. LADEWIG PETERSEN)	561

	Side
Vikingerne i Paris. Beretninger fra 9. århundrede oversat og forklaret af NIELS SKYUM-NIELSEN (JØRGEN BJERNUM)	289
The Early Charters of Eastern England by C. R. HART (NIELS SKYUM-NIELSEN) ..	290
H.-J. BARTMUSS: Die Geburt des ersten deutschen Staates (E. LADEWIG PETERSEN)	563
KNUD J. KROGH: Erik den Rødes Grønland. Sagatekster ved HANS BEKKER-NIELSEN (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	564
KNUT HELLE: Norge blir en stat 1130–1319 (ÓLAFIA EINARSDÓTTIR)	291
ARNE ODD JOHNSEN: Om pave Eugenius III's vernebreve for Munkeliv kloster av 7. januar 1146 (NIELS SKYUM-NIELSEN)	292
PHILIPPE DOLLINGER: Die Hanse (KAI HØRBY)	293
CH.-E. DUFOURCO: L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIII ^e et XIV ^e siècles (E. LADEWIG PETERSEN)	287
GUNTHER WOLF (Hrsg.): Stupor Mundi. Zur Geschichte Friedrichs II. von Hohenstaufen (ESBEN ALBRECHTSEN)	566
KJELL KUMLIEN: Biskop Karl av Västerås och Uppsala ärkesätets flyttning (ESBEN ALBRECHTSEN)	295
BIRGIT KLOCKARS: Birgitta och böckerna. En undersökning av den heliga Birgittas källor (ERIK LEVIN NIELSEN)	295
SARA EKWALL: Vår äldsta Birgittavita (ERIK LEVIN NIELSEN)	297
ALPHONS LHOTSKY: Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497 (JAN PINBORG)	298
Wüstungen in Deutschland. Ein Sammelbericht herausgegeben von WILHELM ABEL (SVEND GISSEL)	568
FELIKS KIRYK: Jakub z Dębna na tle wewnętrznej i zagranicznej polityki Kazimierza Jagiellończyka (JØRGEN STEEN JENSEN)	570
Norges gamle Love. 2. rk. 1388–1604. 3. bd. 1483–1513. I. Statens lovgivning 1483–1513. Ved GRETHE AUTHÉN BLOM (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	571

Nyere tid

JOHN PARKER: Books to build an Empire. A Bibliographical History of English Overseas Interests to 1620 (NIELS STEENSGAARD)	300
JAMES KELSEY McCONICA: English Humanists and Reformation Politics under Henry VIII and Edward VI (BENITO SCOCOZZA)	301
JOAN SIMON: Education in Tudor England (HARALD ILSØE)	302
C. R. BOXER: Portuguese Society in the Tropics. The Municipal Councils of Goa, Macao, Bahia, and Luanda, 1510–1800 (NIELS STEENSGAARD)	303
E. E. RICH and C. H. WILSON (Eds.): The Cambridge Economic History of Europe, vol. IV, The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (NIELS STEENSGAARD)	572
HERBERT MATIS: Hernán Cortés. Eroberer und Kolonisator (NIELS AMSTRUP) ..	574
HOLGER BRØNDSTED: Kolonitiden i spansk Amerika (NIELS AMSTRUP)	574
P. M. HOLT: Egypt and the Fertile Crescent, 1516–1922 (NIELS STEENSGAARD) ..	575
ARTHUR THOMSON: Otidigt sängelag (INGER SKYUM-NIELSEN f. DÜBECK)	576
ARTHUR THOMSON: Hävdande under äktenskapslöfte. En rätthistorisk studie (INGER SKYUM-NIELSEN f. DÜBECK)	578
FRITZ REDLICH: The German Military Enterprises and his Work Force. Vol. I–II (HELGE KLINT)	579
UDO ARNOLD: Studien zur preussischen Historiographie des 16. Jahrhunderts (HARALD ILSØE)	580
ERNST FITZ: Landeskulturtechnik, Markscheide- und Vermessungswesen im Herzogtum Braunschweig bis zum Ende des 18. Jahrhunderts (FRIDLEV SKRUBBELTRANG)	581

	Side
ROLAND SEEBERG-ELVERFELDT: Revaler Regesten. Beziehungen der Städte Deutschlands zu Reval in den Jahren 1500–1807 (KNUD RASMUSSEN).....	582
ZBIGNIEW WÓJCIK (red.): Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku (JØRGEN STEEN JENSEN).....	583
MICHAEL ROBERTS: On Aristocratic Constitutionalism in Swedish History 1520–1720 (KARL-ERIK FRANDSEN).....	304
KRISTEN VALKNER: Paulus Helie og Christiern II. Karmeliterkollegiets oppløsning (ERIK SJØBERG).....	305
J. C. JACOBSEN: Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans. Indledning og Kommentar (TROELS DAHLERUP).....	308
M. FAVRHOLT: Haderslev Latinskoles Historie 1567–1967 (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN).....	310
ANDERS SØRENSEN VEDEL: Den danske Krønike. Saxo-oversættelse 1575. Introduktion af ALLAN KARKER (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	312
HERMANN KELLENBENZ: Der Merkantilismus in Europa und die soziale Mobilität (JOHAN JØRGENSEN).....	314
KLAUS-MICHAEL RÖHRBORN: Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhundert (NIELS STEENSGAARD).....	315
DAVID MALAND: Europe in the Seventeenth Century (SØREN MØRCH).....	316
WŁADYSŁAW CZAPLIŃSKI: O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy (KARL-ERIK FRANDSEN).....	585
CHARLES HOWARD CARTER: The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598–1625 (KARL-ERIK FRANDSEN).....	589
KRISTIAN MOEN: Kongsberg Sølvverk 1623–1957 (JOHAN JØRGENSEN).....	317
Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626. Udg. ved C. RISE HANSEN (E. LADEWIG PETERSEN).....	590
De l'Isle and Dudley Manuscripts. Vol. VI. Sidneys Papers, 1626–1698. Ed. by G. DYFNALLT OWEN (C. RISE HANSEN).....	318
ROGER HOWELL, JR.: Newcastle-upon-Tyne and the Puritan Revolution. A Study of the Civil War in North England (JENS ENGBERG).....	591
KLAUS-RICHARD BÖHME: Bremisch-Verdische Staatsfinanzen 1645–1676. Die schwedische Krone als deutsche Landesherrin (JOHAN JØRGENSEN).....	593
M. M. GOLDSMITH: Hobbes's Science of Politics (BENITO SCOCOZZA).....	320
Carl X Gustaf och Danmark. Källkritik och krigshistoria. Red. ARNE STADE (KARL-ERIK FRANDSEN).....	320
ARNE ODD JOHNSEN: Krabbekrigen og gjenerobringen av Jämtland, 1657–1658 (HELGE KLINT).....	322
ALF ERLANDSSON: Skånska generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv (JOHAN JØRGENSEN).....	594
PEDER HANSEN RESEN: Atlas Danicus. Århus stift. Ved HELGE SØGAARD (FRANK JØRGENSEN).....	595
HANS-JOACHIM SCHOEPS: Barocke Juden – Christen – Judenchristen (JOHAN JØRGENSEN).....	323
Report on the Manuscripts of the Late George Finch. Vol. IV: A. D. 1692 with Addenda, A. D. 1690 and 1691. Ed. by FRANCIS BICKLEY (C. RISE HANSEN)...	324
TÖNNES KLEBERG: Bibliotek i krigstid. Uppsala universitetsbibliotek i stora nordiska krigets slutskede (HARALD ILSØE).....	597
GÖRAN BEHRE: Underrättelseväsen och diplomati. De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Storbritannien 1743–1745 (JØRGEN SCHOUBYE).....	325
LAURENCE L. BONGIE: David Hume. Prophet of the Counter-revolution (BENITO SCOCOZZA).....	327

	Side
HOLDEN FURBER: Bombay Presidency in the Mid-Eighteenth Century (OLE FELDBÆK).....	598
JOHN C. MILLER: Origins of the American Revolution (ERIK ARNE HANSEN)....	598
K. C. TREGONNING: The British in Malaya. The First Forty Years 1786-1826 (OLE FELDBÆK)	328
ROBERT ERIC FRYKENBERG: Guntur District, 1788-1848. A History of Local Influence and Central Authority in South India (BENEDICTE HJEJLE).....	600
RENÉ RÉMOND: La vie politique en France depuis 1789. Tome I: 1789-1848 (JOHNY LEISNER).....	330
The Travel Diaries of T. R. Malthus. Ed. by PATRICIA JAMES (HARALD ILSØE)...	331
DHARMA KUMAR: Land and Caste in South India. Agricultural Labour in the Madras Presidency during the Nineteenth Century (BENEDICTE HJEJLE)....	603
J. LLOYD MECHAM: Church and State in Latin America. A History of Politico-Ecclesiastical Relations (NIELS AMSTRUP).....	604
JOHNY LEISNER: Europas historie i det 19. århundrede. I (KNUD LARSEN).....	605
FÉLIX PONTEIL: Les institutions de la France de 1814 à 1870 (JOHNY LEISNER)...	332
DAVID PAUL CROOK: American Democracy in English Politics 1815-1850 (JOHNY LEISNER).....	333
NORMAN GASH: Reaction and Reconstruction in English Politics 1832-1852 (JOHNY LEISNER).....	335
BARBARA JELAVICH: Russia and the Greek Revolution of 1843 (KNUD LARSEN)..	608
P. H. NOYES: Organization and Revolution. Working-Class Associations in the German Revolutions of 1848-49 (JOHNY LEISNER).....	609
J. A. B. PALMER: The Mutiny Outbreak at Meerut in 1857 (BENEDICTE HJEJLE)..	337
KOPPEL S. PINSON: Modern Germany. Its History and Civilization (KNUD LARSEN)	339
LORENZ RERUP: A. D. Jørgensen (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN).....	340

Nyeste tid

Le marxisme et l'Asie 1853-1964. Textes traduits et présentés par STUART SCHRAM et HÉLÈNE CARRÈRE D'ENCAUSSE (BENITO SCOCOZZA).....	341
VINCENT CONFER: France and Algeria. The Problem of Civil and Political Reform, 1870-1920 (OLE KARUP PEDERSEN).....	610
MARTIN WINCKLER: Bismarcks Bündnispolitik und das europäische Gleichgewicht (JOHNY LEISNER).....	612
Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og høftjeneste 1877-1914. II. Guvernør - minister - flådechef 1914-27. Ved TAGE KAASTED (E. J. SAABYE)	342
VERNON D. LIDTKE: The Outlawed Party: Social Democracy in Germany, 1878-1890 (H. JØRGEN NIELSEN)	614
S. R. MEHROTRA: India and the Commonwealth, 1885-1929 (NIELS AMSTRUP)..	344
IAN H. NISH: The Anglo-Japanese Alliance. The Diplomacy of Two Island Empires, 1894-1907 (NIELS AMSTRUP).....	346
JENS B. PLASS: England zwischen Russland und Deutschland. Der Persische Golf in der britischen Vorkriegspolitik, 1899-1907 (NIELS AMSTRUP).....	615
SOLOMON M. SCHWARZ: The Russian Revolution of 1905. The Workers' Movement and the Formation of Bolshevism and Menshevism (MARTON DE HARTYANI)..	616
JUHANI PAASIVIRTA: USA ser på Finland. En liten nations problem i internationell politik (BERTEL HEURLIN).....	347
ROBERT WOHL: French Communism in the Making, 1914-1924 (H. JØRGEN NIELSEN).....	348
LAURENCE LAFORE: The Long Fuse. An Interpretation of the Origins of World War I (INGA FLOTO)	617

	Side
GERALD D. FELDMAN: Army, Industry, and Labor in Germany, 1914–1918 (INGA FLOTO)	618
WINFRIED BAUMGART: Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (INGA FLOTO)	350
HELLMUTH RÖSSLER (ed.): Ideologie und Machtpolitik 1919. Plan und Werk der Pariser Friedenskonferenzen 1919 (INGA FLOTO)	619
KARL DIETRICH ERDMANN: Adenauer in der Rheinlandpolitik nach dem Ersten Weltkrieg (INGA FLOTO)	620
MARTIN GILBERT: The Roots of Appeasement (KNUD LARSEN)	350
WARREN I. COHEN: The American Revisionists. The Lessons of Intervention in World War I (INGA FLOTO)	352
TAGE KAARSTED og OLE SAMUELSEN: Kilder til Danmarks politiske historie 1920–1939 (BERTEL HEURLIN)	353
JOSEPH ROTHSCHILD: Pilsudski's Coup d'Etat (KNUD LARSEN)	621
JEAN AMSLER: Hitler. En dokumentarisk billed-biografi (IB DAMGAARD PETERSEN)	353
WILLIAM SHERIDAN ALLEN: The Nazi Seizure of Power. The experience of a single German town, 1930–1935 (HANS KIRCHHOFF)	623
Entscheidungsjahr 1932. Zur Judenfrage in der Endphase der Weimarer Republik. Hrsg. von WERNER E. MOSSE (HANS KIRCHHOFF)	354
HELMUT GENSCHEL: Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich (HANS KIRCHHOFF)	356
BASIL COLLIER: A Short History of the Second World War (OLE KARUP PEDERSEN)	625
ANDREAS HILLGRUBER: Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941 (IB DAMGAARD PETERSEN)	626
J. L. MOULTON: The Norwegian Campaign of 1940 (IB DAMGAARD PETERSEN)	631
ALAN S. MILWARD: The German Economy at War (IB DAMGAARD PETERSEN)	358
M. R. D. FOOT: SOE in France. An Account of the Work of the British Special Operations Executive in France 1940–1944 (JØRGEN HÆSTRUP)	361
E. H. COOKRIDGE: Inside SOE. The Story of Special Operations in Western Europe 1940–45 (JØRGEN HÆSTRUP)	361
JEREMY BENNETT: British Broadcasting and the Danish Resistance Movement 1940–1945 (HANS KIRCHHOFF)	365
HANS KIRCHHOFF, HENRIK S. NISSEN og HENNING POULSEN: Besættelsestidens historie (AAGE TROMMER)	633
Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor. Red.: JØRGEN HÆSTRUP, HENNING POULSEN, HJALMAR PETERSEN (AAGE TROMMER)	633
Japan's Decision for War. Records of the 1941 Policy Conferences. Ed. NOBUTAKA IKE (NIELS AMSTRUP)	636
CORNELIUS RYAN: Slaget om Berlin (HELGE KLINT)	367
OLE KARUP PEDERSEN: Tendenser i international politik efter 1945 (VIGGO SJØQVIST)	637
CHARLES L. ROBERTSON: International Politics Since World War II (OLE KARUP PEDERSEN)	641
AKSEL LASSEN: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. (H. JØRGEN NIELSEN)	642
Foreningsmeddelelser. Den danske historiske Forening i året 1967	645
Den danske historiske Forenings vedtægter	647
Navneregister. Ved universitetslektor, mag. art. KAI HØRBY	649
Rettelser	673

HJÆLPEMIDLER

Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum 1931–1935	543
Äldre svenska frälsesläkter	545
SANTIFALLER: Urkundenforschung ...	546

OLDTID OG MIDDELALDER

VAN SETERS: The Hyksos	547
BEHN: Die Bronzezeit in Nordeuropa.	549
WOODCOCK: The Greeks in India...	550
TAYLOR: Roman Voting Assemblies..	551
ASTIN: Scipio Aemilianus	552
LEVICK: Roman Colonies in Southern Asia Minor	554
SALWAY: The Frontier People of Roman Britain	555
DOREY (Ed.): Latin Historians	556
DOREY (Ed.): Latin Biography	556
LAUGESSEN: Middelalderlitteraturen...	558
PRINZ: Frühes Mönchtum im Frankenreich	561
LEWIS: The Development of Southern French and Catalan Society.....	561
BARTMUSS: Die Geburt des ersten deutschen Staates	563
KROGH: Erik den Rødes Grønland...	564
WOLF (Hrsg.): Stupor Mundi	566
ABEL (Hrsg.): Wüstungen in Deutschland	568
KIRYK: Jakub z Dębna	570
BLOM (Utg.): Norges gamle Love. Statens lovgivning 1483–1513	571

NYERE TID

RICH and WILSON (Eds.): The Economy of Expanding Europe	572
MATIS: Hernán Cortés	574
BRØNDSTED: Kolonitiden i spansk Amerika	574
HOLT: Egypt and the Fertile Crescent	575
THOMSON: Otidigt sangelag	576
THOMSON: Hävdande under äkten-skapslöfte	578
REDLICH: The German Military Enterpriser	579
ARNOLD: Studien zur preussischen Historiographie.....	580
PRTZ: Landeskulturtechnik, Markscheide- und Vermessungswesen...	581
SEEBERG-ELVERFELDT: Revaler Regesten	582
WÓJCIK (Red.): Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku	583
CZAPLIŃSKI: O Polsce siedemnastowiecznej	585
CARTER: The Secret Diplomacy of the Habsburgs	589

RIISE HANSEN (Udg.): Skiftet efter rigsråd Eske Brock	590
HOWELL: Newcastle-upon-Tyne and the Puritan Revolution	591
BÖHME: Bremisch-Verdische Staatsfinanzen 1645–1676	593
ERLANDSSON: Skånska generalguvernementet 1658–1693	594
RESEN: Atlas Danicus. Århus stift....	595
KLEBERG: Bibliotek i krigstid	597
FURBER: Bombay Presidency in the Mid-Eighteenth Century	598
MILLER: Origins of the American Revolution	598
FRYKENBERG: Guntur District, 1788–1848	600
KUMAR: Land and Caste in South India	603
MECHAM: Church and State in Latin America	604
LEISNER: Europas historie i det 19. århundrede	605
JELAVICH: Russia and the Greek Revolution	608
NOYES: Organization and Revolution	609

NYESTE TID

CONFER: France and Algeria	610
WINCKLER: Bismarcks Bündnispolitik.	612
LITKE: The Outlawed Party	614
PLASS: England zwischen Russland und Deutschland	615
SCHWARZ: The Russian Revolution of 1905	616
LAFORE: The Long Fuse	617
FELDMAN: Army, Industry, and Labor in Germany, 1914–1918	618
RÖSSLER (Hrsg.): Ideologie und Machtpolitik 1919	619
ERDMANN: Adenauer in der Rheinlandpolitik nach dem Ersten Weltkrieg	620
ROTHSCHILD: Pilsudski's Coup d'Etat.	621
ALLEN: The Nazi Seizure of Power...	623
COLLIER: A Short History of the Second World War	625
HILLGRUBER: Hitlers Strategie.....	626
MOULTON: The Norwegian Campaign of 1940	631
KIRCHHOFF, NISSEN og POULSEN: Besættelstidens historie	633
HÆSTRUP, POULSEN, PETERSEN (Red.): Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor	633
IKE (Ed.): Japan's Decision for War..	636
KARUP PEDERSEN: Tendenser i international politik efter 1945	637
ROBERTSON: International Politics Since World War II	641
LASSEN: Vælgere på vandring	642

INDHOLD

	Side
Pavestrid og europæisk storpolitik 1159–70. Af adjunkt, mag. art. JØRGEN QVISTGAARD	
HANSEN.....	369
Summary.....	428
Knud Magnussens krønike. Af ANNE KATRINE GADE KRISTENSEN.....	431
Summary.....	451

Teori og metode

Historien og de andre samfundsvidenskaber. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE....	453
---	-----

Oversigt

Litteratur om klassisk og nærorientalsk arkæologi i Danmark 1963–1967. Af professor, dr. phil. P. J. RIIS.....	469
--	-----

Anmeldelser

HENRY BRUN: Dansk historisk Bibliografi 1913–1942 (HARALD ILSØE).....	497
BRITA MALMER: Nordiska mynt före år 1000 (GEORG GALSTER).....	510
ANDREA BOOCKMANN: Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig (TROELS DAHLERUP).....	518
MARTIN SCHWARZ LAUSTEN: Biskop Niels Palladius (TROELS DAHLERUP).....	520
VELLO HELK: Laurentius Norvegus S. J. (P. G. LINDHARDT).....	522
AA. RASCH: Niels Ryberg (JENS HOLMGAARD).....	527
C. J. HAMBRO, JACOB S. WORM-MÜLLER, KARL BJØRNSTAD, SVERRE STEEN (Red.): Det norske Storting gjennom 150 år (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN).....	534
HOLGER HJELHOLT: British Mediation in the Danish-German Conflict 1848–50 (TROELS FINK).....	538

Nyt fra historisk videnskab

Hjælpemidler.....	543
Oldtid og middelalder.....	547
Nyere tid.....	572
Nyeste tid.....	610

(Specifikation på omslagets side 3)

Foreningsmeddelelser. Den danske historiske Forening i året 1967.....	645
Den danske historiske Forenings vedtægter.....	647
Navneregister. Ved universitetslektor, mag. art. KAI HØRBY.....	649
Rettelser.....	673

Trykt i marts 1969 af
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S